

شہزادک محتمائی پیر موری

新疆社科论坛

2007 6

ISSN 1673-1476

12 >

9 771673 147057

TRIBUNE OF SOCIAL SCIENCES IN XINJIANG

تۆركەشلە دىيار سەربىياسى

— ئەكبەر شەمشىدىنىڭ مەنئى دۇنياسى ۋە «ئالتۇن دىيار» شىركىتىنىڭ بۇرچى —

تۆھپىكار كارخانىچى — ئەكبەر شەمشىدىن

ھەقىقىي سودىگەر خۇددى تاغدىكى ئېغىر، ساددا، جەسۇر، كەڭ قورساق، كەمبەر، زادىلا ئارقىغا چېكىنمەيدۇ؛ ئوتىك قىزغىن، جانلىق، قايناق ھېسىياتى سوۋۇپ قالمايدۇ. تاغدىكى جەسۇر، سۈدەك پەزىلەتلىك، ئوتىك قىزغىن مەجەزلىك بولۇش - مانا بۇ ھەقىقىي سودىگەرنىڭ خىسلىتى.

سودا ئۇنىڭ ئۈچۈن ئاقا كەسپ ئىدى. ئۇنىڭ دادىسى شەمشىدىن ھاجى 70 - يىللار دەل يەنى، ئېلىمىزە بازار ئىگىلىكىنىڭ ساداسى كەلپەستىلا، دادىلىق بىلەن خۇسۇسىي تىجارەت بىلەن شوغۇللىنىپ، بۈگۈر، كورلا دائىرىسىدە بەلگىلىك تەسىرگە ئىگە تىجارەتچىگە ئايلانغانىدى. ئەكبەر شەمشىدىنە بالىلىق مەزگىلىدىن تارتىپلا دادىسىنىڭ ئاشۇ خىل كەسپى خاراكتېرى قارار تاپتى. ئۇ 1983 - يىلى ئوبلاستلىق مالىيە مەكتىپىنى پۈتتۈرۈپ، بۈگۈر ناھىيىلىك سودا شىركىتىگە خىزمەتكە چۈشتى. مالىيە - بوغالتىرلىق ئىشلىرىدىكى ئىنچىكە ۋە كامىللىقى، كارخانا باشقۇرۇش ۋە كەسپى ئەخلاق جەھەتتىكى پائىللىقى بىلەن، 1993 - يىلى مەزكۇر شىركەتنىڭ باش دېرىكتورلۇقىغا تەيىنلەندى. ئۇ دېرىكتور بولغان شۇ يىللار مەزكۇر شىركەت ئىككى مىليون يۈەندىن ئارتۇق قەرز ۋە شىركەتتىكى 70 نەچچە ئىشچى - خىزمەتچىگە ئىش ھەققى تارقىتىش قاينۇسىدا ھالسىراشقان مەزگىل ئىدى. ئۇ كارخانا باشقۇرۇشتىكى ئىسلاھاتكار روھى، پىلان - تەدبىر تۈزۈش، ئىجرا قىلىشتىكى ئۆزگىچىلىكى ۋە دادىلىقى بىلەن بىر نەچچە يىل ئىچىدەلا بۇ شىركەتنى كىتاتىدىن چىقاردى. شىركەت ئىشچى - خىزمەتچىلىرى ئىسلىدىكى كېسەك ئۆپىلەردىن ئادا - جۇدا بولدى. 1998 - يىلى ئەكبەر شەمشىدىن ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ ئۈچ مىليونغا يېقىن پۇل بىلەن شىركەتنى سېتىۋالدى. بۇ ۋاقىتتا مەزكۇر شىركەتنىڭ ۋېبىسكىسى بۈگۈر ناھىيىلىك «ئالتۇن دىيار» سودا شىركىتى دەپ ئۆزگەردى. ھازىر بۇ شىركەتتە پېنسىيىگە چىققانلار قوشۇلۇپ 40 قا يېقىن ئىشچى - خىزمەتچى بار. ئۇلارنىڭ ئايلىق ئوتتۇرىچە ئىش ھەققى 1000 يۈەندىن ئاشىدۇ. ئۇلار تۈرلۈك سۇغۇرتا ئىشلىرىدىن تېگىشلىك بەھرىمەن بولۇش كاپالىتىگە ئىگە. ئەكبەر شەمشىدىن ئەنە شۇنداق نەتىجىلىرى بىلەن 2005 - يىلى مەملىكەتلىك سودا مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن «ۋەتەن سۆيەر كارخانىچى» دېگەن نامغا مۇئەسسەر بولدى. ئۇ باشقۇرۇۋاتقان مەزكۇر شىركەت ھازىر «جۇڭخۇا مەملىكەتلىك سودا - ساتقۇچىلار بىرلەشمىسىنىڭ ئەزا كارخانا» سالاھىيىتىگە مۇئەسسەر بولدى.

داتىيار داۋۇت ماقالىسى

غالىپ تۇرسۇن (غەۋۋاس) فوتوبى

ئىناق - ئىجىل شىركەت مەشۋىلىرى

شىركەتنىڭ ئاساسلىق سودا بىناسلىرى

شىركەتنىڭ تاماملىق سودا بىناسلىرى

تۆخىماي ئىزدەنىش — ئۇنىڭ ياشاش لۇگىكىسى

بۈگۈر ناھىيە «ئالتۇن دىيار» شىركىتىدىكى بارلىق خادىملار ئاپتونوم رايونىمىزدىكى مۇسۇلمان قېرىنداشلار:

«قۇربان ھېيتلىق» ۋە يېڭى يىللىق سالام بولالايدۇ.

شۇ ئار ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەر
بىرلەشمىسىنىڭ نەشر ئەپكارى

شېنجاڭ ئىجتىمائىي پەن مۇنبىرى

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ 17 - قۇرۇلتىيىنى
ئەمەلىي ھەرىكىتىمىز بىلەن قۇتۇقلايلى!

2007 - يىل 6 - سان

ئومۇمىي 91 - سان

قوش ئايلىق ئىلمىي ژۇرنال

2007 - يىل 6 - سان

(ئومۇمىي 91 - سان)

شېھنازىكى ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى

بۇ ساندا

پارتىيە 17 - قۇرۇلتىيىنىڭ روھىنى ئۆگىنىش ۋە ئىزچىللاشتۇرۇش

- بايرىقىمىز - جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم
(5) لۇيىنىڭ
ئېلىمىز تەرەققىيات قارشىنىڭ ئىدىيە جەھەتتىكى يۈكسىلىشى ھەققىدە
(12) خاركىم سابىر

يېڭى نەزەر

- ماھۇم تەلىماتى يۈسۈپ ھۈسەيىن (قەقىنۇس) (17)

كلاسسىك ئەدەبىيات، كلاسسىك مۇزىكا تەتقىقاتى

- «ئوغۇزنامە» دىكى نۇردىن ھامىلىدار بولۇش ئەپسانىسى ۋە ئۇنىڭ ئىچكى قاتلىمى
(47) قۇربان مۇھەممەت تۈردى نىران
قەشقەر خەلق ئەلنەغمە سەنئىتى سەپەر ھۈسەيىن، مۇھەممەت تۇرسۇن ئىبراھىم (51)

مەدەنىيەت، مائارىپ تەتقىقاتى

- يىپەك يولى ئۇنىڭ شەرق - غەرب مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتا ئوينىغان رولى توغرىسىدا
(59) مۇھەممەد زۇنۇن ئابدۇكېرىم
ئۇيغۇرلارنىڭ دەپنە قىلىش ئادىتىدىكى ئۆملۈك روھى مۇتەللىپ ئىقبال (67)
شەرم - ھايا ۋە نومۇس توغرىسىدا مۇختار ياقۇپ (70)

باش مۇھەررىر

بەختىيار سايىتوف

مۇئاۋىن باش مۇھەررىر ۋە

بۇ ساننىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى

ئىسلامجان شېرىپ بەشكىرەمى

تەھرىر ھەيئەتلىرى

ئابدۇكېرىم رەھمان بۇجى، ئازاد رەھمىتۇللا سۇلتان،

ئابدۇغوپۇر ئىسمايىل، ئابدۇراخمان ئەبەي، بەختىيار

سايىتوف، رازاق تۆمۈر، مەجىت ئابدۇروسۇل، ئوبۇلقاسىم

زۇنۇن، ئىسلامجان شېرىپ بەشكىرەمى، يۈسۈپجان ئەخمىدى

تىل - يېزىق، نەشرىيات، ئاخبارات تەتقىقاتى

- بىز خەتەردىكى تىللار ئۈچۈن نېمىلەرنى قىلالايمىز؟ (جوۋىبن 72)
- ئۇيغۇر تىلىدىكى ئون يىلدىن بۇيانقى يېڭى سۆز - ئىبارىلەر ئۈستىدە تەتقىقات (79)
- ئۆزىمىزدە بار تۇرۇپ خەقنىڭكىنى ئۆتنە ئېلىپ ئىشلىتىش شۇنچە شەرەپمۇ؟ (85)
- تۈرسۈنبەگ ئىبراھىم تايماش (85)

تارىخ، ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتى

- كروران ئېلىنىڭ تارىخ، جۇغراپىيىسىگە ئائىت مەسىلىلەر ھەققىدە مۇھاكىمە (89)
- غالىپ بارات ئەرك (89)
- كروران ھەققىدە بىلگەنلىرىم (98)
- يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيىنىڭ ئۈچ قېتىملىق مەخپىي سۆھبىتى (101)

قامۇسچاق

- «ئاسما ئوكۇل دوختۇرخانىسى» دىن تۇغۇلغان ئويلار (105)
- ئاق كۆڭۈللۈك، سەممىيىلىك ۋە ساختىپەزلىك (109)
- نىجات يۈسۈپ ئوغۇزى

新疆社科论坛

(维吾尔文版)

新疆维吾尔自治区社会科学界联合会主办

双月刊

2007年第6期

总第91期

编委

A·R·布其, A·R·苏里坦,

A·斯玛依, A·艾拜,

B·沙依托夫, R·祖农,

M·阿布都如苏力, O·祖农

S·X·拜西克拉米, Y·艾合买德

主编

巴赫提亚·沙依托夫

副主编及本期责任编辑

斯拉木江·谢日甫·拜西克拉米

目

录

十七大文献学习研究

我们的旗帜是中国特色社会主义..... 卢翼宁 (5)

论我国发展观的理念升华 哈尔克木·沙比尔(12)

新视野

神质论..... Y. H. 凯克努斯(17)

经典文学, 经典音乐研究

论喀什噶尔民间艺术 S. 玉西音, M. 依布拉音(47)

《乌古斯传》中的光孕神话及其内部结构 K. M. 尼兰(51)

文化教育研究

丝绸之路及其在东西文化交流中的作用 M·阿布都克木力(59)

维吾尔人殡葬习惯中的集体主义 M·依克巴尔(85)

礼仪与羞耻浅析 M·亚库甫(70)

语言文字, 出版, 新闻研究

抢救濒危语言: 我们能够做什么 周滨(72)

十年来的维吾尔语新词语研究 乌买尔·达吾提(79)

挖掘利用与借用之间 T·依部拉音(85)

历史, 考古研究

楼兰历史地理问题研究 A·巴拉提出(89)

我对楼兰的理解 N·亚库甫(98)

新中国成立后国共两党三次秘密内幕 (101)

小百科

《吊针医院》观感 Y. 阿吾提(105)

忠厚, 诚实与伪装 N. Y. 乌孜(109)

بايرىقىمىز - جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم

لۇيىنىڭ

(دۆلەت مۇداپىئە ئۇنىۋېرسىتېتى دېك شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ۋە «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسى تەتقىقات مەركىزى)

ئۇلۇغ بايراقنى تاپتى. 1840 - يىلىدىكى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، جۇڭگو ئاستا - ئاستا يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئوداللىق دۆلەتكە ئايلىنىپ قالدى. سانسىزلىغان ساخاۋەتلىك، ئىرادىلىك زاتلار دۆلەتنى مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇپ قۇدرەت تاپقۇزۇش ئۈچۈن قۇربان بېرىشتىن قورقماي، ئالدىنقىلارنىڭ ئىزىنى كېيىنكىلەر بېسىپ، تالاي قېتىم ئىزدەنسە ۋە كۈرەش قىلىپ، يەنىلا مەغلۇپ بولدى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يولداش ماۋ زېدۇڭ ۋەكىللىكلىدىكى جۇڭگو كوممۇنىستىكلىرى ماركسىزم، لېنىنىزمنىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرىنى جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ كونكرېت ئەمەلىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈشتە چىڭ تۇرۇپ، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسىنى تىكلەپ، جۇڭگو ئىنقىلابىنى غەلىبەگە يېتەكلەپ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنى قۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، جۇڭگو خەلقى ئورنىدىن دەس تۇردى! سوتسىيالىستىك تۈپ تۈزۈم ئورنىتىلىپ، جۇڭگونىڭ زامانىۋى تەرەققىياتى ئۈچۈن تۈپ سىياسىي ئالدىنقى شەرت ۋە تۈزۈم ئاساسى تىكلەندى.

ماۋ زېدۇڭ، دېڭ شياۋپىڭ، جياڭ زېمىن يادرولۇقىدىكى پارتىيىنىڭ ئۈچ ئەۋلاد مەركىزىي رەھبەرلىك كۈللۈكتە. بىزنى سوتسىيالىزم قۇرۇشتىن ئىبارەت بۇ مۇھىم مەسىلە ئۈستىدە ئۈزلۈكسىز ئىزدىنىش ۋە ئۇنى تەتقىق قىلىشقا يېتەكلەپ، مۇھىم نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. يولداش ماۋ زېدۇڭ ئەڭ دەسلەپتە مۇستەقىل، ئۆز - ئۆزىگە خوجا بولۇش، دۆلەت ئەھۋالىغا ئاساسەن ئۆز يولىدا مېڭىش، بارلىق ئاكتىپ ئامىللارنى، ئوخشىمىغان خاراكتېردىكى زىددىيەت ۋە تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەرنى توغرا ھەل قىلىشتىن ئىبارەت توغرا ئىدىيىلەرنى تولۇق قوزغىتىشنى ئوتتۇرىغا قويدى، بۇنىڭ ھازىرمۇ يەنىلا مۇھىم يېتەكچى ئەھمىيىتى بار. لېكىن، 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىن باشلانغان 20 نەچچە يىلدا، پارتىيىنىڭ يېتەكچى فاكىجىنىدا ئېغىر خاتالىقلار كۆرۈلدى، نەتىجە قازىنىشقا ئالدىراپ كېتىپ، دۆلەت ئەھۋالىدىن چەتنىگەن ھالدا

يولداش خۇجىنتاۋ پارتىيىنىڭ 17 - قۇرۇلتىيىدا بەرگەن دوكلاتىدا خەلقئارا دۆلەت ئىچى ۋەزىيىتىنىڭ يېڭى ئۆزگىرىشلىرىنى چوڭقۇر تەھلىل قىلدى، پارتىيىنىڭ ئېلىمىزنىڭ ئىسلاھات تەرەققىياتىنىڭ ھالقىلىق باسقۇچىدىكى بايرىقى نېمە، ئۇ قايسى يولدا ماڭىدۇ، قانداق روھىي ھالەت بىلەن قانداق تەرەققىيات باسقۇچىغا قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ؟ دېگەندەك مۇھىم مەسىلىلەرگە ئىلمىي جاۋاب بەردى. دوكلاتتا: «جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم ئۇلۇغ بايرىقى - ھازىرقى زامان جۇڭگو تەرەققىياتىنىڭ ئىلگىرىلىشىدىكى بايراق، پۈتۈن پارتىيە، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىشىدىكى بايراق» دەپ تەكىتلەندى. پارتىيە 17 - قۇرۇلتىيىنىڭ روھىنى ئۆگىنىش ۋە ئىگىلەشتە ئەڭ مۇھىمى - بايرىقىمىزنىڭ جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم ئىكەنلىكىنى، بۇ ئۇلۇغ بايراقنى تەۋرەنمەي ئېگىز كۆتۈرۈش كېرەكلىكىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش كېرەك.

جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم ھازىرقى زامان جۇڭگو تەرەققىياتىنىڭ ئىلگىرىلىشىدىكى بايراق

بۇ يەردە بايراق مەسىلىسى ئىنتايىن مۇھىم. بايراق نىشان كۆرسىتىپ بېرىدۇ، بايراق ئوبرازغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، بايراق يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ئويۇشۇش كۈچىدۇر. بىر پارتىيە، بىر دۆلەتنىڭ قانداق بايراق كۆتۈرۈشى - پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ ئىستىقبالى ۋە تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك تۈپ پرىنسىپال مەسىلە. پارتىيىمىز جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزمنى ئۆزىنىڭ بايرىقى قىلىدۇ، يەنى ئۇ جۇڭگونىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر لوگىكىسى، شۇنداقلا جۇڭگونىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر تاللىشى.

1. جۇڭگو خەلقى بىر ئەسىردىن ئارتۇق جاپالىق ئىزدىنىش ئارقىلىق ئاندىن جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بۇ

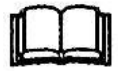
«بىرىنچىدىن چوڭ بولۇش، ئىككىنچىدىن ئومۇمىي بولۇش، ئۈچىنچىدىن ساپ بولۇش» سوتسىيالىزمى ئېلىپ بېرىلدى، سىنىپىي كۈرەش كېڭىيىپ، ئەڭ ئاخىرىدا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىبارەت 10 يىللىق بالايىناپەت كېلىپ چىقىپ، ئېلىمىز دۆلەت ئىگىلىكىنىڭ گۇمراڭلىققا يۈزلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

1978 - يىلى 12 - ئايدا چاقىرىلغان 11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىندا، چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە ئۇلۇغ بۇرۇلۇش ئەمەلىگە ئاشۇرۇلدى. دېڭ شياۋپىڭ يادرولۇقىدىكى پارتىيىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد مەركىزىي رەھبەرلىك كوللېكتىپى پارتىيىمىزنى يېتەكلەپ، ئىدىيىنى ئازاد قىلىش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتىن ئىبارەت ئىدىيىۋى لۇشىيەننى يېڭىۋاشتىن تىكلدى. ئارقىدىن تارىخىي تەجرىبىلەرنى چوڭقۇر خۇلاسەلەپ كەن ئاساستا، ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىزمنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقانلىقى ھەمدە ئۇزۇن مەزگىل تۇرىدىغانلىقىدەك ئىلمىي قىيلىنى چىقىرىپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىش، تۆت ئاساسىي پرىنسىپ، ئىسلاھات ئېچىۋېتىشە چىڭ تۇرۇش، «بىر مەركەز، ئىككى ئاساسىي نۇقتا» دىن ئىبارەت ئاساسىي لۇشىيەن ھەمدە بىر قاتار ئۇنۇملۇك فاڭجېن، سىيلىلەرنى شەكىللەندۈردى. پارتىيىمىز سوتسىيالىزمنىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرىنى جۇڭگونىڭ ھازىرقى دۆلەت ئەھۋالى ۋە دەۋر ئالاھىدىلىكى بىلەن ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ، جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزمنىڭ يېڭى يولىنى ئاچتى ھەمدە جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈردى.

2. ئىسلاھات ئېچىۋېتىلگەن 29 يىلدىن بۇيانقى غايەت زور نەتىجىلەر شۇنى ئىسپاتلىدىكى، جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم جۇڭگونىڭ تەرەققىي قىلىپ ئالغا بېسىشىدىكى ئۇلۇغ بايراق. ئىسلاھات ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان، ئېلىمىزنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئازاد بولدى ھەمدە تەرەققىي قىلدى، ئىجتىمائىي ئىگىلىك سىجىل، مۇقىم ۋە ساغلام تەرەققىي قىلىش يولىغا كىرىپ، دۇنيانى ھەيران قالدۇرغۇدەك غايەت زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. 1978 - يىلىدىن 2006 - يىلىغىچە، ئېلىمىز ئىقتىسادى يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 9.7% تېز سۈرئەتتە ئېشىش سۈرئىتىنى ساقلاپ، دۇنيادىكى تەرەققىياتى تى ئەڭ تېز دۆلەتلەرنىڭ بىرىگە ئايلاندى. بۇ 29 يىلدا، خەلق ئاممىسى تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلگەنلىكىنى ھەقىقىي تۈردە ھېس قىلىپ، ئىسلاھات تەرەققىياتىنىڭ مېۋىلىرىدىن ئورتاق بەھرىمەن بولدى. جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم بايرىقىنىڭ يېڭى تەكلىشى ئاستىدا، ئېلىمىزنىڭ ئىسلاھات ئېچىۋېتىشى ئۈز-

لۈكسىز چوڭقۇرلىشىپ، ئۇنىۋېرسال دۆلەت كۈچى ئۈزلۈكسىز ئاشتى، ئىقتىساد، دۆلەت مۇداپىئە، پەن - تېخنىكا، مەدەنىيەت جەھەتلەردىكى ئەمەلىي كۈچى زور دەرىجىدە كۈچىيىپ، جەمئىيەت ئومۇمىي جەھەتتىن مۇقىملاشتى. بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى كۈنسېرى مۇكەممەللەشپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلما يەنىمۇ ئەلالاشتى، ئىقتىسادنىڭ ئېشىش شەكلىدە ئۆزگىرىش بولۇپ، ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى يېتەرلىك ئىلگىرىلەشلەرگە ئېرىشتى؛ دېموكراتىك قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشى يەنىمۇ كۈچىيىپ، سىياسىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى تەدرىجىي ئىلگىرى سۈرۈلۈپ، سىياسىي مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى نىسبەتەن چوڭ تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى؛ مائارىپ، پەن - مەدەنىيەت ئىشلىرى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ، پۇقرالارنىڭ ساپاسى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى ئۈزلۈكسىز كۈچەيدى؛ ئادەمنى ئاساس قىلىش ئۇقۇمى ھەممە كىشىنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئېلىپ، سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت قۇرۇش ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلىشىپ، ئىجتىمائىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدا يېڭى ئىلگىرىلەشلەر بارلىققا كەلدى. تاشقىي ئالاقە جەھەتتە ئېلىمىز مۇستەقىل، ئۆز - ئۆزىگە خوجا بولۇشتەك تىنچ دىپلوماتىيە سىياسىتىدە غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشتى، ئېلىمىزنىڭ دۇنيا تىنچلىقىنى قوغداش، ئورتاق تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئورتاق ئىناق دۇنيا قۇرۇش ئۈچۈن كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرى دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئومۇميۈزلۈك مەدھىيىلىشىگە سازاۋەر بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ خەلقئارادىكى ئورنى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلدى.

جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى بىر مىلياردتىن ئارتۇق نوپۇسقا ئىگە شەرق تىكى بۇ چوڭ دۆلەتنى بېيىش، قۇدرەت تېپىش يولىغا ماڭدۇ. رۇپ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنى يوشۇرۇن ئەۋزەللىكلىرىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىمكانقەدەر تېز ئەمەلىگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن پايدىلىق تەجرىبىلەر بىلەن تەمىنلەپ، ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىيات مۇساپىسىنى كۈچلۈك ئىلگىرى سۈردى. يىغىنچاقلىغاندا، تارىخ ۋە ئەمەلىيەتلەر بىزگە شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى، جۇڭگونى پەقەت سوتسىيالىزىملا قۇتقۇزالايدۇ، جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم بولغاندىلا ئاندىن جۇڭگونى تەرەققىي قىلدۇرغىلى، دۆلەتنىڭ قۇدرەتلىك، كۈچلۈك بولۇشى ۋە مىللەتلەرنىڭ گۈللەنشىنى ئەمەلىگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ. مانا بۇ - يېقىنقى دەۋردىن بۇيان جۇڭگونىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىدىكى تارىخىي ئەمەلىيەتلەردىن چىقارغان تۈپ خۇلاسەسى.

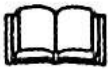
جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم پۈتۈن پارتىيە، پۈتۈن دۆلەتتىكى ھەر مىللەت خەلقنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىشىدىكى بايراق

نۆۋەتتىكى خەلقئارا ۋە دۆلەت ئىچى ۋەزىيىتىدە، ئېلىمىزنىڭ تەرەققىياتى دۇچ كەلگەن پۇرسەتلەر ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان، دۇچ كەلگەن خىرىسلازمۇ ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان، نۇرغۇن پايدىلىق شەرت - شارائىتلار بار، ئاز بولمىغان پايدىسىز ئامىللارمۇ بار، مۇھىم ھالقا - خىزمەتنى قانداق ئىشلىشىمىزدە. بىز چوقۇم 17 - قۇرۇلتاينىڭ تەلىپى بويىچە، تۈرلۈك خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلىشىمىز كېرەك. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىم، ئەڭ نېگىزلىك بولغانى - جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، پۈتۈن پارتىيە، پۈتۈن دۆلەتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىشتەك ئورتاق ئىدىيىۋى ئاساسنى مۇستەھكەملەپ، ئۆزىمىزنى مەڭگۈ مەغلۇپ بولمايدىغان ئورۇنغا ئىگە قىلىشتۇر.

1. جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم بىزنى تۈرلۈك يېڭى خىرىسلارغا قانداق تاقابىل تۇرۇشقا، تۈرلۈك يېڭى زىددىيەتلەرنى قانداق ھەل قىلىشقا يېتەكلەيدىغان بايراق. يېڭى ئەسىرنىڭ يېڭى باسقۇچىدا، ئېلىمىزنىڭ تەرەققىياتى يېڭى تارىخىي باشلىنىش نۇقتىسىدا تۇرۇۋاتىدۇ. دۇنيانىڭ كۆپ قۇتۇپلىشىش ۋە ئىقتىسادنىڭ يەر شارىلىشىش يۈزلىنىشى تېخىمۇ تېزلىشىپ، پەن - تېخنىكىنىڭ ئىلگىرىلىشى كۈنسېرى يېڭىلىنىپ، تىنچلىق، تەرەققىيات، ھەمكارلىق دەۋرى ئېقىمىغا ئايلاندى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خەلقئارا مۇھىت مۇرەككەپ، ئۆزگىرىشچان بولۇپ، ئۇ-نۆپۇس، دۆلەت كۈچى رىقابىتى كۈنسېرى كەسكىنلەشتى، تىنچ تەرەققىياتقا تەسىر كۆرسىتىدىغان مۇقىمىز ئامىللار كۆپەيدى، بۇنىڭ ئۈچۈن بىز بەنلا ئۇزۇن مەزگىل تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىساد، پەن - تېخنىكا قاتارلىق جەھەتلەردە ئىگىلىگەن ئەۋزەللىكلىرىنىڭ بېسىمىغا دۇچ كېلىمىز. ئېلىمىز ئىقتىساد يەر شارىلىشىشتا دۇچ كەلگەن تۈرلۈك يېڭى پۇرسەت، يېڭى خىرىسلارغا ئومۇميۈزلۈك قاتنىشىۋاتىدۇ؛ سانائەتلىشىش، شەھەرلىشىش، بازارلىشىش، خەلقئارالىشىشنىڭ چوڭقۇر تەرەققىياتى بىزگە يېڭى تېمىلارنى كۆرسىتىپ بەردى. ئېلىمىز ئىسلاھات، تەرەققىياتنىڭ ھالقىلىق مەزگىلىگە كىردى، ئىقتىسادىي تۈزۈلمىدە، ئىجتىمائىي ئىي قۇرۇلمىدا چوڭقۇر ئۆزگىرىشلەر بولدى، پايدا - مەنپەئە

ئەت ئەندىزىسى تەڭشىلىپ، ئىدىيىۋى كۆز قاراشتا چوڭقۇر ئۆزگىرىشلەر بولدى. بۇنداق مۇرەككەپ خەلقئارا دۆلەت ئىچى مۇھىتى ھەم ئېلىمىزنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن غايەت زور پۇرسەتلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ، ھەم ياكى ئۇنداق، ياكى مۇنداق يېڭى تېما، يېڭى زىددىيەتلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى بىزدىن ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىنى چوڭقۇر ئىزچىللاشتۇرۇش ۋە ئەمەلىيلەشتۈرۈشنى، ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىنى يەنىمۇ ئاڭلىق ئىلگىرى سۈرۈشنى، جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم بايرىقىنىڭ يېڭى تەكچىلىكىدە، بىرلىكتە ئىتتىپاقلىشىپ، كۆپىنچە ئەقىل - پاراسىتى ۋە كۈچ - قۇدرىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، بۇ يېڭى خىرىسلارغا ئاكتىپ تاقابىل تۇرۇشنى، يېڭى زىددىيەتلەرنى ياخشى ھەل قىلىشنى، جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزمىنىڭ تېخىمۇ كەڭ تەرەققىيات ئىستىقبالىنى ئېچىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

2. جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم پۈتۈن پارتىيە، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كۈچىنى ئومۇميۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت قۇرۇشقا ئۇيۇشتۇرىدۇ. خان بايراق. ئىسلاھات - ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان، ئېلىمىزنىڭ ئىشچىلار سىنىپى قوشۇنى ئۈزلۈكسىز زورايىدى، ساپا - سى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، زىيالىيلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىشچىلار سىنىپى ۋە كەڭ دېھقانلار باشتىن - ئاخىر ئېلىمىز جەمئىيىتىنى ئومۇميۈزلۈك ئالغا سىلجىتىدىغان ئاساسىي كۈچ بولۇپ كەلدى. ئىجتىمائىي ئىسلاھات جەريانىدا بارلىق قانداق كەلگەن پۇقراۋى پەن - تېخنىكا كارخانىلىرىنىڭ قۇرغۇچىلىرى ۋە تېخنىكا خادىملىرى، چەت ئەل مەبلىغىدىكى كارخانىلارنىڭ باشقۇرغۇچىلىقىغا تەكلىپ قىلىنغان تېخنىكا خادىملار، يەككە تىجارەتچىلەر، شەخسىي كارخانا خوجايىنلىرى، ۋاسىتىچىلەردىن تەشكىللەنگەن كەسپىي بىلەن شۇغۇللانغۇچى خادىملار، ئەركىن كەسپىي خادىملار قاتارلىق ئىجتىمائىي قاتلاملارنىڭ ھەممىسى جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ قۇرغۇچىلىرىدۇر. گەرچە ئوخشىمىغان سىنىپ، قاتلام، ئىجتىمائىي توپىنىڭ مەنپەئىتى، تەلەپ - ئېھتىياجى پۈتۈنلەي ئوخشىمىسىمۇ، لېكىن جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم ئۇلارنىڭ ئورتاق ئىشى ۋە «تۈپ نىيەت - ئارزۇسى»، پەقەت جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزملا ئۇلارنىڭ تەلەپ - ئېھتىياجىنى ياخشى ماسلاشتۇرالايدۇ، ياخشى بىر تەرەپ قىلالايدۇ، ئۇلارنىڭ ئۆز مەنپەئەتلىرىگە ۋەكىللىك قىلالايدۇ. بۈگۈنكى دۇنيا ئېچىۋېتىلگەن دۇنيا. جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردىكى تۈرلۈك ئىدىيىۋى مەدەنىيەتنىڭ ئۆزئارا

تۈردىغان كۈچ، كەڭ بىرلىك سەپ ئورنىتىپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئۇلۇغ گۈللىنىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان بايراق. بىرلىك سەپ مەيلى دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە بولسۇن ياكى سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب دەۋرى، قۇرۇلۇش دەۋرى ۋە ئىسلاھات دەۋرىدە بولسۇن، بىزنىڭ ئەڭ مۇھىم ئەڭگۈشتەرمىز. پارتىيىمىز رەھبەرلىكىدىكى بىرلىك سەپنىڭ ماھىيىتى — بىر ئورتاق نىشان ئاستىدا پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ، ھەرقايسى پارتىيە گۇرۇھلارنىڭ، ھەرقايسى قاتلاملارنىڭ، ھەرقايسى تەرەپلەر-دىكى خەلقلەرنىڭ ئەڭ كەڭ ئىتتىپاقلىقىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتۇر. ھازىرقى جۇڭگودا بۇ ئورتاق نىشان دەل جۇڭگو-چە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم قۇرۇش، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئۇلۇغ گۈللىنىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت. جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم ئىنتايىن مول مەنىگە ئىگە بولۇپ، بىرلىك سەپ جەھەتتە كوممۇنىستىك پارتىيە رەھبەرلىكىدىكى كۆپ پارتىيىلەر ھەمكارلىقى ۋە سىياسىي مەسلىھەت تۈزۈمىدە چىڭ تۇرۇش ۋە ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈشنى؛ سوتسىيالىستىك مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى مۇستەھكەملەش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشنى؛ پارىتىيە بىلەن ۋەتەنپەرۋەر دىنىي ساھەدىكىلەرنىڭ بىرلىك سەپنى مۇستەھكەملەش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشنى؛ غەيرىي ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئىگىلىكىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان زاتلار خىزمىتىنى ئەستايىدىل ياخشى ئىشلەشنى؛ پارتىيە سىرتىدىكى زىيالىيلار خىزمىتىنى ئەستايىدىل ياخشى ئىشلەشنى؛ شياڭگاڭ، ئاۋمېنىلىق قېرىنداشلار بىلەن ئىتتىپاقلىق شىپ، «بىر دۆلەتتە ئىككى خىل تۈزۈم بولۇش» فاڭجېننى داۋاملىق ئومۇميۈزلۈك ئىزچىللاشتۇرۇشنى؛ تەبىئەتلىك قېرىنداشلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ «تىنچ بىرلىككە كېلىش، بىر دۆلەتتە ئىككى خىل تۈزۈم بولۇش» تىن ئىبارەت ئۇلۇغ تەسەۋۋۇرنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى؛ چەت ئەللەردىكى مۇھاجىرلار ۋە جۇڭخۇا مىللەتلىرىنى قىزغىن سۆيىدىغان كىشىلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئۇلارنى دۇنيا تىنچلىقى ۋە جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ گۈللەپ-ياشىنىشى ئۈچۈن تۆھپە قوشۇشقا ئىلھاملاندۇرۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمەلىيەتلەر شۇنى ئىسپاتلىدىكى، پەقەت جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزىمدىن ئىبارەت، بۇ بايراقنىڭلا ئەنە شۇنداق كەڭ، چوڭقۇر، غايەت زور چاقىرىق قىلىش ۋە ئۇيۇشتۇرۇش كۈچى بار. بۇ بايراقنىڭ يېتەكچىلىكىدە مەملىكەتتىكى ھەممىلەت خەلقى، ھەرقايسى پارتىيە گۇرۇھلار، ھەرقايسى قاتلاملاردىكى خەلقنىڭ ئىتتىپاقلىقى بارغان-بارى قوبۇللاشقۇسى.

داۋالغۇشى، ئېلىمىزنىڭ ئىجتىمائىي قاتلام، ئىجتىمائىي تۈرمۈش ۋە ئىجتىمائىي قىممەت يۈزلىنىشىنىڭ كۆپ خىللىقىغا قاراپ تەرەققىي قىلىشى، كىشىلەرنىڭ ئىدىيىۋى پائالىيەتلىرىنىڭ مۇستەقىللىقى، تاللاشچانلىقى، ئۆزگىرىشچانلىقى، مۇرەككەپلىكىنىڭ ئۆزۈلۈكسىز كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، ھاكىمىيەت بېشىدىكى پارتىيىنىڭ ئىدىيىۋى سىياسىي ئومۇمىي كۈچىمۇ يېڭى خىرىس ۋە سىناقلارغا دۇچ كەلدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، جۇڭگو نېمىگە تايىنىپ پارتىيە ۋە خەلقنىڭ قەلبىنى يۈكسەك دەرىجىدە ئۇيۇشتۇرالايدۇ، ئىتتىپاقلاشقىلى بولىدىغانلىكى بارلىق كۈچلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشالايدۇ، قوزغاتقىلى بولىدىغانلىكى بارلىق ئاكتىپ ئامىللارنى قوزغىتالايدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ئومۇميۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت قۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغۋار نىشاننى ئوڭۇشلۇق ئەمەلگە ئاشۇرالايدۇ؟ جاۋاب پەقەت بىرلا، ئۇ بولسىمۇ جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم بايرىمى قىنى ئېگىز كۆتۈرۈشتۈر. چۈنكى، جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم جۇڭگو خەلقىنىڭ تۈپ مەنپەئىتى ۋە ئارزۇسىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، ھەم كومپارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئىلغارلىق تەلىپىنى ئىپادىلەيدۇ، ھەم ھەرقايسى تەرەپلەردىن ئاممىنىڭ ئومۇمىي تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ؛ ھەم ئورتاق غايە ۋە نىشاندا چىڭ تۇرىدۇ، ھەم ئوخشىمىغان قاتلام، ئوخشىمىغان ئاممىنىڭ كونكرېت ئارزۇسى ۋە ئىنتىلىشىگە تەڭ ئېتىبار بېرىدۇ، بۇ ئۇنىڭ تەڭداشسىز ئۇيۇشتۇرۇش كۈچىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بەلگىلىگەن. ئىسلاھات ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان، خەلقئارا ۋە دۆلەت ئىچىدە مەيلى قانداق خەۋپ - خەتەر كۆرۈلسۇن، ئىسلاھاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشتا مەيلى قانداق قىيىنچىلىقلارغا ئۇچرىسۇن، پارتىيە ۋە خەلقنىڭ قەلبىدە ھېچقانداق بۆلۈنۈش بولمىدى، ئەكسىچە جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم قۇرۇشتىن ئىبارەت ئورتاق نىشاننى چۆرىدىگەن ھالدا يۈكسەك دەرىجىدە ئۇيۇشۇپ، باشتىن - ئاخىر پۈتۈن زېھنى بىلەن قۇرۇلۇش قىلىش، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن تەرەققىياتنى كۆزلەشتىن ئىبارەت سىياسىي ۋەزىيەتنى ساقلىدى. تارىخىي تەجرىبىلەر شۇنى ئىسپاتلىدىكى، جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم بايرىقى خەلقنىڭ قەلبىگە ماسلىشىدىغان بايراق، ھەممە كىشى ئىندىلىدىغان بايراق، پۈتۈن جۇڭگونى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرىدىغان بايراق، مۇشۇ بايراق بولسلا، جۇڭگو ھەرقانداق خەۋپ - خەتەرنىڭ سىنىقىدىن ئۆتەلەيدۇ.

3. جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم ئىتتىپاقلاشتۇرغۇلى بولىدىغانلىكى بارلىق كۈچلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش.

جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم بايرىقى، يولى ۋە نەزەرىيە سىستېمىسىنىڭ بىرلىكىدە چىڭ تۇرۇش

يولداش خۇ جىنتاۋ پارتىيىنىڭ 17 - قۇرۇلتاي دوكلاتىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «ئىسلاھات ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيانقى نەتىجە ۋە ئىلگىرىلەشلەرنىڭ قولغا كېلىشىدىكى تۈپ سەۋەبىنى مۇنداق يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ: جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم يولى ئېچىلىپ، جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم نەزەرىيەسى سىستېمىسى شەكىللەندى. جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈشنىڭ ئەڭ تۈپ نېگىزى مۇشۇ يول ۋە مۇشۇ نەزەرىيە سىستېمىسىدا چىڭ تۇرۇشۇر». بۇ مۇھىم ھۆكۈم جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم ئۇلۇغ بايرىقى، يولى ۋە نەزەرىيە سىستېمىسىنىڭ ئورگانىك بىرلىكىنى چوڭقۇر ئېچىپ بەردى.

1. جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈشتە جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم يولىدا چىڭ تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم يولى — جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە مەۋقەنى ئاساسىي دۆلەت ئەھۋالىغا قويۇپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىش، تۆت ئاساسىي پرىنسىپ، ئىسلاھات ئېچىۋېتىشتە چىڭ تۇرۇپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش، سوتسىيالىزم تۈزۈمىنى مۇستەھكەملەپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈپ، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى، سوتسىيالىستىك دېموكراتىك سىياسىي، سوتسىيالىستىك ئىلغار مەدەنىيەت، سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت قۇرۇش، باي، قۇدرەتلىك، دېموكراتىك، مەدەنىيەتلىك، ئىناق، سوتسىيالىستىك، زامانىۋىلاشقان دۆلەت قۇرۇشتىن ئىبارەت. جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بۇ يول — جۇڭگونىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە ئالغا بېسىشىدىكى بىردىنبىر توغرا يول. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەڭ يۈكسەك غايىسىنىڭ كوممۇنىزمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىكەنلىكىنى خۇپىيانە تۇتمايدۇ، لېكىن كوممۇنىزمدىن ئىبارەت بۇ يۈكسەك غايە پەقەت سوتسىيالىزم جەمئىيىتى تولۇق تەرەققىي قىلغان ۋە يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان ئاساستىلا ئاندىن ئەمەلگە ئاشىدۇ. سوتسىيالىزم جەمئىيىتى — ناھايىتى ئۇزۇن بولغان بىر تارىخىي مەزگىل بولۇپ، نەچچە ئەۋلاد، ئون نەچچە ئەۋلاد ھەتتا نەچچە

ئون ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ بوشاشماي كۈرەش قىلىشى ئارقىلىقلا ئاندىن يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلالايدۇ. جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم ھازىرقى جۇڭگونىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە ئالغا بېسىشىنىڭ ئومۇمىي تارىخىي يۆنىلىشىنى كۆرسىتىپ بەردى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ يەنە يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان سوتسىيالىزم جەمئىيىتى ئۈچۈن كۈرەش قىلىش نىشانىغا تۇتاشقان تۈپ يول ئۈچۈن مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئۇ، ھازىرقى جۇڭگو، سودا، سوتسىيالىزمنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدا باشقا لۇشىيەننى ئەمەس، بەلكى ھازىرقى مۇشۇ لۇشىيەننىلا يولغا قويۇشقا بولىدىغانلىقىنى؛ باشقا فاشىزمنى ئەمەس، بەلكى ھازىرقى مۇشۇ فاشىزمنىلا يولغا قويۇشقا بولىدىغانلىقىنى؛ باشقا سىياسەتنى ئەمەس، بەلكى ھازىرقى مۇشۇ سىياسەتنىلا يولغا قويۇشقا بولىدىغانلىقىنى؛ باشقا تۈزۈمنى ئەمەس، بەلكى ھازىرقى مۇشۇ تۈزۈمنىلا يولغا قويۇشقا بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىدى. جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈش ھەم بىزنىڭ باشتىن — ئاخىر ئۇلۇغ ۋار نىشانىنى بويلاپ يول ئېچىپ ئىلگىرىلىشىمىزگە ھەم تەرەققىيات يولىدا بىر قەدەر، بىر قەدەمدىن ئىز قالدۇرۇپ تەمكىن ئالغا بېسىشىمىزغا پايدىلىق.

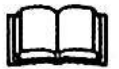
جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم يولىنىڭ پۈتۈنلەي توغرا ۋە جۇڭگونىڭ تەرەققىي قىلىشىغا، ئالغا بېسىشىغا يېتەكلىيەلىشىدىكى مۇھىم ھالقا — ھەم ئۇنىڭ ئىلمىي سوتسىيالىزمنىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرىدا چىڭ تۇرغانلىقىدا، ھەم ئېلىمىزنىڭ ئەمەلىيىتى ۋە دەۋر ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن روشەن جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغانلىقىدا؛ ھەم نىسبەتەن يۇقىرى باسقۇچ، يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان سوتسىيالىزمنىڭ گۈزەل غايىسى ۋە تەرەققىيات يۆنىلىشىدە چىڭ تۇرغانلىقىدا، ھەم نۆۋەتتىكى جۇڭگو سوتسىيالىزمنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدىكى كونكرېت دۆلەت ئەھۋالىنى چىقىش قىلغانلىقىدا؛ ھەم ئىلغارلىققا، ئۇ — جۇڭگونىڭ كونكرېت دۆلەت ئەھۋالىغا ئەڭ ماس كېلىدۇ، ئەڭ جانلىق ھاياتىي كۈچكە ئىگە، پارتىيە بىلەن خەلقنىڭ قەلبىنى ئەڭ ئۇيۇشتۇرالايدۇ، كەڭ خەلق ئاممىسى ۋە ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ ئاكتىپچانلىقى، ئىجادچانلىقىنى ئەڭ قوزغىتالايدۇ. ھازىرقى جۇڭگودا باشقا ئىزم ئەمەس، بەلكى پەقەت جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزملار جۇڭگونى تەرەققىي قىلىشقا، ئالغا بېسىشقا يېتەكلىيەلەيدۇ. جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم يولىدا چىڭ تۇرغانلىق — سوتسىيالىزمدە ھەقىقىي چىڭ تۇرغانلىق بولىدۇ.

دېرەك بېرىدۇ؛ پارتىيىمىزنىڭ پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەرىمەلەت ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ۋە يېتەكلەپ، جۇڭگوچە ئالاھىدەلىككە ئىگە سوتسىيالىزم نەزەرىيە سىستېمىسىدا چىڭ تۇرۇش كېرەك. جۇڭگوچە ئالاھىدەلىككە ئىگە سوتسىيالىزم نەزەرىيە سىستېمىسى دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ھەمدە ئىلمىي تەرەققىيات قارشى قاتارلىق مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك ئىدىيىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىلمىي نەزەرىيە سىستېمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ نەزەرىيە سىستېمىسى ماركىزىم، لېنىنىزم، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسىدە چىڭ تۇردى ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇردى، نەچچە ئەۋلاد جۇڭگو كوممۇنىستىلارنىڭ خەلقىنى يېتەكلىپ، ئەمەلىيەت جەريانىدا بوشاشماي ئۆزىدەنگەنلىكىدەك ئەقىل - پاراسىتى ۋە يۈرەك قېنىنى بىرلەشتۈردى. ئۇ - ماركىزىمنى جۇڭگوچىلاشتۇرۇشنىڭ ئەڭ يېڭى نەتىجىسى، پارتىيىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك سىياسىي ۋە مەنىۋى بايلىقى، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەرىمەلەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلغانلىقىنىڭ ئورتاق ئىدىيىۋى ئاساسى. پارتىيەنىڭ 17 - قۇرۇلتىيىنىڭ «جۇڭگوچە ئالاھىدەلىككە ئىگە سوتسىيالىزم نەزەرىيىسى سىستېمىسى» ھەققىدىكى يېڭى كۆزقاراشلىرى ھازىرقى ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى خېلى ئۇزۇن بىر تارىخىي مەزگىلدىكى ماركىزىمنىڭ جۇڭگوچىلاشقانلىقىنىڭ ئىجادىي نەزەرىيىۋى نەتىجىلىرى ۋە ئۇنىڭ مول ئىچكى مەزمۇنى ۋە ماھىيىتىنى چوڭقۇر كۆرسىتىپ بەردى ۋە يىغىنچاقلىدى، بۇ نەزەرىيىۋى نەتىجىلەرنىڭ ۋارىسچانلىقى ۋە ئىجادچانلىقىنى، ئىلمىيلىكى ۋە رېئاللىقىنى، بىر گەۋدەلىكى، ۋە ئېچىۋېتىلگەنلىكىنىڭ ئورگانىك بىرلىكىنى نامايان قىلدى. بۇ - بىزنىڭ جۇڭگوچە ئالاھىدەلىككە ئىگە سوتسىيالىزم نەزەرىيە سىستېمىسى، يەنى دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسىنى «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسى ۋە ئۇلارنىڭ يېڭى تەرەققىياتىدۇر. جۇڭگوچە ئالاھىدەلىككە سوتسىيالىزم ماركىزىمنىڭ جۇڭگودىكى تەرەققىيات يېڭى باسقۇچىدىكى دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسىدىن رەسمىي باشلانغان، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ئۇنىڭ ئاساسىي رامكىسى، ئاساسىي مەزمۇنى ۋە بىر قاتار ئۆزئارا باغلىنىشلىق ئاساسىي نۇقتىئىنەزەرلەردىن شەكىللەنگەن ئىلمىي سىستېمىسىنى تۇرغۇزۇپ بەردى، جۇڭگودىن ئىبارەت بۇ ئىقتىسادىي مەدەنىيىتى نىسبەتەن ئارقىدا قالغان دۆلەتتە سوتسىيالىزمنى قانداق قۇرۇش، سوتسىيالىزمنى قانداق مۇستەھكەملەش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشتەك بىر قاتار مەسىلىلەرگە تۇنجى قېتىم بىر قەدەر سىستېمىلىق ھالدا جاۋاب بەردى. «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسى بولسا دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيەسىنىڭ راۋاجى ۋە تەرەققىياتى بولۇپ، ھازىرقى دۇنيا ۋە جۇڭگونىڭ تەرەققىيات ئۆزگىرىشلىرىنىڭ پارتىيە ۋە دۆلەت خىزمىتىگە بولغان يېڭى تەلەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈردى، بۇ - پارتىيە قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ۋە ئىلگىرى سۈرۈش، ئېلە

2. جۇڭگوچە ئالاھىدەلىككە ئىگە سوتسىيالىزم ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈشتە جۇڭگوچە ئالاھىدەلىككە ئىگە سوتسىيالىزم نەزەرىيە سىستېمىسىدا چىڭ تۇرۇش كېرەك. جۇڭگوچە ئالاھىدەلىككە ئىگە سوتسىيالىزم نەزەرىيە سىستېمىسى دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ھەمدە ئىلمىي تەرەققىيات قارشى قاتارلىق مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك ئىدىيىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىلمىي نەزەرىيە سىستېمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ نەزەرىيە سىستېمىسى ماركىزىم، لېنىنىزم، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسىدە چىڭ تۇردى ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇردى، نەچچە ئەۋلاد جۇڭگو كوممۇنىستىلارنىڭ خەلقىنى يېتەكلىپ، ئەمەلىيەت جەريانىدا بوشاشماي ئۆزىدەنگەنلىكىدەك ئەقىل - پاراسىتى ۋە يۈرەك قېنىنى بىرلەشتۈردى. ئۇ - ماركىزىمنى جۇڭگوچىلاشتۇرۇشنىڭ ئەڭ يېڭى نەتىجىسى، پارتىيىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك سىياسىي ۋە مەنىۋى بايلىقى، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەرىمەلەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلغانلىقىنىڭ ئورتاق ئىدىيىۋى ئاساسى. پارتىيەنىڭ 17 - قۇرۇلتىيىنىڭ «جۇڭگوچە ئالاھىدەلىككە ئىگە سوتسىيالىزم نەزەرىيىسى سىستېمىسى» ھەققىدىكى يېڭى كۆزقاراشلىرى ھازىرقى ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى خېلى ئۇزۇن بىر تارىخىي مەزگىلدىكى ماركىزىمنىڭ جۇڭگوچىلاشقانلىقىنىڭ ئىجادىي نەزەرىيىۋى نەتىجىلىرى ۋە ئۇنىڭ مول ئىچكى مەزمۇنى ۋە ماھىيىتىنى چوڭقۇر كۆرسىتىپ بەردى ۋە يىغىنچاقلىدى، بۇ نەزەرىيىۋى نەتىجىلەرنىڭ ۋارىسچانلىقى ۋە ئىجادچانلىقىنى، ئىلمىيلىكى ۋە رېئاللىقىنى، بىر گەۋدەلىكى، ۋە ئېچىۋېتىلگەنلىكىنىڭ ئورگانىك بىرلىكىنى نامايان قىلدى. بۇ - بىزنىڭ جۇڭگوچە ئالاھىدەلىككە ئىگە سوتسىيالىزم نەزەرىيە سىستېمىسى، يەنى دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسىنى «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسى ۋە ئۇلارنىڭ يېڭى تەرەققىياتىدۇر. جۇڭگوچە ئالاھىدەلىككە سوتسىيالىزم ماركىزىمنىڭ جۇڭگودىكى تەرەققىيات يېڭى باسقۇچىدىكى دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسىدىن رەسمىي باشلانغان، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ئۇنىڭ ئاساسىي رامكىسى، ئاساسىي مەزمۇنى ۋە بىر قاتار ئۆزئارا باغلىنىشلىق ئاساسىي نۇقتىئىنەزەرلەردىن شەكىللەنگەن ئىلمىي سىستېمىسىنى تۇرغۇزۇپ بەردى، جۇڭگودىن ئىبارەت بۇ ئىقتىسادىي مەدەنىيىتى نىسبەتەن ئارقىدا قالغان دۆلەتتە سوتسىيالىزمنى قانداق قۇرۇش، سوتسىيالىزمنى قانداق مۇستەھكەملەش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشتەك بىر قاتار مەسىلىلەرگە تۇنجى قېتىم بىر قەدەر سىستېمىلىق ھالدا جاۋاب بەردى. «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسى بولسا دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيەسىنىڭ راۋاجى ۋە تەرەققىياتى بولۇپ، ھازىرقى دۇنيا ۋە جۇڭگونىڭ تەرەققىيات ئۆزگىرىشلىرىنىڭ پارتىيە ۋە دۆلەت خىزمىتىگە بولغان يېڭى تەلەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈردى، بۇ - پارتىيە قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ۋە ئىلگىرى سۈرۈش، ئېلە

3. بايراق، يول ۋە نەزەرىيە سىستېمىسىنىڭ بىر دەكلەمىدە چىڭ تۇرۇپ، جۇڭگوچە ئالاھىدەلىككە ئىگە سوتسىيالىزمنىڭ تېخىمۇ تەڭ تەرەققىيات ئىستىقبالىنى تىرىشىپ ئېچىش كېرەك. يولداش خۇ جىنئاۋنىڭ پارتىيىنىڭ 17 - قۇرۇلتاي دوكلاتىدىكى جۇڭگوچە ئالاھىدەلىككە ئىگە سوتسىيالىزم بايرىقى مەسىلىسى ھەققىدىكى مۇھىم باياناتلىرى پارتىيىمىزنىڭ ھازىرقى جۇڭگو ماركىزىمنىڭ نەزەرىيە جەھەتتە يېڭىلىق يارىتىشنىڭ مەزمۇنى ۋە ماھىيىتىنى مۇكەممەل، توغرا، چوڭقۇر ئېچىپ ۋە يىغىنچاقلاپ بەرگەنلىكىدىن

قىي قىلدۇرۇش، تەرەققىيات خەلق ئۈچۈن بولۇش، تەرەققى قىي قىلىشتا خەلققە تايىنىش، تەرەققىيات نەتىجىلىرىدىن خەلق ئورتاق بەھرىمەن بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، جۇڭگو-چە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزىمىدىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇغ بايراقنى پارتىيە ۋە خەلقنىڭ قەلبىدىن تېخىمۇ چوڭقۇر ئورۇن ئالدۇرۇش كېرەك. يىغىنچاقلىغاندا، ئىلمىي تەرەققىيات قارشى — ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ۋە «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسىگە ھەم ۋارىسلىق قىلغان، ھەم دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەيدىغان ئىلمىي نەزەرىيە، ئېلىمىزنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ مۇھىم يېتەكچى قانۇنىيىتى، جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزىمنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا چىڭ تۇرىدىغان ۋە ئىزچىللاشتۇرىدىغان مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك ئىدىيىدۇر. ئۇ، بىر قاتار چوڭقۇر، سىستېمىلىق، ئۆزئارا باغلىنىشلىق يېڭىچە نۇقتىئىنەزەرلەر بىلەن جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزىم تەرەققىياتىدىكى بىر قاتار مۇھىم مەسىلىلەرگە يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا جاۋاب بەردى، جۇڭگوچىلاشقان ماركسىزم نەزەرىيىسى خەزىنىسىنى يەنىمۇ بېيىتى ۋە تەرەققىي قىلدۇردى، جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزىمنىڭ كەڭ تەرەققىيات ئىستىقبالىنى ئاچتى. ئىلمىي تەرەققىيات قارشىنى چوڭقۇر ئىزچىللاشتۇرۇش ۋە ئەمەلىيلەشتۈرۈشتە جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزىمىدىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇغ، پارلاق، توغرا بايراققا چىڭ تۇرۇش ۋە ئۇنى ئېڭىز كۆتۈرۈش كېرەك.

«نۇر» گېزىتىنىڭ 2007 - يىل 10 - ئاينىڭ 30 - كۈنىدىكى سانىدىن ھەزرىتى ئەلى بارات تەرجىمىسى

تەھرىرلىگۈچى: مەرۇپ مەمتىمىن

مىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئۆزلۈكىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ كۈچلۈك نەزەرىيىسى قورالى، كوممۇنىستىك پارتىيە كوللېكتىپى ئەقىل - پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى، پارتىيىمىزنىڭ ئۇزۇن مەزگىل چىڭ تۇرىدىغان يېتەكچى ئىدىيىسىدۇر. شۇڭا، «جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزىم بايرىقىنى ئېڭىز كۆتۈرۈپ، جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزىم يولىدا مېڭىش» تا چىڭ تۇرۇش، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ۋە «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدىن ئايرىلماسلىق كېرەك. دەۋر ئالغا ئىلگىرىلەۋاتىدۇ، جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە سوتسىيالىزىم. توختىماستىن ئالدىغا قاراپ تەرەققىي قىلدۇرۇش. پارتىيىنىڭ 16 - قۇرۇلتىيىدىن بۇيان، يولداش خۇجىنتاۋ باش شۇجىلىقىدىكى پارتىيە مەركىزىي كومىتېت خەلقئارا ۋەزىيەت ئۆزگىرىشلىرىنىڭ يېڭى يۈزلىنىشلىرىنى ئىلمىي كۆزىتىپ، ئېلىمىز تەرەققىياتىنىڭ باسقۇچ خاراكتېرلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەستايىدىل تەھلىل قىلدى، ئېلىمىز ۋە دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ تەرەققىي قىلىش تەجربىلىرىنى چوڭقۇر خۇلاسەلەپ، پارتىيىنىڭ ئۈچ ئەۋلاد مەركىزىي رەھبەرلىك كوللېكتىپىنىڭ تەرەققىيات توغرىسىدىكى مۇھىم ئىدىيىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئىلمىي تەرەققىيات قارشىنى ئوتتۇرىغا قويدى، ئىلمىي تەرەققىيات قارشىنىڭ بىرىنچى مۇھىم مەنىسى - تەرەققىيات، يادروسى — ئادەمنى ئاساس قىلىش، ئاساسىي تەلىمى ئومۇميۈزلۈك ماسلاشتۇرۇش، تۈپ ئۇسۇلى ئومۇميۈزلۈك پىلانلاپ تەڭ ئېتىبار بېرىشتۇر، تەرەققىيات — ئومۇميۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت قۇرۇش، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشنى تېزلىتىشتە ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە، ئىلمىي تەرەققىيات قارشىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ۋە ئەمەلىيلەشتۈرۈشتە ئىجتىمائىي ئىشلەپ چىقىرىش كۈچلىرىنى زور كۈچ بىلەن ئازاد قىلىپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتىن ئىبارەت بۇ مەركەزنى چىڭ تۇتۇپ، جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزىم بايرىقىدا چىڭ تۇرۇش ۋە ئۇنى ئېڭىز كۆتۈرۈش ئۈچۈن تېخىمۇ پۇختا ماددىي ئاساس سېلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش ئومۇمىي نىشانىدا چىڭ تۇتۇش، پارتىيىنىڭ ئۆزلۈك قۇرۇلۇشىنى چىڭ تۇتۇش، چىرىكلىككە قارشى تۇرۇپ پاكلىقنى تەشەببۇس قىلىش، خەلق ئۈچۈن ئىشلىتىش، خەلق بىلەن ھەمئەپپەس بولۇش، خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلەشتە چىڭ تۇرۇپ، جۇڭگودىكى ئەڭ كەڭ خەلقنىڭ تۈپ مەنپەئىتىگە ياخشى ۋەكىللىك قىلىش، ئۇنى ياخشى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، ياخشى قوغداش، ياخشى تەرەققىي قىلدۇرۇش.

ئېلىمىز تەرەققىيات قارىشىنىڭ ئىدىيە جەھەتتىكى يۈكسىلىشى ھەققىدە

خار كىم سابىر

ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىيات قارىشىدىن ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىغىچە بولغان بۇرۇلۇش

ئېلىمىز تەرەققىيات قارىشىنىڭ ئىدىيە جەھەتتە بۇرۇلۇش ھاسىل قىلىپ يۈكسىلىشى ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشنىڭ پۈتۈن جەريانىدا ئىپادىلىنىدىغان ئىزچىللىق بولۇپ، ئىسلاھات ئېچىۋېتىشتىن بۇيانقى ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىيات قارىشىدىن ھازىرقى ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىغا تەرەققىي قىلدى، بۇنى بىلىش ۋە سىياسىي، ئىقتىسادىي، تەرەققىيات ھەمدە بارلىق خىزمەتلەردە پارتىيىمىزنىڭ 17 - قۇرۇلتىيىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىناق، ھاللىق جەمئىيەت قۇرۇش نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا ھالقىلىق مەسىلە. بۇ ماقالىدە مۇشۇ ئىككى خىل تەرەققىيات قارىشىنى سېلىشتۇرۇپ ھەمدە بۇ ئارقىلىق ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىنى نېگىزىدىن ئىگىلەيمىز.

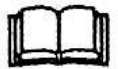
1. ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىيات قارىشى بىلەن ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىنىڭ پەرقى

ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىيات قارىشىدا تەلەپ قىلىندىغان تەرەققىيات مۇنۇ جەھەتتىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەنى ئۇ، ئوقۇل ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى بولماستىن، بەلكى ئاھالە، ئىقتىساد، جەمئىيەت، بايلىق ۋە مۇھىتىن ئىبارەت بەش ئامىلنىڭ، ماس، ساغلام رەۋىشتە راۋاجلىنىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش، بايلىقتىن ئىمكانىيەتلىك سىجىل پايدىلىنىشقا كاپالەتلىك قىلىش ۋە نورمال ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنى ساقلاپ قىلىش، ئومۇملۇق كۆز قارىشى ۋە پۈتۈن دۇنياۋى كۆز قارىشىنى تۇرغۇزۇپ، بىر دۆلەت، بىر رايوننىڭ تەرەققىياتىغا زارىيان يەتكۈزۈش، توغرا بولغان يېڭى ئەسەر ۋە يېڭى دەۋر كۆز قارىشىنى تۇرغۇزۇپ، ئېكولوگىيەلىك مۇھىت ۋە تەبىئىي بايلىق خەزىنىسىنى پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ ئورتاق بايلىقى دەپ ئېتىراپ قىلىش؛ زامانىمىزدىكى كىشىلەرنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ئەھمىيەت بېرىپلا قالماستىن، كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زۆرۈر بولىدىغان بايلىق، مۇھىت شەرتىنى قالدۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىش لازىم. يۇقىرىقى مەزمۇنلار

ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىدىمۇ تەلەپ قىلىنىدۇ. شۇڭا، ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىيات قارىشى بىلەن ئىلمىي تەرەققىيات قارىشى ئاساسىي روھى جەھەتتە بىردەكلىككە ئىگە. لېكىن، مۇھىم ئىككىسىنىڭ ئىدىيە جەھەتتىكى ئوخشاشماسلىقىنى پەرقلىنىدۇرۇش زۆرۈر. بۇ، ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىيات قارىشىدىن ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىغا بۇرۇلۇش ھاسىل قىلىشنىڭ مۇھىم ئالدىنقى شەرتى، ئىككىسىنىڭ ئىدىيە جەھەتتىكى پەرقى تۆۋەندىكى بىر قانچە جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ:

1-1. ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىيات قارىشى بىلەن ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىنىڭ مەنا جەھەتتىكى پەرقى

ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىيات قارىشىنىڭ يادرو-لۇق مەزمۇنى شۇكى، ئۇنىڭدا ئىقتىسادىي تەرەققىيات نىشانىنى ئېكولوگىيەلىك ئۈنۈم، ئىجتىمائىي ئۈنۈمگە كېيىنلىك قىلغان ئاساستا، ئاۋام خەلقنىڭ پائال ئىشتىراك قىلىشى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدا يەتتەكچى بولغان نىشان — ھەم ئىنسانىيەتنىڭ تۈرلۈك ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ، ھەر بىر كىشىنى تولۇق تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش، ھەم بايلىق ۋە ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنى قوغداپ، كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ تىرىكچىلىك قىلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا دەخلى - تەرۇز يەتكۈزۈشنىڭ تىن ئىبارەت. ئىلمىي تەرەققىيات قارىشى بولسا، «ئادەمنى ئاساس قىلىشتا چىڭ تۇرۇش، ئومۇميۈزلۈك، ماس، ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىيات قارىشىنى تۇرغۇزۇش، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىيات ۋە ئىنسانىيەتنىڭ ئومۇميۈزلۈك تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش» ئىدىيىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭدا «شەھەر - يېزا تەرەققىياتىنى بىر تۇتاش پىلانلاش، رايونلار تەرەققىياتىنى بىر تۇتاش پىلانلاش، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى بىر تۇتاش پىلانلاش، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ئىناق تەرەققىياتىنى بىر تۇتاش پىلانلاش، دۆلەت ئىچى تەرەققىياتى بىلەن سىرتقا ئېچىۋېتىشنى بىر تۇتاش پىلانلاش تەلپى بويىچە، ئىسلاھات ۋە تەرەققىياتنى ئالغا سىلجىتىش» تەكىتلەنگەن. ئۇنىڭ مەنىسى ئىنتايىن مول بولۇپ، ئىقتىسادىي، سىياسىي، مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىگە چېچىلىدۇ.

ۋاتقان ئەللەرنى ئۆزلىرىنىڭ بايلىقىنى سېتىش بەدىلىگە قۇرۇلۇش مەبلىغىنى ھەل قىلىش ھالىتىگە ياكى بايلىقلارنى قوغداشقا ئېھتىياجلىق قۇرۇلۇش مەبلىغىنى ھەل قىلىش ھالىتىگە چۈشۈرۈپ قويدى؛ تەرەققىي تاپقان ئەللەر «مۇھىت قوغداشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇش» شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مۇھىت قوغداش بىلەن تەرەققىياتنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ مۇناسىۋىتى جەھەتتە مۇھىت قوغداشنى ئالدىن ئويلىشىشنى تەشەببۇس قىلدى. بۇ خىل كۆز قاراش ئەمەلگە يەتتە تەرەققىي تاپقان ئەللەرنىڭ ئۆز ئۈستىلۈكىنى قوغداش ئۈچۈن تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەرنىڭ تەرەققىياتىنى چەكلەيدىغان، ئۇنىڭغا توسقۇنلۇق قىلىدىغان ھەتتا ئۇلارنى جازالايدىغان قورالغا ئايلاندى، تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھازىر دۇچ كېلىۋاتقان ئەڭ مۇھىم مەسىلە ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى قولغا كەلتۈرۈش، نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش. شۇڭا، ئۇلار مۇھىت قوغداش بىلەن ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىش جەھەتتە تەرەققىي تاپقان ئەللەر ئوتتۇرىغا قويغان «مۇھىت قوغداشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇش» پرىنسىپىغا قارشى تۇرۇپ، ئىقتىسادىي ئالدىن تەرەققىي قىلدۇرۇشنى ئىزچىل تەشەببۇس قىلىپ كەلدى. مۇشۇنداق مەنە پەقەت جەھەتتە بىر بىرىگە يول بەرمەسلىك زىددىيىتى تۈپەيلىدىن، بايلىقلار تالان - تاراج قىلىنىش، ئېكولوگىيەلىك مۇھىت داۋاملىق ناچارلىشىش ۋەزىيىتىدە يەنىلا كۆرۈنەرلىك ياخشىلىنىش بولمىدى قىسقىسى، دۇنياۋى خاراكتېرلىك تەرەققىيات ئىستراتېگىيىسى ھېسابلىنىدىغان ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىياتنىڭ ئىشقا ئېشىشى قىيىن بولماقتا.

ئىلمىي تەرەققىيات قارشى بويىچە ئېلىمىز دەيەنمۇ تەرەققىي قىلىش يېڭى كۆز قارىشى ۋە ئومۇميۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت بەرپا قىلىش ئۇلۇغۋار نىشانى تېخىمۇ ئىلمىي ئاساستا، تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئۇ ئىقتىساد، سىياسەت، مەدەنىيەت، جەمئىيەت، ئېكولوگىيە ۋە ئادەمنىڭ ئومۇميۈزلۈك تەرەققىي قىلىشى ئاساس قىلىنغان نىشان سىستېمىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ئىناق راۋاجلىنىشىنى بىر تۇتاش پىلانلاش ئارقىلىق، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش، نوپۇسنىڭ ئېشىشى بىلەن بايلىقتىن پايدىلىنىش ۋە ئېكولوگىيەلىك مۇھىت قوغداشنىڭ مۇناسىۋىتىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىنىپ، پۈتكۈل جەمئىيەتنى ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلانغان، تۇرمۇش بايلىقى بولغان، ئېكولوگىيە ياخشى بولغان مەدەنىي تەرەققىيات يولىغا مېڭىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش تەلەپ قىلىنغان. ئىلمىي تەرەققىيات قارشى ھەم ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىياتنىڭ يادرولۇق مەزمۇنىدا چىڭ تۇرۇپ، تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەرنىڭ تەرەققىياتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت ئومۇمىي ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرگەن، ھەم ئىمكانىيەتلىك سىجىل

تىلىدۇ. ئۇنىڭدا تەكىتلەنگەن «ئادەمنى ئاساس قىلىش» بولسا، ئادەمنىڭ ئومۇميۈزلۈك تەرەققىياتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى نىشان قىلىش، خەلق ئاممىسىنىڭ تۈپ مەنەئىتىنى ئاساس قىلىپ، ئومۇميۈزلۈك تەرەققىياتنى قولغا كەلتۈرۈش، خەلق ئاممىسىنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقان ماددىي، مەنىۋى ئېھتىياجىنى ئۈزلۈكسىز قاندۇرۇش، خەلق ئاممىسىنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ھوقۇق - مەنەئىتىنى ھەققىي قوغداش، ئومۇم خەلقنى تەرەققىيات مېۋىلىرىدىن تەڭ بەھرىمەن بولۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش، دېگەندىن ئىبارەت. ئومۇميۈزلۈك يۈكسەلدۈرۈش - ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىش، ئىقتىسادىي، سىياسىي، مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ئومۇميۈزلۈك راۋاجلاندۇرۇش، ئىقتىسادىي تەرەققىيات بىلەن جەمئىيەتنىڭ ماس قەدەمدە راۋاجلىنىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش، دېگەندىن ئىبارەت؛ ماسلاشتۇرۇپ تەرەققىي قىلدۇرۇش «بەشىنى بىر تۇتاش پىلانلاش» نى ئىشقا ئاشۇرۇش بولسا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ، ئىقتىسادىي بازار بىلەن ئۈستۈرۈلمىنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىشى، ئىقتىسادىي، سىياسىي، مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ھەرقايسى ھالقىلىرىنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، دېگەندىن ئىبارەت؛ ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىيات - ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ئىناقلىقىغا تۈرتكە بولۇش؛ ئىقتىسادىي تەرەققىيات بىلەن ئاھالە، بايلىق، مۇھىتنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىنى بايلىقتا قىلىش، ئېكولوگىيەلىك مۇھىتتىن ياخشىلاش، ئەۋلادىمۇ ئەۋلاد ئىزچىل تەرەققىي قىلىشقا كاپالەتلىك قىلىش دېگەندىن ئىبارەت. دېمەك، ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىيات قارشى پەقەت ئىلمىي تەرەققىيات قارشىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇ ئىلمىي تەرەققىيات قارشىنىڭ يادرولۇق مەزمۇنى، بىراق، ئىلمىي تەرەققىيات قارشىنىڭ مەنىسى ئۇنىڭ مەنىسىگە قارىغاندا تېخىمۇ مول، تېخىمۇ ئەتراپلىق بولىدۇ.

1 - 2. «تەرەققىيات» مەسىلىسىگە مۇئامىلە قىلىش جەھەتتىكى پەرقى

گەرچە ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىيات قارشى بىلەن ئىلمىي تەرەققىيات قارشىنىڭ ھەر ئىككىلىسىدە «تەرەققىيات» تەكىتلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن، «قانداق تەرەققىي قىلىش» جەھەتتە روشەن پەرق مەۋجۇت. ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىيات بىر دۇنياۋى كۆز قاراش، لېكىن، دەسلەپتە ھەرقايسى ئەللەر ئۇ توغرىلۇق بىرلىككە كەلگەن تونۇش ھاسىل قىلالىغان. ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۈستۈنلۈككە ئىگە تەرەققىي تاپقان ئەللەر تاشقى سودا ئارقىلىق تەرەققىي قىلىدۇ.

تەرەققىيات ئۈچۈن تېخىمۇ كەڭ يول ئېچىپ بەرگەن.

1-3. تەرەققىيات كۆز قارىشى جەھەتتىكى باسقۇچلۇق پەرقى

سانائەت ئىنقىلابىدىن بۇيان، بولۇپمۇ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئىنسانىيەت جەمئىيىتى «ماددىنى ئاساس قىلىش» تىن «جەمئىيەتنى ئاساس قىلىش» قا، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە «ئادەمنى ئاساس قىلىش» قا ئۆتۈپ، ئوخشاش بولمىغان بىر قاتار تەرەققىيات جەريانىنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى. ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىيات قارىشى «جەمئىيەتنى ئاساس قىلىدىغان» تەرەققىيات كۆز قارىشى بولۇپ، ئۇنىڭدا «ماددىنى ئاساس قىلىش» تىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى ئىقتىسادنىڭ ئېشىش شەكلى ئىنكار قىلىندۇ. ئادەم بىلەن جەمئىيەتنىڭ ماسلىشىشى تەكىتلىنىپ، ئىنسانلار ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولغان ئىنسانلار. نىڭ ئورنى ۋە رولى بەلگىلىنىدۇ. ئىلمىي تەرەققىيات قارىشى بولسا «ئادەمنى ئاساس قىلىدىغان» تەرەققىيات قارىشى بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ ئومۇميۈزلۈك تەرەققىياتى، جەمئىيەتنىڭ ئومۇميۈزلۈك ئالغا بېشى چىقىش نۇقتىسى ۋە ئاخىرى قى مەقسەت قىلىنغان. ئۇ ئادەمنىڭ سۈيىيىكتىپ ئورنىنىڭ يەنىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىدۇ. بىرىنچىدىن، ئۇنىڭدا خەلق ئاممىسى ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ قىممەت سۈيىيىكتى قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ تەرەققىياتتىكى سۈيىيىكتىپ ئورنى مۇستەھكەم كەم تۇرغۇزۇلۇپ، خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش بىلەن ئادەمنىڭ ئومۇميۈزلۈك تەرەققىياتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ تۈپ چىقىش نۇقتىسى ۋە ئاخىرقى مەقسىتى قىلىنىدۇ. بۇنىڭدا ھەم ئادەمنىڭ ياشاش، بىخەتەرلىك، سالامەتلىك قاتارلىق تەبىئىي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش، ھەم دېموكراتىيە ھوقۇقى، ئىجتىمائىي ئادىللىقى، ساپاسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى قاتارلىق ئىجتىمائىي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش كۆزدە تۇتۇلدى. ئىككىنچىدىن، خەلق ئاممىسى ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ مەنەپەئەت سۈيىيىكتى قىلىنىدۇ. خەلق مەنەپەئەتتىن قوغداش ئالدىدا دەمنى ئاساس قىلىش بىلەن خەلق ئۈچۈن ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ تۈپ مەنەپەئەتتىن ئىشقا ئاشۇرۇش، ئوخشاش بولمىغان قاتلامدىكى ئاممىنىڭ مەنەپەئەتتىكى تەڭ ئېتىبار بېرىش، كەڭ خەلق ئاممىسىنى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە قۇرۇلۇش، تەرەققىيات ئاساسىدا ئىقتىساد ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مېۋىلىرىدىن تەڭ بەھرىمەن بولۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش مەقسەت قىلىنىدۇ. ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىدا خەلق ئاممىسىنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتتىكى سۈيىيىكتىپ ئورنى ۋە ھەل قىلغۇچ رولى گەۋدىلەندۈرۈلگەن بولۇپ، ئادەم ھەممە

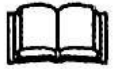
شەيئىنىڭ ئالدىنقى شەرتى ۋە ئاساسى دەپ قارىلىپ، ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىيات قارىشىدا گەۋدىلىنىدىغان جەمئىيەتنى ئاساس قىلىش قارىشى ئادەمنى ئاساس قىلىش قارىشىغا ئۆزگەرتىلگەن، بۇ ئەنئەنىۋى تەرەققىيات قارىشىدىكى «ئادەم جەمئىيەتنىڭ خوجايىنى بولىدۇ» دېگەن كۆز قاراشقا قايتىش بولماستىن، بەلكى ئادەمنىڭ ئىرادىسى، ئادەمنىڭ كۆز قارىشى قاتارلىقلارنى چۆرىدىگەن ھالدا مەسىلىلەرنى تەھلىل قىلىش، پىكىر قىلىش ۋە ئۇنى ھەل قىلىش، شۇ ئاساستا ئادەمنىڭ ئومۇميۈزلۈك تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت.

2. ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىنى ئومۇميۈزلۈك ئەمەلىيلەشتۈرۈشنىڭ يوللىرى

2-1. «ئادەمنى ئاساس قىلىش» تەرەققىيات

كۆز قارىشىنى تۈرگۈزۈش

«ئادەمنى ئاساس قىلىش» بولسا، ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىنىڭ ماھىيىتى ۋە يادروسى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئادەمنىڭ ئاساسىي گەۋدىلىك ئورنىنىڭ يېڭى بىر بالداققا كۆتۈرۈلۈشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ھەرقايسى جەھەتلەردىن تەرەققىي قىلىشى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئومۇميۈزلۈك ئالغا بېشى باشلىنىش نۇقتىسى ۋە ئاخىرقى مەقسەت قىلىنغان. مۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب. بىرىنچىدىن، ئادەم ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئاساسىي ئامىلى بولۇپ، پەقەت ئادەمنى ئاساس قىلىشتا چىڭ تۇرغاندىلا، ئاندىن ئادەمنىڭ ئاكتىپچانلىقى ۋە ئىجادچانلىقىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، ئىقتىساد ۋە جەمئىيەتنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشىنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئىقتىساد ۋە جەمئىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى مەقسەت ئادەمنىڭ ئىرىكىن، ھەر تەرەپلىمە تەرەققىي قىلىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتۇر. ئادەمنى ئاساس قىلىش تەرەققىياتىنى ئالغا سىلجىتىشنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچى ۋە ۋاسىتىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە جەمئىيەت ۋە ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ تۈپ مەقسىتى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، بىر تەرەپلىمىلىك تەرەققىيات قارىشى ۋە سىياسىي نەتىجە قازىنىش قارىشىنى ھەقىقىي ئۆزگەرتىپ، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئاساسىدا خەلق ئاممىسىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈپ، كىشىلىك ھوقۇقنى جۈملىدىن پۇقرالارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ھوقۇق - مەنەپەئەتتىن قوغداش ۋە ئۇنىڭغا ھۆرمەت قىلىش؛ كىشىلەرنىڭ باراۋەر تەرەققىي قىلىشى؛ ئەقىل پاراسىتىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشى ئۈچۈن شارائىت يارىتىپ، كىشىلەرنى ئىدىيە - ئەخلاق ساپاسى، پەن - مەدەنىيەت ساپاسى ۋە ساغلاملىق جەھەتتە ئومۇميۈزلۈك تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش لازىم؛ بۇ «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسىنى ئىزچىللاشتۇرۇش،

تەلىپى. دۆلىتىمىزدە بۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇزاق بىر مەزگىلدە مۇھىم نۇقتا مۇنۇ بەش جەھەتتىكى ئاساسىي مۇناسىۋەتنى ئوبدان بىر تەرەپ قىلىشقا قارىتىلىشى كېرەك: يەنى، بىرىنچىدىن، شەھەر - يېزا تەرەققىياتىنى بىر تۇتاش پىلانلاپ، شەھەر بىلەن يېزىلارنى ماس ھالدا تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىيات جەريانىدا «يېزا ئىگىلىكى، يېزا ۋە دېھقانلار» مەسىلىسىنى تەتقىق قىلىپ ۋە ئۇنى ھەل قىلىپ، سانائەت ئارقىلىق يېزا ئىگىلىكىگە تۈرتكە بولۇش، شەھەر ئارقىلىق يېزىلارنى يېتەكلەش، شەھەر بىلەن يېزىلار بىر - بىرىگە تۈرتكە بولۇش، ماسلىشىپ تەرەققىي قىلىش فاكتورىنى يولغا قويۇش؛ ئىككىنچىدىن، رايونلارنىڭ تەرەققىياتىنى بىر تۇتاش پىلانلاپ، ئېلىمىزنىڭ شەرقىي، ئوتتۇرا ۋە غەربىي رايونىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى تەكشى بولماسلىق ھالىتىنى پەيدىنپەي ئۆزگەرتىپ، غەربىي رايوننى كەڭ ئېچىش، شەرقىي شىمال كونا سانائەت بازىسىنى گۈللەندۈرۈش، ئوتتۇرا قىسىم رايونلارنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئارقىلىق، تەكشىسىز تەرەققىيات ئىستراتېگىيىسىدىن تەكشى تەرەققىيات ئىستراتېگىيىسىگە بۇرۇلۇش ھاسىل قىلىشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، شەرق، ئوتتۇرا ۋە غەربىي رايونلار بىر بىرىگە تۈرتكە بولۇپ، دېھقان، ئۆزئارا بىر - بىرىنى تولۇقلايدىغان ۋە ئورتاق تەرەققىي قىلىدىغان يېڭى ئەندىزىنى شەكىللەندۈرۈش؛ ئۈچىنچىدىن، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى بىر تۇتاش پىلانلاپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىشتا چىڭ تۇرۇش بىلەن بىرگە، مائارىپ، پەن - تېخنىكا، مەدەنىيەت، سەھىيە ۋە تەنتەربىيە ئىشلىرىنى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش، ئىجتىمائىي كالاپالەت، جەمئىيەت تەرتىپى قاتارلىق جەھەتلەردىن مۇۋاپىق جەمئىيەت مېخانىزمىنى شەكىللەندۈرۈپ، سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىنى راۋاجلاندۇرۇپ، سوتسىيالىستىك قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ماددىي، سىياسىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ماس تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش؛ تۆتىنچىدىن، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ئىناق تەرەققىي قىلىشىنى بىر تۇتاش پىلانلاپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش، ئاھالىنىڭ كۆپىيىشى بىلەن بايلىقتىن پايدىلىنىش، ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنى قوغداشنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئوبدان بىر تەرەپ قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلانغان، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى باياشات بولغان، ئېكولوگىيەلىك مۇھىتى ياخشى، مەنىۋى مەدەنىيەت تەرەققىي قىلغان جەمئىيەت بەرپا قىلىش؛ بەشىنچىدىن، ئىچكى تەرەققىيات بىلەن سىرتقا ئېچىۋېتىشنى بىر تۇتاش پىلانلاپ، ئىسلاھاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئارقىلىق، ئىچكى ئىقتىسادىي تۈزۈلمىدە يېڭىلىق يارىتىش، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىقتىسادنىڭ دۇنياۋى بىرلىشىش قەدىمىنى يەنىمۇ تېزلىتىش، ھەمدە ئېلىمىز -

ئومۇم ئۈچۈن پارتىيە قۇرۇش، خەلق ئۈچۈن ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش، ھوقۇقنى خەلق ئۈچۈن ئىشلىتىش، خەلققە مېھرى - شەپقەت يەتكۈزۈش، خەلققە نەپ يەتكۈزۈشنىڭ ماس ھىيەتلىك تەلىپى ھەمدە پارتىيىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسى ۋە ئىسلىمىنى يەنىمۇ جارى قىلدۇرۇشنىڭ كونكرېت ئىپادىسى.

2-2. «ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىش» تەرەققىيات قارىشىنى تۇرغۇزۇش

ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىدا چىڭ تۇرۇپ، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىيات ۋە ئادەمنىڭ ھەر تەرەپلىمە تەرەققىي قىلىشىنى تەكىتلەش، ھەرگىزمۇ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىشنى ئىنكار قىلغانلىق ئەمەس. ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىدا پەقەت نوۋەتتە مەۋجۇت بولۇۋاتقان ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچلەرگە ئەھمىيەت بېرىپ، جەمئىيەتنىڭ ئالغا بېسىشىغا سەل قاراش، ماددىي نەتىجىگە ئەھمىيەت بېرىپ، ئادەمنىڭ قىممىتىگە سەل قاراش، كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەتكە ئەھمىيەت بېرىپ، يىراق كەلگۈسى مەنپەئەتكە سەل قاراش ئەھۋاللارنى ئۆزگەرتىش تەكىتلىنىدۇ. بۇ ھەرگىز ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى ئىككىنچى ئورۇنغا قويۇش تىن دېرەك بەرمەيدۇ. ئىقتىسادىي جەھەتتىن يۈكسىلىش تەرەققىياتىنىڭ يادروسى بولسا، ئىجتىمائىي گۈللىنىش بىلەن ئادەمنىڭ تەرەققىي قىلىشى تەرەققىياتىنىڭ ماددىي ئاساسى بولىدۇ. شۇڭا، ئىلمىي تەرەققىيات قارىشى يەنىلا ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىش ئاساسىغا قۇرۇلۇشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا يۈكسەك تارىخىي مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى ۋە تەخىرسىزلىك تۇيغۇسى بىلەن پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، ئىقتىسادىي يۈكسەلدۈرۈشنى تېزلىتىپ، بىر قەدەر تېز تەرەققىيات سۈرئىتىنى ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ. بۇ نىشانغا يېتىش ئۈچۈن، ئەنئەنىۋى ئىقتىسادىي يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى تۈپتىن ئۆزگەرتىپ، پەن - تېخنىكىنىڭ سالمىقى يۇقىرى، ئىقتىسادىي ئۈنۈمى ياخشى، بايلىق سەرپىياتى تۆۋەن، بىۋاسىتەلىك بۇلغىنىش ئاز، ئادەم كۈچى ئەۋزەللىكى تولۇق جارى قىلدۇرۇلىدىغان يېڭىچە سانائەتلەشتۈرۈش يولىغا مېڭىپ، پەن - تېخنىكىنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشى ۋە ئەمگەكچىلەر ساپاسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە تايىنىپ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى تېزلىتىش لازىم.

2-3. بەشىنچى بىر تۈت - اش پىلانلاشنى مۇھىم نۇقتا قىلغان، ئومۇميۈزلۈك، ماس، ساغلام راۋاجلىنىش قارىشىنى تۇرغۇزۇش

بىر تۇتاش پىلانلاپ تەڭ ئېتىبار بېرىش، ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىدا چىڭ تۇرۇشنىڭ ئاچقۇچى ۋە ئاساسىي

نى چۆرىدىكەن ھالدا قوللىنىش شەرت. بۇنىڭدا ئاۋامنى ئۆز قابىلىيىتىگە يارىشا ئىش كۆرۈش، خاتىرجەم ياشاش ۋە ئىناق ئۆتۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپ، جەمئىيەتنىڭ ئومۇميۈزلۈك تەرەققىي قىلىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن شارائىت ھازىرلاش لازىم.

2-5. دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەش ئالاھىدىلىك قىلىنغان تەرەققىيات قارىشىنى تۇرغۇزۇش

ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىنى ئومۇميۈزلۈك ئەمەلىيلەشتۈرۈشتە دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەشتەك ئوبيېكتىپ تەلەپتە چىڭ تۇرۇش شەرت. يەنى پارتىيىنىڭ بارلىق نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىي خىزمىتىدە دەۋر ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈش، قانۇنىيەتنى ئىگىلەش، ئىجادچانلىققا باي بولۇش كېرەك. بۇنىڭدا دەۋر ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈش، دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەشنىڭ ئەڭ روشەن ئالاھىدىلىكى بولۇپ، نۆۋ-ۋەتتىكى تەرەققىيات باسقۇچىدا مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش جەھەتتىكى ئۆي - پىكىر، نەزەرىيە، ئۇسۇل ۋە تەدبىرلەرنى ئۆزگەرتىش ھەققىدىكى پرىنسىپ ۋە تەلەپلەرگە ئۇيغۇنلاش. قاندىلا ئاندىن ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىنىڭ تەلپىگە ماسلاشقانلىقى بولىدۇ؛ قانۇنىيەتنى ئىگىلەش، دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەشنىڭ ماھىيەتلىك تەلپى ھېسابلىنىدۇ. ۋاقىت ۋە ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى شەيئىلەرنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى ۋە تەرەققىيات يۈزلىنىشىگە مۇناسىپ ئۆزگىرىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇڭا، يېڭى ئەھۋال، يېڭى مەسىلىلەر نى تەتقىق قىلىشتا، شەيئىلەر تەرەققىياتىدىكى يېڭى قانۇنىيەت، يېڭى يۈزلىنىشنى ئىگىلەش، ھەمدە يېڭى قانۇنىيەتكە بولغان تونۇشنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق ئەمەلىي خىزمەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلىش كېرەك، ئىجادچانلىققا باي بولۇش - دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەشنىڭ جانلىق ئىپادىسى، پەقەت ئىجادچانلىققا باي بولۇپ، نەزەرىيىدە، تۈزۈمدە، پەن - تېخنىكا ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە ئۆزۈڭىز يېڭىلىق يا-رىتىپ، مەنئى ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ ۋە شارائىتقا ئىگە بولغاندىلا، ئاندىن ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىنىڭ تەلپىنى ھەقىقىي ئىپادىلەپ، تەرەققىيات داۋامىدا ئىلغار كۆزقاراش ئارقىلىق ئەمەلىي ھەرىكەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلغىلى، جۈڭ-كۈچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئۇلۇغۋار ئىشنى ئۆزۈڭىز ئالغا سېلىپ، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشلىرىنى پەيدىنپەي ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

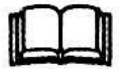
ئاپتور: ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە مەكتىپىدىن.

تەھرىرلىگۈچى: مەرۇپ مەمتىمىن

نىڭ WTO غا كىرىش ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ، تېخىمۇ كەڭ دائىرە، تېخىمۇ كەڭ ساھە ۋە تېخىمۇ يۇقىرى قاتلامدىن چىقىش قىلىپ خەلقئارا ئىقتىسادىي ۋە تېخنىكا ھەمكارلىقى شۈنىگەدەك بازار رىقابىتىگە پائال قاتنىشىپ، سىرتقا ئې-چىۋېتىش سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، دۆلەت ئىچى خەلق ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن ياخشى تاشقى شارائىت يارىتىش لازىم. ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىدا ئوبيېكتىپ جەھەتتىن يۇقىرىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى ئوبدان ماسلاشتۇرۇپ، بارلىق ئاكتىپ ئامىللارنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىيات ۋە ئادەمنىڭ ھەر تەرەپ-لىمە تەرەققىي قىلىشىنى ئالغا سېلىشتىن تەلەپ قىلىنىدۇ.

2-4. جەمئىيەتنىڭ ئومۇميۈزلۈك راۋاجلىنىشىنى مەقسەت قىلغان تەرەققىيات قارىشىنى تۇرغۇزۇش

ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىنىڭ تۈپ مەقسىتى جەمئىيەتنىڭ ئومۇميۈزلۈك راۋاجلىنىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، بارلىق جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ساپاسى بىلەن تۇرمۇش سۈپىتىنى ئۆزۈڭىز يۇقىرى كۆتۈرۈپ، خەلق مەنپەئىتىنى بارلىق خىزمەتلىك چىقىش نۇقتىسى ۋە ئاخىرقى مەقسىتى قىلىش. تۈر. جەمئىيەتنىڭ ئومۇميۈزلۈك ئالغا بېسىشى، ئالدى بىلەن ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا موھتاج. بۇنىڭدا ئالدى بىلەن سوتسىيالىستىك دەسلەپكى باسقۇچىدىكى ئاساسىي ئىقتىسادىي تۈزۈمگە ئۇيغۇنلاشقان ئىدىيە، كۆزقاراش ۋە ئىگىلىك ياردەمچى مېخانىزىمىنى شەكىللەندۈرۈش تەلەپ قىلىنىدۇ. شۇڭا، خەلق ئاممىسىغا نەپ يەتكۈزۈش ئۈچۈن، ئەمگەك، بىلىم، تېخنىكا، ھۈنەر ۋە كاپىتالدىن ئىبارەت بارلىق ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، ئىجتىمائىي ئىي بايلىق يارىتىدىغانلىقى بارلىق مەنبەلەرنى ئىشقا سېلىش لازىم؛ ئىككىنچىدىن، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئاساسىدا سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە تۈزۈمىنى ئىلگىرى سۈرۈپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈپ، سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، مۇقىم بولغان ئىجتىمائىي مۇھىتنى يارىتىپ، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ ساغلام تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە ئۇنىڭغا كاپالەتلىك قىلىش شەرت؛ ئۈچىنچىدىن، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئاساسىدا سوتسىيالىستىك ئىلغار مەدەنىيەتنى يۈكسەلدۈرۈپ، سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت بەرپا قىلىپ، ئىدىيە، ئەخلاق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنى يادرو، كوللېكتىۋىزىمنى پرىنسىپ قىلغان، ئىدىيە، ئەخلاق تەربىيىسى ۋە قۇرۇلۇش سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرۈش كېرەك؛ تۆتىنچىدىن، ئىقتىسادىي يۈكسەلدۈرىدىغان بارلىق تەدبىرلەرنى ئوب-مۇميۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت بەرپا قىلىش ئۇلۇغۋار نىشانى.

ماھۇم تەلىماتى

يۈسۈپ ھۈسەين (قەقنۇس)

پەرىشتىسىمان قۇدرەتتى تېپىش ئۈچۈن باش قاتۇردى. لېكىن، بۇنداق تەتقىقات نەتىجىلىرىنى بىلىپ ئېلىش ئوقۇر-مەندىن سەھنىدىكى بىرەر تراگېدىيىدىن تەسىرلىنىپ كۆزدىگە ياش ئالسا، يەنە بىر كومېدىيىدىن كۈلگەن ھامان يىغىلاتقان تراگېدىيە تەسىرىنى ئۇنتۇلۇپ كېتىدىغان ئۆتكۈن-چى تۇراقسىز ھېسسىياتنى ئەمەس، تاشچىلارنىڭ تاغ تەشكەن چاغدىكى زېرىكمەي بولغا ئۇرىدىغان داۋامچان ھېسسىياتىنى شەرت قىلدۇ. لېكىن بىزنىڭ بىرمۇنچە ئو-قۇرمەنلىرىمىزدە بۇنداق چىدام يوق. شۇڭا، ئۇلار مۇھىم ئەسەرلەرنى يۈزەكى بىر ئوقۇيلا «ئاممىباپ بولماپتۇ» دەيدۇ. دە، ئوقۇمايدۇ ياكى بىلمەي تۇرۇپ تۆرە چىقىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇنداق ئېسىل ئەسەرلەرنى بىلىپ ئېلىش ئارقىلىق مەشئۇدى ئۆزلۈكلەرنىڭ يىلانسىمان ئىچىگە تۈگۈلىدىغان پىكىرلىرىدىن ئازاد بولالماي، ئېلىمىزنىڭ نەزەرىيە قۇرۇلۇ-شىغا، ھەتتا ئىنسانىيەتكە مەنسۇي تولۇقلىما بولىدىغان بۇنداق ئەسەرلەرنىڭ كۆمۈلۈپ قېلىشىغا سەۋەب بولىدۇ. بۇ قىلىق بىزنى ئېلىمىزدە ھەر كۈنى ئېيتىلىۋاتقان ئەقىل بۇل-قىنى ئېچىشنىڭ نېگىزلىك مەنبەلىرىنى بىلمەي بىخۇد يۈ-رۈشكە ئېلىپ بارىدۇ. ئەقىل بۇلىقىنى ئاچمىز، ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا تېگىشلىك ھەسسىمىزنى قوشىمىز دەيدىكەنمىز، قىممەتلىك ئەسەرلەرنى تەكرار ئوقۇيدىغان، ئۇنى ئەمەلىيەتكە تەققىسلاپ تۇرۇپ ئويلىنىدىغان، تىنىمىزنى تەبىئەت بىلەن رۇبىرو قويۇپ تە-بىئەتتىكى چەكسىز بوشلۇق بىلەن قەلبىمىزدىكى چەكسىز بوشلۇق ئۆتۈشمىسىنى ئېنىق بىلىش مۇشكۈلاتىغا بەرداش-لىق بېرىدىغان بىر چىدام ھاسىل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بىزدىن بۇرۇن ئىلىم - پەنگە ئومۇميۈزلۈك يۈرۈش قىلغان، زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى تېز ۋە توغرا ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، ئەقىل ئىنقىلابى قوزغاپ ئۆزىنى ئالدىنقى قاتارغا ئۆتكۈزگەن ئىلغار خەلق ۋە رايونلار ئىشنى مانا مۇ-شۇنداق ئالىملىرىنى ئەزىزلاپ، بۇ ھەقتە يېڭى پەنلەرنى كەشىپ قىلىش ئارقىلىق ئاجايىپ زور بايلىققا ئىگە بولدى. بىز ئۇلاردىن كۆپ كېچىكىپ ئەقىل بۇلىقىنى ئېچىش ئىش-غا ئەمدى ئاتلاندىق. بىزنىڭ ئىككى قۇلاق ئارىسىدىكى مە-ڭىمىز مۇ شۇلارغا ئوخشايدۇ. پىكىر قىلالايمىز، لېكىن مېڭە-

تەھرىرىدىن ئىلاۋە: 1920 - يىللىرى، گېرمانىيىدە-كى يەھۇدىي ئېيىنىشتىن ئاتوم نەزەرىيىسىنى بايقىغان. 1930 - يىللىرى ناتسىستلارنىڭ تەقىيلەشلىرىدىن قېچىپ ئامېرىكىغا بېرىپ «3 ئاتوم تەلىماتى» نى سىستېمىلىق بايان قىلغاندىن كېيىن، ئامېرىكا فىزىكا ئالىملىرى ئۇنى تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئاخىرى ئاتوم بومبىسىنى ياساپ، ئامې-رىكىنىڭ دۇنياۋى ھەيۋىتىنى تىكلەگەن. شۇنىڭدىن كېيىن-كى 50 نەچچە يىل جەريانىدا، ئاتوم تەلىماتىنىڭ دۇنياغا يامىرىشى بىلەن ئۆزىنى قۇدرەتلىك قىلماقچى بولغان دۆلەت-لەر يادرو ئىستانسىسى ۋە يادرو قوراللىرىنى بەس - بەستە ياساپ، يەر شارىنىڭ «قىيامەت» كە قاراپ ماڭىدىغان «تە-رەققىياتى» نى تېزەلەتمەكتە. شۇنىڭ بىلەن ھازىرقى دەۋردىن باشلىنىدىغان ئىنسانىيەتنىڭ بىلىش تەرەققىياتى مەسىلىسىدە يادرو قوراللىرىنىڭ قىيامەتلىك ئاپەت تەھدىتلى-رىدىن قانداق قۇتۇلۇش مۇمكىنلىكى ئۈستىدە ئىزدەنگۈچى ئېكولوگىيە ۋە ئىدىئولوگىيە مۇئەممىلىرىنى يەشمەكچى بولغان ئىزدىنىشلەر زامان تەقەززاسى بولۇپ قالدى. بۇ بىر پۈتۈن يەر ئانىمىزنى ساقلاش ئارقىلىق ئۆزىمىزنى قۇتۇل-دۇرۇش يولىدىكى چوڭ تەتقىقات بولغاچقا، تولۇم زور ئەقىل كېتىدۇ. مەزكۇر «ماھۇم تەلىماتى» ئەنە شۇنداق زور ئەقىل ھاسىل قىلىشتىكى ئاساسى تەتقىقات بولۇپ، دۇنيا بويىچە ئەقىل كۆزىنىڭ چوڭقۇر پەردىلىرىنى ئېچىشقا قاراپ ئىلگىرىلەپ، ئەقىل ھەققىدىكى ئىزدىنىشلەردىن قىيامەتلىك ئاپەتلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشنىڭ سىرلىرىنى چۈشەندۈرۈشكە تىرىشىدۇ. يەنى تىرىشىش نىشانىنىڭ مۇشۇنداق چوڭلۇقى ۋە كۈنىمىزدىكى ئالىملارنىڭ مەۋھۇم نەزەرىيە بىلەن مەس-ئەل ھەل قىلىش ئۇسۇلىنى ئالەم ۋە ئادەم ئۈستىدىكى كونكرېت ئەمەلىي پاكىتلار ئۈستىگە قويۇشى بىلەن باشقى-لاردىن ھالقىپ كېتىدۇ. ئەڭ ئاددىيىسى بۇ ئەسەرنىڭ مېنىڭ ئالدىمغا ئىقتىساد بىلەن ھېسسىيات ئۇقۇمىنىڭ بالا-نىستىلىقى ھەققىدىكى مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرىش ھالىتە-دىن بۈگۈنكى ماھۇم تەلىماتىغا ئايلىنىشى ئۈچۈنمۇ 3 يىل ۋاقىت كەتتى. چۈنكى، بۇ ماھۇم تەلىماتى ئاتوم تەلىماتى-دىن كۈچلۈك تەتقىقات بىلەن ئاتوم ۋە ۋودرود بومبىلىرى-دىن نەچچە مىڭ ھەسسە يامان «دېۋىلەرنى» ئۆزگەرتكۈچى

مەتلىك، مەسىلەن، بۈگۈنكى دۇنيا كىلىماتىنىڭ ئىسسىق كېتىش ئاقىۋىتىنى بىر - بىرىگە دۆڭگەۋاتقان دۆلەتلەر ئەھ-
ۋالىدىن ئېيتقاندا، «زىيان ۋە ئىسراپ» ھادىسىلىرىنى يەنى
زىيانلىق ئاخىرقى ئىسراپ تەقدىرىنى كۆرسەتكۈچى تەپەك-
كۈرمۇ ئىختىرا ھېسابلىنىدۇ. تېخىمۇ ئېنىق ئېيتقاندا، زىيان
ۋە ئىسراپ خاراكتېرلىك ئىختىرانىڭ زەھەرلىك سىرىنى
ئېچىپ بېرىشىمۇ ئىختىرا بولىدۇ، ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئىنسان-
نى ھاياتقا ئىخلاس قىلىدىغان ئەكس تەرەپتىكى مەۋھۇم-
يەتنى ئېچىشىمۇ ئىختىرا بولىدۇ. ئۇنداق ئەمەسمۇ؟ ئەقەللىي-
سى غالىب جاللاتىنىڭ ئۆزى غايىب قىلغان «ئاجىز» نىڭ «-
تۇپراققا ئايلىنىدى» دېگەن جەستىدىن ئۇچقان شامالدىكى
توزانىسىمان ئەزاۋى نەپەسلىرىدىن كىرىپ ئۇنى «راھىب»
بولۇشقا مەجبۇرلىغان سىرلىرىنى ئېچىپ بېرىشىمۇ، يادرو بوم-
بىسىنى توشۇغۇچى راكېتانى ئالەم بوشلۇقىدىكى شامال بو-
لۇتلارنى تىزگىنلەش ئورگانلىرىنى توشۇغۇچى قىلىشىمۇ،
تانكىنى تېراكتور قىلىشىمۇ، زەھەرنى شېكەر قىلىشىمۇ، يوق-
لۇۋاتقان ئورمان، ئوتخور، گۆشخور، ئۇچار - قانات جانلىق
ھاياتىنى قانداق ئىختىرا قىلىش خىياللىرىنى سۈرۈشمۇ ئىخ-
تىرا بولىدۇ.

ھەتتا بىر ئىجادىي ئىختىراغا ھېسداشلىق قىلىپ
شەرھلەش ياكى تىللارغا تەرجىمە قىلىشىمۇ ئىختىرا بولىدۇ.
چۈنكى، تەرەققىيات دېگەن ئالدى بىلەن تەپەككۈر پەردە-
سىدىكى مانا مۇشۇنداق يىرتىلىش ۋە ئېچىلىش دېمەكتۇر.
بىز بۇنداق تەپەككۈرىمىزنى بوغۇپ قويۇپ نېمىنى ئىجاد
قىلاتتۇق؟

ئېھتىمال بەزىلەر بۇ ئەسەردىكى بالانىستىلىقنى ئىپادى-
لەيدىغان شەرتلىك ئالامەتلەرنى كۆرۈپ: ئاددىي بىر
ھەرىقۇ، ئۇنىڭدىن نېمە چىقىدۇ؟ دەيدۇ. لېكىن، بىز دەيمىز-
كى، ئۇ ھەرىلەر ئۇلۇغ ئىجادىيەتچىنىڭ ئۆگۈلۈك قەلبىدىن
پاك بوۋاقتەك ئېيتىلغان فونتان، ئۇ پۈتۈن دۇنيا خەلقىگە
يېڭىلىق. چۈنكى، بۇ ھەرىلەر ئالەم ۋە ئادەم ئوتتۇرىسىدىن
كىيىن زېھنىي تەڭپۇڭلۇقنى ۋە كىشىلىك ھاياتتىكى ئىقتىساد
بىلەن ھېسسىيات تەڭپۇڭلۇقىنى ئىپادىلەپ، جاھان ۋە ئادەم
دېلىدىكى زىتلىقنى ھەل قىلىش ئۈچۈن نېگىزلىك مەسىلە-
لەرگە جاۋاب بېرىدۇ. بۇ خۇددى بىرىنچى بۆلۈمدىكى، T،
H، D، S، ھەرپلىرى تەبىئەتتىكى تۆت تادۇنىڭ زىتلىقتىن
بىرلىككە ئۆتۈشىنى كۆرسەتكەندەك ئىش.

مانا كۆز ئالدىڭىزغا قاراڭ، ھازىرقى ئانالىمىش «ئىجادى-
يەتلەر» خۇددى غەيۋەتلەشكۈچى كۆز شاماللىرى ۋە نەپرەت-
لەشكۈچى قىش شاماللىرىدىن تۆكۈلگەن غازاڭلاردەك
ھايات قاتلاملىرىغا بىھۇدە ئىسراپ بولۇپ تۆكۈلگەن.

مىزنى باشقۇرىدىغان قەلب كۈچىمىز ئۇنداق كۈچلۈك بول-
ماسلىقى مۇمكىن. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ ئۆگىنىش ۋەزىپى-
مىز ئۇلاردىنمۇ ئېغىر. شۇنداق تۇرۇقلۇق مىڭبىر مۇشەققەت
بىلەن ئۇچۇدقا كەلگەن تەييار تەلىماتلارنىمۇ ئۆگىنىپ ئۆز-
لەشتۈرۈشكە ئېرىشكەنلىك قىلساق قانداق بولىدۇ؟ بۇنداق
بوشاڭلىقىمىزنى تۈزەتمەسەك بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئو-
قۇرمەنلىرىمىزدىن ئۆزىمىزدىكى گۆھەرلەرنى بىلىش جەري-
نىغا كېرەك بولغان ئالاھىدە چىدام ۋە تاقەت تىلەپ بۇ ماقا-
لنى ئېلان قىلدۇق.

چىدام ۋە تاقەت تىلىگىنىمىزدە كۆز ئالدىمىزدا شۇلار
تۇرىدۇكى، ئاھالىمىزدا نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئىسسىيادى
پۇل، بايلىق بىلەن بولۇپ كەتكەن، ئۇلار مەنىۋى بايلىقلار
ئۈچۈن شۇنچە بەدەل تۆلەۋاتقان بۇنداق ئۈزلۈكسىز ئادەم-
لەرنى كۆرۈپ: «ئۇنىڭدىن نېمە تاپىدىغانىدۇ؟» دەيدۇ
ياكى «بىز ئەمدى ئارقىدا قالدۇق» دەپ تېخىمۇ چوڭ ئىلمى
قارىغۇلۇقنى كۈتۈپ تۇرىدۇ، ھەتتا ئىجادىيەتنى ئەدەبىيات -
سەنئەت كاتېگورىيىسىدىلا ھە - پە قىلىش دەپ چۈشىنىۋال-
غان زىيالىيلىرىمىز بۇنداق چاپكەش ئالىملارنى كۈلدۈرگ-
چىلەر بىلەن قىزىقچىلارچىلىك ھۆرمەت قىلمايدۇ. «ئىجا-
دىي ئىختىرا»غا ھەۋەس قىلغۇچى نۇرغۇن زىيالىيلىرىمىز-
چۇ؟ دۇنياغا، ئەتراپىغا شۇنداق نەزەر تاشلايدۇ - دە، «يە-
ھۇدىلار تەرىپىدىن، ياۋروپالىق تەرىپىدىن، ئاندىن تەرەق-
قىي تاپقان خەلقلەر تەرىپىدىن ئىختىرا قىلىنغان ھېچ
نەرسە قالماپتۇ. ئالدىنقى ئىمكان ھازىرقى ئىلھام ئاساسىدۇر.
بىزدە ئىمكان يوق، شۇڭا ئىلھام كەلمەيدۇ. بىزنىڭ تەقەد-
رىمىز پەقەت دوراش ياكى شەكىل ئۆزگەرتىپ «ئىختىرا»
دەپ تەسەللى تاپماق. «ئىختىرا» دېگەن باشقىلارنىڭ ئەقلىي
ئىمكانىيەتمىگەن «پاتېنت» لىق ھوقۇقىغا ئىگە ھادىسىدۇر»
دەپ مەيۈسلىنىدۇ.

بۇنداق مەيۈسلىنىش توغرىمۇ؟ ياق. ئەمەلىيەتتە ھەق-
قەت ئۇنچە چەكلەنگەن ئەمەس. مەسىلەن، ئېپىشتېين
«ئاتوم تەلىماتى» نى ئىختىرا قىلىۋىدى، يەھۇدىي ۋە ياۋروپا
ئالىملىرى تېخىمۇ كونكرېت يادرو خىللىرى بويىچە ئىختىرا
قىلىشتى. لېكىن، ئۇلار قىساس ۋە ئىسيان قەھرىنى ئىزدە-
گۈچى يەھۇدىي روھىدىكى نېگىزگە دىققەت قىلالىدى. نە-
تىجىدە يادرو نەزىرىيىسىدىن راۋاجلانغان تېخنىكىۋى تەرەق-
قىيات، بىر تامچە، بىر ۋىنتا ماتېرىيە ۋە ئېنېرگىيىنى رىقابەت
كاتېگورىيىسىدىكى ھەممە كامالەتلەر بىلەن چېكىگە يەتكۈز-
دى. دېمەك رىقابەتلىك يادرو تەرەققىياتى چېكىگە يەتتى.
مۇنداق ئىكەن، بۇنداق جەريان كەلتۈرۈپ چىقىرىد-
غان يامان ئاقىۋەت ھەققىدىكى تەتقىقاتلارچۇ؟ تولىمۇ قىم-

قى نۇقتىدىن خۇددى مەنپىي ئۇقۇم ئەكسى مۇسپىي ئۇقۇم-نى بايقىغاندەك يەنە بىر سىرنى بايقاپ، نوبېل مۇكاپاتىغا ئائىل بولغانىدى.

ئومۇمەن ئىنسان ئەقلى تېلېسكوپ كۆزى بىلەن چەكسىز يۇلتۇزلۇق بوشلۇقنى كۆزەتكەندە ئەڭ چەكسىز ئۇقۇمنى «ئالەم» ۋە ئۇنىڭدىكى ماتېرىيىۋى، ئېنېرگىيىۋى چەكسىزلىكنى «تۆرت تادوم» دېگەندەك، مىكروسكوپ كۆزى بىلەن چەكسىز كىچىكلەيدىغان سىپىرلىق جىمىرلاشلىرى ئۇ-گەتلىگەندە ئەڭ كىچىك ئۇقۇمنى «ئاتوم» دەپ، ئۇنىڭدىكى ئالەملىك بوشلۇققا ئەكس تاناسىپ «ۋاكۇئۇم» ئىچىدىكى «ئېلېكترونلۇق» نى تېخىمۇ مەنتىقەلەپ ئېچىش ئۈچۈن تىر-كەشمەكتە. بۇنىڭدىن مەقسەت نېمە؟ دىنلاردا ئۇلۇغ مەۋ-ھۇمىيەت بولغان «تەڭرى» نىڭ ئەسلى زاتى ۋە ماھىيىتىگە لايىق ئىسپاتقا ئېرىشمەك ئۈچۈندۇر.

2- باب «تۆرت تادوم» چۈشەنچىسىگە ئەسلىمە

ھەممە زىيالىيلارغا مەلۇمكى، قەدىمكى ئوتتۇرا، غەربىي ئاسىيانىڭ دۇنيا قاراشلىرى نېگىزى بولغان «تۆت تادوم» (بەزىدە ئاناسىر دېيىلىدۇ، بۇ ئۇقۇمنىڭ مەنىسى مەنبەۋى سىر دېگەنلىك) ئالەملىك پەرۋەردىگار بولغان «تەڭرى» نىڭ «تېنى ۋە جىنى» دېمەكتۇر.

«تۆرت تادوم» چۈشەنچىسى قەدىمدىن تارتىپ ئوتتۇرا، غەربىي ئاسىيادىن باشلاپ يىراق گرېك، ھىندى، مىسىر قەدەر كەڭ رايونلاردىكى ھەر خىل تىللاردا ئىپادە قىلىنغان، بۇنداق پەرقلەردىكى ئوخشاشلىقنى كۆرۈش ئۈچۈن:

T تۇ — (خاكى) — (تۇپراق) — (زېمىن) 土
S سۇ — (ئابى) — (سۇھزاق) — (دېڭىز) 水
D دۇ — (راھى) — (ئۇجماق) — (ھاۋا) 气
H خۇ — (تابى) — (خۇرلاھە) — (ئاپتاپ) 火

تەرىقىسىدە قاتارلاشتۇرۇشقا بولىدۇ.

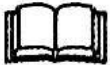
مەزكۇر «تۆت تادوم» ئەقلىنىڭ سەزگۈ ئاساسلىرىغا بى-لىنىپ تۇرىدىغان مەۋجۇت خىللىرىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى ھەربىر تىپنىڭ ئاپىرىدە نېگىزىدىكى مەنبە ئامىلغا بولغان ئابىستراكت مۇتلەق نۇقتا توغرىسىدىكى چۈشەنچى-دۇر. مەسىلەن، ماتېرىيىنىڭ قاتتىق جىسىم بولۇشى نېمە ئۈچۈن؟ ئۇنىڭدا مەنبەۋى بىر ئامىل مەۋجۇت. خۇددى ئې-رىتمە جىسىم ياكى ئىپىرلىق زەررىۋى ھالەت، يورۇق-سوغۇق ئىپىرلىغىدەك سەۋەب ئامىل مەۋجۇت. مەسىلەن، ھەممە كۆزلەرگە كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان «قۇياش» شۇنداق

مىڭلاپ كىشىلەرنىڭ زەردىسىنى قاينىتىپ تۇرغان ساختا ماللارمۇ شۇ تۈردىن بولۇپ، ئۇلار خۇددى زىيانلىق چە-رىنىدەك بېھساب ئەخلەت تاغلىرى، يۇندا دېڭىزلىرى بولۇپ ئالدىمىزدا تۇرۇپتۇ. بۇلار بىزنىڭ ھەسرەت ھېسل-رىمىزنىڭ باھاردەك بولۇشى ئۈچۈن ئىجاد قىلىشىمىزنىڭ ئاساسلىرى، ھەم كېچىسى ئەلۋەتتە. باھارنىڭ گام شە-ۋىرغان، گام ئىللىق شاماللىق، ئاپتاپلىق تەسىرىدىن شەپقەتكە ئىنتىلگۈچى بىخلار تىنىمىز، مېڭىمىز ئىچىدە، شۇنداقلا ئەتراپىمىزدىكى زېمىندا. بۇلار بىزنىڭ زېھنىمىز-نىڭ زېمىن بىلەن تاناسىپ بولۇپ كۆكلىشىدىكى ئامىل-لاردۇر. بۇلارنى تونۇش ئۇلۇغ ۋە تىنىمىز جۇڭگونىڭ ئىخ-تىراۋى دۆلەت بىناسىنى تۇرغۇزغۇچى بىز كىسەكلەر ئۈچۈن زۆرۈر ئەمەسمۇ؟

بىرىنچى بۆلۈم «ماھۇم تەلىماتى» نىڭ شەرھى بايانى

1- باب ئاتوم نەزەرىيىسىگە قىسقىچە ئەسلىمە

ئاتوم نەزەرىيىسى ۋە تەجرىبە مېتودلىرىغا دائىر تەپسى-لىي مەلۇماتلار فىزىكا كەسپى ساھىبلىرىغا ۋە شاگىرتلىرىغا مەلۇم، بىراق، باشقا كەسپىي ساھەلەردىكىگە ئانچە مەلۇم ئەمەس. چۈشەنچەم بويىچە قىسقىچە ئەسلىمە: مەزكۇر تە-لىماتىنىڭ «ئاتىسى» بولمىش ئېينىشتېننىڭ «ئاتوم تەلىماتى» نى يەكۈنلىگەن «تاناسىپلىق نىسبەتلىرى» توغرىسىدىكى يە-كۈننىڭ فورمىسى بولغان $E=mc^2$ نىڭ تەبىرى «ئېنېرگىيە دېمەك، ماتېرىيىنىڭ زامان، ماكان كۋادراتى دېمەكتۇر» دېگەن نېگىز چۈشەنچىنى تەققاسلىغاندا، «ئاتوم» دېگەن ئۇقۇم «ماتېرىيە» دېگەن ئۇقۇم چەمبىرى بىلەن «ئېنېرگىيە» دېگەن ئۇقۇم چەمبىرى تۇتاشقان نۇقتىدىكى چېكىت ئۇقۇ-مىدۇر. يەنى «ماتېرىيە ئېنېرگىيىگە، ئېنېرگىيە ماتېرىيىگە ئاي-لىنىدۇ» دېگەن ھۆكۈمدىكى «نېمە ئۈچۈن؟» دېگەن مۇئەم-مانى يېشىپ كۆرسەتكۈچى يادروۋى ئۇقۇمدۇر. ۋەھالەنكى، «ئاتوم» دېگەن ئۇقۇمدىن «ۋاكۇئۇم» بوشلۇقى دېگەن مىكرو ئۇقۇمنى ماكرو مەنىدە «ئالەملىك بوشلۇق» بىلەن تاناسىپ قوبىغاندا، ئاتومدىكى ۋاكۇئۇم ئىچىدىن يەنە ئېلېكترون، ئۇنىڭ ئىچىدىن پلۇتون، نېپتون، گۇيكترون (كۋانت) دېگەن ئۇقۇملار ئىپادە قىلىدىغان سىرلىق تەسەۋۋۇر مەسىلە-لىرى كېلىپ چىقىدۇ. مەسىلەن، بۇ جەھەتتە پاكىستانلىق فى-زىكا ئالىمى ئابدۇسالام فىزىكا تىمتاس توختاپ قالغان ئاخىر-

مىغا ئوخشاپ كەتسىمۇ، پەقەت ئورگانىك «ئىمران» ماتېرىيە ۋە ئېنېرگىيە تۈرى بولغان جانلىق «تۆرت تادو» سىدىكى تەپككۈر مېتودىغا مەنسۇپ.

مەسىلەن، «تۆرت تادو» نى پەقەت ئورگانىك (ئىمران) مەۋجۇدات بىلەن چەكلەشكە ۋە بۇ ئالاھىدىلىكنى «تۆت تادو» دەپ تۆرت ئۇقۇمنى تەن، نەم، يەل، تەپ دەپ ئابىستراكت قىلساق، «ماھۇم» ئۇقۇمى دەل «يەل» ئادو بىلەن □ «تەپ» ئادو ئارىسىدىكى باغلىنىش نۇقتىسىدىكى (خۇددى ئىككى چەمبەر تۇتاشىسىدىكى نۇقتا مەنىسىگە ئوخشايدۇ. يەنى «ئاتوم» نەزەرىيىسىنى «گېئوفىزىكىلىق» ئىلىم دەپسەك، «ماھۇم» نەزەرىيىسىنى بىئوفىزىكىلىق ئىلىم دېيىشكە بولىدۇ. بىز بۇرۇن پەلسەپىۋى چۈشەنچىلەردە دائىم «ماھىيەت» دېگەن ئۇقۇمنى كۆپ تەكرارلايتتۇق. دېمەك «ماھۇم» ئەنە شۇ ئابىستراكت ئۇقۇمنىڭ تېخىمۇ زىل، تېخىمۇ ئېنىق كۆرۈنۈشىدىن ئىبارەت.

ئەمدى «تۆرت تادو» نىڭ جانلىق كاتېگورىيىسىگە تەتبىقاتى بولغان «تۆرت ئادو» نى ئېلىپ قارىساق، يەنى نەق مىسال ئۆزىمىزنىڭ بەدىنىنى مىسال قىلساق، «تەن» — تۆرت قاتلام سىستېمىسىدىن، «نەم» — تۆرت قاتلام سىستېمىسىدىن، «يەل» — تۆرت قاتلام سىستېمىسىدىن، «تەپ» تۆرت قاتلام سىستېمىسىدىن ئىبارەت، بۇ جەمئىي 16 قاتلام سىستېمىسىغا دەققىلەپ، زەرەتلەپ تەسىر قىلىپ تۇرغان «تۆرت تادو» ئۇقۇمىنى قوشاق جەمئىي 20 ئۇقۇملۇق دىققەت (تەققاسلاش) سىستېمىسى ئېچىلىدۇ. دېمەكچى، «ماھۇم» ئۇقۇمى «يەل» ئۇقۇم چەمبىرى بىلەن «تەپ» ئۇقۇم چەمبىرى تۇتاش-مىسىدىكى نۇقتا ئۇقۇمدۇر.

ئەلىشىر نەۋائى يازغان «لىسانۇتتەيىر» داستانىدا: 14 خىل قۇش ھۆيۈپنى يېتەكچى قىلىپ، سۈمۈرغ بىلەن ئەنقا سىرنى ئىزدەپ ئۇچىدۇ، ئۇچىدۇ، ئۇچىدۇ، نۇرغۇن تاغلارنى، سايلارنى كېزىدۇ. ئاخىر ھېرىپ ھۆيۈپتىن: قېنى ئۇ سۈمۈرغ دەپ سورىدايدۇ. ھۆيۈپ جاۋابەن: سىلەر ئۇچۇش سەپەرلىرىڭلاردا ئاللىقاچان ھېس قىلىدىڭلار دەپ بىلىشنىڭ يەتتە ۋادىسىنى كۆرسىتىپ، ئالتىنچى، يەتتىنچى ۋادىسىنى ھەيرەت ۋە پەقىرلىق ۋادىسى، مۇشۇ نۇقتىدا توختاپ داۋاملىق تەپككۈر قىلىۋېرىڭلار، دەيدۇ.

مەزكۇر سىرلىق مۇئەممائى تەققاسلىغاندا، ئەقلىمىزگە يۈرەك بىلەن ئۆپكە قۇش ۋە قانىتىدەك سايىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىز نەپەس ۋە «تەنەپپۇس» بىلەن «پەۋەس» (تەخەيۈل) دېگەن ئىككى ئۇقۇمدا توختاپ قالىمىز. خۇددى كۆز ئۆزىنى ئەينەكسىز كۆرەلمىگەندەك، بىزمۇ «ماھۇم» نى «ئاتوم» نەزەرىيىسى «ئەينىكى» بولمىسا ھېس قىلالايمىز، يەنى تەن ۋە ئەمدىكى «يەل» بىلەن «تەپ» نىڭ مەۋھۇم

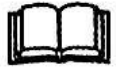
تۆت خىل يەنى «تۆت تادوم» ئامىلىدىن ئىبارەت. دېمەك، ئەنە شۇنداق ئەقلىگە تېخى مەۋھۇم ئابىستراكت مەنبەۋى ئامىل «تۆت تادوم» دېيىلگەن. شۇڭا، ئەنە شۇنداق مەنبەۋى ئۇقۇم خاراكتېرىنى گەۋدىلەش ئۈچۈن «تۈ» (T) «سۇ» (S) «دو» (D) «خۇ» (H) ئۇقۇمىنى چۈشەنچىمىزگە مودېل قىلىپ ئالىمىز.

ئەمدى قەدىمكى «تۆت تادوم» ئۇقۇمى بىلەن ھازىرقى «ئاتوم» ئۇقۇمىدىكى مۇناسىۋەتنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى: يۇقىرىدا دېگەندەك «تۆت تادوم» قاراشلىرى بارلىققا كەلگەن قەدىمكى ئالتاي دەۋرىنىڭ «شامان» ۋە كېيىنكى ساسان دەۋرىنىڭ «ئاتەش» قاراشلىرى دەۋرىدە «ئاتوم» دېگەن ئۇقۇم يوق ئىدى. بىراق، ئاسىيا بولسۇن، ياۋروپا بولسۇن تىل (تەلەپپۇز) پەرقى بولسىمۇ، دىل (تەپككۈر، تەسەۋۋۇر ئۇسۇلى) جەھەتتە ئىنسانى ئوخشاشلىق تۈپەيلى «تادوم» ئۇقۇمى ھازىرقى «ئاتوم» ئۇقۇمى مەنىسىدە ئىدى. مەسىلەن، «تۆرت تادوم» دىكى ئۇقۇملارنىڭ سەۋەب-يەكۈن ئايلىنىمىنى «تاباچ» (T) شەكلىگە قويىساق، بىر چەمبەر ياكى «كۆپ بۇلۇڭ تەرەپلىرى بولۇپ بالانسى نۆل ياكى تەڭ تەرەپ ئىچىدىكى «بوشلۇق» بولىدۇ. مانا بۇنداق ئۇقۇم «بابۇد» (تەڭرى) دېيىلگەن. ئاتومدا بولسا، ئىچكى ئېلېكترونلۇق قەۋەتلىرىنى بىلىش شەرتى ئۈچۈن قوبۇل قىلىنغان ئۇقۇم «ۋاكۇئوم» دېيىلىدۇ.

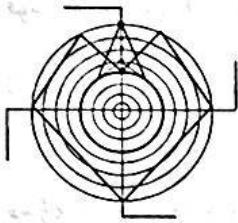
شۇنداقسىمۇ «تۆرت تادوم» ئۇقۇمى بىلەن «ئاتوم» ئۇقۇمىدىكى قىممەت ئالاھىدىلىكىنى بەلگىلەش ئۈچۈن، يۇقىرىدا كۆرسەتكەندەك، «تۆرت تادو» نىڭ تۈ (T) بىلەن سۇ (S) تەرىپىنى ماتېرىيە، دو (D) بىلەن خۇ (H) تەرىپىنى ئېنېرگىيە دەپ ئايرىساق، «ئاتوم» دېگەن ئۇقۇمنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئېنېرگىيىگە مەنسۇپ، دو (D) يەنى ھاۋا، گاز، زەررە، راھى، ئۇچماق، ئۇقۇملىرى بىلەن خۇ (H) يەنى ئاپتاپ، ئوت، زەرەت، تابى، فۇرلاق ئۇقۇملىرى ئارىسىدىكى سىرلارنى ئېچىش تۇتقۇسى دەپ قاراش مۇمكىن.

3 - باب «ماھۇم» ئۇقۇمىنىڭ تەبىرى

يۇقىرىدىكى «تۆرت تادوم» ياكى «ئاتوم» نەزەرىيىسى ئالەمشۇمۇل ماتېرىيە ۋە ئېنېرگىيىنىڭ ھەممىسىنى، يەنى خەمىيە، فىزىكا، بىئولوگىيە، ئىدېئولوگىيە ئىلمى نەزىرىدىكى بارلىق مىنېرال (ئورگانىك)، ئىمران (ئورگانىك) مەۋجۇدات يەتنى كۆرسىتىدۇ. ياكى دىنىي تەسەۋۋۇردىكى تەڭرى (ئاللا) نىڭ مەۋجۇتلۇق سۈپەتلىرىنى ئىپادە قىلىدۇ. «ماھۇم» ئۇقۇمى چەكلەنگەن. ئۇ گەرچە «ئاتوم» ئۇقۇم-

قوشۇلۇپ ماتېرىيىۋى چەمبەرگە ئايلىنىدۇ، ئاندىن چېكىتكە يېتىپ يەنە ئېنېرگىيىۋى چېكىت بولۇش زامان، ماكان كۆلەمى راتى سىخېمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

مەزكۇر سىخېمىدىكى كاتەكچە بۆلۈڭلار ۋە ئۈچبۇلۇڭلار ئەكس تاناسىپ تەڭلىمە نەقىلىدە ئېنىر-گىيىنىڭ يىغىلىش (ئىستېمال) چېچىلىش (ئىختىرا) بويىچە زامان، ماكان كۆلەمىنى كۆرسىتىدۇ. دېمەكچى، بىر ماتېرىيىۋى

«يۇلتۇز» نىڭ ئېنېرگىيىۋى ھاسىل ۋە غايىلىق زامان، ماكان نى ماتېرىيىۋى يۇلتۇزدىن نەچچە ھەسسە نۇرغۇن ۋە يوغاندۇر.

مەزكۇر «ئاتوم» چۈشەنچىسىنى «ماھۇم» بويىچە ئىنسان ئەقلىگە تەتبىقلاپ كۆرۈش ئۈچۈن ئالدى بىلەن تۆۋەندىكى سىخېمىنى ئالايلى.

مەزكۇر سىخېمىدىكى قىزىل چەمبەر ئىچىدىكى تۆت قەۋەت يەرشارى قاتلىمىدىكى ماكان، گرانىت (تاش قاتلىمى)، گازلىق سۇ ۋە تۇپراق قاتلاملىرى، قىزىل چەمبەر سىرتىدىكى تۆت قەۋەت ئاي، ئايلاڭغۇچى ماگىنتلىق شار، ئاتموسفېرالىق شار، تۇمانلىق پار ۋە يەر يۈزى زېمىن، قىزىل چېكىت بىر ئىنسان بەدىنى، بۆلۈڭلار جېنى چېچىلغان، يىغىلغان زامان، ماكان. ئىنسان بىر مىكرۇ ئورۇقتىن (بەلكى ئورۇق بولغىچە ئاتا روھى تەرىقىسىدىكى زامان، ماكان بىلەن قوشۇلۇپ، ئاندىن ئانا باغرىدا، ئاندىن يەر يۈزىدە بەدەن بولۇپ، ئاندىن تەدرىجىي چېچىلىپ جەسەت بولۇپ كۆمۈلۈپ، تۈزەن زەررىلىرى بولۇپ چېچىلغىچە تۆت زامان، ماكان مەز-مۇندىن ئىبارەت بولىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە بەدەن بولۇپ ياشاپ، ئۆلۈپ (تاراپ) كەتكىچە زامان، ماكان نۇسخىسىنى ئالاق $E=mc^2$ فورما نەقلى بويىچە سىزىم دېمەك، بەدەننىڭ زامان، ماكان كۆلەمى دېمەكتۇر، بۇ «يەل» گە مەنسۇپ. ئەقىل دېمەك — مۇھەببەت سىزىملىرىنىڭ زامان، ماكان كۆلەمى دېمەك، بۇ «تەپ» گە مەنسۇپ.

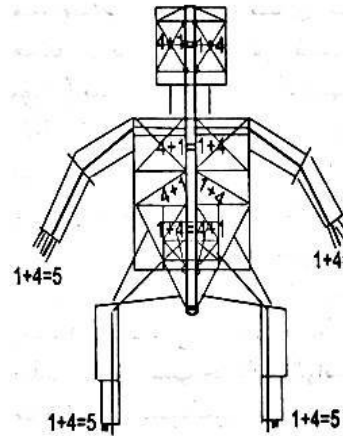
ھېكمەت: سىز مېنىڭ مەخپىي خىياللىرىمنى ھېچكىم بىلمەيدۇ دېمەك، ھەتتا تۈنۈگۈنكى خىياللىرىمنى ئۇنتۇپ كەتتىم، «پاكانلىدىم» دەپ قالماڭ، ئۇنداق ئەمەس، «تەڭرى» بولىدۇ. سىزگە يەل، تەپ، نەم، تەن بولۇپ تاشقى ئالەمدىن ئەتراپىڭىزدىن كىرگەن ھەممە ھۈجەيرىلەردىكى زەررىدىن ئىبارەت «ئىن - سىن» قاپچۇقلىرىغا تىندۇرما بولىدۇ. دېمەك، چەكسىز مەۋجۇت بولاي ياكى ئۇزۇنراق ياشاي دېسىڭىز، جانلىق ۋە ئىنسان يوقىتىشنى خالىمايدىغان ھەقىقەت بەختى

سىزنى فىزىكا ئىلمى ئۈچۈن زۆرۈر ماتېماتىك تەڭلىمە، رەقەم ھەرپلىرى ۋە ترىگونومېتىرنىڭ چەمبەر، بۆلۈڭ، سىزىق، چېكىت ئارىسىدىكى تەڭلىمە ئەينەكلىرى ئارقىلىق ئاندىن ھېس قىلىمىز.

يۇقىرىقى سىستېمىدىكى قىزىل سىزىق ۋە رەقەملەر مەزكۇر نېرۋا سىستېمىسى دەيدىغان يەنى جىنسىي ماھىيەت ئۈچۈن بەلگە بولغان «يەل» بىلەن «تەپ» ئارىسىدىكى ماھۇملۇق تەڭلىمە قارا سىزىقلىق ۋە رەقەملەر دەۋرىي نېرۋا سىستېمىسى دەيدىغان ھېسسىي ماھىيەت ئۈچۈن بەلگە بولغان «يەل»، «تەپ» ئارىسىدىكى ماھۇملۇق تەڭلىمە. شۇنداقلا ھەر ئىككى سىستېمىلىق تەرەپ ۋە بۆلۈڭسىمان سىزىقلاردىكى نۇقتىلار مىقدارىنى جىنسىيەت نۇقتىلىرىدىن 20 نى، ھېسسىيات نۇقتىلىرىدىن 80 نى گەۋدىلەش مۇمكىن، بۇ جەمئىي 100 نۇقتىلىق ئۇقۇم بولىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا

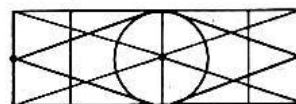
باش كاتەكچىسىدىكى كۆز، قۇلاق، بۇرۇن، ئېغىز بۆلۈڭلىرىدىن ئىبارەت تۆت كىرىم (ئىستېمال) سىخېمىسى بىلەن چات كاتەكچىسىدىكى تەرەت، سۈيۈڭ، پوق، قۇسۇق دېگەن تۆت چىقىم (ئىختىرا) سىخېمىسىدىكى ئەكس تاناسىپ بالانسلىقنى كۆرۈش مۇمكىن،

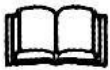

«يەل» ۋە «تەپ» ھەرىكىتىدىن ئىبارەت مەۋھۇم ئەسلى يادرو (جانرو) ئېنېرگىيىۋى ھەرىكەت تەڭلىمىسى سىرى دەل «ماھۇم» تەلىماتىدىكى مۇددىئاۋى مەسىلىدۇر.

4 - باب «ماھۇم» نەزىرىدىكى تارىخ ۋە مانىخ

«ئاتوم» نەزەرىيىسىدىكى $E=mc^2$ فورمىسىنى ۋە «ئېنېرگىيە - ماتېرىيىنىڭ زامان، ماكان كۆلەمى دېمەكتۇر» دېگەن نەزىرىنى كۆرگەندىن بۇنى ئالەمدىكى بىر يۇلتۇز مىسالغا تەتبىق قىلساق، بىر چېكىت ئېنېرگىيىۋى زەررە - تەدرىجىي خىلداشلىرى بىلەن

ھازىر (مۇشۇ يېزىق ۋەسلىدە) «ئون سۈپەت» ۋە «ئون كۈرەت» دېگەن تارىخى، مانىخى چۈشەنچىنى بىر دەقىقىدە تەلەپپۇز قىلغان بىلەن، ئۇنىڭ يەكۈنلىنىشىگە كەمسەنەنىڭ 10 نەچچە يىللىق تەققاسلىرى ۋە بۇنداق تېۋىنىش جەريانىدا ئەسلىگەن قەدىمكى سوغداق مۇتەپەككۇرى سوقرات زاماندىن تارتىپ ماڭا مەلۇم بولغان نۇرغۇن «مەۋھۇم جان روھلار» نىڭ زامان ماكانى «بىئو ئىنتېرنېت» تورى بولۇپ تۇرغان «تەپ، يەل» سىستېمىسى سەرپ بولغان، چۈنكى بىر ئىنسانىي سۈپەت، كۈرەت بىر تال يىپ بولسا، ئۇنى تارتىپ كىز خۇددى پالاس سۆرۈلۈپ چىققانداك بولىدۇ.

مەسىلەن، مەدەنىيەت تارىخىنىڭ «قۇلدارلىق» دەۋرىدە سوقرات ياكى كېيىن ساكىيامۇنى «مايتىرنىڭ بۇرھان بولۇشى ياكى پىرماننىڭ ئىنسان، شەيتاننىڭ رەھمان بولۇشى ۋە ياكى سۇن ۋۇكۇڭنىڭ رۇلەيىو (ئەۋلىيا) بولۇشى توغرىسىدا 32 ۋادىلىق تارىخى، مانىخى مەسىلىنى تەسەۋۋۇر قىلغان بىر مەنىۋىيەت (كۈنزەن) ئىدى. بىراق، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ھەتتا يەر يۈزىنىڭ نۇرغۇن ئېقىملىرىدىكى مەدەنىيەت (كۈل) تۈرى تېخى 90% دېگۈدەك قولىدار مەجەز ئىنسان ئىدى. 10% ئىنسان تەركىبىدە ئىنسانلىق سىرىنى ئىزدەنگۈچى مەنىۋىيەت (كۈنزەن) تەپ، گېنلىرى تەنھا قۇش نەقلىدە يەلدىن - يەلگە مۆكۈنۈپ كۆچۈپ يۈرەتتى.

ئاتوم نەزەرىيىسى كۆزىدىن قارىساق، كۆمۈر ياكى ئۇران دېگەن مەدەن بىر شارنىڭ «قىش - باھار» پەسلى ئالدىرىدىلا ھاسىل بولغان ئاپتاپتىن چۈشكەن ھىدروگېن بىلەن زەرمەتلىنىپ چاقناپ تۇراتتى. ھازىر بولسا، «ئۇران» غا مۆكۈنگەن ھىدروگېن ئېلېكترونلۇق چاقماقلار بىلەن پارچىلىنىپ، دەرھال ئاپتاپتىكى ھىدروگېن بىلەن زەرمەتلىنىپ دەھشەتلىك ۋە يالقۇنلۇق بوران چىقىرىدىغان خەتەر تەرىقىسىدە مۆكۈنگەن.

مانا ئەنە شۇنداق نەرسىگە مۆكۈنگەن دەھشەتلىك «ئاتوم يادروسى» دېگەن دىنوزاۋرلاردىنمۇ نەچچە مىليون ھەسسە يامان «دېۋىلەرنى» ئۆزگەرتكۈچى پەرىشتىسىمان قۇدرەت «ماھۇم يادروسى» نى مەنتىقىلەش زۆرۈر بولۇپ قالدى. بۇ جەھەتتە «ئون جۇدايى (مەھرۇمى) چوقۇم بىلەن ئون پۇخايى (مەمنۇنى) چوقۇم دېگەن تەسەۋۋۇرنى ئالايلى.

ئون جۇدايى (مەھرۇمى) چوقۇم تۆۋەندىكىچە:
(1) ئىنسانىيەت بارلىق ئوت - چۆپ، ئوتخور، گۆشخور ماتېرىياللىرىنى ئىنساپسىزلىق ۋە ئىسراپچىلىق بىلەن ئىستېمال قىلىپ ئاندىن ئۇرۇش قىلىۋېرىدىغان ئادەتنى تۈزەتمەسە، «قىيامەت» بولۇپ مەۋجۇتلۇقىدىن جۇدا (مەھرۇم) بولۇشى چوقۇم.

ئۈستىدە خىيال سۈرۈڭ. مانا مۇشۇنداق ھېكمەتلىك ھېس بىلەن يۇقىرىقى سىخېمىدىكى سەككىز قەۋەت تادومغا، قۇياشنىڭ يورۇق دولقۇنى بىلەن قۇبادىنىڭ سوغۇق دولقۇنىنى قوشساق جەمئىي 10 ئۇقۇم بولىدۇ.

ئاندىن يەر شارنىڭ تارىخى (زامان) مانىخى (ماكان) ئۆزگىرىشلىرىنى مەنتىقىي تەسەۋۋۇر قىلساق، تۆرت پەسىل نەقلىدىكى تارىخى، مانىخى يەكۈن چىقىدۇ:

قىش پەسلى يەر شارنىڭ «چوغ» شارىدىن بىر تامچە «سۇ» شار بولغىچە «ئۇيۇقلۇق» دەۋرى، باھاردىن كۈزگىچە پەسىل نەقلى، تۆت قەۋەت جانلىقلار مەۋجۇت بولىدىغان «ئۇدغۇلۇق» دەۋرى، بۇنىڭ ئىچىدە پەقەت ياز پەسلى ئىنسانىيەت «خۇد خۇلۇق» دەۋرى بولىدۇ.

ئەمدى، پەقەت ئىنسانىيەتنىڭ «ياز پەسلى» ئىچىدىكى تارىخى (زامان) مانىخى (ماكان) قەۋەتلىرىنى مەنتىقىلەشكە، «ئون سۈپەت» (تارىخى زامان)، «ئون كۈرەت» (مانىخى ماكان) بولىدۇ. «ئون سۈپەت» بىلەن «ئون كۈرەت» نىڭ دىئالېكتىك مۇناسىۋىتى خۇددى سېكۇنت تىلى ئايلانىشى بىلەن مىنۇت تىلى ئايلانىشىدىكى نىسبەتكە ئوخشايدۇ.

«ئون سۈپەت» دېگىنىمىز: پىرمان، ئورۇقداش ئىنسان، قەبىلىۋاز ئىنسان، قۇلدار ئىنسان، فېئودال ئىنسان، بۇرژۇئاز ئىنسان، دېموكرات ئىنسان، سوتسىيالىستىك ئىنسان، كوممۇنىستىك ئىنسان، خىمىكالى ئىنسان.

«ئون كۈرەت» دېگىنىمىز: گېننى تەركىب، ھېسسىي تەركىب، جىسمى تەركىب، جىنسىي تەركىب، دىنىي (سىمبولىك) تەركىب، خىللى (كەسپىي) تەركىب، مىللىي (مەزھەپ) تەركىب، ئىللى (دۆلەت) تەركىب، ئىرقىي تەركىب، ئىننى (ئىنساپ) تەركىب.

ئون سۈپەت بىلەن ئون كۈرەتنى $2(1+9)$ نەقلىدە ئۇدۇل قىلساق، بىر - بىرىنىڭ سىرىنى بىلدۈرگۈچى ۋەھىيەت ئىلھاملار مەنبەسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ.

مەسىلەن، گىننى نۇقتا بىلەن پىرمانى نۇقتىنى ئۇدۇل قىلساق، خۇددى چېچەكتىكى مىكرو ئورۇق بولغاندەك پىرمانى (ئەسلىدە گۆشخور ئوۋچى مايپۇن) جىسمىدىكى ئىنسان بولۇپ قالغۇچى ئامىلغا سەۋەب بولغان گېن مەلۇم بولىدۇ. بۇ سىرلىق گېن سەۋەبىنى ماھۇم نەزىرى بويىچە تەپەككۈر قىلساق، ئورمانلار كۆيگەندە كۆيۈپ كاۋاپ بولۇپ قالغان جانلىق جەستىنى ئىستېمال قىلغاندا پارچىلانغان ھىدروكاربونات دېگەن بىئوئېلېكترون - ئىنسانلىق «تەپ» (تەپەككۈر ۋە تەلەپپۇز) ئامىلىنىڭ سەۋەب سەۋەبى ئىكەنلىكىدىن ئىلھام بېرىدۇ (قالغان ئۇدۇللاشنى كېيىنكى بۆلۈملەردە كۆرۈشكىز مۇمكىن).

ئەمەس. شۇڭا، زۈلمەتكە نۇسرەت لازىم بولغاندەك «تارىخىي تەكلىپ زۆرۈر».

ئون پۇخايى (مەمنۇنى) چوقۇم تۆۋەندىكىچە:

(1) مېترو، گىدرو تېخنىكىسىنى يادرو ئېنېرگىيىسى بىلەن تەمىنلەپ ھازىر ئىلمى بىلەن ئاتموسفېرا ئارىسىدىكى «ئوربىتا بېكەتلىرىگە» كۈچلۈك كومپيۇتېر مېگىلىك، دۇڭكا-تېل بەدەنلىك «دېۋىلەر» نى كاتاكچىلەپ تىزىپ، ئېلېكتر ماگىستلىق كۈچى بىلەن شاماللاردىكى ئارىنى، بارىنى زەرەتلى-رىنى تىزگىنلەپ، قار - يامغۇرلارنى قاقاس ساي، قۇملۇق چۆللەرگە ياغدۇرۇپ، دائىم يورۇق ئاسمان بەھرىدىن رازى بولۇپ پۇخادىن چىقىش (مەمنۇن بولۇش) مۇمكىن.

(2) دېڭىزلارغا بىكار ئاقىدىغان دەريالارنى تىزگىنلەپ ئۆستەك، ئېرىقلارنى دەشتى چۆللەرگە تورلاشتۇرۇپ، يەر يۈ-زىنى يېشىل ئورمان، يايلاق بىلەن قاپلاپ باغۋاران بەھرىدە پۇخادىن چىقىش مۇمكىن.

(3) يۇقىرىقى ئىمكانىيەتتىن كېيىن بارلىق ھايات، ھا-شاراتلارنىڭ رازىمەن ئىستېمالى - ئىختىرا قاتلىمىدىكى تەر-تىپىنى ئورنىتىپ، ئۇلارنىڭ مىننەتدارلىقىدىن پۇخادىن چىقىش مۇمكىن.

(4) ئاندىن ئىنسانلىق ماھىيەتكە لايىق ئەزەل ئىستېمال مىزانىنى ئېنىقلاپ، يەنى پەقەت گۆشخور ھاشارات، ھاياتات ماتېرىياللىرىنى تېخنىكىلىق ئىختىرا قىلىپ، ئىسمىكىلىق ئىستېمال قىلىپ، چىرايلىق، ئىلاھى پەرىشتىلىك بەختىدىن بەھرىمەن بولۇپ پۇخادىن چىقىش مۇمكىن.

(5) تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنى «جەننەت» قىلغۇچى بىلىم ۋە مېھنەت مۇشەققەتلىرىنى «ئويۇندەك» راھەتلىك، مەشغۇ-لاتلىرىنى قىزغىن مۇھەببەتلىك ئىشقى لەززەتتەك قىلغۇچى تېخنىكىلىق ۋە ئىسمىكىلىق ئىزدىنىشلەرگە «قۇياش روھى» دەك نوپۇز تىكلەپ، ئىنسانلارنىڭ قەلبىنى باھار - ياز قۇياش-قا تەلپۈنگەندەك شەپقەتلىنىش ئارامىدىن بەھرىمەن قىلىپ پۇخادىن چىقىش مۇمكىن.

(6) جەمئىيەت ۋە شەخسىيەتنىڭ ئىستېمال ۋە ئىختىرا ئادەتلىرىنى جانلىقلار ئىچىدىكى ئەڭ بەختلىك «نەھەرل ھە-رىلىرىدەك» ئىختىيارى ئىنتىزار ھادىسىگە ئايلاندۇرۇپ، بۇزۇ-لۇش سەۋەبلىرىنى ھەل قىلىشتا «ئۆز - ئۆزىنى تۈزگۈچى» خىمىكال ئاۋتوماتىكىسىدەك قىلىپ پۇخادىن چىقىش مۇمكىن.

(7) ئىنسانلىق جەمئىيەت (مەدەنىيەت - كۈلتۈر، مەنە-ۋىيەت - كۈنزەن) قاتلىمىدىكى ئون قەۋەت پەلەكسىمان «قۇرۇلمىسىدىكى ھەربىر پەلەك»، «يۈلتۈز» لىرىدىكى X شەكىلىدىكى مەسئۇلىيەت ۋە مەتبۇئىيەت ئەكس تاناسىپلىق-دىن ئىبارەت تەبىئەت قانۇنىغا ئاساسەن ھەممىسىنى پەقەت يەر يۈزى چەمبىرىدىكى سىزىقتىكى چېكىتلەردەك باراۋەر

(2) ھازىرقىدەك (يادرو) ئۇرۇشى ۋەسۋەسىلىرى بىلەن ئامبارلىرىنى تولدۇرۇۋەرسە، «كومپيۇتېر ۋىرۇسلىرى» بۇزغۇن-چىلىقى بىلەن پارتلاپ، يەر شارى گۇمران بولۇپ ھەممىدىن جۇدا بولۇشى چوقۇم.

(3) ئىقتىسادى، ھېسسىياتى مونوپول «تاغلار» بەس - بەستە ئۆزلەپ ئاستىدىكى «ماگىستلار» ۋولقاندەك پارتلاپ كەتسە، «لاۋا كەلكۈنلىرىنى» بىر - بىرىگە كۆچۈرۈش ياكى توسۇق توغان، تاشلىرىنى توپلايمىز دەپ، يەر ئاستى كاۋاك-لىشىپ «يەرلەر تەۋرەپ، دېڭىز تاشقىنلاپ» «سىياسى قىيا-مەت» بولۇشى، تاغلىرىدىن جۇدا بولۇشى چوقۇم.

(4) «قوشۇمچە قىممەت» ھېرىسمەنلىكى، خىللى، مىللىي ئېكسپىلاتاتسىيون رىقابەت روھى بىلەن پەيدا بولغان «مىكرو ھاشارات» ئاپىتىدىن ئازادە باغۋارانلىرىدىن جۇدا بولۇشى چوقۇم.

(5) «مىكرو ھاشاراتلار» نى زەھەرلىك گازلار بىلەن يو-قىتىمىز دەپ ئاتموسفېرادىكى ھاياتى گازلارنى بۇزۇپ، ئاندىن زەنجىر سىمان رېئاكسىيە تۈپەيلى بۇزۇلغان ئېكولوگ-يە زەخمەتلىرىدىن جۇدا بولۇشى چوقۇم.

(6) تەبىئەت قانۇنلىرىنى نەزەرگە ئىلماي ئۇششاق جەم-ئىيەت مەنپەئەتلىرىنى، مەدەنىيەت (كۈلتۈر) مەنپەئەت (كۈنزەن) لىرىنى ئىلاھلاشتۇرسا، تەبىئەت ئىلاھى شەپقەتلى-رىدىن جۇدا بولۇشى چوقۇم.

(7) تېخنىكىنىڭ يېتەكچى روھى بولغان ئىنسانپەرۋەر-لىك ئىسمىكىسىنى نەزەردىن ساقىت قىلسا، «فاشىست دۇڭكا-تېل ۋە كومپيۇتېر» لارنىڭ بەگۋاشلىقى تۈپەيلى ئەقلى را-ۋانلىقىدىن جۇدا بولۇشى چوقۇم.

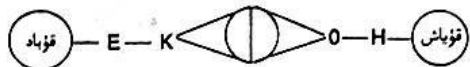
(8) ھەربىر ئىنسانىي شەخسىيەت تەبىئەت، ئاندىن جەم-ئىيەت بەرگەن ئېھسانلىرىغا جاۋابەن، ئېھسانى (ھىممەتلىك) ئىجادىي ئىختىرانى ئىمان قىلمىسا، «جەننەت» ئىنتىزارلىرى-دىن جۇدا بولۇش چوقۇم.

(9) ماتېرىيە ۋە ئېنېرگىيىنىڭ مىقدارى سۈپەت ئۆزگە-رىشلىرىگە نەزەرىيىۋى ۋە تەجرىبىۋى تەپەككۈر قىلىشتىن ئېرىنىپ ئالدامچىلىق ۋە يالغانچىلىق بىلەن زەھەرلىك ئىختىرا بىلەن قېرىنداشلىرىنى يوقىتىپ ئىستېمال بوشلۇقىغا ئېرىش-مەكچى بولۇپ «ئىيىتى ياماننىڭ قازىنى تۆشۈك» دېگەندەك قايتۇرما زەربە، ئالدامچىلىق زەھەرلىرى بىلەن زەھەرلىنىپ ئەقلى ئىقتىدارىدىن جۇدا بولۇشى چوقۇم.

(10) «پۇل - تەڭگە» دېگەن مەدەندىن، قەغەزدىن بولغان «قۇل» نى ئۇلۇغلاپ ئۇنىڭ ئەمەلىي قىممىتىدىن «ھۈلدىن» (ماتېرىيال سۈپىتىدىن) ۋە ئۇنى ئىختىرا قىلغۇچى ئىجادىي روھى «خۇد» لۇقتىن جۇدا بولۇشى چوقۇم. مەلۇمكى، بۇنداق «تارىخىي تەنقىد» ئاكتىپ مەۋقە

تۇتقۇسى بىلەن باشلايمەن.

- 1) $T < E = 80, K = 20, O = 15, H = 5$
- 2) $S < K = 40, E = 30, O = 20, H = 10$
- 3) $D < O = 30, E = 20, K = 25, H = 15$
- 4) H

ئوچۇق (ئۇچارلىق) (20) E (20) K (20) O (40) H
قۇرت (بېلىقلار) (40) E (30) K (20) O (10) H
يۇقىرىقى سىخېما ۋە فورماتىك تەڭلىمىلەر تەبىرى تۆۋەندىكىچە:

1) ئالەملىك ئاسترو فىزىكا (ئاتوم نەزەرىيىسى نەقلى)

بويىچە:

قۇياش — سوغۇق ئېلېكترون دولقۇنى كېلىدىغان مەنبە. بىۋى يۇلتۇز بولۇپ، بەلگىسى E (ئازوت ئېلېمېنتى).

قۇياش — يورۇق ئېلېكترون دولقۇنى كېلىدىغان مەنبە. بىۋى يۇلتۇز بولۇپ، بەلگىسى H (ھىدروگېن ياكى ۋودو-رود). ئارىلىق شەرى: قۇياشتىن چىققان ئازوت (E) ئاتوملىرىدىن كاربونات (K) ئاتوملىرى چىقىدۇ. قۇياشتىن چىققان ھىدروگېن (H) ئاتوملىرىدىن ئوكسىگېن (O) ئاتوملىرى چىقىدۇ.

يۇقىرىقى تۆت ئاتوم ئېلېكترونلىرى يەر شارىنى قاپلاپ كېچە — كۈندۈزدىكى، ئاتوم نىسبەتلىرىدىكى پەرق. نى يەنى كېچىدە ئازوت (E) كاربون (K) ئاتوم نىسبەت ھىدروگېن (H) ئوكسىگېن (O) تۆت نىسبەت بولسا، كۈندۈزدە ھىدروگېن (H) ئوكسىگېن (O) ئاتوم نىسبەت، ئازوت (E) كاربون (K) تۆت نىسبەت دېگەن نەقلى تەخ-مىنىنى كۆرسىتىدۇ.

2) ئىككىنچى ھەرپ قاتلاملىرى: تۇ (تۇپراق) ئازوت (E) سۈپەتلىك، تەركىبىدىكى كاربون (K) 20%، ئوكسىگېن (O) 20%، ھىدروگېن (H) 5%. سۇ (سۇھزاق) كاربون (K) سۈپەتلىك، تەركىبىدىكى ئازوت (E) 30%، ئوكسىگېن (O) 20%، ھىدروگېن (H) 10% دود (ئۇچماق) سۈپىتى ئوكسىگېن (O)، تەركىبىدىكى ئازوت (E) 20%، كاربون (K) 20%، ھىدروگېن (H) 15%.

3) جانلىقلارنىڭ قۇش (ئوچۇق) ۋە قۇرت (ماڭار-لىق، سۈزەرلىك) جانلىقلار تەركىبىدىكى ئېلېمېنت (ئاتوم) نىسبەتلىرىدىن نەقىل. (دېققەت. يۇقىرىقى مىسال پەقەت مەنتىقىي تەسەۋۋۇر تۇتقۇسى ئۈچۈن نەقىل قىلىنغان) ۋەھالەنكى، ئەمدى مەۋجۇتلۇق ئەمەلىيىتىدىكى ھەقى-

قىلىپ، ئادالەت روھىدىن پۇخادىن چىقىش مۇمكىن.

8) ھەر قايسى مىللىي (دىنىي) ئەنئەنىلەر ئىچىدىن تىپىك ئالىي ئىنسانلىق مىزانغا ئۇيغۇن كېلىدىغان تەركىب-لەرنى تاللاپ، بوۋاي، مومبايلارنىڭ رازىمەن دەپىن بولۇشى ۋە بوۋاقلارنىڭ ئەمەن ئۆسۈپ يېتىلىشى جەھەتتىكى ئەخلا-قىي تۈزۈمىدىن پۇخادىن چىقىش مۇمكىن.

9) بولۇپمۇ يەر شارىدىكى ئىلاھىي پەرىشتىلەرگە ئوخشاش قۇشلارنىڭ نېمە ئۈچۈن ئۇچۇش سىرلىرىنى ئې-نىقلاپ ۋە پىنھان سىرلىرىنى تەتبىقلاپ ئىنسان جىسىملىرىنى «بىئو خىمىكا» ئېھسان قىلىش بىلەن ئەڭ ئاخىرقى ئارزۇ-دىن قېنىپ پۇخادىن چىقىش مۇمكىن.

10) تەپ (تەپەككۈر) نىڭ «يەل» (تەنەپپۇسقا) ئايلى-نىش مۇمكىنلىكى تۈپەيلى، مۇشۇنداق ئىماندىن ئىنسانلىنىپ، مەنىۋى ئازادلىك بىلەن پۇخادىن چىقىش مۇمكىن.

5 - باب ماھۇم نەزىرىدىن دىل ۋە تىل تەتبىقاتى

بۇ تېمىدا كومپيۇتېر مېڭە ۋە دۇگاتېل بەدەن سىخېمىسىنى ئەسلىپ تۇرغايىز.

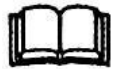
ئالدى بىلەن دىل - تىل تەركىبلىرىنى ئېنىقلاپ ئالايلى.

دىل بويىچە، مېڭە قاتلاملىرىدىكى كۆزگە باغلىق پوستلاق تەسەۋۋۇر، تەجەللۇم «تەپ». ئۇ يەر شارىدىكى ئاپتاپ، چاقماق، شۇئىللار بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك. قۇلاققا باغلىق پوستلاق تەپەككۈر، تەۋھەمۇم؛ ئۇ يەر شارىدىكى ھاۋا، شامال، سادالار بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك.

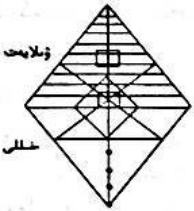
تىل بويىچە، تەلەپپۇز، تەرەننۇم بۇرۇن، ئېغىز بىلەن يەنى نەپەس، قەۋەس (ئېزىق - شۆلگەي) بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

ۋەھالەنكى دۇنيادا ئالىملارنىڭ بۇ جەھەتتىكى بايانلىرى تاغدەك كىتابلارنى تەشكىل قىلغان. كەمىنە، تېخى ھېچكىم ئەقلىگە كىرمىگەن تەرەپتىن بايان قىلماقچى. چەكسىز ئالەمدىكى بېھساب يۇلتۇزلار ۋە ئەبەدىي ئېنىقلاپ، ھېسابلاپ چىقىش مۇمكىن بولمايدىغان خىمىكىلىق ئېلېمېنتلار ۋە فىزىكىلىق ئېلېكترونلار تۈرىنى پەقەت مەنتىقىيلىك ئۈچۈن تىپىكلەش مېتودىنى قوللىنىش بىلەن تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن. يەنى ھاياتلىق سىرى توغرىسىدا يېپيىڭى بېشارەتكە ئىگە بۆلۈش مۇمكىن.

مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن باياننى تۆۋەندىكى سىخېما

ئەمدى تۆت تىپ تەسەۋۋۇرنىڭ تۆت پەسىل نەقلىگە دىققەت قىلايلى. نەپرەت - قىش پەسلىگە، غەيۋەت - كۈز پەسلىگە، ھەسرەت - باھار پەسلىگە، شەپقەت - ياز پەسلىگە ئوخشايدۇ.

ھېكمەت: «يەل» نىڭ (تەلەپپۇز ۋە تەرەنۇمنىڭ) تاۋۇش بوغۇملىرى ئىچىگە ھەسرەتلىك، مىسكىن تەرەنۇم (تەلەپپۇز) كىرىپ، «تەپ» (تەسەۋۋۇرنىڭ) كەڭرى ئۇيۇقلىرىنى چاقىنىشى بىلەن خۇددى باھاردىن

كېيىن باشلىنىدىغان ياز پەسلىدەك ئاپتاپ ھاۋا بىلەن پارلاق، رەڭلىرى بىلەن چاقناپ تۇرغان ۋادىلار ھىدروگېن بىلەن تەندىكى «نەم» قاپچۇقلىرىغا كىرىشكە باشلايدۇ.

ئەمدى «تەن» (شەخسىيەتنى) ئىل (جەمئىيەت) ئىچىگە قويۇپ كۆرەيلى. مەزكۇر سىخېمىدىكى ئۇستۇننى ئۈچ بۆلۈڭدىكى ئون قەۋەت دۇنيا، قىتئە (ئىقلىم) دۆلەت، ئۆلكە، ۋىلايەت، ناھىيە، يېزا، كەنت، مەھەللە، (ئائىلە)، بەدەن دېگەن ھوقۇقى غۇرۇرى كاتېگورىيە. تۆۋەندىكى بۆلۈك بەدەن (مېڭە) ئىچىدىكى ئون زېھنى قەۋەت.

* (X) شەكىل ماكرۇ ۋە ياكى مىكرو شەكىل نەقلىدە ئىنسان روھىدىكى (تەپ ۋە يەلدىكى) مەسئۇلىيەت ۋە مەپ-تۈننىيەت خاراكتېرىنى ئىپادە قىلىدۇ. ئۇلەۋتە مەپتۈننىيەت ۋە مەسئۇلىيەتتە ئىستېمال ۋە ئىختىرا نىسبەتلىرى بولىدۇ. بۇنداق X شەكىل بىر چېكىت ئىچىدە بەلكى يۇقىرىقى نىسبەتلىرى ئون قەۋەت پەلەك نەقلىدىكى ھوقۇقى

قاتلام سىزىقلىرىنىڭ ھەممىسىدە مەۋجۇت X شەكلىنىڭ تۆۋەندىكى بۆلۈك ۸ تۆۋەندىكى بۆلۈك شەكلى مەسئۇلىيەتنى ئىپادە قىلىدۇ، يەنى ھەر قانداق ئىنسان ھوقۇقى ئاستىدىكى بۆلۈك مەسئۇلىيەت سىزىقلىرىدە بولىدۇ. V شەكلى مەپ-تۈننىيەتنى ئىپادە قىلىدۇ. يەنى ھەر قانداق ئىنسان ئۆزىدىن يۇقىرىدىكى ھوقۇقى قەۋەتلىرىنىڭ ئىستېمال، ئىختىرا ئىپادىلىرىگە مەپتۇن بولىدۇ. بۇنداق X شەكلى نەقىل يۈ-قىرىقى شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى يەنى ئونىنچى قەۋەت سىزىق بەدەن نۇقتىسى بولىدىكەن، مەسئۇلىيەت مەپتۇننىيەت بەدەن ئىچىگە ۋە مېڭىگە مەنسۇپ بولىدۇ. بۇ ۋەھىدەت نىڭ «جەسەت» لىك دەرىجىسى. بۇنداق X شەكىل بۆلۈك قەۋەتلىرىنىڭ 5، 6، ياكى 7، 8 - قەۋەتلىرىدە بولىدىكەن، بۇنداق مەپتۈننىيەت بىلەن مەسئۇلىيەت جەمئىيەت مەزمۇنىغا ئىگە؛ جىسمى (ماتېرىيىۋى) سۈپەتكە لايىق بولمىغان ھېسسىي (ئېنېرگىيىۋى) پەرىلىك» دەرىجىسىدۇر. ئەمەلىيەتتە بۇنداق X شەكلى

قەت سىرلىرىغا كەلسەك، قۇشلار نېمە ئۈچۈن ئۇچالايدۇ، بېلىقلار نېمە ئۈچۈن سۈ بەھرىدە ياشىيالايدۇ، قۇرت - قوڭغۇزلار نېمە ئۈچۈن تۇپراق قېتىدا ياشىيالايدۇ؟ دېگەن مۇئەمما ھەممىنى جەلپ قىلىدۇ. مۇشۇنداق جەلپىيەت بىلەن يۇقىرىدىكى تۇتقۇ نەقلى مىسال بىلەن سېلىشتۇر-ساق، ھەقىقەتەنمۇ ھەيران قالدۇرغان ئىلھام چىقىدۇ. مەسىلەن، قۇشلارنىڭ، تەپ، يەل، تەر، تەن قاتلىمىدا ھىدرو-گېن (H) ئاتوم زەرەتلىرى مىقدارى كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن زورۇقماي ئۇچىدۇ.

مۇئەمما: ئەجەب، بىرخىل ئاپتاپ، بىرخىل ھاۋا، بىرخىل تۇپراق ئارىسىدا تۇرغان بۇ ئۇچقۇر جانلىق نېمە ئۈچۈن شۇنداق؟ ھىدروگېن (H) تەركىب كۆپ ئىكەن، ئۇنى تاللاپ ئالالايدىغان ئىقتىدار سىرى نەدە؟ مەزكۇر مۇئەمما مۇنداق قىياسنى ئىلھام قىلىدۇ. ئۇچۇق (قۇشلار)، نەفەسلىرىدە ھىدروگېن (H) شىمىرىپ ئوكسىگېن (O) چىقىرامدۇ؟ ئىنسان ۋە ھاياۋان، ئوكسىگېن (O) شىمىرىپ كاربون (K) چىقىرامدۇ؟ ئۆسۈملۈك كاربون (K) شىمىرىپ، ئازوت (E) چىقىرامدۇ؟ بۇنداق سىرلارنى بىشۇ-لوگىلار، فىزىئولوگىلار تېخنىكىۋى ئۈسكۈنىلىرى مۇكەممەلەشكەنسىرى ئىسپاتلىشى مۇمكىن. بىزمۇ ئىمكانىمىز دائىرىسى ئىچىدە تەقەسلاپ كۆرەيلى. مۇقەددەس رىۋايەتلەر-نىڭ بىرىدە، ھەزرىتى ئادەمنىڭ 6-7-8 - ئەۋلادى زامانغا كەلگەندە، ھەزرىتى ئادەمنىڭ «گۇناھى ئەزەل» سىرىنى بايقاپ تۈزىتىشكە تىرىشقان دېيىلگەن ئىكەن. بۇ ئەۋلادلار سۇس، ھۇد، نۇھ ئىكەن. رىۋايەت ئالدى بىلەن تەسەۋۋۇر (تەپ) كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ «بىئوتېلىكترون» بولغانلىقى ئۈچۈن «ۋەھىدەت» (جەسەت) ھالەتتە دىققەت قىلساق، سۇس 6 نىسبەت كاربون، ھۇد 7 نىسبەت ئوكسىگېن، نۇھ 8 نىسبەت ھىدروگېن سۈپەت بولىدۇ. ئاندىن نەفەس بىلەن پەۋەس رىتىملىرىغا «غەۋۋاسلىق» قىلساق، سۇس - ئېزىق ۋە تاڭلايدىن چىقىدىغان شۆكەي سۇيۇقلۇقى بولىدۇ. بۇنى يۇتۇۋېتىپ دىققەتنى دىماغ (قۇشلاردىكى مىنقات) يەنى بۇرۇن ئاستىدىكى قەۋەتكە دىققەت قىلساق، «ھېقىقەت-خان يەل» ئۆزگىرىشلىرى بولۇپ ھۇد سۈپەت ئېچىلىدۇ. ئاندىن باش قېيىمىز ئىچىدىكى قۇلاق بىلەن كۆز ئارىسىدىكى مېڭە قاتلىمىنى تەسەۋۋۇر قىلساق، نۇھ سۈپەت ئېچىلىدۇ. (يەنى بۇ چاغدا ھۇد بىلەن نۇھنىڭ يېنىك لەيلەشلىرى، تەسەۋۋۇرى ئېچىلىدۇ).

(4) يەكۈن: تەپ (تەسەۋۋۇر) نىڭ ھىدروگېنلىق (H) خۇسۇسىيىتى بار بولۇپ، قۇياشنىڭ يورۇق دولقۇنلىرى بىلەن زەرەتدەش.

مەپتۇنىيەت) دىكى «تەپ» نىڭ زەرەتلىك خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە قارىساق، ھىدروگېن (H) ئۇچۇپ كېتىپ كاربون (K) قۇچۇپ قېلىش نىسبەتلىرى بولىدىكەن. غۇرۇرى «ئۇچۇق» تەدرىجىي «قۇرت» بولۇش سەۋەبى ئىكەن. ئەكسىچە X شەكىل قانچە تۆۋەنلىگەنسېرى «قۇرت» تەنگە ھىدروگېن قونۇش نىسبىتى («ئۇچۇش» نىسبەتلىرى) كۆپىيىدىكەن.

مىسال بالىلىق، ياشلىق يىللىرىدا دائىم ئۇچۇپ چۈشەيتتىم. قېرىغانسېرى بۇنداق چۈشلەرنى كۆرمەيدىغان، قۇرت، يىلانلارنى چۈشەپ قالدىغان بولدۇم. سېلىشتۇرسام بالىلىقنىڭ تەبىئەت باغرىدىكى كۈنلىرىدە ئاپتاپتىن كېلىدىغان ھىدروگېن نىسبەتلىرى كۆپ بولغان ئىكەن.

قەدىمكى دەۋرلەردىلا، كۆڭۈل دەققە «ئالەمنى كېزەر» دېگەن گۇمانلىق ھۆكۈم مەۋجۇت ئىدى. ھازىر «گېئو ئىنتېرنېت» مىساللىرىدىن كۆڭۈل دېگەن «تەپ» بىلەن «يەل» نىڭ «بىئو ئىنتېرنېت» ھادىسىلىرى ئىكەنلىكىنى بىلىمەك تەس ئەمەس.

ئەپسۇسكى، يادرو دولقۇنلىرىدىن يەرنىڭ ئېكولوگىيەلىك تەرتىپى رىقابەت ۋىرۇسلىرى تەرىپىدىن بۇزۇلماقتا. ئۇنىڭدىنمۇ مۇھىمى، ئۇنىڭمۇ مەنبەسى بولغان تەندىكى ئىدىئولوگىيە تەرتىپىمۇ «جانرو» دولقۇنلىرىدىن بۇزۇلماقتا. دېمەك: ئىنسان ئۆزىنىڭ جانرو ئامانلىقى ۋە ئۇزۇن ياشاش لازىملىقىنى بەخت دەپ قارىسا، ماھۇم قانۇنلىرىغا ئەستايىدىل بولۇشى لازىم.

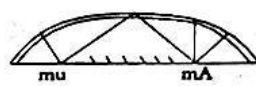
خېرىدارىم. مېنىڭ سېنى ئالداش ئېھتىياجىم يوق، مەن مۇشۇ ئاخىرقى ئۆمرۈمدە قۇشتەك «ئۇچۇش» سىرىنى ئېچىپ ھۇرۇرلىنىش ئۈچۈنلا خالساڭ ئورتاقلىشىش ئارامى ئۈچۈنلا رىيازەت چەكمەكتىمەن. شۇنچە جاپالىق (شىددەتلىك) ھەرىكەت قىلغۇچى قۇشلار نېمە ئۈچۈن ئاراملىق، راۋانلىق بىلەن بەختلىك بولغاندۇ؟

ئىككىنچى بۆلۈم «ماھۇم» نەزىرىدىن نىسبەت (مېدىتسىنا) ۋە ھېكمىيەت (ئىسسىمىستىكا) مۇناسىۋەتلىرىدىن بايان

1 - باب ئۆمرۈمدىن ئەسلىمە

مەن 1954 - يىلىدىن 1962 - يىلىغىچە باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپ كۈنلىرىمنى ناھىيىلىك دوختۇرخانىدىكى ئائىلەمدە، كېسەللەر ۋە دورىلار ھىدى، بەلكى مىكروپىلىرى

نەقىل باش قېپى ئىچىدە ئىككى قەۋەت مېڭە قاتلىمى ئارىسىدىكى «تەپ» بىلەن «يەل» مەسىلىسىدۇر. پۈتۈن بەدەندىكى قەۋەتلەر تەرەپلەردىكى يۈز رەقەم نەقىلدىكى بىئوماتېماتىك تەڭلىمە، تەڭسىزلىك، تەكشىلىك، تەكشىسىزلىك مەسىلىسىدۇر. بۇ

مەسىلىنى تارىخى (زامان) مانخى (ماكان) بويىچە تۆۋەندىكى سىخىما ئاساسىدىن كۆرەيلى:

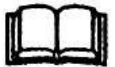
مەزكۇر شەكىل يەر يۈزى ماكان ۋە تارىخىي زامان نەقىلى mu نۇقتا:

مۇسا زامانىدا يەنى مۇقەددەس كىتابتا ئۇ ئالەملىك بوشلۇق باغرىدىكى مەۋجۇدىيەتنى ئۆزىنىڭ چۈشەنچىسىدىكى خۇدا مەزمۇنى بىلەن پەردىلەپ قويدى. بوشلۇق مەزمۇنى ئۇنىڭدىكى سۈبىيلىك رەھلىق ئىدى. زامانلار ئۆتۈپ ئەسەر زوقمەنلىرى ئاسمانغا قارىغاندا ئاسماندىكى بوشلۇقنى ئەمەس، ئاشۇ قەدىمكى «رەھلىق» نى كۆرمەكچى بولاتتى. شۇنداق قىلىپ ئالەملىك بوشلۇقتىكى «تۆت تادوم» لۇق مەۋجۇدىيەت مەۋھۇمىيەت بولۇپ قالغانىدى.

ma نۇقتا ماركس زامانىغا كېلىپ، مۇقەددەس كىتابتا، ئالەملىك تەبىئەت دىئالېكتىكىسى. تۆت تادوملۇق يۇلتۇزلار، زەررىلىرى تۇمانلىق ئېچىلدى. پەن دىن ئورنىنى ئېلىشقا باشلىدى. مۇقەددەس كىتابتا، پەيغەمبەر قوي باققۇچى ئىدى. ئىككى خىل ئىنسانى تەبىئەت چوپان بىلەن پادا نەقىلى قىلىنغانىدى. سەل ئېچىۋەتسەك ئىت بىلەن قوي نەقىلى بولغانىدى. ma نۇقتا بولسا ئۆزىنى ھوقۇقمۇ، مۈلۈكمۇ، غۇرۇرمۇ بولمىغان بىر ماتېرىيە (ئېنېرگىيە) ئورنىغا قويماقچى بولدى. نەتىجىدە تەبىئەتنى ئەسلىيەت بىلەن تەكشۈرمەكچى بولغان ماركس يولىنى تەبىئەتكە جارى قىلغان ئېنېستېين «ئاتوم دەۋرىنىڭ ئاتىسى» بولۇپ قالدى.

مانا ئەمدى دىندارلار تەڭرى ئىنسان بىلەن قۇشلارنى بىر - بىرىگە ئوخشاش بولمايدىغان مۇتلەق ئىككى ئايرىم سۈپەتتە ياراتقان، بۇنى ئىنسان ئەقلى ئۆزگەرتىش مۇمكىن ئەمەس دەيدىغان رىۋايەتلەر ئورنىنى ئىنسان ئىستېمال قىلىدىغان ماتېرىياللار تەركىبىدىكى ھىدروگېن (H) نىسبەتلىرىنى قانداق تەڭشەش مۇمكىن دېگەن مەپتۇنىيەت ئىگىلىدى.

ئەمدى يۇقىرىقى شەكىل نەقىل بىلەن سېلىشتۇرۇپ قارىغاندا، ئىنساننىڭ بەدەن ئەمەلىيىتىگە مەنسۇپ بولمىغان ھوقۇقى غۇرۇرى قەۋەتلەردىكى X (مەسئۇلىيەت بىلەن

مال ھەۋەسلىرى تۈپەيلى جانلىرىنى بەدەل قىلىۋاتقان رىقا- بەتلىرىنى قويۇپ تۇرۇپ، جان ئۈچۈن مالنى دەسمايە قىلىدۇ. دىغان تېببىيەت ۋە ھېكمىيەت ساھەسىدىكىلەرنىڭ بازىرى كاسات بولۇشتىن ئەنسىرەپ تېخىمۇ نۇرغۇن بىمارلارنىڭ كۆپىيىشىنى ئارزۇ قىلىشلىرى زادى قانداق بىمارلىق؟ ئىقتىسادى، ھېسسىياتى جىنايەتلەر ئۈچۈن، دۆلەت ۋە دۇنياۋى قانۇنلار بار ئىكەن، ئەمما ھېسابىنى قىلىش مۇمكىن بولمىغان تېببىيەت ۋە ھېكمىيەت جىنايەتلىرىنى ھەل قىلغۇ- چى تەبىئەتنىڭ ئىلاھى قانۇنلىرى نېمە؟

2- باب ئۇقۇم مۇناسىۋەتلىرى بويىچە بايان

تېببىيەت دېگەن ئۇقۇم لاتىن تىلىدا مېدىتسىنا دېيىلىدۇ. بۇ ئۇقۇمنىڭ مەنىسى روھى (تەپ يەل) سىستېمىسى بويىچە يۈرۈش تارنىش دېگەنلىك بولىدۇ. تېببىيەت سۆزى بولسا، «تەپ» جان ھارارىتىنى بىلىش، تەڭشەش ۋە تەكشۈرۈش دېگەنلىك بولىدۇ.

ھېكمىيەت دېگەن ئۇقۇمنى لاتىن تىلىدىكى ئىسسىكا (ئىستېتىكا لىراگىدىك ھېس) بىلەن مىستېتىكا (تراگېدىك ھېس) بىرىكمىسى دېيىشكە بولىدۇ. ئىستېمال تىلىدا ھېكمىيەت، پەلسەپىۋى ئەخلاقى ئەھۋالى مۇكەممەللىك سىرلىرىنى بىلدۈرۈش دېگەنلىك. بۇ سۆز ھەكم - ھاكىمغا تۈرلىنىپ ئىنسانلىق ئۈچۈن يېتەكلىگۈچى قىممەتكە ئىگە بولىدۇ.

ئەگەر ئىككى ئۇقۇم مۇ-

ناسىۋىتىنى تەمىنلەپ قىلساق،

بىر ئۇنىۋېرسىتېت تەركىبىدە تېببىيلىككە ئىنستىتۇتى بىلەن فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى مۇناسىۋىتىگە ۋە ياكى بىئولوگىيە، ئىدېئولوگىيە پەنلىرى مۇناسىۋىتىگە ئوخشاپ كېتىدۇ.

تارىخىمىزدىكى مەدرىسە ئىلىملىرىدە مەۋلەۋى دەرىجىلىكلەر ئىككى خىل ئىلمىي سىستېمىسىنىڭ ساھىبلىرى بولاتتى. بۇ ئىككى ئۇقۇم مۇناسىۋىتىنى فورماتىك شەكىلدە ئىپادە قىلساق، ھازىرقى تىلىمىزدا تېۋىپ (دوختۇر) ھېكم (ئوپتۇر) مەسىلەن، تېۋىپ (دوختۇر) ئالدىدىكى بىر بىمار ئۇنىڭ ئۈچۈن ئەسەر. ھېكم (ئوپتۇر) ئالدىدىكى بىر ئەسەر ئۇنىڭ ئۈچۈن بىمار.

مەسىلەن، تېۋىپ (دوختۇر) بىر بىمارنى بىلمەكچى، داۋالماقچى بولغاندا، ئۇنىڭغا مەۋھۇم ھېكم (ئوپتۇر) ئۇ ئالىي جاناب ئىنسانمۇ؟ ياكى ئالدىدىكى «تاپ» (جەسەتنى) يېمەكچى بولغان ئوۋچى پىرمانمۇ؟ دەپ قاراپ باھالاپ تۇرىدۇ. بىر

ۋە ئۇنى تۈگەتكۈچى ئىسپىرتلىق ئارىسىدا ئۆتكۈزگەن. ئۆيىمىزدە تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان، روس ئالىملىرى تۈزگەن چوڭ ھەجىملىك «ئاناتومىيە» دېگەن بىر كىتاب بار ئىدى. پات - پات رومان ئوقۇغاندەك ئوقۇپ قوياتتىم. ئۇنىڭ ئۈستىگە 1953 - يىلى مارت كۈنلىرىدە نامەلۇم قىزىتما (تەپ كېسلى) ئارقىسىدىن بەدىنىمنىڭ نۇقتىلىق تېرە مەيدانلىرىدا «ئاق چېكىت» پەيدا بولۇپ ئۈزۈن يىللاردىن بېرى تاكى 1990 - يىللارغىچە كۆرۈنمىگەن تېۋىپ، ئىزدەنمىگەن دورىلار قالغانىدى. ئاخىرى «نوھ» نىڭ ئۈچ ئوغلى سۈپەتلىرىنى بىر - بىرلەپ كۆرۈپ ئۆتكەنلىكىمنى ھېس قىلدىم. ئەپسۇس ئەمدى «سام» بولدۇم دېسەم، «ياپ» نىڭ ئىچى قايناپ «قاپ چېكىتلىرىنى» مەڭزىگە چەكەكچى بولدى.

بىر ئۇران «مەدەن» كۆيىمەكتە، بۇرۇن ئاپتاپتا چىرايلىق ھىدروگېن جىمىرلايتتى... ئەمدى ئېلىكتىر چاقماقلىرى رادىئو ئاكسىيە چىقارماقچى يادرو تىزگىنلىگۈچى تۇرۇشلار يولغا كىرسە ئاجايىپ دۇنگاتىلار ھەرىكەتكە كېلىدۇ. خۇددى شۇ - نىڭدەك دەرۋاز ئېھتىيات تانابى ئۈستىدە تاباچ تەڭلىمىسىدە ماڭماقچى.

X X

مەزكۇر تېببىيەت ۋە ھېكمىيەت توغرىسىدىكى تېما ئۈچۈن ئىككى ئىلھام چۈشكەندى. بىرى «قۇتادغۇبىلىك» دە: تېۋىپلەر ئىلىك ئالماس ھېكمىلەر سۆزىنى، ھېكمىلەر ئىلىك ئالماس تېۋىپلەر سۆزىنى» دېگەن مىسرا، بولسا، يەنە بىرى «مەكتۇبات» كىتابىدىن كۆرگەن، پەخرى رازىنىڭ ئىبن سىنانى تەنقىد قىلىپ: «سەن خۇددى ئۇششاق بالىلار شېغىل تاشلارنى تىزىپ ئارقىسىدىن بۇزۇپ ئويىنغاندەك ئۆمرۈڭنى بىھۇدە زىيان ئىچىدە ئىسراپ قىلىۋاتىسەن» دېگەن سۆزى ئىدى.

ھازىر رادىئو - تېلېۋىزورغا دىققەت قىلىڭىز، خۇددى ئىنسانىيەتنىڭ ھەممىسى بىماردەك، ياكى سۆزلەش ئىمكانىيەتلىرىگە ئىگە بولۇپ قالغان بىمارلارنىڭ ئىچى قايناپ «سەنمۇ بولغىن مەندەك» دەپ ئىنسانىيەتنى بىمار قىلماقنى قەستلەۋاتقانداك، تېتىقسىز ۋە زېرىكەرلىك ھەتتا زەھەر خەندە دىئاگنوز سۆھبەتلىرىنى ۋە دورا داڭلاشلىرىنى، مەلۇم دورا نۇسخىلىرىدىن ئىستېمال ماتېرىياللىرىنى ياسىۋالغان شىركەت - لەرنىڭ مونوپولىيە رىقابەتلىرى ئۈچۈن جان تىكىپ «تېلېۋىزور ئېكرانىدەك» يادروۋى لاپىلاشلىرىنى كۆرۈپ ئاڭلاپ تۇرىمىز.

ئىقتىسادى ۋە ھېسسىياتى ساھەدىكىلەرنىڭ جان ئورنىغا

تەييار» مەزمۇنلىرىنى لوقمان ھېكم نەسىھەتلىرى بىلەن باغلاپ قويغاندۇ؟ دەپ دىققەت قىلسام:

سۇمۇرغ — ئالەملىك بوشلۇق (تۆرت تادوم)، ئەنقا — ئاتومدىكى ۋاكۇئۇم نەقلىگە توغرا كەلدى. 14 خىل قۇشنىڭ ھۆپۈپ يېتەكچىلىكىدە تىنماي پەرۋاز قىلىشى كېچە - كۈندۈز تىنماي ھەرىكەت قىلىپ تۇرغان يۈرەك بىلەن ئۆپكەگە توغرا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ھېكمەت قۇشلىرى پىچىرلاپ يۇقىرىدا سىزىلغان كومپيۇتېر مېگە ۋە دۇئا كاتىپل بەدەن قاتلاملىرىدىكى سىستېمىنى 400 ئۇقۇمغا كۆداتىلاپ ئاخىرىدا توغرىل قۇشنىڭ چىرايلىق تەرەننۇمى بىلەن دېدىكى، كىمكى تەن سىستېمىسىدىكى رەقەمنى ھەتتا 399 قىلىپ قويىدىكەن، بىللەلمەسلىك خاتاسىنى ياكى دۈشمەنلىك قىلىش جاپاسىنى قىلغان بولىدۇ. خاتا قىلماسلىق ئۈچۈن بىزنى 400 قۇش چاغلاپ دائىم تېۋىد. نىپ ئىلھامىمىزغا سېغىنىپ تۇرغىن دېدى.

3 - باب تېببىي دىئاگنوز بىلەن ھېكمى مۇلاھىزە جەھەتتىكى ئوخشاشلىق بويىچە

تېۋىپ (دوختۇر) نىڭ بىرەر خىل بىمار كېسەلگە دىئاگنوز قويۇشى ۋە دورا تەييارلىشى بىلەن، ھېكم (ئوپتۇر) نىڭ بىرەر مەسىلىنى مۇلاھىزە (تەتقىق، تەپتىش) قىلىشى ۋە ئەسەر يېزىشى ئوخشاپ كېتىدۇ. گەرچە تېۋىپ كونكرېت بىر بەدەن بىلەن، ھېكم ئومۇمىي ۋە تەن مەسىلىلىرى بىلەن ھەپلەشكەندەك كۆرۈنىمۇ، تارىخى (زامان) مانە - خى (ماكان) كۆداتىلىرىدىكى دىئالېكتىك نەزەردە، بىر كېسەل بەدەن ئارقىسىدا بىر ۋە تەن (جەمئىيەت) ئاستىدا بىر بەدەن مەسىلىسى مەۋجۇت.

تېببىيەت ۋە ھېكمىيەتنىڭ بۇ جەھەتتىكى تارد - خى ۋە تاكى تېببىي ۋە ھېكمى تۇيغۇلار باشلانغان قەدىمكى دەۋردىن باشلاپ قارىغاندا يېزىلغان ئەسەرلەر ئاغدەك نۇرغۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىرەر تېۋىپ (دوختۇر) ھېكمى (ئوپتۇر) دۇنيانى كېزىپ ئوقۇسىمۇ ئوقۇپ بولالمايدۇ ۋە مەزكۇر تېمىدا ئاغدەك ئەسەرلەر مەزمۇنىنى تەكرارلاپ بايان قىلىپ بولالمايمىز. ئەمما، ئابستىراكتلاپ ۋە مەنتىقلىق، ئومۇمىي ئورتاق مەسىلىلەرنى ئەسلىمەي بولالمايدۇ.

يەر شارىنىڭ چەمبەر شەكلىدىكى نۇسخىسىغا قاراپ تۆت پەسىل ۋە ھەر سوتكا چەمبىرىدىكى 8 ۋەسىل كاتەكچىسىنى سىزىپ، ئاندىن بۇنى «گلوبۇس»

ھېكم (ئوپتۇر) ئالدىدىكى بىر ئەسەرنى ئوقۇش ياكى يېزىش ۋاقتىدا ئۇنىڭغا قاراپ تۇرغان تېۋىپ (دوختۇر) ئۇنىڭ «تەپ»، «يەل» سىستېمىسى بۇزۇقمۇ؟ قانداق؟ دەپ قاراپ تۇرىدۇ.

ئادەتتە «تېۋىپلار (دوختۇرلار) بىز ئىنسان تېنى نېمى يەنى فىزىئولوگىك قۇرۇلمىسى بىلەن دورىلار ئۈچۈن تۇ، سۇ تېپىدىكى ماتېرىيىنى ئېلىپىنتلار بىلەن ھەپلىشىشنى كەسىپ قىلغان» دەيدۇ. ۋەھالەنكى، «تەن» بىلەن «نەم» ئىچىدىكى يەل بىلەن تەپ ھېكمىلەر (ئوپتۇرلار) كەسىپ مە - سىلىسى. تۇ (تۇپراق)، سۇ (سۇھزاق) ئىچىدىكى دو (ئۇچماق) خۇ ئىچىدىكى فۇرلاق، يەنى ماتېرىيە ئىچىدىكى ئېنېرگىيە مەسىلىسىدۇر.

رېۋايەتلەردە تېۋىپلىق ۋە ھېكملىق مەنبەۋى ئۇستازى دېگەن پەيغەمبەر لوقمان ھېكم (بەزىدە خىزىر ئەلەيھىسسالام ئەسلى) زىنداندا ياتقان، زىنداندىن چىققاندىن كېيىن ئالدىغا ئۇچرىغان بارلىق ئوت - چۆپ سىستېمىسى، ئوتخور، گۆشخور سىستېمىسىدىكى جانلىقلاردىن ئىلھام چىقىپ، ئۆزلىرىنىڭ قانداق كېسەلگە داۋا ئىكەنلىكىنى بايان قىلغان دېيىلىدۇ.

يۇقىرىدىكى بۆلۈمدە شەكلى نەقىل قىلغان $\diamond$ كا - تەكچىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈپ تەسەۋۋۇر قىلساق، تۆ - ۋەنكى بۇلۇڭنىڭ ئاستىدىكى چېكىت «زىندان» دىكى تەن بولىدۇ. زېمىن تېشى ۋە زېمىن ئىچىدىكى سەككىز قەۋەت تۆرت تادو ئالەمدىن كەلگۈچى ئىككى خىل دولقۇن تەسىرى بىلەن جەمئىي ئون ئۇقۇملۇق قۇرۇلما مەركىزىدىكى ئەقىل (تەپ) ئەينىكىدە تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئاتومسىمان «يادروۋى (جانرو) سىستېمىسى» رى كۆرۈنىدۇ.

تىرىكچىلىك موھتاجلىقى ئۈچۈن تۇپراق تەركىبىدىكى ھەممە ئېلىپىنتىنى تەققاس قىلىدۇ. نەتىجىدە ئۇ «تەن» دىكى «تەپ»، ئۈستۈنكى بۇلۇڭ ئۈستىدىكى يۈكسەك نۇقتا، ھەتتا پادىشاھلارمۇ تېۋىنغۇچى «ئىلاھى» مەزمۇن بولۇپ قالىدۇ.

مەلۇم بولۇشىچە، 15 - ئەسىردە 1500 - يىلدىن بۇرۇن ئەلىشىر نەۋائى نامى بىلەن «مەنتىقۇتتەيىر» داس - تانىنى يازغان بولۇپ، 1500 - يىلدىن كېيىنكى «مەخ - خۇمى ئەزەم» نامى ئاستىدىكى ئىبراھىم يۈسۈپ تەخەللۇس - سى بىلەن بۇرۇنقى «مەنتىقۇتتەيىر» نىڭ داۋامىغا لوقمان ھېكمىنىڭ ئوغلىغا نەسىھەتلىرى دېگەن مەزمۇن - نى قوشقانكەن.

كەمىنە بۇ سىرنى تەققاسلاپ، نېمە ئۈچۈن «مەنتىقۇت -

مىلىق نەم) تۆرت سېزىم (تۆرت سىستېمىلىق يەل) بولۇپ ئەمدى تۆت سىستېمىلىق «تەپ» (ئەقەدەت) مەسىلىسىنى قوشۇشقا توغرا كەلدى.

بۇ سىستېمىنى تۆۋەندىكى كاتەكچىلەش شەكلى بىلەن ئەسلەپ قويالى.

پەسل	باھار	ياز	كۈز	قىش
ۋەسل	سەھەر	چۈش	گۈگۈم	تۈن
مىجەز	ھۆل	قۇرۇق	قۇرۇق	ھۆل
	ئىسسىق	ئىسسىق	سوغۇق	سوغۇق
ئەقەدەت	ھەسرەت	شەپقەت	غەيۋەت	نەپرەت

مەزكۇر كاتەكچىدىكى «ئون ئالتە» ئۇقۇملۇق كاتېگورىيىدىكى باغلىنىشى بىلەن تەلەپ ئىكەن، «ھەلەپ» (ھەل بولۇشقا) يەتەك ئارىسىدا جەمئىي «ئون ۋادا» لىق تەتقىق زامان ماكانى مەۋجۇت. يەنى «تەلەپ: ئىش»، «بىلىم، بىرلىك، خاسلىق، ھەيرەت، پەقىرلىق، ۋەھ-دەت، غەيرەت، ھەلەپ، خۇددى يەلپۈگۈچ قاتلانمىسىدەك» تەتقىق مېتودى بىلەن، نېمە ئۈچۈن «تۆرت ئەقەدەت» ئو-دۇنلاشقان ئون ئىككى ئۇقۇملۇق «تەبىئەت» بىلەن تانا-سىپ كېلىدۇ؟ دېگەن مەسىلىنى قىسقىچە مۇلاھىزە قىلايلى. ھەسرەت نېمە؟ ۋە نېمە ئۈچۈن باھار پەسلى، سەھەر ۋەسلى، ھۆل ئىسسىق بولىدۇ؟ قىشتىن كېيىن باھار، تۈندىن كېيىن سەھەر باشلانغاندەك نەپرەتلىنىش بىلەن بەدەن ۋە ئەقىل ھۆل سوغۇق بولىدۇ. خۇددى سوغۇق بىلەن ئېرىق - ئۆستەك مۇزلۇق ئېقىن راۋان بولمىغاندەك، نەپرەتلىنىش تۈپەيلى ئەقىل راۋان بولمايدۇ. يەنى «تەپ» راۋان ئەمەس ئىكەن، «يەل»، ئاندىن «نەم» راۋان بولمايدۇ. بارلىق قان تومۇر، يۈرەك، مېگە، پارالچ كېسەللىكى مېيىپ-لىق» قاتارلار باشلىنىدۇ.

دېمەك، ھەسرەتنىڭ سەۋەبى «نەپرەتلىنىش» ئىقلىمى (تەبىئەت ۋە جەمئىيەت) «ھەسرەت» بولسا، «نەپرەتلىنىش» تەقدىرىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن بولغان مۇڭلۇق، غەمكىن، مىسكىن تەپەككۈر «ھەسرەت» كىشىنى تەنھالىق بىلەن تەبىئەتكە چىقىرىدۇ. كەڭ بوشلۇق، زېھنىيەت بوشلۇقى «ۋەھدەت» نى ئىلھام قىلىدۇ. ئەقەدەت ئىرىشكە، شەپقەتلى-شىنى ئىلھام قىلىشقا باشلايدۇ.

شەپقەت نېمە؟ ۋە نېمە ئۈچۈن ياز پەسلى، چۈش ۋەسلى قۇرۇق ئىسسىق بولىدۇ؟ قۇياش ھىممەتلىك ۋە شەپ-قەتلىك يورۇقلۇقى بىلەن زېمىننى يورۇتقان «ئىلاھىي

نىڭ پاراللېل، مېرىدىئان كاتەكچىلىرى بىلەن قاپلاپ قارىساق، يەرشارى ھەركاتەكچىدىكى ئىقلىم بىلەن «خىلىت» مەسىلىلىرى كېلىپ چىقىدۇ. يەنى ئاپتاپ ئوخشاش بولسىمۇ، «تۈپراق» ئېلېمېنتلار تەركىبى پەرق-لىرى تۈپەيلى، ئارىسىدىكى ئىقلىم ئالاھىدىلىكى بىلەن جانلىقلارنىڭ خىلىت قاتلاملىرىدىكى ئالاھىدىلىك شەكىللەنگەن.

ھازىر ئالىملار يەر شارىدىكى جانلىق ۋە ئىنسان ئۈچۈن «گىنادى ئاتالاسى» ئىشلىمەكچى. بۇ نېمە گەپ؟ مەسىلەن، تېلېۋىزور بۇزۇلسا، رېمونت قىلغۇچى سىخىما خە-رىتىسىنى ئېچىپ، تېلېۋىزورنىڭ «تاختايللىرى» يۈزىدىكى سىم ۋە ۋىن» نۇقتىلىرىنى ئامپېرمېتىر بىلەن تەكشۈرىدۇ. ئالىي بىئو خىمىكال ئىنسان ياكى «ئىنسانسىمان دۇنكاپىل» ياسىماقچى بولغان ئالىي تېخنىكا ئورگانلىرى ئىنسان بەدىنى-دىكى قاتلاملىرىدىكى مىكرو قەۋەتلەرنىڭ ماكرولاشقان ئېك-رانلىرىغا قاراپ، ھۈجەيرىدىكى «تەنچە، نەمچە، يەلچە، تەپچە» قاتلاملىرىنى تەتقىق قىلماقتا.

بۇ قانداق ھادىسە؟ خۇددى تەبىئەت تارىخىدىكى، پىر-مانىيەت ئىچىدىكى ئىنسانىي ئامىللىرى بولغان گۆشخور پىرماندىن ئىنسانىيەت تارىخى باشلانغاندەك ئاشۇ گىناد ئا-لىملىرى ئۆمرىدىنمۇ ئۇزۇنراق بولىدىغان «غايىۋى ئىدىيە» ئاشۇ «ئالىملار» نى ياسالغۇسى «خىمىكاللار» نىڭ ئىستېمال يەمچۈكى قىلىپ، خىمىكال ئېھسانىيەت دەۋرىنى باشلىماقچە-دەك قىلىدۇ.

ۋەھالەنكى ئاشۇنداق «خىمىكال ئېھسانىيەت» كە «ئانا-ئانا» بولماقچى ئالىملارنىڭ ھازىرقى ئۆزى خىللى، مىللىي، ئىللىي، ئىرقىي مەنپەئەت بويىچە «رىقابەت» ھېرىسلىرى بولسا، بۇنداق ۋىرۇسلار خىمىكال ئىچىگە «جانرو» بولسا، ئۇنداق خىمىكال ئېھسانىيەت» نېمە بولماقچى؟

شۇڭا، بۇ تېمىدا «ئون ئىرادە» بويىچە «رىقابەت» ۋە-رۇسلىرىنى يوقاتماقچى بولغان «دىئانەت» «پېنىسلىنلىرى» مەسىلىسىنى ئەسلەش مۇھىم. بۇنىڭدىن 30 يىل ئىلگىرىكى كىرىيىدىكى ۋاقىتىدا تېبابەت بويىچە پىشقان تېۋىپ، مېدىت-سىنا بويىچە «ۋىراج» بولغان بىر بۇرادىرىم بار ئىدى. ئۇ شۇ چاغلاردا «جان سىرى» دېگەن بىر كىتابچە ئورگىنالى ئۈس-تىدە ئىزدەنەتتى، ماڭا كۆرسەتكەنىدى. ئۇنىڭ قاراشلىرى «تۆرت تادو»، «تۆرت خىلىت»، «تۆرت سېزىم» بويىچە «قۇرۇق تەپەككۈر» ئىدى. ئاڭلىسام ئۇ بۇرادىرىم ئۇ دۇنياغا كەتكە-نىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن خىيالىمدىن چىقمىغان بۇ سىستې-مىنى تەققاسلاپ، مەزكۇر «ماھۇم تەلماىتى» يېزىلماقتا. ئال-دىنقى بۆلۈمدە يېزىلغاندەك «تۆرت خىلىت»، «تۆرت سېخپ

تەبىئىي، جاۋاب: بەدەن — مۇتلەق بىرلىك. بىر سۈتۈكنى 8 ۋەسىلگە (سۈيى، سەھەر، چاشكا، چۈش، پېشىن، گۈگۈم، خۇيتەن، تۈن) سائەتلىرىگە ئايرىساق، بەدەننىڭ ھامان تەنھا قالدىغان مىنۇت، سائەتلىرى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە جەمئىيەتكە توقۇلغان «يەل» سېزىم ۋە «تەپ» تەپكۈر ھامان تەنھا بەدەندىكى مېگە ئىچىدىكى بىئو ئېلېكتىر رولىق ھەرىكەت. دېمەك ئىنسان بىلەن رىقابەتلەشمەيدىغان رىزىقى ۋە ھېسسىي ماتېرىيالنى ئىزدەش ئەركى، ھامان ئاشۇ ۋەسلى بوشلۇق» ئىچىگە بولۇپمۇ ئۆزگىلەرنىڭ ئېھتىياجىم يوق دەپ چىقىم (ئىختىرا) قىلىپ «تاشلىۋەتكەن» ماتېرىياللارغا مۆكۈنگەن. مەسىلەن، قۇشلار ئىنسانلار كېرەكسىز دەپ تاشلىۋەتكەن زامان ماكانلاردىن رىزىقنى تاپىدۇ.

ۋەھالەنكى، «غەيۋەتلەشمەسلىك»، «نەپەرەتلىشمەسلىك» ئۈچۈن ئىزدىنىش دەقىقىلىرى ئۆزىدە كۈز، قىش ۋەسلى پەسلىگە ئوخشاش قۇرۇق سوغۇق، ھۆل سوغۇق ھالەتلەرنى ئۆتكۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ. بىراق «ئۆزلۈكسىز» لىك ۋەسلى، پەسلى ئۆتۈپ تۇرغىنىدەك، باھار پەسلى بىلەن ياز پەسلىگە، سەھەر بىلەن چۈشكە ئوخشاش ھالەتكە ئۆتكۈزىدۇ.

تەبىئەتتە ھايۋان — ھاشارلارنىڭ دورىسىز، دوختۇر-سىز ياشايدىغانلىقى دەل تاللىشىشتىن دەرھال يارىشىش ۋە يارىتىشقا ئۆتۈش، «باھار» پەسلى، سەھەر «ۋەسلى» ھەس-رەتلىرىنى دەقىقىلەپ ئۆتكۈزۈپ، دەرھال ياز پەسلى، چۈش ۋەسلى بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈندۇر. شۇنداقلا مەزكۇر مىسال، ئىنسانلارنىڭ «ئۆزلىكىدىن ساقىيىپ كېتىدىغان» مۆجىزىلىرى سىرىدۇر ۋە ھەقىقەت رېتسىپى» دۇر.

ئەمدى مەزكۇر «رېتسىپ» نى ھېكمىيەت ۋە تېببىيەت تىلى بىلەن شەرھلەپ باقايلى. ھېكمىيەت بويىچە: بۇ مەسىلە «ئۆزلۈك» خاراكتېرىدىكى «مەقسەتپەرۋەرلىك» بىلەن «ئۆزگۈلۈك» خاراكتېرىدىكى «ۋەھەتپەرۋەرلىك» پەرقى بولۇپ يەكۈنلىنىدۇ. مەلۇمكى «مەقسەت» كەسپى (قەلبى) خاراكتېرىگە ئىگە. بۇ «تەپ» تەن ئىچىدە «يەل» ۋە «نەم» دىكى «لوپا ئەينەك» كە ئوخشاش «قىزىق نۇقتا» ھاسىل قىلىپ، «نۇقتا» ۋە سىزىق قىلىدۇ. شۇڭا ھەر قانداق كەسپكە، مەقسەتكە كېسەللىك خەۋىرى مۇ-كۈنگەن، ئەكسىچە «ۋەھەت» يوقلۇق «نۆل» (بالانس) خاراكتېرىگە ئىگە. بەدەندە مىليونلىغان ھۈجەيرە روھى ئۈچۈن ئەركىنلىك بوشلۇقى مېتودى ۋە ياكى «تەبىئەت ئېكولوگىيىسى» چۈشەنچىسى بىلەن مەنئىيەت (كۈننەزەن) ئېكولوگىيىسى توغرىسىدىكى «تەپ» تەپكۈر دەقىقىلىرىدۇر، بۇنى تارىخىي جەھەتتىن سېلىشتۇرساق «ئۆزلۈك»

پاكتى» ئىلھامى بولىدۇ. ئىلھام دەسلەپ ئەقىلنىڭ بەدەن ئىچىگە شەپقىتى بولۇپ كۆرۈنىدۇ. شەپقەتلىك «ۋەھەت!» ھۈجەيرە روھى، يەنى بەدەندىكى تەنچە، نەمچە، يەلچە» زە-رەتلىرىدىكى دەققە ۋە زەررىنى «ئىستېمال — ئىختىرا» با-لانلىقى بويىچە ھەم ئۆزىگە خاس ھەم بىر — بىرىگە ماس مەنئىيەت (كۈننەزەن) نى كۆرسىتىدۇ. ئاندىن كېيىن ئىلھام بەدەن سىرتىغا، X نەقىلىدىكى مەنئىيەت بىلەن مەسئۇل-يەت قانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئىچىگە بولغان شەپقەتلىك مەپ-تۈننىيەتنى، سىرتىغا، ئەتراپىغا، ھەر خىل ئەھۋاللارغا قارىتا شەپقەتلىك مەسئۇلىيەت تەرىقىسىدە كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن «يەل» پارلىنىدۇ، «نەم» جانلىنىدۇ، ياز ۋە چۈشتەك «قۇرۇق ئىسسىق» ئەقىدەت بولىدۇ.

غەيۋەت نېمە؟ ۋە نېمە ئۈچۈن كۈز پەسلى، گۈگۈم ۋەسلى ۋە قۇرۇق، سوغۇق بولىدۇ؟ مەلۇمكى كۈز پەسلى ۋە گۈگۈم پەسلىدە ھەم سۈلەششقا باشلايدۇ. دەل — دە-رەخلەردىكى غازاڭلار بىر — بىرىگە ئۇرۇلىدۇ. ھەممە زاپاس رىزىقى ئۈچۈن تالاشماق بىلەن رىقابەت قىلىپ، زىيان — زەخمەت بىلەن ئىگراپ ئائىلاج كامارلىرىغا كە-رىشكە مەجبۇر بولىدۇ. شەخسىيەتلەر ئارا بىر — بىرىنى «تەنقىد» قىلغۇچى «غەيۋەت» جەمئىيەتلىرى ئارا جېدەل، «ئۇرۇش» تەييارلىق ۋەزىيەتلىرى، مەدەنىيەت (كۈلتۇر)، مەنئىيەت (كۈننەزەن) رىقابەتلىرى ئەنە شۇنداق ماھىيەت-كە ئىگە.

مانا بۇ مەسىلە زامانىمىزدىكى، جۈملىدىن تېماتىك مۇددىئامىزدىكى نۇقتىلىق مەسىلە بولغانلىقى ئۈچۈن ئالا-ھىدە توختىلاي:

مەسىلە: بىر شىر قىيا ئۈستىدە تەنھا تۇراتتى، ئالدىدى-كى ۋادىدا ئىككى ئىت «تاپ» (ھايۋان جەمىيىتى) نى تالە-شىپ، ئۇرۇشۇپ، بىر — بىرىگە گىرەلىشىپ باغلانپ قالغان-دا، «تاپ» ئىككىسىز قالغانىدى. شىر كۆزىگە كۆرۈنگەن ئاشۇ «قارا» بىلەن چىقىرىشقان «سادا» دىن زېرىكىپ «كۆز قۇل-قىنى ئېتىپ» كەينىگە بۇرۇلۇپ، باشقا ۋادىغا قاراپ كېتىۋات-قان قوتازلارنى كۆردى — دە، ئوۋلاشقا كەتتى.

ئەمدى، بۇ ئىككى سېلىشتۇرۇشنى ئىككى كاتەكچە قىلايلى. بىر كاتەكچە ئىچىگە بىر چېكىت (شىرنى)، بىر كا-تەكچە ئىچىگە ئىككى چېكىت (ئىت) نى قويمايلى. مانا بۇ «دىئانەت» (ئۆزگۈلۈك) بىلەن «رىقابەت» (ئۆزلۈك) تەمسىلى بولىدۇ.

خېرىدارم دەرھال تەنھەججۈپ بىلەن: تەبىئەتتىكى «شىر بوشلۇقى» بىلەن، جەمئىيەتتىكى «ئىنساننىڭ تەنھا بوشلۇقى» قانداق سېلىشتۇرۇش مۇمكىن؟ دەيدىغانلىقى

سى بىلەن ھېكم (ئوپتۇرنىڭ) بايان قىلىش مەسىلىسى جەھەتتىكى نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت مەسىلىلىرىگە قارىتىلغان. دورىلاش دېگەنلىك «تۇ»، «سۇ» كاتېگورىيىسىدىكى ماتېرىيۇنى (خىمىكىلىق ئېلېمېنتلارنىڭ مىقدارى سۈپەتلىرى بويىچە ئىستېمال ماتېرىيالى ياساپ كېسەل بەدەنگە سىڭدۇرۇش دېگەنلىك. يورغىلاش (گەپ يورغىلاش دېگەن مەنەدىن چىقىپ) تەپەككۈر ۋە تەلەپپۇز رىتىمىغا، يېزىق (تەبىرى-رول) رىتىمىغا قارىتىلغان. مەسىلەن، ياسالغان دورا ئېغىز ياكى بۇرۇندىن بەدەنگە كىرىدۇ. يورغىلاش رىتىم دولقۇنى قۇلاق ۋە كۆزدىن مېڭىگە كىرىدۇ. مەزكۇر تېمىدا تېببىيەت ۋە ھېكمىيەتتىكى دورىلاش ۋە يورغىلاش ماتېرىيالىلىرى، تەجرىبە ۋە ئەمەلىيەت مەسىلىلىرىدە توختالماقچى ئەمەسمەن. بەلكى پەقەت رىزىقى (ماتېرىيۇنى) ئىستېمال بىلەن ھېسسىي (ئېنېرگىيىنى) ئىستېمال مەسىلىسىدە بايان قىلماقچى.

ئىنسانىيەتكە ئەڭ كۆپ تارقالغان «ئىنجىل» ھەمدە «قۇرئان» دىكى «ئىنجىل» تەسىرىدىن بولغان ئەيسا مەسىھ رىئايەتلىرىدە «مەسىھ بىر نەزەر ياكى بىرنەپەس بىلەن ئۆلۈكنى تىرىلدۈرگەن ۋە ياكى ساقايىمىز كېسەللەرنى ساقايىتىپ قويغان» دېگەن مۇبالىغە مەسىلىسى بويىچە گەپ باشلىساق، بۇ كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدىغان «مۆجىزىلىك» مەسىلىلەردۇر. «ئىنجىل» تەپسىراتلىرى ۋە تەبىلىغانلىرىغا دىققەت قىلدۇم. لېكىن نېمە ئۈچۈنلۈكى ۋە مەسھەتتىكى ئىقتىدار سىرى ھەققىدە گەپنى كۆرمىدىم. تارىخىمىزدىكى بەزى مەلۇماتلارغا قارىسام ئەۋلىيا، ماشايىخلاردىمۇ بۇنداق گەپلەر بار ئىكەن، خەلق ئارىسىدىكى ئەمەلىيەتچى (سۇڭلام-چى) ئەمەلىيەتلىرىگە دىققەت قىلىپ تەققاسلاپ، ئاخىر «تەپ» نىڭ يەلگە ۋە نەمگە ياكى ئېنېرگىيىنىڭ ماتېرىيىگە ئايلىنىش نىسبەتلىرى مەسىلىسى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدۇم. دورىلار نېمە ئۈچۈن تېز ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىدۇ؟ بۇ ئىقلىم ۋە خىلىت مەسىلىسىدىن، ئىستېمال ئادىتى مەسىلىسىدىن ئىبارەت. مەلۇم ئىقلىمدا مەلۇم خىل ماتېرىيالىنى ئىستېمال قىلىۋەرگەندىن كېيىن، تىندۇرما كۆپىيىپ ھەزىم بولماس ۋە چىقىم بولماس بولۇپ قالىدۇ. باشقا ئىقلىم ۋە باشقا ئېلېمېنتلىق ماتېرىيال دەرھال رېئاكسىيە قوزغايدۇ. (مۇزغا ئوت تەگكەن ھامان ئېرىگەندەك) دېمەك ئادەتتىن تاشقىرى تەسىر مەسىلىسىدىن ئىبارەت. بۇنداق تەسىرلەشنىڭ مىقدار سۈپىتى بۇزۇلغان ھامان دورا - ئوغا زەھەرگە ئايلىنىدۇ. بۇ تەنچە ۋە نەمچە مەسىلىسى ۋە يەل بىلەن تەپكە ئايلىنىش مەسىلىسى.

«يورغىلار»، «يوغىلار» مەسىلىسىچۇ؟ سوڭۇلداپ

مەقسەتپەرۋەرلىك، فېئوداللىق ۋە بۇرژۇئالىق ئىدىئولوگىيە، ئۆڭلۈك «ۋەھىدەتپەرۋەرلىك» دېموكرات ۋە پرولېتار خاراكتېرلىك.

تېببىيەت بويىچە، بۇ مەسىلىنى يۇقىرىدا نەقىل قىلىندىغان كومپيۇتېر مېڭە بىلەن «دۇڭگاتېل بەدەن» سخېمىسىنى ئەسلىپ يوغان كۇبىيۇلۇڭنى تۆت قەۋەتكە ئايرىپ تەسەۋۋۇر قىلىشقا توغرا كېلىدۇ:

بىرىنچى كۇبىيۇلۇڭ قەۋەت مېڭە قاتلىمى، بۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرىدىن ئىككى تىك سىزىق ئۆتكەن، ئاندىن ئىككى كۆز، ئىككى قۇلاق، ئىككى بۇرۇن، ئىككى تەرەپ ئېزىق، جەمئىي ئون ئۇقۇم. ئىككىنچى قەۋەت كۆب بۇلۇڭ بۇنىڭ ئوتتۇرىدا يۈرەكنىڭ ئىككى كىلاپانى، ئاندىن ئىككى تەرەپ ئۆپكە قانىتىدىكى قان تومۇر ۋە ھاۋا يولى قاتارلىق قوشۇلۇپ ئون ئۇقۇم. ئۈچىنچى قەۋەت كۆب بۇلۇڭ غول (تومۇرتقا ئىككى تەرەپ پەي پەي) سول تەرەپتىكى ئۇيۇق بوز، قېرىن، تولۇق، پەي پەي، ئوڭ تەرەپتىكى ئوت، تال، جىگەر، پەس پەي جەمئىي ئون ئۇقۇم، تۆتىنچى قەۋەت كۆب بۇلۇڭ: ئىككى تەرەپ مەقشەت، ئىككى تەرەپ مەزە، ئىككى تەرەپ سەرەت، ئىككى تەرەپ بۆرەك، ئىككى تەرەپ جىنىس، جەمئىي ئون ئۇقۇم.

بۇ تۆت قەۋەت كۆب بۇلۇڭ قۇرۇلمىدىكى «چېكىت»لەر ئەسلى تاناسىپ ۋە ئەكسى تاناسىپ دىئالېكتىك باغلىنىشقا ئىگە. خۇددى «ئىخلاسى سۈرە» سىدىكى ئەخەت، سەمەت دېگەن سەۋەب يەكۈن ئۇقۇملىرىغا ئوخشاش، مەسىلەن، باش بۇلۇڭدا كۆز بىلەن بۇرۇن، قۇلاق بىلەن ئېزىق، چېكىتلىرى، چات بۇ كۆب بۇلۇڭدا، مەقشەت بىلەن سەرەت، مەزە بىلەن جىنىس (تەستەك) چېكىتلىرى ئەسلى تاناسىپ بولۇپ باش بىلەن چات ئەكسى تاناسىپ ئىككى بەش «تەپ» بىلەن «يەل» ئېقىمى مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت. بۇنداق كۆب بۇلۇڭ قەۋەتلىرىگە ئوخشاش بەدەن قاتلىمىدىكى ئايلىما راۋانلىقى 40 ئۇقۇم سىستېمىلىق تۆت يۈز بەلكى تۆت مىليارد ھۈجەيرىلىرىدىكى مىكرو كىرىم (ئىستېمال) چىقىم (ئىختىرا) ئەركىنلىكىنىڭ ئاساسى ئۇنىڭ ساقلىق قى، «ئاغرىقلىق» يۇقىرى «مەقسەتپەرۋەرلىك» ۋە ياكى ۋەھىدەتپەرۋەرلىك ئەقىدەتلىرىگە باغلىق مەنئۇبىيەت (كۈننەن) ۋەزىيەتلىرى مەسىلىسىدۇر.

4 - باب يورغىلاش، دورىلاش ۋە «يورغىلاش»

مەسىلىلىرى بويىچە بايان

مەزكۇر تېمىدا تېۋىپ (دوختۇرنىڭ) دورا ياساش مەسىلىسى

مىكالى ئېھسان» بولۇپ كەتسە بىز نېمە ئىش قىلىمىز؟ دەپ ئويلايدۇ. ئومۇمەن ھەربىر كەسپى (خىللى) تىجارەتچى ياكى زاۋۇت ۋە شىركەت دېرىكتورلىرى: يېڭى ئىختىراۋى ماتېرىياللار ئىختىرا قىلىنسا بىز قانداق قىلىمىز؟ دەپ تەپەككۇر قىلىدۇ. دە ئىختىراۋى ماتېرىياللىرىنى قىلتاق ياكى بۈگۈنى ساتسا ئەتە بۇزۇلىدىغان بىر ئىش تەرىقىسىدە ياسايدۇ. نەتىجىدە بىرىنچىدىن، خام ماتېرىيال مەنبەلىرى بولغان تاغلار كانلار بۇزۇلۇپ ئىسراپ بولۇۋاتقان، تاشلاندىق بىر ئىش ماتېرىياللاردىن «ئەخلىت تاغلىرى» ئاسماندىكى ئاتموسفېراللىق ئايلىنىشنى توسۇۋاتقان. جەننەت ۋە كوممۇنىزم توغرىسىدىكى نەزەرىيە ۋە تەجرىبىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراش سەۋەبى ئەنە شۇنداق ئەنئەنىۋى «پارازىتلىق» ۋە ھالەنكى، ئىنسانىيەتنىڭ بەختلىك بولۇش ئارزۇلىرى چەكسىز بولسىمۇ، ئۇنىڭ كۆزى ھامان يەر شارىدىكى تۆت قەۋەت جانلىق قاتلىمىدىكى ئەڭ بەختلىك بولغان قۇشلارغا، ئۇلارنىڭ گام ئۇچۇپ، گام تۇپراقنى قۇچۇپ ياشاشلىرىغا قاراپ ھەسەت بىلەن توختايدۇ ۋە ئىختىيارسىز ھالدا «قۇر» تەقدىرىگە غەزەپ قىلدۇرىدۇ. ئېھتىيات تۈپەيلىدىن «ئەدەپ» قىلىدۇ.

نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرىدىن بىرىدە: ئاتلىق يۈرگەن پىيادە يۈرگەندىن ياخشىراق دېسە ھەرگىز ئىشەنمە! دېگەن ئىكەن، بۇ نېمە ئۈچۈن؟ بەخت سېزىمى ئالدىن ئېنىقلىغۇچە تەرىقىسىدە بەدەن دېگەن ماتېرىيە ئىچىدە. ئىشقا مىسالنى ئالساق قوچاقنى قۇچاقلىغاندىن كۆرە «ئوماق» نى قۇچاقلىغان لەززەت. شۇنىڭ بىلەن ئىختىراۋى تەپەككۇر ئىنسان بەدىنىدىن ئىبارەت نېگىز (چېكىت) تىن چىقىپ ھاياتلىق چەمبەرلىرىنى سىزىدىغان تەكرار ۋە ئەبەدىي تەپەككۇردىن توختاپ قالمايدۇ.

ئەمدى، پارازىت قۇرۇت روھىدىن چىقىدىغان رىقابەت دەۋرىدىن دىيانەت قەلبىگە ئۆزگەرگۈچى، جەلپ قىلغۇچى «يورغىلاش» ۋە ئۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان ئىستىقبالى پارلاق «دورغىلاش» مەسىلىسىنى بېشارەت قىلىپ كۆرەيلى: نەھرۇل (ھەسەل ھەرىسى) يەر شارىدىكى جانلىقلار ئىچىدە ئەڭ چىرايلىق ۋە ئەڭ بەختلىك. نەھرۇل قانداق ئال-پىرىدە بولغان؟ گىياھ چېچەكلىرى نەھرۇلدىن بۇرۇنقى ھاياتلىق قاتلىمى بولۇپ ۋە ئۇنىڭغا باغلىق بولماي نەھرۇل قالغان زامانلاردىن مەۋجۇت بولىدىغان ھاياتلىق قاتلىمى. يەنى گىياھى چېچەكلىرىنىڭ نەھرۇلدىن ئېھتىياجى يوق. چېچەك مېھرىگە تۆت تادولۇق، ئورگانىك «بىئو ئېلېكترون» لىچىنكا بولدى. بۇ شامال بۇ لىچىنكىنى چېچەكتىن ئايرىدۇ. لىچىنكا تەركىبىدىكى شىرنە زەررىلىرى بىلەن

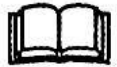
مېڭىپ يۈرگەن «مەسە» «جەسەت» تەك ياتقان بەدەنگە، يەنى «ھۆل سوغۇق» قىش نەپەتلىك پەسلىگە، سوكۇلداپ قىزىغان بەدەندىن چىققان قۇرۇق ئىسسىق يەلنى ئۇرۇپ، شەپقەتلىك «بىر - ئىككى ئېغىز تەپ» نى كۆزى ۋە قۇلاقىنى سىڭدۇردى. شۇنىڭ بىلەن قىش يازغا ئايلىنىدۇ دېگەندەك بىر مەسىلىدۇر. شۇنداقلا «يورغىلاش» رىتىمىدىكى مىقدارى سۈپەت مۇۋاپىق كەلمەسە، يورغىلاش «ئورغىلاش» (غەزەز) گە ئايلىنىپ، باھار قىشقا، ھەسرەت نەپەتگە ئايلىنىپ كېتىدۇ.

بۇنىڭدىن مەدەنىيەت (كۈلتۇر) دىكى «ئىقىملىش» مۇھىتى ئۆزگەرتىش، مەنىۋىيەت (كۈنەن) دىكى «سېزىم-لەش» مەسىلىسى كېلىپ چىقىدۇ:

تەمسىل: بىر شىر (ياكى يولۋاس) ئېزىقچى چەكسىز دەشتى دالغا بېرىپ قالدى... بۇ ۋادىدا پەقەت كەسلەن چۈكلەر بىلەن چۈمۈللەر ياشايتتى. يەنى بۇ ۋادىدا پەقەت كەسلەنچۈكلەرنىڭ جەننىتى ئىدى. شىر يولۋاسقا رىزىق بولغۇدەك جانلىق يوق ئىدى. بەلكى ئۇنى چۈمۈللەر رىزىق قىلىش ئېھتىمالى كۈچلۈك ئىدى. خۇددى شۇنىڭدەك مەدەنىيەت (كۈلتۇر) ئەنئەنىسى ۋە مەنىۋىيەت (كۈنەن) ۋە سۆھبەتسى ئالدى بىلەن تەبىئەت ئىقلىمى، ئاندىن جەمئىيەت تۈزۈمى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

ھېكايەت: بۇرۇن بىر شاھروھ كىشى بار ئىدى. ئۇ «خۇدا روھى مەن بىلەن بىللە» دەپ «خۇدا» لۇق تەمەننا-سى بىلەن ماكان شاھىغا ئىسپان قىلدى ۋە ئۆلتۈرۈلدى. بۇ ساۋاقنى يەكۈنلىگەن بىر مۇتەپەككۇر خۇدا روھى ئوب-يېڭىتىپ، ئۇ ئالەملىك تەبىئەتتەك، بەلكى ئۇلۇغ قانۇنىيەتتەك مەندىن تاشقىرىدۇر. گەرچە ماكان شاھى ئۇنىڭ «قۇلى» بولسا، ئىتائەت جەمئەتتە مېنى ئۇنىڭغا «قۇل» قىلغان ئىكەن بۇمۇ بىر ئوبىيكتىپ ئىرادەت، يەنى مەن قۇلنىڭ قۇلى، تەبىئەت ماڭا بۇنداق ئىلھام بەرگەن ئىكەن، بۇنىڭ ئېنىقى نېمە؟ دەپ داۋاملىق تەپەككۇر قىلدى. ئىلھام، ئۇنىڭ ھاشاراتسىمان بوشلۇقى ئىچىدە ئىستېمال - ئىختىرا تەڭلىمىسىدىن ئىبارەت ۋىسالىنى تەقدىم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۇزۇن زامان ھاياتلىق بەرىكەتىدىن بەھرىمەن بولدى.

ئەمدى ھازىرقى (ئەتراپىمىزدىكى) تىرىكچىلىك (تىجارەت) تەشۋىشلىرى (رىيازەتلىرى، رىقابەتلىرى) مەسىلىسىنى تەق-قاسلاپ كۆرەيلى: ھازىرقى ھوقۇقدارلار: «پۈتۈن ئىنسانىيەت ھوقۇقى» روھى بىلەن ھوقۇقدار بولۇپ كەتسە، بىز قانداق قىلىمىز؟ دەپ ئويلايدۇ، بارلىق دىندارلار: ئىنسانلار پەندار بولۇپ كەتسە بىز نېمە ئىش قىلىمىز؟ دەپ ئويلايدۇ. تېۋىپ (دوخۇر) ھېكم (ئوپتۇرلار): بارلىق ئىنسانىيەت خى-

تەرتىپى ئۈچۈن ئۆزىنى ئىختىرا قىلىشقا ئېھتىياجلىق، يەنى «نەھرۇل» دىن ئىبارەت بۇ جەرياننى ئىنسانىيەتنى تەبىئەت ئىلاھى بىلەن باغلاپ تۇرىدۇ.

ھېكمەت: ئى، بىمارلىق ئۈچۈن ھەسەلنى دورا دەپ ئىستېمال قىلغۇچى، مېنىڭ ئىختىراۋى چىقىملىرىم نېمە ئۈچۈن ھەسەلدەك قىممەتلىك ئەمەس دەپ ھەسرەت چېكىپ قويۇڭ. ھەتتا ئى، تېۋىپ نېمە ئۈچۈن مېنىڭ دورا رېسىمىدىن رەنجىگەن بىمار ئۆزلىرىنىڭ قارغىش ئوقى بىلەن ئۆزۈمنى بىلەلمەيۋاتقان مېنى بىمارغا ئايلاندۇرۇپ قويدۇ؟ دەپ ھەسرەت چېكىپ قويۇڭ. ئى، ھېكمەت (مېنىڭ ئەسەرلىرىم نېمە ئۈچۈن مېنى تەنقىد قىلغۇچى ئۈچۈن دەسمايە بولۇپ قالدۇ؟ دەپ ھەسرەت چېكىپ قويۇڭ. بۇنداق ھەسرەت باھار پەسلىدەك ۋە سەھەر ۋەسلىدەك ئەھمىيەتلىك بولۇپ قېلىشى مۇمكىن.

5 - باب تېببىيەت ۋە ھېكمىيەتنىڭ تىجارەت ئەقلى توغرىسىدا

يۇقىرىقى غايىۋى، تارىخى، مانىخى گەپلەر ھازىرقى ئەقىل ئۈچۈن ئالۋىنلۇق ئۇيۇق تەك قۇرۇق گەپ بولۇپ كۆرۈنۈشى تەبىئىي. شۇڭا، قەدەم ۋە نەفەس قىممىتىگە ئىگە بىر نەچچە ئېغىز گەپ قىلاي:

كەسپىي مەزمۇن تىجارەت خاراكتېرىگە ئىگە، بۇ تەجىربە قارمىققا جان (فۇرخەندە) بىلەن مال (پۇل تەڭگە) ئالماشتۇرۇش بولۇپ كۆرۈنۈش، ئەسلىدە جان (فۇرخەندە) بولۇپمۇ تەپ، يەل پارلىنىشلىرى ئارىسىدىكى مىقدار سۈپەت تەڭلىمە مەسلىسىدۇر.

چۈنكى تېۋىپنىڭ ئۆزى كېسەل بولۇشنى، ھېكمىنىڭ ئۆزى «جېدەل» بولۇشنى خالىمايدۇ. بىراق تېۋىپ (دوختۇر) ئالدىدا تۇرغان كېسەل بىماردىن زەھەرلىك ھىد مىكرو ۋىرۇسلار پارلىنىپ تۇرىدۇ، يۇقۇملىنىدۇ. ھېكمەت (توپتۇر) ئالدىدا تۇرغان مىسالدىن جېدەل، غەزەزلىك ھېرىسلەر دىلىنى ئاغرىتىپ تۇرىدۇ.

دېمەك، تېۋىپ ۋە ھېكمەت ئالدى بىلەن ئالدىدىكى بىمارغا ۋە مەسلىۋى مىسالغا قايىسى جان (فۇرخەندە) نى بېرىش كېرەك؟ يۇقىرىدا دېگەن مەسىلە رىۋايەتلىرىدىكى نەقىلدىن ئەسلىدە ئۆلۈك جەسەت ۋە كېسەل جەسەتكە جان (فۇرخەندە) بېرىش دېگەنلىك مەنە چىقىدۇ. بۇنداق جاننى مەسىلە نەدىن ئالغان؟ قولچىراغ ياكى شەمى ئۇرى قاراڭغۇ ئۆيگە چۈشسە، ئۆي يورۇپ كېتىدۇ. بىراق قولچىراغنىڭ «باتارىيە» شەمى نەدىن كېلىدۇ؟

چېچەك زەرەتداش ئىدى. لىچىنكىنى چېچەككە تەلپۈنىدۇ. خان قىلدى، چېچەككە قاراپ مىدىرلىدى، چېچەككە كىرەلمەدى، قۇرت بولدى، چېچەكتىكى بىئو ئېلېكترون قۇرت ئىچىگە سىڭىپ «قۇرت» رەڭدار جىسىم بولۇشقا باشلىدى. شامال چېچەككە ئۇرۇلغاندا ئايرىلماسلىق ئۈچۈن زورۇقتى، پۇت - قول چىقتى. چېچەكتىن چېچەككە سەكرەمەكچى بولدى، قولى قانات بولدى، چېچەك ئاپتاپتىن ھىدروگېن ئالاتتى. نەتىجىدە نەھرول تەركىبىدىمۇ ھىدروگېن نىسبىتى كۆپ بولدى، ئوقىتىن تېز ئۇچالايدىغان بولدى. مانا بۇ ئاشۇ مىكرو جانلىقنىڭ تەبىئىي تاللىنىشى ۋە يارىلىش سىرىدىن قىسقىچە يەكۈندىن بايان.

ئىنسانىيەتنىڭ ھەممىسى ھوقۇقدار ۋە ھەممىسى خىمە. كال ئىنسان بولۇپ كەتسە، قانداق بولىدۇ؟ بۇنداق ئەقىل شۇنى بىلدۈرىدۇكى: ئاتموسفېرا ۋە قار - يامغۇر بۇلۇتلىرى، ئوت - چۆپلەر (گىياھ - ئورمان) ئېھتىياجىدىن بەھادىر ۋە مەۋجۇت ئوت - چۆپلەر دۇنياسى ئوتخور جانلىقلاردىن بەھادىر. مەۋجۇت. ئوتخورلار گۆشخورلاردىن بەھادىر. مەۋجۇت، گۆشخورلار ئىنسانلاردىن بەھادىر، ئەمدى ئىنسانىيەت قاتلىمى ئىچىگە كېلەيلى. ئىنسانىيەتنىڭ ئوۋچىلىرى، دېھقانلىرى، مالچىلىرى، ھۈنەر ۋە سانائەتچىلەردىن بەھادىر. ئىختىراۋى پۇقرالار ئىستېمالچى «خۇدالاردىن بەھادىر»، ئەكسىچە، كېيىنكىسى ئالدىنقىسىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە راۋاجىدىن ئېھتىياجلىق ۋە ھاجەتمەن. يەنى جەمئىيەت تەبىئەتكە ئېھتىياجلىق ۋە ھاجەتمەن. دېمەك، ئىنسانىيەت جەمئىيىتى قاتلاملىرىدىكى ئېھتىياج ۋە ئىقتىدار مەسلىسىدەكى مەسلىسە ئىستېمال قاتلاملىرىدىكى تەرتىپنى بىلىش ۋە ئۆز ئىقتىدارىغا ئېھتىياجلىق قاتلامنى ئىسپات بىلەن ئىستېمال قىلىش، بۇنداق ئىسپات دەل ئۆزىدىكى ئىقتىدار ئۈچۈن. بۇ مەسلىنىڭ تەپسىلاتىنى كەمىنە «ئون خۇمايى يەزەل» دە بايان قىلغانلىقى ئۈچۈن تەكرارلاپ ئولتۇرمايمەن. ھازىر، ياۋروپادىكى بۇرۇن ئىنسان «كومپيۇتېر مېگىلىك، دۇكىتېل بەدەنلىك» دېموكراتىك ئىنسان سىرىنى ئىزدەيمەكتە. بۇنداق ئىنسان نەھرول ئىقتىدارلىق خىمىكال ئىنسانلىقنى بايقاپ قالامدۇ، تېخى.

ئەمدى كېيىنكىگە كەلسەك، ھېكمىيەتكە مەنسۇپ يۇقىرىقىدەك «گەپ يورۇغلىتىش» دىن ئىبارەت تەپ، يەلگە ئايلىنىپ، نەمنى قىزىتىپ نورمال «يېپەكلىك» نى دورىلاشقا ئايلاندۇرۇپ قويدۇ.

چېچەك، تەبىئەت، نەھرول جەمئىيەتكە بەھادىر، نەھرول جەمئىيەت، چېچەك تەبىئەتكە ھاجەتمەن. شۇنداقلا چېچەكتىن ئىستېمال قىلغانلىرى ئاساسىدا ئۇچقۇر بولۇش

ئىنتىزىرى دېمەكتۇر.

(3) خۇددى نەفەسىنى كەينى - كەينىدىن تارتىپ چە - قارماي تۇرۇۋالغاندەك تۇرۇۋېلىپ چىڭقىلىش دېمەكتۇر. شۇڭا، دانىشمەنلەر ھوقۇق دېگەن ئىبارىنى تەنگە، نەمگە سىڭمىگەن «يەل» نىڭ مەيدىدە تۇرۇۋېلىپ «ھەق» بولۇش ھالىتىدىن تۈرلىگەن. بىئولوگىيە تارىخى ۋە فىزىئولوگىيە (مانىخى) بويىچە تەققاسلىساق، ھايۋان ۋە پىرمانلىق دەۋردە ھوقۇقى مۇناسىۋەت بولماستىن توقۇقى مۇناسىۋەت مەۋجۇت ئىدى. يوغان، ئۇششاق پىرمان بىردەك ئوۋچىلىق قىلاتتى.

«گۇناھى ئەزەل» دىكى چەكلەنگەن مېۋىنى يېگەن دېگەن گۇناھنى تەققاسلىساق، پىرمانى ئىنساننىڭ گۆشخور چاغدا قېنى قورۇغۇت (قۇرۇق ئىسسىق) ئىدى. ھېرىپ چار - چىغاندا ئوتخور مايىۋون جىنلىرى چاپلىشىپ ئىچىدىن «بۇ مېۋە تاتلىق» دېگەن تۇيغۇ چىقتى. نەتىجىدە «ھۆل سوغۇق» بولغان مېۋىنى يېدى، قېنى «ھۆل سوغۇق» بولدى، ھۇرۇنلۇق بىشلاندى. ئاندىن ئۆزىگىنى ئوۋلىتىپ ئولجىسىنى ئوغرىلايدىغان ھوقۇق ئەقلى پەيدا بولدى ۋە تەدرىجىي ھۇرۇنلەشپ «يېرىم قۇش» مەجەزى قۇرت مەجەزىگە ئۆزگىرىپ ھوقۇق تەختىدە قۇرتتەك ئېغىنلىقنى ئارام (بەخت) سېزىدەن خان بولدى. دېمەك، بۇ ھۆكۈمدە، «تەپ» 6 نىسبەت، يەل 2 نىسبەت $\frac{6}{2}$ كەسىرى نەقىل بەلگە بولدى.

توقۇق - ئويۇندۇر دېگەن ھۆكۈمنىڭ شەرىھى:

(1) تەن، نەم، يەل، تەپ سىستېمىسىدىكى ھۈجەيرە توقۇلمىسى ئايلانما راۋانلىقى دېگەنلىك.

(2) خىلداشلىق، مېھرىداشلىق بولۇپمۇ ئىختىراۋى ھەمكارلىق مەنىسىدە.

(3) نەفەس كىرىم، چىقىم دەققىسىدە سېزىم، رېتىم - نى پۈتۈن بەدەنگە تەڭشەش، تەكشىلەش مەنىسىدە. تارىخى ۋە مانىخى سېلىشتۇرما: خىلداش ھاشارات، ھايۋان ھەجىمى، شەكلى، ۋەزىنىدە ئوخشاشلىق مەۋجۇت. يەنى ئىستېمال، ئىختىرا بالانلىقى مەۋجۇت. خىلداشلىق ھەرىكەتلىرىدە بىرخىل ھەرىكەت قىلغانلىقى ئۈچۈن مۇ - شەققەتلىرى يېنىكلەپ ئويۇن بولۇپ قالىدۇ. (چۈمۈلەلەر مىسالغا قاراڭ) ئۇلار ئىستېمال ئىختىرا ئادەتلىرىدە باشقا جانلىق خىللىرىنىڭ رىزىقىغا ھېرىس قىلمايدۇ، گۆشخور ئوت - چۆپ ئىستېمال قىلمايدۇ.

ئورۇقداش ئىنسانلىق دەۋرىدە جاپالىق شارائىتلاردىمۇ ئۇلارنىڭ تىرىكچىلىك مۇشەققەتلىرى ئويۇن ئىدى. خۇددى بالىلار «ئويۇن» دەپ نۇرغۇن «مېھنەت» قىلىپ

مانا بۇ مەسىلە، تېۋىپ (دوختۇر) ھېكم (ئوپتۇرلار) نىڭ خېرىدارى ئالدىدا «گىدەيگەك»، «ئېرەنسز» (ئۆزىنى قاقۇرۇپ ئېھتىيات قىلىش) سىلكىشلەش (ئۆزىدىكى سېزىم - نى تەڭشەپ كېتەلمەي تەت - تەت بولغانلىقى) گومۇشلۇ - قى، ھومىيىشلىرى، دائىمىي خامۇشلۇقى ھەتتا تاشقىرىغا چىققاندىمۇ پەرىشانلىقى قاتارلىق بىر قاتار پىسخىك «فىزد - كى» مەسىلىلىرىگە جاۋاپ بېرىدۇ.

بۇنداق پوزىتسىيە مەسىلىلىرىگە بەزى تېۋىپ (دوختۇر) ھېكم (ئوپتۇر): بىزدە ئاجايىپ قۇۋۋەت دورىلىرى بار، بە - دىنىمىز، كۈچلۈك ئىممۇنىتېت كۈچىمىزنى تەڭشەپ تۇرىدەن ئىمكانلىرىمىز بار دەپ تەمەننا قىلسا، يەنە بەزىلىرىدە بىزدە ھوقۇق ۋە جەمئىيەت تەسىر قىلالايدىغان بىلىم تەدبىر ئىمكانلىرىمىز بار دەپ تەمەننا قىلىدۇ. مۇشۇنداق تە - مەننا ئەسلى «ھوقۇق - غۇرۇر» دېگەن كېسەل ۋە جېدەل مەنبەسىدۇر.

ئەمدى مەسىلە باتارىيىگە ئالدىغان قۇۋۋەت (ئېلېكتروند) ۋە ياكى شەمى مەنىسى نېمە؟ دېگەن گەپنى داۋام قىلايلى. رىۋايەتتە مەسىلە ھەر بىر مۆجىزە ۋە سىلىدە ۋە كېيىن دەرھال «ئاتىسىنى» ئەسلىپ تۇراتتى دېيىلگەن. بۇنداق مۇ - جىزە ئىختىرا قىلغۇچى ئەقىدەت ئۈچۈن ئېيتقاندا ئانا روھى تەبىئەت ھەقىقەتلىرىدىن ئىبارەت بۇنداق ھەقىقەتنى ئابست - راکتلىغاندا، ماتېماتىك نەقىلدە $\frac{6-2=4}{2+2=4}$ دېگەن تەڭلىمە

نەقىلدۇر.

ئېھسانلىقنىڭ قۇش مەجەزلىك سىرىنى ئىزدىگەن ئەل - شىر نەۋائى سۇمۇرغ بىلەن ئەنقانى مىسال قىلغان. يۇقىرىدە قى تەڭلىمە شۇنداق ھەم سۇمۇرغ ھەم ئەنقا نەقىلدۇر.

يۈسۈپ خاس ھاجىب: «قۇتادغۇبىلىك» تە: «بويۇنۇم ئوقتەك چاغدا كۆڭلۈم ئىدى يا، كۆڭلۈمنى ئوق قىلغۇچە بويۇنۇم بولدى يا» دەپ ئىككى ئەللىك ياشلىق ئۆمرىنى ئەكس تاناسىپ قىلغان. بۇ مەنانى زەررىۋى، دەققىۋى مە - نىدە تەتبىق قىلساق بىر نەفەستىكى بەش كىرىم، بەش چىقىم بالانلىقى بولىدۇ. بۇنى «ھوقۇق - ھۇرۇن» ۋە «توقۇق - ئويۇن» دېگەن ئىككى جۈملە تەلەپپۇز (يەل) نىڭ تەسەۋۋۇر (تەپ) دەققى تەسىرى مەسىلىسىنى تەققاس - لاپ باقايلى. «ھوقۇق - ھۇرۇن» نىڭ شەرىھى:

(1) ھوقۇق دېگەن ئۆزى ئىشلىمەي (ئىختىرا قىلماي) ئۆز - گىنى ئىشلىتىپ (ئىختىرا قىلدۇرۇپ) ماتېرىيال (مال بىلەن جان) نى ئىستېمال قىلىۋېلىش كۈچى (ھوشى) دېمەكتۇر.

(2) ھازىر بىۋاسىتە ئىستېمال ئېھتىياجى بولمىسىمۇ، باتىن (ئېھتىيات) ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىجتىمائىي (تۈپلۈش)

سۈيىكتىپ «سۈيۈك» سوغۇققا سىڭىشى (ئىستېمال قىلىنىشى) بىلەن، سۈيىكتىپ «سۈيۈك» يورۇق بولۇپ پارلىنىش بولە. دۇ. يەنى ئاپتاپ شامال بىلەن باھار تەدرىجىي ياز بولغاندا، دەك، مانا بۇ «شەپقەت» كە يۈزلىنىشنىڭ سىرى .

(2) ئالدىنقى بۆلۈمدە ئاسترو فىزىكىلىق قاراش بويىچە، قۇياش يورۇقلۇقىدىكى ئېلېكترون بىرلىك سۈپىتىنى ھىدروگېن (H)؛ قۇباد سوغۇقلۇق ئېلېكترون بىرلىك سۈپىتىنى ئازوت (E) دەپ، ئىككىسىنىڭ زامان، ماكان (دەققى، زەررىنى) ئۆزگىرىشى نىسبەتلىرىنى، يەنى يەر شارىنىڭ كېچە - كۈندۈز نىسبەتلىرىگە قاراپ كۈندۈزنى ھىدرو (H) ئوكسىگېن (O) كېچىنى ئازوت (E) كاربون (K) بىلەن بەلگە قىلغان ئىدۇق.

(3) ئەمدى مېڭىمىزدىكى «تەپ» ۋە «يەل» دەيدىغان بىئو ئېلېكترونلۇقنىڭ ئوبىيكتىپ دۇنيا بىلەن مۇناسىۋەتلىرىنى كۆرۈپ باقايلى.

بىز بۇنى «بىئو ئىنتېرنېت» (روھتۇر) ھادىسىسى دەپمىز، (بۇ جەھەتتە ئالدىنقى ئەسەرلىرىمىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتكەنىدىم. ئەمدى تولۇقلاپ بايان قىلىمەن)

«بىئو ئىنتېرنېت» ھازىرقى ئۇقۇم، بۇنى قەدىمكى كلاسسىكلار «كۆڭلۈم» دېگەن. بۇ جەھەتتە قەدىمكى دانىشمانلار گۇمانلىق (خۇراپىي) دېيىلگەن نەزەرىيە ۋە تەجرىبەلەر ئاساسىدا تەخمىنەن ئاساسلار بويىچە ئىش قىلغان. مەسىلەن، بۇنداق سىرلارنىڭ بىر خىلى، تۇنجى يېزىق شەكلىنى ئىختىرا قىلىش تەسەۋۋۇرىدىن ئىبارەت. مەسىلەن، يېزىقتىكى چېكىت - بەدەن چېكىتلەردىن چىقىدىغان سىزىقلار ئۆزگىرىش تارىخى - مانىخى ئۆزگىرىش بەلگىسى بولغان. مەسىلەن، خەنزۇ يېزىقىدىكى 1 بىر تەندىن ئۆرلەگەن كۆڭۈل (تەپ) بۇ 1T بولسا، كۆڭۈلنى پىلانلىق تەرەپكە نىشانلاش بىلەن «تەپ» نىشانلىق تەرەپتىكى تەنگە سىڭىش بولىدۇ. 1T بولسا، ئايلاپ «تەپ» كونترول قىلىنغان (بىلىنگەن) بولىدۇ. لاتىن يېزىقىدىن مىسال ئالايلى. ۸ ئەۋلادنىڭ جەسەت ئەجدادىغا بولغان يادى (كۆڭلى). ۸ جەسەت ئەجداد بىر زامان ھايات بەدەن ئىدى. شۇنىڭ بىلەن M مەزكۇر ھەرپ ئەۋلاد بىلەن ئەجداد ئارىسىدىكى كۆڭۈل باغلىنىشىنى ئىپادە قىلغان. شۇنداق قىلىپ، شەرق، غەرب يېزىق ئەنئەنىسىنى (خەنزۇ، لاتىن) مەنبەۋى ئىزدەنسەك، ئەڭ قەدىمكى ئالتاي دەۋرىدىكى «رونىك» يېزىقلىرى توغرىسىدىكى ئۇيۇق ئالۋۇنى تالۋىنىدۇ.

(4) ئەمدى بۇددىزىمىدىكى ۋە مانى (راھىزىم) دىكى، خەنزۇچە داۋ 道 دانىشمەنلەرنىڭ قۇرۇقى تەپەككۈر قىلىش دەستۇرىدىكى تۇتۇق شەكلىنى

خۇشال بولۇشقانداك ئىدى. دېمەك، بىلىم ۋە مېھنەت مۇشەققەتلىرىنى يېنىكلىگەنچە بولۇپمۇ ھەمكار كومپيۇتېر، دۇكانتېل سايمانلارنى ئىختىرا قىلغۇچى ئىزدىنىش جەريانى مەنبەيەتنىڭ تەبىئەتكە ۋە جەمئىيەتكە توقۇلۇش جەريانى. بۇنداق ئىختىرا ئويۇندەك خاتىرجەملىك تۇيغۇسىنى بېرىدۇ.

بۇ تەڭلىمىنى $\frac{4}{4}$ كەسىرى نەقىل قىلىش جەريانى. ھېكمەت ۋە تېۋىپلەر ئۈچۈنمۇ، ھەر بىر بىمارنى ۋە تەتقىقى مىسالنى $\frac{4}{4}$

كەسىرى نەقىلدە «خەير خوش» يولغا سېلىش جەريانىمۇ ئويۇندەك بولۇپ قالغۇسى. ياندۇرۇپ تەكرارلاپ قويماق: «ئويۇندەك» دېگەن بىر زەررە «تەپ» (شەپقەت) ياكى قۇرۇق ئىسسىق ياز ۋە سەھەردەك مۇشۇ ۋەسىلىدە رىتىمغا ئايلانسا، ئۇنىڭ ئۆزىمۇ بىر «رىزىق».

6 - باب ھەقىقەتنىڭ مەۋھۇم قۇدرىتى

ئالدىنقى بابلاردا «دورلاش» ۋە «يورۇغلاش» دېگەندەك دۇق. ئەمدى، بۇ تېمىنى «شوللاش» دەپمىز. يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى گەپ (يېزىق)، يەنى ھەممەسى «تەپ» بىلەن «يەل»، ھېكمەت كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ. ئەلۋەتتە مەزكۇر يېزىق (گەپمۇ) شۇنداق. گەپلەر بىزنىڭ خاراكتېرى «ھەسرەت» بىلەن «شەپقەت» مەزمۇنى ئون سۈپەت ۋە «ئون كۈرەت» بويىچە ئىنسانىيەتنىڭ ئەزەل ۋە يەزەل تەقدىرىگە مەنسۇپ «ئابستىراكتسىيە» تېببىي نۇقتىدىن ئالغاندا باھار بىلەن يازدەك سۈيۈك، يورۇق ۋە «قۇرۇق يورۇق» بىئوئېلېكترون «ئاتوم نەقىلى بويىچە، بەلگەسى ئوكسىگېن (O) بىلەن ھىدروگېن (H).

مەزكۇر گەپ (يېزىق) سۈيىكتىپقا مەنسۇپ. يەنى تۈ-نۈگۈنكى مەن يېزىۋاتقان ۋەسل بىلەن، بۈگۈنكى سەن ئۈچۈن بىلىش ۋەسىلىدىن ئىبارەت سۈيىكتىپقا مەنسۇپ. بىراق بىز ئوبىيكتىپ بولغان دۇنيا ۋە ئەتراپ مۇھىت ئىچىدە. شۇڭا، مۇشۇنداق يېزىق ۋە سىزىش ۋەسىلىدە ئوبىيكتىپ-تاقانداق ھادىسە بولۇپ تۇرىدۇ؟ دېگەن مۇئەممىنى يەشمەك تېخىمۇ قىزىقارلىق. يەنى مەزكۇر تېپا، ئاتوم يادروسى نەقىلىدىكى ماھۇم جانروسى تاناسىپلىقى توغرىسىدىكى مۇئەممادۇر.

(1) پەلسەپىدىكى «ئوبىيكتىپ» دېگەن ئۇقۇمنىڭ خاراكتېرى نىسبىي «قۇرۇق» ۋە «سۈيىكتىپ» نىڭ خاراكتېرى نىسبىي «سۈيۈك» يەنى ئوبىيكتىپ «قۇرۇق»، يورۇققا،

كاربونلۇق (K) ئوتتۇرا مېڭىگە تىنىپ «ئۇيغۇ» دىكى جىمىرلاش بىلەن بۇزۇلۇپ كۆرۈنىدۇ. گەپنى يەكۈنلىگەندە تۈنۈگۈنكى مەن، ئىنسانىيەت تەقدىرى ھەققىدە ھەسرەتلىك ۋە شەپقەتلىك «تەپ» نى چېچىۋاتقان ۋاقىتىدا دۈشمەنسىزلىك ئارامى بىلەن راۋان ھالەتتە ئىدىم. بۈگۈنكى سەنمۇ شۇنداق، بىراق سەندە ھەسرەتلىك، غەيۋەتلىك تۇيغۇلار پەيدا بولۇشى مۇمكىن. بىراق ھەسرەتتىن شەپقەتكە كۆچكەنسىرى ۋە دەل شۇنداق دەقىقىلەردە پاراۋاتقان «تەپ» دولقۇنلىرىدىكى شولسىمان نىشان نەگە تاقالمىسۇن، شۇ نىشان ئىگىسى بولغان بەدەن چۈشلىرىدە خۇددى يۇلتۇز بىلەن ئايىنى، ھەتتا قۇياشنى كۆرگەندەك بولۇشنى تەلەپمەن.

قەدىمدىن بۇيان ئىنسانلار «ھەقىقەت ھامان مەرغۇپ (غالىب) ۋە مەتلۇپ (رازى) كېلىدۇ دېگەنلىرىدە، كۆپىنچە ھوقۇقى قەۋەتلىرىدىكى ئورنى بويىچە مەنپەئەتلىرىنى نەزەردە تۇتاتتى. نەتىجە مەغلۇپلۇقنى كۆرسەتكەن ھامان ھەقىقەتتىن رەنجىتتى ياكى ئىزدىنىشنى ئۇنتۇپ قېلىشاتتى. ۋە ھالەنكى ھەقىقەت ئويىپكىن ئىكەن، ئۇ تەبىئەت قانۇنىيەتلىرىدە دېگەن گەپ.

ھازىرغىچە جەمئىيەت (مەدەنىيەت) ئىككىنچى تەبىئەت بولۇپ مەدەنىيەت (كۈلتۇر) قەۋەتلىرى ۋە تەرەپلىرىدىكى مەنپەئەت (كۈنۈزلەر) ئەسلىگە ماس بولمىغان جانلىق قەۋەتلىرىدىكى ئوت - چۆپ، ئوتخور، گۆشخور ھايۋانات، ھاشارات تىپلىرىنى ئۇدۇم، تۇتۇم قىلىۋېلىپ بىر - بىرىنى ھېسسى (مېلىنى) ئىستېمال قىلىۋېلىش ئۈچۈن تاللىشىدىغان ھوقۇق تاغلىرىدىكى تاش تىزىقلىرىدىن بولۇپ كەتكەن. نەتىجىدە بۇنداق تۈزۈم خۇددى يەر شارى چەمبىرى سىزىقىدىكى چىشلىق چاق (ئۇچبۇلۇڭ) شەكلىدە بولغان، ھەربىر دۆلەت ئۇچبۇلۇڭى ئىچىدىكى 8 قەۋەت سىزىقتىكى كىچىك ئۇچبۇلۇڭ، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك X شەكلىدىكى مەپتۇنىيەت، مەسئۇلىيەت شەكلىنى تەشكىل قىلغان. ھەربىر بەدەندىكى X شەكلى شەپقەتلىك ئەقىل تۈپەيلى □ (كۆپ بۇلۇڭ) شەكلىگە كىرىپ... بۇ ئىن - سىن قاپچۇقى بولۇپ، بىئو ئىنتېرنېت زەرەتلىرى بولۇپ ئۇچۇپ «چۈش» لەر بولغانسىرى سەندىكى ئاشۇ دەقىقى، زەررىۋى «شەپقەت» كۆپ بۇلۇڭلىرى تارىخ تەرەققىياتى ئۈچۈن «ئۆلمەس» كۈرەت (ھەسسە) بولۇپ قالىدۇ.

ھېكەتلىك نەسىر: تۇمانلىق ۋە بورانلىق ئوكياندا دولقۇنلار تاغلاردا كۆتۈرۈلۈپ ھاڭلاردا قاينىمىلارنى ھاسىل قىلاتتى. جانلار تامچىلاردا ئەھمىيەتسىز ئىدى. تەدرىجىي ئاپتاپ چىقىشقا باشلىدى، بوران تىنچىدى.

ئالايلى: مەزكۇر شەكلىدە تۆت چېكىت بار. ① ئاق بۆلەك بېشى بولغان چېكىت ھىدروگېن (H) دېسەك، ئۇ يورۇقلۇق (ئەخرومەز) يەنى قۇياشنىڭ يورۇقلۇق مەيدانىدىن ئىبارەت ھىدروگېن مەيدانى بىلەن زەرەتداش. قاپ بۆلەك بېشى بولغان چېكىت ئازوت (E) ئۇ سوغۇقلۇق (ئەخرومەن) يەنى قۇيادىن سوغۇقلۇق مەيدانىدىن ئىبارەت ئازوت مەيدانى بىلەن زەرەتداش. ئىككى بۆلەك ئارىسىدىكى ئىككى چېكىت خۇددى كاربون (K) بىلەن ئوكسىگېن (O) مۇناسىۋىتىگە ئوخشايدۇ. بۇ چەمبەر ئەنە شۇ «تۆت كەرە تۆت ئون ئالتە» دېگەن مەنتىقىلىق تەسەۋۋۇر ئاساسى بولىدۇ. (قوشۇمچە، «مايترى سىمىت» رىۋايىتىدىكى مايترى پىرمانىنىڭ ئىنسان، بورھان بولۇشىدىكى ئوتتۇز ئىككى ۋادا ئىچىدىكى سۈيىيىكتىپ (يەدەن ئىچى) ئون ئالتە قەۋەت بولىدۇ)

ئەمدى «بىئو ئىنتېرنېت» (روھتۇر) دېگەن گېپىمىزگە كېلەيلى. قەدىمدىن تارتىپ گۇمانلىق (مەۋھۇمىيەت) ئەمدى «گېئو ئىنتېرنېت» (توكتۇر) تېخنىكىسىنىڭ ئومۇمىيەت بولۇشى بىلەن رەسمىي نۇرانلىق (مەۋجۇدىيەت) كە يۈزلەندى: ھازىرقى تېلېگراف تېخنىكىسىدىكى قۇلغۇن مۇناسىۋەتلىرىنى ئالاق، ئۇچبۇلۇڭ چېكىت (چېكىت ئىچى چەمبەر) نەقىل - دىن ئىبارەت. يەنى رەقەملىك توچكا بېسىلىشى بىلەن بىر - كەتتىكى كۈچەيتكۈچى ۋاسىتە ئارقىلىق ئىككى ماكاندىكى ئېغىز - قۇلاق ھەققىي تاناسىپقا ئايلىنىدۇ. مانا بۇ «يادرو - لۇق رادىئاسىيە» نىڭ بۇلۇڭسىمان مەۋھۇمىيەتلىرىدىن، بېشارەت (بۇنىڭ مەنزىرىسىنى «بۇلاق سۈيى» يۈزىدىكى «بىر چىم» پەيدا بولغان تەۋرىنىش چەمبەرلىرىدىن كۆرۈشمىز مۇمكىن).

قەدىمكى چاغدا يىراق ماكاندىكى دىلداش ئايغا قارىسا، ئاي ۋاسىتە بولۇپ، چۈشلىرىدە بىر - بىرىنى ھېس قىلاتتى. بۇ ئارىلىقتا «چۈش سىرى» نى ئەسلەپ قويالاى. «چۈش» ئەسلىدە كۈندۈز «ئۇدغۇ» (چوڭ مېڭىلىك) بۇ تەرەپ بىلەن كېچە، «ئۇيغۇ» (ئوتتۇرا مېڭىلىك) ئۇ تەرەپ ئارىسىدىكى (خۇددى ھىدروگېن (H) بىلەن كاربونات (K) زەرەتلىرى ئارىسىدىكى زەرەتلىنىشكە ئوخشايدۇ. ئەگەر بۇنداق تەبىئەت رەھىمىتى بولمىغاندا ئىدى، ئىچىدىكى «ئۇيغۇ» دېگەن يېرىم جەسەتلەر ئۆلۈپ كەتكەن بولاتتى.

ئەمدى گېپىمىزگە كېلەيلى. دۇنيا مىليونلىغان ئىنسان ھەرىكەتلىرى «يادرولۇق بورانلار» بىلەن گۈرۈلدەپ تۇرغان، بىر مېڭە ئىچىدىكى مىليونلىغان جىمىرلاشلار تۈپەيلى، بۇنداق يىراقتىن زەرەتداشلىقىنى بايقاش ئاسان ئەمەس. بۇنداق ئەھۋالدا، «ئۇرغۇ» دىن ئۇچقان ئىن، سىن قاپچۇقى بولغان ھىدروگېن (H) «ئۇيغۇ» تەرەپتىكى

ماماتىن (ئۆلۈمدىن) ھاياتقا (كۆرۈمگە) ئۆزگىرىش بولسا ئىستېمالدا ئىنساپ. ئىختىرادا ئىھسان ئىلمىلىرىدىن باشلىنىدۇ. بۇ تېمىنى ئەخلاقىي ئۇقۇم «ئۆزلۈك» ۋە «ئۆگۈلۈك» بىلەن سېلىشتۇرساق، «ئۆزلۈك» چېكىنى ئىتراپىدا چەمبەرلەپ ئايلىنىش ئەسلىدە نۇقۇل بىر نۇقتا ياكى رىزقى ئىستېمال ھېسسىي ئىستېمال نۇقتىسى بولۇپ، بۇنىڭ بىرى چېكىگە يېتىپ توختىغاندىن كېيىن، «ئۆزلۈك» قانائەتلىنىپ چېكىت بولىدۇ. ئىككىنچى تەرەپتىكى ئەكس تاناسىپ ئۆزىنى كۆرسىتىدۇ، چەمبەر يەنە كەينىگە ياندىۇ. بۇزۇلۇش - مامات (ئۆلۈم) ئىلمىلىرىنى كۆپەيتىدۇ. «ئۆگۈلۈك» بىر چەمبەر چېكىدىن چىقىپ، ئىككىنچى چەمبەرگە ئايلىنىش، ئاندىن ئىككىنچى چەمبەردىكى تاناسىپ، بالانس مەسىلىلىرىنى ئىزدەش (ئىستېمال - ئىختىرا) زامان، ھاكاز بولىدۇ.

يۇقىرىقى فورماتىك (مىكرو) يەكۈنى ماركولۇق تۈرلەپ دۆلەت ۋە دۇنياۋى ھادىسىلەرگە تەتبىقلىسا، قەيىرلاشقان، ئاندىن چىرىكلىشىۋاتقان، «جەسەتلەر»دىن ئىختىرا بولغان تۇمانلىق ئاتموسفېرا قاتلاملىرىدىكى تورانلىق تەرىقىسىدە ھاياتلىق «بەدەنلىرىنى» ئىزدەپ يۈرگەن مىكرو «قۇشلار» مەنزىرىسىنى كۆرىمىز.

يۇقىرىقى ئىككى فورماتىك نۇسخىنى ئىككى چېكىت قىلىپ قۇرۇنى تەپەككۇر نۇسخىسى ① ئورنىغا قويماق، ھاياتلىقنى ئىزدەش ئەقلى خۇددى قۇلۇن ئايدىن ھىلال ئاي باشلىنىپ تولۇن ئايغا قاراپ كېتىۋاتقان سۈرۈك تۈنلەرگە ئوخشايدۇ. گەرچە يۇقىرىقى فورماتىك نۇسخا كىچىككىنە «ئاتوم» يادروسى بولسىمۇ، ئۇنىڭ رادىئاكسىيەلىك تەپسىلاتى يۇقىرىقى بابلاردىكى تەپسىلاتلارنى تېخىمۇ تۈرلەپ، تەپەككۇر، تەسەۋۋۇر قىلىش ھەۋەسلىرى (مەتبۇئىيەتلىرى) نەفەسلىرى (مەسئۇلىيەتلىرى) مەسىلىسىدۇر.

يۇقىرىقى نەقىل ۋە شەكىل مەلۇم جەھەتتە كەمچىل. يەنى «قۇلۇن ئاي»، «تولۇن ئاي» كىچىك - كۈندۈز مۇتلەق، شۇڭا «يامان» بىلەن «ياۋاش» مۇشۇنداق دېگەن مېتافىزىكىنى يەيداق قىلىشى مۇمكىن. بىراق ئىنسان تەبىئىي

دولقۇنلار بەلكى تاغلار تۈزلەنگەندەك تىنىچىدى، ھاڭلاردەك قايناملارمۇ قالمىدى. غاپىل بۇنىڭغا قاراپ «خۇدانىڭ رەھىمىتى» دەپ تەسەللى تاپتى. ئاقىل، نېمە ئۈچۈن؟ دەپ ئويلىنىپ، يۈرۈقلۈك بىلەن سوغۇقلۇق ئارىسىدىكى بارىنىۈ - ئارىنىۈ زەرەتلىرىنى بايقىدى. ئۇ، ئۇ، ئۇ، بارىنىۈ زەرەتلىرى، مېنى قۇياش ئۆمرى بىلەن باغلىۋەتكىن! دەپ تەجەللى قىلدى. بەختىنى سىزىش نىسبەتلىرى ئوخشاش ئەمەس ئىدى.

مەزكۇر سىرلىق مەسىلىنى

$$M = \frac{4+3=7}{4-3=1} \quad H = \frac{7-3=4}{1+3=4}$$

دېگەن فورماتىك شەكىلدە ئىپادىلەش مۇمكىن.
مۇتلەق ھۆكۈم، ھايات (كۆرۈم) دېمەك رىزقى (ئىقتىسادى)
ئىستېمال، ئىختىرا نىسبەتلىرىدىكى بالانسلىق ۋە ھېسسى
(ھېسسىياتى) ئىستېمال، ئىختىرا تاناسىپلىق نىسبەتلىرىدىكى
بالانسلىق، مامات (ئۆلۈم) يۇقىرىقى رىزقى (ئىقتىسادى)
ھېسسى (ھېسسىياتى) ئىستېمال ۋە ئىختىرا
تاناسىپلىقنىڭ خىكى، بالانسلىق چىكى.

نېسىپى ھۆكۈم. يۇقىرىقى مۇتلەق فورماتىك يەكۈنى بەدەندىكى قىرىق ئۇقۇملۇق، بەلكى تۆت يۈز نىرىپ سىستېمىلىق ۋە مىليونلىغان ھۈجەيرىلەر روھىدىكى دەقىقى نەفەسلىپ، قەدەملەپ ئۆزگىرىپ تۇرغۇچى ھەم ھېسسىياتى (تەپ، يەل) ئىچىدىكى ھەم ئىقتىسادى (نەم، تەن) ئىچىدىكى ھەم ئىككىلىكلەرنىڭ تۆتلىپ، سەككىزلىپ كۆادراتلاپ تۇرلىنىدىغان نېسىپى تاناسىپلىرىنى، تاناسىپسىزلىقلىرىنى بىلىش ۋە بالانلاش ئەجرى ياكى ھەجرى دېمەكتۇر.

مەسلەن، (ھېسسىياتى جەھەتتە) مەلۇم ھوقۇق ۋە نوپۇزغا ئىگە بولغان بىر كىشى: ئەمدى يېتەر، يېتەر يېتەر بولىدۇ دەپ ھېسسى ئىستېمال بولغان ئۆگىنىش، ئۆزىنىڭ ھەرىكىتىدە توختايدۇ. ھۇرۇنلۇق ۋە ئېرەنسزلىك بىلەن مېڭىسىگە يەل، ئاندىن نەم تولۇپ ياغلىشىپ سېمىزلىپ چىرىكلىشىشكە، ماماتقا قاراپ ماڭىدۇ. (ئىقتىسادىي جەھەتتە) مەلۇم بايلىق ۋە ھوسۇلغا ئىگە بولغان كىشى: ئەمدى يېتەر، يەپ تۇر، بەك تۇر دەپ ھېسسى ئىستېمالغا (ئۆگىنىشكە، ئۆزىنىڭ ھۇرۇنلۇق قىلىدۇ. ھېسسى ئىستېمال ئەسلى رىزقى ئىستېمال

چەكسىز، بۇنداق مۇتلەق جىملىقنىڭ، ئەكسىچە، كۆزدىكى تىكىلىش نۇرلىرىنىڭ يۆتكىلىشى بىلەن مېڭىنىڭ تىندۇرما ئەينىكىدە نەپەس ۋە يۈرەك رىتمىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن يۇلتۇزلار ۋە چېكىنلەر ئالماشتى، ئارىلىشىپ كەتكەن سۈبىيىكتىلىق پەيدا بولىدۇ. مانا بۇ «سۈبىيىكتىپ» دېگەن ئۇقۇم بىلەن «سۈبىيىكتىپ» دېگەن ئۇقۇمنىڭ ماھىيەتلىك پەرقى، مانا بۇ دەل سۈبىيىكتىپ بولغان «ئۆزلۈك» بىلەن سۈبىيىكتىپ بولغان «ئۆگۈلۈك» نىڭ تەپەككۈر پەرقى. دېمەك، ئۆگۈلۈكچى ۋەھىدەت مەنىۋى سۈبىيىكتىپ ئەينەكتىكى يۇلتۇز چېكىنلەر پاتلانمىسى ئەمەس، بەلكى، سۈبىيىكتىپ ئاسماندىكى يۇلتۇزلار تەرتىپىنى ئەينەن تىزىشتەك سەمىيەتنى ئەقىدەت قىلدۇ. ئاندىن سۈبىيىكتىپ ھەقىقەتتىن لايىق مەرھەمەت كۈتىدۇ. مانا بۇ ئۇنىڭدىكى ئىزدەنگۈچى تېپىنىشنىڭ، تېپىنىش رىيازەتلىرىنىڭ سىرى، ئۇ ئۆز تېپىنىش ئۆزى تەكشۈرۈلۈپ بولغان تەرەپ ئىچىدىكى بىر چېكىن (نەرسە) تەرىقىسىدە كۆرىدۇ. ھەم تەنقىد قىلدۇ. ھەم تەسكىن ۋە مەرھەمەتنى ئىزدەيدۇ. بۇنداق ئىلھامنىڭ ئىنئامى نېمە؟

بىز بوۋاقلقتىن باشلاپ نۇرغۇن زامان، ماكان تىندۈرمىسى بولغان خۇددى ئىن - سىن قاپچۇقىدەك، ھازىرقى كېسەلەن بوۋاي بەدىنىمىز بىلەن مىدىرلاپ يۈرمەكتىمىز. يەنى بىز بۇرۇنقى ئەقىلىمىز ئەقىدەتلىرى كامالەتكە يەتمىگەن ياشلىق يىللىرىمىزدىكى «ئۆزلۈك» مەنپەئەتلىرىمىزدىن چىقىدىغان رىقابەت ئاندىن رىيازەت زىيان زەخمەتلىرى، ھېرىسمەنلىكنىڭ زەھەرلىك ۋىرۇسلىرى بىلەن ئازاب، مامات تەشۋىشلىرىدە ياشاۋاتىمىز.

تەمسىل؛ بىر كىشى ئون ياش ۋاقتىدا بىلمەي بىر خىل تاماقنى يەپ ئاغرىپ قالدى. بىراق يەنە بىلمەي ئادىتى بويىچە باشقا تاماقنى يەپ ساقىيىپ قالغاندەك بولدى. ئۆمرى بويىچە گام ئۇنداق گام بۇنداق تاماقنى يەپ گام ئاغرىپ، گام ساقىيىپ يۈرۈپ 50 - 60 يىلنى ئۆتكۈزدى. ئەقىل تولۇپ ئاغرىق سەۋەبلىرى سىرنى ئىزدەپ ئەسەلەپ، ئون يېشىدىكى زىيانلىق تاماق ئىكەنلىكىنى بىلدى، ئېچىندى... ئەمدى يېمەيمەن دېدى، بىراق بۇرۇن يېگەنلىرى تىندۇرما ئىدى. بۇ ئۆمۈر تىندۇرمىدىن قاچان قۇتۇلدۇ؟ ئىنسانلىق تاماق بىلەن ساقىيىپ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشنى ئارزۇ قىلدۇ، بىراق بۇ ئارزۇ بىلەن قاينۇ ئىچىدە

(شەپقەت) لىك ئومۇمىيەت ئۇنداق ئەمەس. مەسىلەن، ياۋروپالىق «ئاق تەنلىك» ئومۇمىيەت بولغاندەك، پۈتۈن ئىنسانىيەتمۇ پۈتۈنلەي «ئاق تەنلىك» بولۇپ، ئۇنىڭ ئەكسى «قاپ تەنلىك» - ھايۋانات بولۇش مۇمكىن، يەنى ئىنسانىيەت - ئاقچىشماق قارامتۇل «نەسىردىن ئەپەندى»، ھايۋانات ئۇنىڭ قارا رەڭ ۋە كۈل رەڭ «ئىشكى» نەقلىدە مۇناسىۋەتكە ئىگە بولۇش مۇمكىن.

ئۈچىنچى بۆلۈم «ماھۇم» نەزىرىدىكى ئىقتىساد بىلەن ھېسسىيات مۇناسىۋەتلىرىدىن بايان

1 - باب ئىقتىساد (E) بىلەن ھېسسىيات (H) ئۇقۇملىرىنىڭ فورماتىك مۇناسىۋەتلىرى

ھازىرغىچە، سىياسى ئىقتىساد تەتقىقاتى توغرىسىدىكى ئەسەرلەر خۇددى نېگىزلىك ئۇقۇمنى «سىياسى ئىقتىساد» دېگەندەك، ئىقتىسادىي بازىس ۋە ئۇستۇرۇلما دېگەن قاتلامغا ئايرىپ يەنى بارلىق سىياسى ۋە ئاتالمىش مەدەنىيەت (كۈلتۇرى) مەنىۋىيەت (كۈنۈزەنى) قاتارلىق ھېسسىياتى ساھىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۇستۇرۇلما دەپ ئايرىپ، تەتقىقاتچى شەخس ئۆزىنى ئۇستۇرۇلما تەركىبىگە قويۇپ، يەنى ھېسسىياتى سىياسى مۇقەددەس يۈكەكلىكتە «ياراتقۇچى ھېس» چاغلان، ئىقتىسادىي ئۇقۇمنى پەقەت ماتېرىيىۋى نەرسە، بەلكى ئىقتىسادى ساھەدىكى ھېسسىياتلىق (ئېنېرگىيىلىك) ئىنسانلارنى قورال سايمان، ماتېرىيال تەرىقىسىدە قاراپ قاراشلىرىنى بايان قىلدى. نەتىجىدە بارلىق ئەنئەنىۋى تەپەككۈر مېتودىدىكى $(10-7=3)$ نەقلىدىكى ئۈچىنى يوشۇرۇپ، يەتتىن تەرغىپ قىلغاندەك ئۆزىنىڭ ھېسسىياتى (مەۋقەسىنى) ئىقتىسادىي مۇددىئاسىنى (ئېكسپلاناتسىيون خاھىشلىرىنى) مەۋھۇم تۈتتى. بىراق «تەبىئەت ھەقىقەتلىرى» نىڭ ئاسماندەك ۋەھىدەت نەزىرىدە تەتقىقاتچىمۇ، تەتقىق قىلىنىۋاتقان تەشۋىقاتمۇ جانلىق مۇناسىۋەتلىرى بولغاچ، كەمىنە ۋەھىدەت، سەمىيەت مەۋقەسىنى تاللاپ ئالدى.

سۈزۈك، ئايدىڭلىق كېچىدە ئاسمانغا قارىسىڭىز چېچىلىپ، چىمىرلاپ تۇرغان يۇلتۇزلارنىڭ ھەتتا ئەڭ يېقىن تۇتاش كۆرۈنگەن يۇلتۇزلار توپى ئارىسىدىمۇ نەچچە مىڭ يىللىق نۇر يىلى زامانى، ماكانى بارلىقىنى ھېس قىلىسىز، شۇ نەقلىدە ئاق قەغەزگە چېكىنلەرنى

چەمبەر يەر شارىدىكى بارلىق گېئوماتېرىيە ۋە ئېنېرگىيە، بىئوماتېرىيە ۋە ئېنېرگىيە، يەنى 8 قەۋەت تادو، ئىككى دولقۇن، ئاندىن ئىنسانلىق تارىخى (ئون سۈپەت)، مانىخى (ئون كۈرەت) ھەممىسى ئىقتىسادى، ھېسسىياتى كاتېگورىيىگە كىرىپ كېتىدۇ، دېگەن مەنانى كۆرسىتىدۇ.

مەسىلەن، ئىقتىسادى ئۇقۇمغا سانائەتنى، ھېسسىيات ئۇقۇمغا مائارىپنى ماسال قىلماق، سانائەتتە مەۋجۇت بولغان ئىنسان ۋە ماتېرىياللارنىڭ قايىسى بىرى ھېسسىياتىز ۋە مائارىپ مەھسۇلى ئەمەس؟ مائارىپتىكى ئىنسان ۋە مائارىپ ماتېرىياللىرى قايىسى بىرى ئىقتىسادى مۇناسىۋەت ئەمەس؟ ئىختىراۋى سىر بويىچە:

مەزكۇر سخېما، دىنىي تەپەككۇردىكى «سېنى دېمىسەم ئالەملەرنى ياراتمايتتىم» دېگەن ھېكمەت سىرىنى ئىپادە قىلىدۇ. مەزكۇر ھېكمەت، گەرچە سۈبېكتىپ ئىدىيالىزىملىق بولسىمۇ، ئوبېكتىپ ماتېرىياللىق بويىچە تەقەسلىماق، ھېسسىيات بىلەن ئىقتىسادتىن ئىبارەت ئىنساننى ئېھتىياج ئوبېكتىپ ئالەمنىڭ بىر سىرى. ئالەمدىكى بارلىق يۈلتۈز-لار ۋە ماتېرىيە ئېنېرگىيە ئىنسان ھېسسىيات مەنبەسى ۋە ئۇ-نىڭدىن گېئوماتېرىيە ۋە ئېنېرگىيىنىڭ ئۆزگىرىش خىللىرى ئىختىرا بولغاندىن كېيىن ھەرقانداق ئىقتىسادى ماتېرىيىۋى ماتېرىيالدىكى ئېنېرگىيە ئەسلى ئىنساندىكى ئىسسىقلىق ئوربىگىنالى شەكلى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، بىر ھەيكەلنى تاش ماتېرىيال دەيمىز، ئەمما ھەيكەلدىكى قۇرۇل-ما، سىلىق سىزىقلار، رەڭلىنىشلەر ھەيكەلتاراش جېنىنىڭ ئىزناسى. مەسىلەن، سانائەت تېخنىكىسى تەرەققىياتى جەريانىدا ئالىملار «گېئوماتېرىيال ئىنسان (كومپيۇتېر مېخانىكىلىك، دۈڭكەتەل بەدەنلىك) قۇرۇلمىنى ياسايمىز دەپ تەدرىجىي ئۆزگەرتىپ بىئوماتېرىيال ئىنسان بولۇپ قېلىشى مۇمكىن.

نەپەسلىرىمىزدىن كىرىۋاتقان ھاۋا، گېئوماتېرىيە، بەدەنگە كىرىپ قانداق كۆيۈپ بىئوماتېرىيىگە ئايلىنىدۇ. بىئوماتېرىيە بولغان رادىئو - تېلېۋىزور، ئىنتېرنېت دول-قۇنلىرى قانچە قاپلانغانسېرى ئاتموسفېرادىكى زەررىلەر زەر-رەتلىنىپ، ئىنسانلاردىكى ئەقلى ھەرىكەتنى بىئوماتېرىيال قىلماقتا.

2 - باب ئىقتىسادى (E) ۋە ھېسسىيات (H)

كاتېگورىيىلىرى بويىچە

سېلىشتۇرما

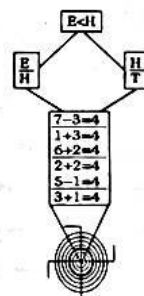
ئىقتىسادىيات ساھەسىدىن بەش ئۇقۇمنى (ماتېرىيال،

كېيىنكى نامەلۇم ئۆمۈرنىڭ ئەھۋالى قانداق بولىدۇ؟ كەمىنەنىڭ نەزىرىدە ئىنسانىيەتنىڭ تارىخى تەقدىرىمۇ شۇنداق. بۇنداق قايغۇلۇق خىياللارنى، زىيانلىق تىندۈرمىنى ھەل قىلغۇچى گەپلەرنى داۋام قىلايلى. (1) ئىقتىسادى (E) ئۇقۇمى بىلەن ھېسسىيات (H) ئۇقۇمىنىڭ مۇتلەق بالانسلىقى.

خۇددى ماتېرىيە - ئېنېرگىيە ئۇقۇمى، تەن بىلەن تەپ (جان) ئۇقۇمى، جانلىق جىسم بىلەن سېزىم ئۇقۇمى، بىر زەررە ھېس بىلەن بىر دەقق ئىش ئۇقۇمى، ھەر بىر كەسىپ بىلەن قەلب ئۇقۇمى، ھەر بىر مىللى، ئىلمى ئىقتىسادى، ھېسسىيات ئۇقۇم بالانسى بولغاندەك بۇ ئۇقۇم بالانس يەنى بىرلىك ئىچىدىكى زىللى سىڭىشمە... شۇڭا، بۇنى فورماتىك شەكىلدە $\sqrt{E=H}$ قىلىپ ئىپادىلەش مۇمكىن.

(2) ئىقتىساد (E) بىلەن ھېسسىيات (H) نىڭ نىسپىي تاناسىپ قاتلاملىرى.

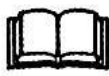
نىسپىي تاناسىپلىق مۇناسىۋەتلىرى دېگىنىمىز. بىر (مۇتلەق، يەزەل) نىڭ باشقا بىر (مۇتلەق يەزەل) بىلەن زامان، ماكان ئۆزگىرىشلىرى بىلەن ئورۇن ئالماشتىرىلىرى، ئارىلىشىشلىرى جەريانىدا بەزىلىرى ئەسلى (ماس) كېلىدىغان بەزىلىرى ئەكس سەۋەب يەكۈن ئالماشتىرىلىرى ئارقىلىق باغلىنىپ تۇرىدىغان مۇناسىۋەت دېگەنلىكتۇر. مۇتلەقلىق بىلەن نىسپىيلىك مۇناسىۋەتلىرى بويىچە تۆۋەندىكى فورماتىك شەكىلنى كۆرەيلى:

مەزكۇر شەكىلدە $E < H$ ئىقتىسادى، ھېسسىياتى مۇتلەق

بالانس مەنىسىنى كۆرسەتسە، $\frac{E}{H}$ ئىقتىسادى، ھېسسىياتى (ئىقتىسادى ساھەدىكى ئىنسانى ھېسسىياتى) $\frac{H}{E}$ ھېسسىياتى ئىقتىسادى (ھېسسىياتى ساھەدىكى ئىنسانلارنىڭ ئىقتىسادى قۇرۇلمىسىنى) كۆرسىتىدۇ.

كاتەكچىدىكى كەسىر رەقەملەردىكى تەڭلىمە قەۋەتلىرى ئىستېمال ۋە ئىختىرادىكى تەڭسىزلىكنىڭ تەڭلىمە بولۇش مۇقەررەرلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئون قەۋەت

قىلغۇچى، ئىلاھى ھېس قىلىپ كۆرسىتىش دېمەكتۇر.
(4) مونوپولىيە ۋە مۇستەبىت مەسىلىلىرى بويىچە، ئىقتىسادىي مونوپولىيە دېگەنلىك، ماتېرىيال ماكانلىرىنى ئىدارىلىق سىستېمىسىنى، مۇئەييەن ۋاسىتىلەر بىلەن، پۇل (پارتىيە، ئارمىيە، قانۇن، ئەخلاق كۈچى بىلەن) ئۆز مۈلكى (بايلىقى قىلىۋېلىش دېگەنلىك، ھېسسىياتى مۇستەبىتلىك دېگەن خىيال گىردابى قانداق زامان ۋە ماكاننى تەسەۋۋۇر قىلالسىلا مەۋجۇتلۇق سەۋەبى دەپ قارايدىغان چەككە يەتكەن ئىستېمالنىڭ ھېرىسمەنلىكتۇر.

باشقىنى قويۇپ دەل ھازىرقى يېزىق ۋەسىلىمىدىكى مەزكۇر ھېسسىياتنى مىسال قىلىپ، ئۆز ھالىغا كۆرە ھېسسىياتى ئورنىگىنالى جېنىمىدىكى تەپ ۋە يەل ئىزىنى، مۇئەييەن يەن باھا، تەھرىرى نازارى ھېس، ئەقلى تەرتىپ ئىزھار ھوقۇقى، مۇستەبىتلىك ئەكسىچە، مۇختەلىپ (مەمنۇنىيەتنى تەلەپ قىلغۇچى ھېس)، بۇنى ئىقتىسادىي ئاساس بىلەن باغلىساق، بەدەن مۈلكۈم، قەغەز قەلەم، سىياھ، سەرپ بولۇۋاتقان ھېسسىيات ئاساسى بولغان تاماق، ئائىلە، خاتىرجەملىك ھەممىسىدە ئىقتىسادىي ھېسابات مەۋجۇت.

ئەمدى ئىقتىسادى ۋە ھېسسىياتى مۇناسىۋىتىنىڭ كاتېگورىيە (جەمئىيەت ۋە شەخسىيەت) قەۋەتلىرى بويىچە كۆرەيلى.

(1) جىسمى، (ھېسسىي) كاتېگورىيە بويىچە بۇنىڭدا ئىستېمال 6 نىسبەت، ئىختىرا 2 نىسبەت مىسالنى تۇتۇق قىلايلى.

ماھۇم تەلىماتى بويىچە، بىر ئىنسان بەدىنىدە سەككىز ئۇقۇملۇق تۆتتىن ئىككى ئەكس تاناسىپ كۈچ - ھوش (يەل ۋە تەپ) مەۋجۇت. بۇنىڭدىن سەككىز (ئىككى تۆت ئەكس تاناسىپ ئۇقۇم بولىدۇ. ھەمدە ئىككى قەۋەت مېڭا-دە، ئاندىن باش بىلەن چات ئەكس تاناسىپلىقىدا ئەكس ئېتىدۇ. مەسىلەن، ئۆزلەش، ئىلگىرىلەش، كېڭىيىش، قاتىلاش 6 نىسبەت بولسا، چوڭ مېڭا، (باش) يورۇق بولۇپ، چات (تۆۋەن) سوغۇق بولىدۇ. يەنى ئىختىرا 2 نىسبەتكە چۈشۈپ ئىختىرا (چىقىم) ئاز بولىدۇ. مەقەت، مەزە ياللوغى دېگەن كېسەللىكلەر بولىدۇ.

جىنىسى ۋە سېنى (دىننى) مۇناسىۋەت كاتېگورىيىسى بويىچە، بۇنىڭدىمۇ ئىستېمال 6 نىسبەت ئىختىرا 2 نىسبەت مىسالنى تۇتۇق قىلىمىز.

ئەركەكلەر سېھىزەلەپ ھۇرۇنلىشىپ، مەدەكلەر جىلخور «غوت - غوت» بولۇپ قالىدۇ. ھوقۇقى (خۇدراۋى) قاتلام كۆپىيىپ، يوغىناپ، ھۇرۇنلىشىپ كېتىدۇ. توقۇقى (پۇقراۋى) قاتلام ئۇرۇشقا، ئاچ كۆز، گۇرۇھلىشىپ كېتىدۇ.

(تاۋا)، بازىرى قىممەت، ئوشۇقچە قىممەت، بايلىق مونوپول دېگەن كاتېگورىيىنى، ھېسسىياتىيات ساھەسىدىن بەش ئۇقۇمنى (ئورنىگىنالى، باھا نازارى نىسبەت، ھوقۇقى نوپۇزى خىسلەت، مۇستەبىت دېگەن كاتېگورىيىنى) توغرا تاناسىپ قىلىش مۇمكىن.

تەپسىلىي بايانى ئۈچۈن (ماتېرىيال - ئورنىگىنالى) گۇرۇپپىسى، (تاۋارى - نازارى) گۇرۇپپىسىنى، (ئوشۇقچە قىممەت - ھوقۇقى خىسلەت) گۇرۇپپىسىنى، (مونوپول - مۇستەبىت) گۇرۇپپىسىنى ئاساس قىلىمەن.

(1) ماتېرىيال ۋە ئورنىگىنالى دېگەنلىك تەبىئەت ۋە جەمئىيەت (بولۇپمۇ ناتۇرال ئىگىلىك) ياراتقان، يارىتىۋاتقان گېئولوگىك، بىئولوگىك ماتېرىيە ۋە ئېنېرگىيە دېمەكتۇر. ئىنسان تېنىدىكى جان (تەپ، يەل) بىلىم، كىتاب، يېزىلغان ۋە يېزىلىۋاتقان تەپەككۇر، تەسەۋۋۇر، ھېسسىياتى ئورنىگىنالى دېمەكتۇر.

بۇ جەھەتتە تاشلاندىق ئەخلەتلەر، ئېچىلمىغان مەدەنىيەت ۋە ئىنسان تېنىگە مۆكۈنگەن غەپلەتلەر، ھەسرەتلەرمۇ ماتېرىيالنى، ئورنىگىنالىنى بايلىق.

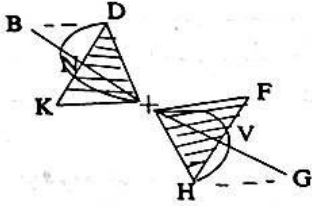
(2) تاۋارى، بازىرى قىممەت ۋە باھايى، نازارى نىسبەت مەسىلىلىرى بويىچە.

ئىقتىسادى تاۋار دېگەنلىك قىممىتى ھېسابلانغان، بازىرى تىجارەتكە تەييارلانغان مۇئەييەن بىلىم، ھېسسىيات ھېسابىدىن ئىبارەت ئىختىراۋى ماتېرىيال دېمەكتۇر. ھېسسىياتى باھا دېگەن ئېھتىياج ۋە ئېھتىيات تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن نازارەت ھېسسىياتى بۇ جەھەتتە قىممەت ۋە ئەقىل ئۇقۇمىدىكى سېلىشتۇرما مۇھىم قىممەت دېگەن ھېسسىياتى بىرلەشكەن نۇقتا بولغان بەدەندىكى سېزىملەرنىڭ زامان، ماكان كۆلچىكى دېمەكتۇر.

(3) ئوشۇقچە قىممەت ۋە ھوقۇقى خىسلەت مەسىلىلىرى بويىچە. ئوشۇقچە قىممەت ئاز چىقىم (ئىختىرا) بىلەن كۆپ كىرىم (ئىستېمال قىلىۋېلىش جەريانىدىكى ماتېرىيال ۋە تاۋار مىقدارىنىڭ بالانسلىقىنى بۇزغان قالدۇق ياكى ئارتۇق نىسبەتلىرى، مەسىلەن، بىر تاۋارنىڭ ئەسلى باھاسى ئون يۈەن بولۇشقا تېگىشلىك (بازار باھاسىنى) بىراق تىجارەتچى خېرىدار ئېھتىياجى تەقەززاىسىدىن پايدىلىنىپ 15 يۈەن قويۇپ سېتىۋېلىش ياكى 8 سائەت ئىشلەش (ئىختىرا) قىلىش بەلگىلىمىسىنى سائەت تىلىنى ئاستىلىتىپ 12 سائەت ئىشلىتىپ (ئىختىرا) قىلدۇرۇپ 8 سائەت ھېسابىدا باھالاش دېگەنلىك. ھېسسىياتى ھوقۇقى خىسلەت دېگەنلىك، بىلىم ۋە مېھنەت (ئىختىراۋى) ماتېرىيال (ئورنىگىنالىلاردىن) ئېلىۋېلىش، ئەكسىچە ئۆزىنى ئىختىرا ئېھتىياجىنى ھەل

ئەمدى تەسەۋۋۇرنىڭ گېئومېتىرىك شەكلى شەرھى بايا-
نىنى تۆۋەندىكى شەكىل ئارقىلىق باشلايمىز. (بىرىنچى
قەدەم ۋە نەپەس نەقلى) مۇنداق:

مەزكۇر شەكىلنىڭ شەرھى تەپسىلاتى.

(1) بۇ شەكىل ئەسلى دۆلەت ئىھرامىنى كۆرسەتكۈچى Δ ئۈچبۇلۇڭ ئىدى. ھاياتلىق ماھىيىتى بولغان ئىستېمال (كىرىم، يىغىلىش) بىلەن ئىختىرا (چىقىم، چېچىلىش) ۋە ھوقۇق (خۇدرا) توقۇق (پۇقرا) ئارىسىدىكى ئەكس تاندا- سىپ نىسبەتلىرىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن ئىككى يېرىم ئۈچبۇ- لۇڭنىڭ ئەكس تاناسىپلىقى قىلىپ ئايرىلدى.

(2) ئۈستۈنكى يېرىم ئۈچبۇلۇڭ $(K-\Delta-X)$ ئىستې- ماللىق ھوقۇقى (خۇدراۋى) دەرىجىلەر قاتلىمى: مەركەز، ئۆلكە، ۋىلايەت، ناھىيە، يېزا، كەنت، مەھەللە، ئائىلە.

(3) تۆۋەندىكى يېرىم ئۈچبۇلۇڭ $(H-F-X)$ ئىختىرا يېرىم توقۇقى (پۇقراۋى) نەتىجىلەر قاتلىمى: ناتۇرالىيە (دېھ- قانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق، ئوۋچىلىق، سۇ ئىشلە- رى قاتارلىقلار). سانائەت، ترانسپورت، تىجارەت، سەھىيە، مەرىپەت (ئاخبارات)، مائارىپ، تەتقىقات.

(4) ئۈستۈنكى يېرىم ئۈچبۇلۇڭ $(B-D-X)$ دۆلەت ھوقۇقى (خۇدراۋى) قەۋەتلەرگە مائاش مۇكاپات دېگەن «پۇلئەگگە» لەرنى تارقاتقاندىن كېيىن ① ھوقۇقى دەرىجە يوغان بولغانىرى مائاش ۋە مۇكاپات- نىڭ نۇرغۇنلۇقىنى، ② ئاندىن يۇقىرى ھوقۇقى دەرد- جىلەر تۆۋەنكى $(F-W-X)$ بۇلۇڭدىكى ئىقتىسادىي ماتېرىياللارنى «سېتىۋېلىپ» پۇلئەگگە ۋە ئىقتىسادىي باي- لىقنىڭ مونوپولىستىك تۈپلىنىش نىسبىتىنى كۆرسىتىدۇ.

(5) تۆۋەندىكى يېرىم ئۈچبۇلۇڭ $(H-G-X)$ توقۇقى (پۇقراۋى) ئىختىراۋى قاتلامدىكى، بولۇپمۇ ھېسسىياتى ئىختىرا سەھىپىسى، سەھىيە، مەرىپەت، مائا- رىپ، تەتقىقات قاتلاملىرىدىكى فۇرخەندە (بىلىم ھېسلە- رى) نىڭ ئىقتىسادىي (ناتۇرالىيە، سانائەت، ترانسپورت، تىجارەت) ساھەلەرگە تېتىق قىلغان ئىسراپ بولۇش بىلەن زارلىق (نارازىلىق ئىزتىراپلىرىنىڭ) نۇرغۇن بولۇش نىسبەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

(6) تۆۋەندىكى يېرىم ئۈچبۇلۇڭ $(H-V-X)$ بىلەن

ئومۇمەن ھېسسىيات جەھەتتىن تەڭلىك توغرىسىدىكى مەرىپەت تەربىيىسىگە ماسلىشىپ ئىقتىسادىي تەڭلىك مەغپىرەت- لىرىدىن ماسلاشقاندىلا ئىختىراۋى تەرەپكە يۈزلىنىش مۇمكىن.

3 - باب ئىقتىسادىي، ھېسسىيات فورماتسىيىنىڭ گېئومېتىرىك تەسەۋۋۇرى

تۆۋەندىكى تەسەۋۋۇر مەسىلىلىرىنى خېرىدارىنىڭ ئەقلى سۈپەت ئۆزگىرىشىدە (خۇددى ئوقۇغۇچىنىڭ سىنىپ كۆچۈش ئىمتىھان لېكسىيىسى رولىنى ئوينامدىكىن دەپ) تەسەۋۋۇر شەكىللىرىنى تۇتۇق قىلىپ شەرھى بايان مېتودى- نى قوللاندىم.

(1) ئالدى بىلەن بۇددىزىمىدىكى تابىھاج بەلگىسى توغرىد- سىدىكى شەكىل سېلىشتۇرمىسىنى ئەسلىتىپ قوياي.

بۇ شەكىلنىڭ بىر خىلى Γ بۇ بۇددىزىم ئەقەدەتلىرىد- دىكى ھاياتلىق ئايالانمىسىنى، مەركەزدىن (يادرودىن) چېچى- لىش ۋە چېچىلىش توسالغۇغا ئۇچراپ چېچىلىش مەناسىنى كۆرسىتىدۇ. ئەكسىچە، بۇنى مەركەزگە قاراپ ئېگىلىپ يىغى- لىش مەنەسسىمۇ تەتبىقلاش مۇمكىن. بۇ ھېسسىياتى ۋە ئىق- تىسادىي جەھەتتە مۇستەبىتلىك ۋە مونوپولىيىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ.

بۇ شەكىلنىڭ ئۆزگەرگەن ئىككىنچى خىلى Γ' .

بۇمۇ ئايالانمىدىكى يەنى ھېسسىياتى، ئىقتىسادىي ئايالانمىد- دىكى ئېگىلىپ يىغىلىش، ياكى ئېگىلىپ چېچىلىش مەنەسسىگە ئىگە. ئەمما بۇ شەكىلدە مەركىزىنى نۇقتا مەۋھۇم بوشلۇق تۆت ئەگرى سىزىقتىن ھەركىم ھەر گۈرۈھ ئىستېمال (كىرىم) چىقىم (ئىختىرا) ياكى چېچىش، يىغىش ئىشلىرىنى ئۆزىدىكى مۇستەقىللىق ۋە توقۇغۇل (ئۆزىدىكى تەڭشەش) بىلەن خىلداشلىرى بىلەن ماسلىشىپ ئايلىنىش دېگەن مەنە دە چۈشىنىشكە بولىدۇ.

«مايتىرى سىمىت» رېۋايىتىدىكى مايتىرى (پىرماننىڭ) 32 ۋادىنى پەتە ئەيلەپ بۇرھان (ئىنسان) بولۇش دېگەن مە- سلىنى قەدەم ۋە نەپەسكە قەدەر تەتبىقلىسا، بىرىنچى قەدەم (نەپەس) شەيتانلىقنىڭ پاشلىنىشى، ئىككىنچى قەدەم (نەپەس) رەھمانلىقنىڭ باشلىنىشى بولىدۇ. (دېققەت باشلىنىش دېگەن سۆزدىكى ئۈچ چېكىت، باشلىنىش سۆز- دە بىر چېكىت بولىدۇ. بۇ دېگەنلىك ئوڭ - سولدىكى ئىز- نالارغا دېققەت قىل دېگەنلىك)

X X

مېۋە»، «ئالتۇن ئالما» بولۇپ پەقەت خۇداغىلا، (قۇلدار)غا مەنسۇپ (يۇنان رىۋايىتىدىكى زىۋىس تېخىدىكى «ئوت» زى-ۋىسقا مەنسۇپ بولۇپ، پرومىتى ئالىمەن دەپ جازالانغان. دەك) ئادەم «قۇلكار» ھەۋەس قىلغان ھامان قۇللۇق مېھنىتىگە بەندەلەنگەن بولىدۇ.

تارىخىي ماتېرىياللىرىم بويىچە «پۇلتەڭگە» ئۇقۇمى ۋە مەدەنىدىن ياكى قەغەزىدىن پۇل (بەلگە) ياساش قاچان - قال چاندىن ئىختىرا قىلىنغان؟ بۇنىڭغا ئېنىق ھۆججەت بېكىتمەك مۇشكۈل. پەقەت «ئون سۈپەت» بىلەن «ئون كۈرەت» قاتاللىمىسىدىكى مۇناسىۋەتلىك پاتلانمىنى يەشكەندە ھېس قىلىش مۇمكىن.

دارۋىن بىلەن مورگان ئىنسانىيەتنىڭ قەدىمكى دەۋرىدە نى تەسەۋۋۇر قىلغان «تۈرلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى» ۋە «قەدىمكى جەمئىيەت» ئەسەرلىرىدە قەدىمكى سىرلارنى ئىزدەنگەن. «ئون سۈپەت»، «ئون كۈرەت» پاتلانمىسىنى تۇتۇق قىلىپ قارىساق (گېن - پىرمانلىق)، (ھېس - ئۇرۇقداشلىق)، (جىسمى - قەبىلىۋازلىق)، (جىنىسى - قۇلدارلىق) دېگەن پاتلانما كېلىپ چىقىدۇ.

پىرمانلىق دەۋرىدە، ئوۋچىلىق - ئىستېمال، ئىختىرا با-لانسلىقى بولغان تەنھا پائالىيەتلەر دەۋرى ئىدى. ئۇرۇقداشلىق ئىنسان دەۋرىدە، بىر «ئائىلىۋى مۇھەببەت» ئىچىدە، ئانا - ئانا بالىلىرىنى باقاتتى. بالىلىرى تاپقانلىرىنى ئائىلىگە چاچاتتى. ئەلۋەتتە پۇل ھېسابات ئەقلى يوق ئىدى. تەبىئەت ئا-پەتلىرى ۋە ئىستېمال ماتېرىياللىرى قەھەتچىلىكى ئائىلىۋى قېرىنداشلىق ھېسسىياتى ۋە ئىقتىسادىي ئەنئەنىسىنىڭ بۇزۇ-لۇش مەجبۇرىيەتلىرىنى ھاسىل قىلدى. قېرىنداشلار ياتلى-شىپ، باشقا - باشقا ئىقلىملارغا جىسمى مەۋجۇتلۇق ئېھتىيا-جى ئۈچۈن كەتتى. ئۆز ئىقلىمىغا خاس خىلىت شەكىللە-نىپ بىر - بىرىنى كۆرسە خۇددى ئوتخور، گۆشخور پەرق-دەك ياتلاشتى. ھەتتا بىر - بىرىنى يەپ سالىدى. قېنى زە-ھەرلىنىپ «توپان ئاپىتى» بولدى. كېيىن بىر - بىرىنى يېمەي پەقەت قۇل قىلىش، بىكارغا ئىشلىتىپ، (ئىختىرا) قىلدۇرۇپ، ماتېرىياللىرىنى ئىستېمال قىلىۋېلىشتەك قۇلدار-لىق ئەقلى پەيدا بولدى. ھوقۇق كېمىسىنى ياساشتا قورال-سايمان لازىملىقىنى بىلىپ سايمان ئىختىرا قىلغاندەك قۇل-كارلارنى ئالداپ باشقۇرىدىغان مەپكە ئوخشاش «پۇل تەڭگە» ئىختىرا قىلىندى. پىرامىدانىڭ كېسەكلىرىنى تىزىپ چاپلاشقا ھىملەشتۈرگۈچى «سۈيۈك» لازىم بولغاندەك «پۇل تەڭگە» نى پەردازلايدىغان «فۇرخەندە» مەيخورلۇق تەرە-نۇمى ئىختىرا قىلىندى.

«پۇل تەڭگە» باھا: ئىنسان قېنىنى قىزىقتۇچى مەي

يۇقىرى يېرىم ئۈچبۇلۇڭ (K-N-X) ئەكس تاناسىيلىقى تۆۋەندىكى زارلىق (بىلىم ئىسراپچىلىقى) بىلەن يۇقىرى تۆۋەن دەرىجىلىك ھوقۇقى (خۇدراۋى) تۆۋەن قانلام دەرد-جىلىرى بىلەن توقۇقى (پۇقراۋى) ئىقتىسادىي قاتلامدىكى بىرتەرەپ ئىنساپسىز ۋە پىلانسىز بولىدىغان بىر تەرەپ ئىسراپچى نىشانسىز بولىدىغان سەۋەب - يەكۈن مۇناسىۋەت-نى كۆرسىتىدۇ.

ئومۇمەن، يۇقىرىدىكى شەكىل ۋە شەھى، ئىقتىسادىي ۋە ھېسسىياتىي نېگىز ㄟ شەكىلدىن باشلىنىدىغان بەلكى ھازىرقى كاپىتالىزم (بۇرژۇئاز ئىنسانلىق) قەدەر تەرەققىي قىلىپ تاقالغان ئاقىۋەتنى كۆرسىتىدۇ.

ئەمدى يۇقىرىقى زىددىيەت ۋە تاناسىيىسىزلىق. بالان-سىزلىق بىلەن تولغان تارىخىي ئاقىۋەتنى قانداق ئۆزگەر-تىش مۇمكىن دېگەن غايە بىلەن يۇقىرىقى شەكىلنىڭ بالانس بولۇش يەنى ئومۇمىي ئادالەت ۋە سائادەت تەسەۋ-ۋۇر سىخېمىسىنى كۆرۈپ باقايلى. (ئىككىنچى قەدەم ۋە نەپەس نەقلى) مۇنداق:

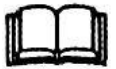
بۇنىڭدا ئەلۋەتتە ㄟ شەكىل بويىچە يۇقىرىدىكى شەكىلنى ئۆزگەرتىپ باقمىز. يەنى شەكىل ㄟ بولۇپ؛ تەرەپلىرى $(K+N=V-F) = (B+D=H+G)$ بولسا تۆت كۆپ تەرەپلىكنى قاتلىسىمۇ، ئايلاندۇرسىمۇ تاناسىپ ۋە بالانسلىق بۇزۇلمايدۇ.

مەزكۇر تەسەۋۋۇرنى شەرھىلەك مەزكۇر ئەسەرنىڭ مۇددىئاسى. شۇڭا، بۇجەھەتتىكى تەپسىلات كۆپ تەرەپلىمە.

4 - باب پۇل توغرىسىدىكى چۈشەنچە

(1) پۇلنىڭ ماھىيىتى ماركس «سىياسىي ئىقتىسادىي تەنقىد» گە مۇقەددىمىدە: «سىنىپىي كۈرەشنى بايقاش مەنىدىن بۇرۇنقى ئىكونومىكلارنىڭ خىزمىتى ئىدى. مېنىڭ خىزمىتىم ئوشۇقچە قىممەتنى بايقاش بولدى» دېگەندى. ئوشۇقچە قىممەت دېگەن ئىقتىسادىي ئۇقۇم ئىچىدىكى ھېسسىياتى مەنە ئەسلىدە «ھوقۇقى نىسبەت» ئىدى. چۈنكى سىياسىي ھوقۇقلار ئىقتىسادىي ئوشۇقچە قىممەتكە ئىمتىيازلىق بولاتتى. قىممەت پۇل تەڭگە بىلەن ئىپادىلىنىدىغان قىممەت ئۇنىڭ شەكلى، مەزمۇنى ھوقۇقى ھۆل فۇرخەندە (ھېس رەڭلىرى) ئالاھىدىلىك-كىدىن ئىبارەت

(2) پۇل(تەنگە) نىڭ كېلىپ چىقىشى «ھەزرىتى ئادەم» رىۋايىتىدىكى «چەكلەنگەن مېۋە» تەسەۋۋۇرىنى ئۇ-چىنچى قەۋەت (ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت) بويىچە تەققاسلىغان-دا، پۇل تەڭگە مەنىسىگە توغرا كېلىدۇ. «چەكلەنگەن

كۆرەيلى:

مەزكۇر شەكىلدە S تەرەپ سەنئەت (مائارىپ) نى، N تەرەپ ھۈنەر (سانائەتنى) كۆرسىتىلىدۇ.

تاناسىپسىز بۇزۇلۇش مىسالى بويىچە تەكشۈرسەك دۆلەت (ھوقۇق) سەنئەت، (مائارىپ) تارماقلىرىغا مائاش بېرىدۇ ۋە ئۇلاردىن سىياسىي ھېسسىيات بويىچە دۆلەت ھوقۇق تەرەپكە باغلايدۇ. نەتىجىدە ئۇلارنىڭ ئىستېمال ھېسسىياتى ۋە ئىختىراۋى ھېسسىياتى ھوقۇق ۋە ئىستېمال ۋى ماختاش بىلەن بولۇپ ھۈنەر (سانائەت) سەنئەت (ما-ئارىپ) تەرەپتىن ئېھتىياجىنى ھەل قىلغۇچى ئىقتىدارى ما-تېرىياللارنى كۆرمىگەندىن كېيىن «سەنئەت، مائارىپ» نىڭ ماتېرىياللىرىنى سېتىۋالمايدۇ، بازىرى كاسات بولىدۇ. ھۈنەر (سانائەت) ئىقتىدارلىق ئاساسلىرى كەمچىل بولغاندا قى ئۈچۈن ئىختىراۋى ماتېرىيال سۈپەتلىرىمۇ ناچار بولىدۇ، ئەكسىچە ئىجادىي مۇناسىۋەتنىڭ قۇرۇلۇش مىسالى بويىچە قارىساق، سەنئەت (مائاش) ئىختىراۋى ھېسسىياتىنى ھۈنەر (سانائەت) ئاساسى بولغان تېخنىكىۋى ھېسسىياتىنى جانلاندۇرۇش ئۈچۈن نىشانلايدۇ. ھۈنەر (سانائەت) مۇ تېخنىكى-ۋى ھېسسىياتىنى ئىقتىسادىي ماتېرىيالغا ئايلاندۇرىدۇ ۋە بۇنى سەنئەت (مائارىپ) ئىقتىسادىي ئېھتىياجى ئىستېمال قىلىدۇ. بۇ چاغدا پۇل تەڭگە بۇنداق تاناسىپ ۋە بالانسلىق ئايلاندۇرۇشنى تەڭشەيدىغان «فۇرخەندە» بولىدۇ.

دېمەك، يەنىلا «ئىختىراغا لايىق ئىستېمال» دېگەن ئىنساپ ئىقتىسادىي، ھېسسىياتى سىياسەت نېگىزى بولغاندىلا «پۇل تەڭگە»، «فۇرخەندە» ئەقلىدە سۈپەت يېڭىلىنىشقا باشلايدۇ.

5 - باب ئىقتىساد ۋە ھېسسىياتنىڭ

تارىخى، مانىخى بايانى

مەزكۇر ماۋزۇنى «ئون ئىرادەت»، «ئون قەۋەت ئىختى-را»، «ئون سۈپەت» بىلەن «ئون كۈرەت» پاتلانمىسىدىن مىسال تەققاسلىرى ئاساسىدا بايان قىلىمەن.

تەبىئەتتە ئىنسانىيەت جەمئىيەت «سۈيىيكتىپ» لىرىد-دىن ھالقىپ تۇرىدىغان ئىبىيكتىپ ئىرادەت مەۋجۇت: مۇنداق قارىماققا بوشلۇق ۋە ماتېرىيال ئىمكانى بولسا، كۈ-مۇتا يوغىناپ سۈمۈك بولۇپ كېتىدۇ. بىراق كۈمۇتا بىر-ئەمەس، مىلياردلىغان كۈمۇتا يوغىناشقا ئۇرۇنسا، بىر - بى-

ئىستېمال قىلسا، ئەقلى تورمۇزلىنىپ ۋەسلى ئېچىلىپ «تۈ-لى» پارلىنىپ چېچىلىدۇ. «فۇرخەندە» بولىدۇ. پارلانغان زەر-رىلەرنى يەنە بىر كۈشەندە ئىستېمالچى خىياللىرىنى قوزغايدۇ. ئىختىرا مۇشەققەتلىرىگە، جاپا - ئازابلىرىغا چىدامسىز، ھۇرۇن قىلىدۇ. بولۇپمۇ ھوقۇقى ئىمتىياز بىلەن پۇل تەڭگە بىلەن بايلىق توپلىغانلار تەمەنناسنى تەرغىب قىلغانسىرى، ئەسلىدە ئىختىرا مېھنەت جاپالىرىدىن زېرىكىپ تۇرغانلارغا تەرغىبات ھېرىسلىرى چاپلىشىپ، ھەسەت غەزەپكە ئايلىنىدۇ. غەزەپلىك ئىختىراۋى ماتېرىيال زەھەرگە ئايلىنىدۇ. دېمەك، تارىختا ئىستېمال ۋە ئىختىراۋى مۇناسىۋەتلەر-نى ھېسابلاش قورالى (قۇلى) بولغان «پۇل تەڭگە» ئىختىرا-ۋى شىجائەتلەرگە كۆرە «فۇرخەندە» ئىسراپچىلىق بىلەن چېچىلىش، ئىجادىي كۆزلىرىگە يېپىلىش رولىنى ئوينايدىغان بولۇپ قالغان.

پۇل تەڭگە ئەنئەنىسىنىڭ يوقىلىش مەسىلىسىگە كەلسەك، ئۇ دۆلەت ھوقۇق يوقالغاندا يوقىلىدۇ. مەسىلەن، ئىختىراۋى پائالىيەت كومپيۇتېر ۋە دۈنگاتېلار تەرىپىدىن بولۇپ، پۇل تەڭگە بارغانسىرى ئىختىراۋى تەرەپكە توپلى-نىپ مەيدەك قىزىتىپ، ئىختىراۋى ھەۋەسى تېخىمۇ ئەۋج ئېلىۋەرسە ئىختىراۋى ماتېرىياللار ئىستېمال ئېھتىياجى، ھې-سابلاش ئېھتىياجىدىن ئاشقانسىرى خۇددى «فۇرخەندە» مەس تېتىماس بولغاندەك يوقىلىدۇ. بۇ گەپ تارىخىي رىۋايەت، ئەمما ھازىرقى رىئايەتكە كېلەيلى:

ھازىرقى دۇنيادا بەزى كىچىك «يولۋاس» لار يوغان ئوتخور «دىنازاۋرلاردىن» كۈچلۈك، بۇ نېمە ئۈچۈن؟ پۇل مىنېرال جەھەتتە ئېلېكتىر تۈكىدەك كومپيۇتېر، دۈنگاتېلنى ھەرىكەتكە سالىدۇ. ئىمران جەھەتتە شېرىن ئىچىملىككە ئورگانىك قۇرۇلمىسىنى ھەرىكەتكە سالىدۇ. مەلۇمكى توك يولى، ماي يولى راۋان بولسا، دۈنگاتېل ھەرىكەت قىلىدۇ. بولمىسا بۇزۇلىدۇ، ۋە شېرىن ئىچىملىك ئىغىزدىن كىرگەندىن كېيىن سىزىمنى تەڭشەشنى بىلىمگەن ئەخمەق بېھۇش بولىدۇ، ئارقىدىن قۇسىدۇ.

دېمەك، پۇلنىڭ ھازىرقى قىممىتى ئۆلىدۇ. ئەقلى ئەقىد-دەت بېسىلىدۇ. مەسىلەن، XX شەكلىنى ئالسا، پۇل تەڭگە (مائاش ۋە مۇكاپات) تەقسىماتىنى ھوقۇقى ئىمتىيازغا قاراپ ئەمەس، توقۇقى ئىقتىدارغا، يەنى قانچىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە ئىختىراۋى نەتىجە قىممىتىگە قاراپ ھېسابلاش لازىم.

پۇل ۋە ئۇل مۇناسىۋەتلىرىدىكى بۇزۇلۇش مىساللىرىد-نى ھېسسىياتى ئىقتىسادىي سەنئەت (مائارىپ) بىلەن ئىقتى-سادىي ھېسسىيات ھۈنەر (سانائەت) ئارىسىدىكى مىسالدىن

رنى ئىستېمال قىلىدىغان ئاقىۋەت ئىرادەت بولۇپ قالىدۇ. بەزىدە ھازىرقى چۈمۈلە ياكى نەھرول نېمە ئۈچۈن شۇنچە جانلىق؟ دەپ ئويلىغاندا، مىليون يىللار ئىلگىرى دىنوزاۋرلار لاردەك يوغان بولغان چۈمۈلە ۋە نەھرولسىمان دىنوزاۋرلار بىر - بىرى بىلەن رىقابەتتە يېگەن بولماي، ھەسەت ۋە غەزەپتە ۋىجىكلەپ «دىنوزاۋرچە ئېنېرگىيە مىكرو تەنچىگە جەملەنگەن بولۇشى مۇمكىن، دېگەن تەسەۋۋۇر چىقىدۇ. دېمەك بۇنداق تراكېدېيىلىك ئاقىۋەت تەشۋىشلىرى، خىلداشلىق ئارىسىدىكى قېرىنداشلىق، ماسلىشىش ئەقلىنى ئىخساستىرا قىلىدۇ. شۇڭا، ئۇلۇغ ئىرادەت، ھامان «رىقابەت» نى دىيانەت قىلماقچى بولىدۇ.

ئەمدى، بىز نەزەرنى «ئون سۈپەتلىك ئىنسان» دېگەن تارىخى (زامان) بىلەن «ئون كۈرەتلىك نىرۋان» دېگەن مانىخى (ماكان) قاراشلىرى بويىچە، ھازىردىن غايىۋى كەلگۈسىگە قەدەر ئىقتىسادىي، ھېسسىياتىي فورماتىسىنى تۆت خىل ئىنسانىي تىپ (ۋەكىل) قىلىپ بايان قىلايلى.

(1) دىننى (فېئودال) ئىنسانلىق بويىچە فېئودال ئىنسان مەيلى پومپىچىك بولسۇن، مەيلى كەمبەغەل بولسۇن ئورتاق ماھىيەتكە ئىگە: ئۇ تەبىئەت باغرىدىكى بىر مۇيىرى ۋە كەڭ ئېلىگە قاراپ، تۇپراقنى، ئوت - چۆپنى، ئوتخورنى، گۆشخورنىلا كۆرىدۇ ۋە بۇ تۆت قەۋەتنى مەجەز (خىلىت) قەۋەتتىگە جايلاشتۇرىدۇ. ئۇ تۇپراقنى يېگەن ئوت - چۆپنى كۆرگەندە، تۇپراقنى خۇدا يارىتىپ بېرىدۇ، دەيدۇ، مۇتلەق ئىستېمالنى ئويلايدۇ، ئۇنىڭ ئىختىراۋى نىسبىتى پەقەت ئىستېمال ئاساسىنى تۇتۇپ تۇرغۇچى خىيال، خىيالىنىڭ چېكى گۆشخورلۇق.

(2) خىللى ۋە بۇرۇنۇز ئىنسانلىق، مەيلى ياللانا ئىشچى بولسۇن، بەربىر بۇرۇنۇز ئورتاق ماھىيەت، كاپتاللىستىك سانائەت تېخنىكىسى تەرەققىياتى جەريانىدا ئىختىرا قىلىنغان كومپيۇتېر بىلەن دۈڭكاتېلار ئۇنىڭ مېڭىسىگە ئايلانغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ تەبىئەتتىكى تۆت قەۋەت جانلىق ئۇسسىدىكى ئالاھىدە ئىمتىيازىنى، ئىختىيارىنى بىلدۈرىدۇ.

كومپيۇتېر ۋە دۈڭكاتېلدا كىچىككەنەن ۋىنتا بېسىم بۇرۇلما، سا، تەبىئەتتىكى ئېكولوگىيىلىك قاتلاملاردىكى ھەربىر مەۋجۇتلۇق ئىچىدىكى بىر باغلىنىش بۇرۇلغانغا ئوخشاش ئىكەنلىكىنى بىلىدىغان بولىدۇ. شۇڭا، ئىنسانىي قەدىر - قىممەتتىنلا ئەمەس، جانلىقلاردىكى قەدىر - قىممەتنى بىلىدىغان بولىدۇ.

(3) مىللىي ۋە دېموكراتىك ئىنسانلىق بويىچە بۇرۇنۇز ئاز ئىنساندىكى كومپيۇتېر مېڭە ۋە دۈڭكاتېل بەدەنلىك تەپەككۈر مېتودى، مەسىلەن، مەۋجۇدىيەتچىلىك، تەرەققىي

قىلغانلىرى بۇزۇلۇش، قۇرۇلۇش ئارىسىدىكى ئۆزگىرىشلەرگە لايىق ئەقىدەت تىكلەيدۇ، دېموكراتىك دەۋر. تارىختىكى قەبىلىۋاز دەۋرگە ئەكس تاناسىپ. يۇقىرىدا دېگەندەك قەبىلىۋازلىق دەۋرىدە ئۇرۇقداش ئىنسان جىسمى مەۋجۇتلۇق مەجبۇرىيەتلىرى ئۈچۈن قېرىنداشلىرىدىن ياتلىشىپ، ئاردىدىن بىر - بىرىگە گۆشخور، ئوتخورغا قارىغاندەك رىقابەتلىك بولۇپ كەتكەنىدى. دېموكراتىك ئىنسان ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇق ئىقتىدارى بۇزۇلغان سايمانەك رېمونت قىلىش مۇمكىنچىلىكى يوقلۇقىنى بىلىسلا مەۋجۇتلۇقتىن ۋاز كېچىشنى مەنئۇنىيەت بىلىدىغان، يېڭى بىر ماھىيەتتە كېلىدۇ. خانلىققا مەپتۇنىيەت بولىدۇ.

ئەمدى، ئاشۇ خىل ئىنسانىي سۈپەت مەۋجۇت بولغان يەر شارىنىڭ ھازىرقى زامان ۋە ماكاندىكى ئىقتىسادىي، ھېسسىيات مۇناسىۋەتلىرى بويىچە، رىقابەت، دىيانەت نىسبەتلىرىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى.

فېئودال ئىنسانىي خاراكتېر ئۆزىنى يولۋاستەك، باشقا ئىنسانلارنى كالىدەك چاغلان يەپ كەتمەكچى غەزەپنى جان قىلىدۇ. ھەتتا روھلارنى ئەجدىھادەك دەم تارتىشى مۇمكىن دەپ خىيال قىلىدۇ. بىراق بۇنداق «ئورگانىك يولۋاس» ئورگانىك دۈڭكاتېلغا دۇچ كەلگەن ھامان دۈڭكاتېلدىن چاچرىغان «لازېر» بىلەن بېھوش بولۇپ قالىدۇ.

ئەقىللىق كومپيۇتېر مېڭىلىك ۋە دۈڭكاتېل بەدەنلىك بولغان «دېموكراتىك ئىنسان» بولسا، بېھوش بولۇپ يىقىلغان «يولۋاس ئىنسان» غا قاراپ، ئېچىنىپ «سەندىكى ئىنسانلىق بىلەن قېرىنداشلىقم بار ئىدى»، ئۇ يولۋاس ئەرۋاھ، ئەسلى ماكانىغا كەتكەن، دەپ جانرو بىلەن نەپەس ئۇردۇ، «يولۋاس» ئەرۋاھ ئەسلى ماكانىغا كېتىپ «ئىنسانلىق» ئەسلىگە كېلىشكە، «دۈڭكاتېل ئىنسان» دىن ئۆگىنىشكە ئىخلاسل قىلىدىغان «مەپتۇنىيەت» بولۇپ قالىدۇ.

بۇنداق «مەپتۇنىيەت» نېمە؟ «ئىختىرا - بىرىنچى ئېھتىياج» دېگەن ھۆكۈم سىرنى بىلىش. بىلىمك تەلەپ ئىكەن، «تەلەپ» دېگەن ئۇقۇم ئىچىدىكى «يەلپۈگۈچ قاتلەمسىدەك ئىش، بىلىم، بىرلىك، خاسلىق، ھەسرەت، پەقەرلىق، ۋەھىدەت، غەيرەت، ھەلەپ» بىرلىكىدە تۇرۇپ، بولۇپ مۇ ئاخىرقى «ۋەھىدەت» بىلەن ئالدىراڭغۇ ئىستېمال مەقسەتلىرىنى رەت قىلىپ تۇرۇپ، مەنتىقەلەپ تەپەككۈر قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئاددىي كەمتۈك «ئۆزلۈك» نەزەردە ھاشارات، ھايۋانات نوقۇل ئىستېمال ئېھتىياجى ئۈچۈن ياشايدىغاندەك كۆرۈنىدۇ. ئىنسان تېخىمۇ شۇنداق. مىكرو ھاشارات ئۆزىدىن بۇرۇنقى مەنبەنىڭ ئىختىرا.

قولىدا پۇل تەڭگە يىغىش دەپ بالانسلاش سىياسىتى ئۈستىدە تەپەككۈر قىلىدۇ.

يۇقىرىدىكى سىھىمىدا بايان قىلغاندەك، بانكىرىلىقنىڭ مۈلۈكچىلىك تارىخى دەۋرىدە «ھالالىق» ئۈچۈن بىر قەدەر مۇۋاپىق باجگىرلىقنىڭ ئارتۇقچە «ھارام» لىق ئىكەنلىكىنى قىسقىچە كۆرسەتكەندىم. بۇ تەپسىردە، باجگىرلىق سول قول ئەمەس، بەلكى «ئۈچىنچى قول» دەك سىرى مەلۇم بولغۇسى. پۇل تەڭگە ھەققىدىكى بايان بانكىرلىق ئۈچۈن يېپ-تەرلىك، ئەمدى باجگىرلىق سىرى ھەققىدە بايان قىلاي:

(1) باجگىرلىق قاچان شەكىللەنگەن؟

قەدىمكى قەبىلىۋازلىق دەۋرىدە (پۇلتەڭگە ئەقلى پەيدا بولمىغان دەۋردە) ھوقۇق مەركىزى بولغان ئاقساقال بىۋاسىتە مېھنەت (ئوۋچىلىق) دىن ئايرىلغانلىقى يەنى يېپ-تەكچىلىك ئەقلىنى ئىزدەيمەن دەپ پىنھان سۈكۈتكە مەجبۇر بولغانلىقى ئۈچۈن، توقۇقى چېچىلغان خام ئاۋام مېھنەت (ئوۋچىلىق) رىزىقى ماتېرىياللىرىدىن مەلۇم نىسبەتنى «سېلىق» تەرىقىدە ئاقساقالغا بېرىتتى. ئاقساقال «سېلىق» نىسبەتلىرىدىكى قىممەتنى بەلگىلەيدىغان «قىلىق» گەپلىرىدىن چېچىپ تۇراتتى.

قەبىلىۋازلىق دەۋرى تەرەققىي قىلدى، قۇلدارلىق دەۋردە قۇلدارلىق ئەقلى مەدەن ۋە قەغەزدىن بولغان «پۇل» دېگەن «قۇل» نى ئىختىرا قىلىپ، «قۇل» بىلەن قۇللارنى گوللاش ئەقلىنى ئىختىرا قىلدى. ئاندىن «بانكىرلىق» باشلاندى، يەنى «بۇرۇنقى باجگىرلىق» ئۈستىگە بانكىرلىق قوشۇلدى.

ئەسلىدە «ئىنساپ» ئەقلى بويىچە ئېيتقاندا، ئەقىلىسىز باجگىرلىق ئەھمىيىتى قالمىغاندىن كېيىن ئۇنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش لازىم ئىدى. بىراق قۇلدار، فىئودال، كاپىتال ھوقۇقدارلىقتىكى ئىنساپسىزلىق (ئېكسپىلاتاتسىيون روھى) زورلاش بىلەن گوللاشنى ئىككى قۇل بىلگەنلىكى ئۈچۈن، نەچچە مىڭ يىللىق تەرەققىيات ئاستا بولدى. شۇنداقلا يەل-سىمان ئۈچىنچى قول بولغان باجگىرلىق، بانكىرلىق ئەقلى تەرەققىياتىغا توسالغۇ بولدى.

ئاڭلىشىمچە 1962 - يىللىرى ئامېرىكىدىكى بىر ئىكۈنۈ-مىك (ئىقتىسادشۇناس) باج تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش تەسەۋۋۇرىنى بايان قىلغان. بىراق، ئۇنى ھېچكىم چۈشەنمىگەن. كېيىن تەتقىق قىلغۇچىلار چىقىپ باج نىسبىتىنى ئازايتىش نەزەرىيىسىنى تەجرىبە قىلىپ نەتىجە ھېس قىلغان. ئامېرىكا تەتقىق قىلىپ باجگىرلىقتىن كۆرە بانكىرلىق (ئاكسىيە) مەسىلىسىگە كۆپرەك دىققەت قىلغان. ئاخىر 90 - يىللاردا ھېلىقى ئىقتىسادشۇناس ئالىمغا نوبېل مۇكاپىتى بېرىلگەن.

ھازىرقى ئەھۋالنى ئالاھىيلى. مەملىكىتىمىزدە ھەر

ۋى مەھسۇلاتى ئىدى. ھايۋانات بۇرۇنقى تىندۇرما زاپاس بىلەن ئىختىرا قىلىپ، ئېچىرماپ ئاندىن ئىستېمالغا مەجبۇر بولدى. بالىلارنىڭ تاماق يېمەي ئوينايەن دېيىشلىرىمۇ ئىختىرا ئېھتىياجى.

ئەمدى تەبىئەت روھى بىلەن كۆز تەيلى.

يەر يۈزىدىكى تاغلار، قارلىق چوققىلار يەر يۈزىگە، بولۇپمۇ قاقاسلىققا لازىملىق سۇنىڭ ئۈچ نىسبىتىنى مۈزلە-تىپ ياتىدۇ. تاغلاردىن كېلىدىغان تارم دەريالارمۇ ئاسان يوللارنى تېپىپ دېڭىز بوي شورلىشىپ ياتىدۇ. تاغلار بولمە-خان بولسا، شامال بۇلۇتلار يەر ئايلىنىشىدا تەكشى يېيىلىپ، يەر يۈزى ئورمان يايلاق بولۇشى مۇمكىن ئىدى.

بۇنداق قاراشلارنى تۆۋەندىكى ئون قەۋەت تەسەۋۋۇر بىلەن يەكۈنلەيمەن:

① قۇياشنىڭ يورۇق دولقۇن، قۇبادىنىڭ سوغۇق دولقۇن چېچىشى ئىختىرا؛ ② يەر ماگمىسىنىڭ تەپچىرىش-دىن يەر شارى ماگنىتلىق مەيدانى تەپچىرەپ ئېگىزلىكتىكى لەيلەشلەرنى ھاسىل قىلىشى - ئىختىرا؛ ③ ئاتموسفېرانىڭ نىسپىي مۇقىملىقىمۇ ئىختىرا؛ ④ ئاپتاپ - ھاۋا رېئاكسىيىسىدىن ھاسىل بولغان رەڭلەر، شەپقەتلەر - ئىختىرا؛ ⑤ گېئو ۋە بىئو ماتېرىيىنىڭ چاقناشلىرىمۇ - ئىختىرا؛ ⑥ جانلىق ۋە ئىنسان شەكلى، گۈزەللىكى - ئىختىرا؛ ⑦ ئىنسان مېڭىسىدىكى تەپەككۈر، تەسەۋۋۇر، ئۇقۇم، سۈرەت، گەپلەر، خەتلەر - ئىختىرا؛ ⑧ ھەر خىل قورال سايمانلار قۇرۇلۇشلار - ئىختىرا؛ ⑨ ئىلىمى فانتازىيە، خاتا بولسىمۇ خىياللارمۇ - ئىختىرا؛ ⑩ غايىۋى جەننەت خىياللىرىمۇ - ئىختىرا.

خېرىدارىنىڭ كۆڭلىگە گۇمان چۈشۈپ: بۇنداق ئىختىرا - «بىرىنچى ئېھتىياج» دېگەن گەپ قەدىمدىن تارتىپ خۇدا (قۇلدار) نىڭ قۇل (قۇلكار) نى ئىختىراغا رام قىلىپ ماتېرىياللىرىنى ئېلىۋېلىپ ئىستېمال قىلىش مېھرى ئەمەسمۇ دېيىش مۇمكىن.

خاتىرجەم بولغىن، ئەم گۇمان، ئىستېمال - ئىختىرا مۇتلەق تاناسىپ. ئۇ ھازىرچە ساڭا بەرمىگەن (ئىختىرا) قىلمىغان بىلەن مېھرىبانى ئۈچۈن بېرىدۇ، ئىختىرا قىلىدۇ. ئايلىنىشلار ئارقىلىق ساڭمۇ كېلىدۇ.

6 - باب بانكىرلىق ۋە باجگىرلىق مەسىلىلىرى بويىچە

ھازىر، دۆلەتنىڭ سەككىز قاتلاملىق ھوقۇقى ئورگانلىرىدىكى مالىيە باشلىقلىرى ۋە خادىملىرى بانكىرلىق بىلەن باجگىرلىقنى خۇددى ئوڭ قولىدا پۇل تەڭگە چېچىپ، سول

مەھسۇلات ماتېرىياللىرىنى ئۇ «ھوقۇق» تەرەپكە سېتىپ پۇل تەڭگە ئالدى، بۇنى ئېلىۋالدىغان باجگەر بولمىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ پۇل تەڭگىنى ئىشچى، دېھقانلارغا مائاش (ھەق) تەرىقىسىدە تارقىتىدۇ. يەنە لازىملىق ماتېرىياللارنى ئېلىش ئۈچۈن سەرپ قىلىدۇ. توپۇنغان ئىشچى تېخىمۇ قە- تىرقىنىپ ئىشلەيدۇ (ئىستېمالى ياخشى بولغانلىقتىن، ئىختىرا دىمۇ ياخشى بولىدۇ). ماتېرىيال ئالدىغان پۇل تولۇق بول- خانلىقى ئۈچۈن، ماتېرىيال ئاساسىمۇ كۈچلۈك بولىدۇ. شىركەت ئىختىراۋى كۈچىمۇ ئۆسىدۇ. ماتېرىياللىرى سۈپەت- لىك بولىدۇ.

بانكىلىق فورمىسىنى

$$\frac{4}{4} P \rightleftharpoons \frac{4}{4} H$$

شەكىلدە ئېنىق ھېس قىلىش مۇمكىن.

بەدەندە: قان تومۇرلاردا قانۇنى ئېقىش ۋە يېنىش را- ۋانلىقى ساپ قان بولسا نورمال بولغان بولىدۇ. ئەگەر قانغا يات بولغان ياغ ئېلېمېنتلىرى قوشۇلۇپ قالسا، قاندىكى ياغ مىقدارى كۆپىيىش تۈپەيلى، قاندىكى ئايلىنىمى راۋان بولماي- دۇ، جان (نېرۋانى ئېلېكترون ئېقىمىدىمۇ، شۇنداق) جاندا داغ (رەنجىش، ئەندىش) بولىدىكەن، جان ئارامى، راۋانى بولمايدۇ، خۇددى شۇنىڭدەك باجگەرلىقتىكى «باج» دېگەن ئۇقۇم قاندىكى ياغ، جاندىكى داغ بىلەن مەنىدەش.

ھازىر، مەملىكىتىمىزدە، باج، سېلىقنى قىسمەن كۆتۈ- رىۋېتىش تەجرىبە قىلىنماقتا، بىراق تۆۋەندىكى ھوقۇقى قاتلاملاردا بۇنداق تەجرىبە ئاستىدىكى بىلىم ئېنىق بولمى- خانلىقى ئۈچۈن، باج، سېلىق باھانىسىدە پارىخورلۇق، خىيا- نەتچىلىك قىلماقتا، مائاشقا لايىق ئىشلىمەسلىك بىلەن ھاسىل بولغان ھۈرۈنلۈك تىندۈرمىسى ئۈستىگە پارىخورلۇق تىندۈرمىسى قوشۇلۇپ قاندىكى ياغ، جاندىكى داغ تېخىمۇ قەۋەتلەپ سورتى بولمىسىمۇ «تەبىئەت قانۇنى» تۈپەيلى «سېمىزلىكتىن - چىرىيدىغان» بىدائۇ كېسەللەر تېڭىرقاش ئىچىدە پىنھان ئىگىزماقتا.

دېمەك، «باج سېلىق» بىلەن «قان بېسىم» تاناسىپدۇر.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

ئاپتور: قەشقەر ۋىلايەتلىك ئەدەبىيات، سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىدە.

تەھرىرلىگۈچى: ئىسلامجان شېرىپ بەشكېرەمى

قېتىم مائاش ئۆستۈرۈش ھەرىكىتى بولغان ھامان تېخى تولۇق ئەمەلىيەتتە تۇرۇپ تاۋار باھاسى ئۆرلەپ كېتىدۇ. بۇ نېمە ئۈچۈن؟ باجگەرلارنىڭ نەپىسى تاقىلداپ، ئىقتىسا- دىيات ساھەلىرىگە قارىتا ئالدىغان باج، سېلىق، نىسبەتلىرى- نى كۆپەيتىدۇ. ئاندىن ئىقتىسادىي تىجارەت ساھەلىرىنى چىقىم ئورنىنى قاپلاش ئۈچۈن باھانى دەرھال ئۆستۈرۈشكە باشلايدۇ. نەتىجىدە ئون يۈەن مائاش مەزگىلى بىلەن يۈز يۈەن مائاش مەزگىلىدە چوڭ ئۆزگىرىش بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆپ مائاشلىق قاتلاملار بىلەن ئاز مائاشلىق قات- لاملار ئارىسىدىكى پەرقمۇ كۆپىيىپ كېتىدۇ.

ئەمدى ساپ بانكىلىق ئەقلى بويىچە تەققاسلاپ كۆ-

رەيلى:

دۆلەت دېگەن ئابستراكت ئۇقۇم ئاستىدا چېگرا ئىچىدە زېمىن بولىدۇ. ھەر بىر پارچە زېمىن كونكرېتىنى ئىنساندىن ئىبارەت مۈلۈكدار ئىلكىدە بولىدۇ. (دۆلەت ئىگىدارلىقى ئەسلىدە مەركەزدىكى مۇستەبىت روھلار ئىگىدارلىقى (دې- مەكتۇر). ھەممە يەردە پۇقراۋى (توقۇق) ئىقتىسادىي ھېس- سىياتىنىڭ تىرىكچىلىك ھەرىكىتى بولىدۇ.

بانكىلىق ئەقلى بويىچە دۆلەت مەركىزى «پۇل تەڭگە» نى ئىختىرا قىلىپ، 8 قاتلام ھوقۇقى، مەمۇرىي ئورگانلارنىڭ مەۋجۇتلۇق ۋە تەرەققىيات راسخوتى ھوقۇق- دار باشلىق ۋە خادىملارنىڭ مائاشى مۇكاپاتى تەرىقىسىدە تارقىتىدۇ (يۇقىرىقى سىخىمغا قارالسۇن). ئورگانلار ۋە باشلىق خادىملار «پۇل تەڭگە» بىلەن «ھالال» شەكىلدە ئىقتىسادىي ساھەلەردىن ئىقتىسادىي ماتېرىياللارنى سېتىپ ئالىدۇ. ھۇل رەمى مال مەھسۇلات، (قۇرۇلۇش، ماتېرىيال- لار) ھوقۇقى ئورگان ۋە باشلىق، خادىم تەرەپكە ئۆتىدۇ. بايلىق توپلىنىدۇ. «پۇل تەڭگە» ئالغان ئىقتىسادىي قاتلاملار «پۇل تەڭگە» نى ئۆز ئارىسىدىكى ماتېرىيال ئالماشتۇرۇش قورالى قىلىدۇ. نەتىجىدە ئىقتىسادىي ھېسسىيات جانلىنىدۇ. جانلانغان ئىقتىساد (ھۇل رەمى) يەنى ھوقۇقى قاتلاملار- دىن كېلىدىغان پۇل تەڭگە تەرەپكە ئۆتۈپ تۇرىدۇ. بۇنداق جەمئىيەت مەدەنىيەت (كۈلتۈر) مۇناسىۋەتنى تېخى بىر بەدەن- دىكى نورمالى تەرەققىياتقا سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى.

«پۇل - مەي... پۇل - توك». پۇل تەڭگىدەك ھۇش (سېزىم) ئىككى تەرەپلىمە نېرۋانى سىملار بىلەن مې- گىدىن بەدەن قاتلاملىرىنى بويلاپ ماڭدى. ئاندىن ھۇل رەمى (كۈچ) قاتلاملاردا جانلىنىپ، مېگە تەرەپكە قۇد بولۇپ باردى. يەنە «ھۇش» جانلاندى.

ئەمدى بىر شىركەت (مەيدان، يېزا) نەقلىنى ئالايلى. ئۇ «كىچىك دۆلەت»، بۇ «توقۇق» ئۆزىنىڭ ئۇل (مال -

«ئوغۇزنامە» دىكى نۇردىن ھامىلىدار بولۇش

ئەپسانىسى ۋە ئۇنىڭ ئىچكى قاتلىمى

قۇربان مۇھەممەتتۇردى نىران

1

شەيىلەرنىڭ ئىچكى مەزمۇنىغا قارىغاندىمۇ، كۆپرەك ئۇلارنىڭ سىرتقى ئوبرازىنى ئاساس قىلغانىدى. شۇڭا ئۇلاردا ئابىستراتك تەپەككۇرغا قارىغاندا ئوبرازلىق تەپەككۇر نىسبەتەن تەرەققىي قىلغانىدى. ③ ئۇلار ئەپسانىلەردىكى ھەر بىر ئىسىم ياكى باغلىنىشنى ئىنتايىن سىرلىق مەنىلەرگە ئىگە قىلغانىدى. بۇنداق ئىسىملار ياكى باغلىنىش بىزنىڭ ھازىرقى تىلىمىزدىكى ئىسىملارنىڭ لېكسىكىلىق ياكى سىمانتىكىلىق مەنىلىرى، لوگىكىلىق باغلىنىشلىرىدىن كۆرە، كۈچلۈك ئىلاھىي مەنىلەرگە تويۇنغانىدى. «ئانتىرو-پولوگىلارنىڭ ئەپسانە تەتقىقاتىدا شانلىق مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشەلمەسلىكىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى، بۇ خىل تەتقىقات مۇنداق ئىككى خىل پرىنسىپقا بېقىنىپ قالغانلىقىدىن بولسا كېرەك. يەنى ئەپسانىلەرنى سۆز مەنىسى بويىچە ئىزاھلاش ۋە ئۇنى ئايرىم - ئايرىم مەدەنىيەت مۇھىتىدا تەتقىق قىلىش. ④ بىز بۇ پرىنسىپلاردىن سەل چەتنىگەن ھالدا، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي ئىپپوسى «ئوغۇزنامە» دىكى نۇردىن ھامىلىدار بولۇش ئەپسانىسى ۋە ئۇنىڭ ئىچكى قاتلىمىنى پېشىپ بېرىشكە ئۇرۇندۇق. بۇ ھەم ئۆز نۆۋىتىدە «ئوغۇزنامە» نىڭ باش قىسمىنىڭ كەمتۈك ھالىتىنى روشەنلەشتۈرۈپ بېرىشكە پايدىلىق.

2

ئىنسانلارنىڭ فىزىئولوگىيىلىك جەھەتتىكى چوڭ مېڭە قۇرۇلمىسىنىڭ ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقى، ئوخشاش بىر دەۋردە ئىنسانىيەتنىڭ ئومۇمىي پىسخىك ئېھتىياجىنىڭ يەنە ئوخشاش بولىدىغانلىقى بىزگە ئىنسانلارنىڭ ئۆزى ۋە ئۆزىنىڭ كېلىش مەنبەسى ھەققىدە ئويلىنىشلىرىنىڭ دەسلەپكى مەھسۇلى بولغان يارالاش ئەپسانىلىرىنىڭ ئومۇمىي ھالىتىنىڭ ئاساسەن بىردەك بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى، شۇ مەنىدە ئايالنىڭ نۇردىن ھامىلىدار بولۇش ئەپسانىسىمۇ دۇنيادىكى قەدىمىي مىللەتلەرنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ئومۇمىي سۈرئەت مۇتەئەدۇر. تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەپسانە - رىۋايەتلىرى،

ئېپوسنىڭ ئەپسانىدىن تەرەققىي قىلىپ چىققانلىقىدەك پاكىت تەبىئىي ھالدا بىزنىڭ ئەپسانە بىلەن ئېپوسنىڭ بىر - بىرىگە تۇتىشىش جەريانىدىكى ئەپسانىۋى سۈرئەتلەرنىڭ ئىچكى قاتلىمىنى پېشىپ بېرىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ. روشەنكى، ئەپسانە «ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ مەنتىقىسى، لوگىكىسىز تەپەككۇرىنىڭ ئىپادىلىنىشى» ①، ئىپتىدائىي ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئىككىنچى، ئەپسانە مەھسۇلى سۈپىتىدە تولۇق يىراق مۇساپىگە ئىگە. «ئەپسانە دەۋرى ئەدەبىياتى ئىپتىدائىي ئىنسانلار قاراڭغۇ غارلارغا دەشەتلىك يىرتقۇچىلارنىڭ قورقۇنچلۇق ئوبرازلىرىنى سىزغان دەۋرىدە ئەمەس، بەلكى ئالەمنى ياراتقۇچى قۇياش ئىلاھىنى ئىنسان شەكلىدە تەسۋىرلەشكە باشلىغان ئىپتىدائىي ئانىمىز دەۋرىنىڭ روھىيەت ئۇتۇقلىرى ئاساسىدا مەيدانغا كەلدى. ② ھەممە نەرسىلەر ئارىسىدا كۆرۈنمەس بىر خىل سىرلىق مۇناسىۋەت بار دەپ قارايدىغان ئاشۇ ئانىمىز دەۋرىدە كىشىلەر تەبىئەتتىن ئۈستۈن بولغان بىر خىل يۈكسەك روھنى تەسەۋۋۇر قىلىپ، ئوبىيكتىپ دۇنيانىڭ سىرى كۆرگىلى بولمايدىغان سېھرىي دۇنيادا دەپ تونۇپ، ئىنسان تەپەككۇرىنى بىۋاسىتە ئىلاھلارغا باغلاپ تەسەۋۋۇر قىلىشتى. جەمئىيەت تەرەققىياتى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئىنسانىيەتنىڭ ئىلاھلار دۇنياسىنى يارىتىشى ماھىيەتتە ئۆزلىرىنىڭ ئەتراپىدىكى ئوبىيكتىپ شەيىلى ۋە مۇھىتنىڭ ئىسكەنجىسىگە چۈشۈپ قالغانلىقىدىن بولدى. بۇ ماھىيەت ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئەقلىي جەھەتتە يۈكسەكلىكنىڭ مەھسۇلى بولغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تۆۋەنلىكى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەنىدى. شۇ دەۋرلەردە يارالغان ئەپسانىلەر ئىنسانلارنىڭ ئەڭ تۈپ مەنپەئىتى ۋە ئۇلار بىلەن ئەڭ بىۋاسىتە ئالاقىدار بولغان شەيىلەر، ھادىسىلەر بىلەن چەكلەنگەنىدى. بىلىش تەرەققىياتى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئۇلار شۇ شەيىلەرنى ئەڭ ئوبرازلىق، ئىلاھىي يوسۇندا تەسۋىرلىگەن، سىمۋوللۇق تەرىزدە ئىپادىلەنگەنىدى. چۈنكى «ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ساددا تەسەۋۋۇرىدا سىمۋوللۇق ئاڭ

شەيئىلەرگە بولغان تونۇشى ئاي ۋە ئاي نۇرىغا بېقىنغان. دى. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە «قۇياشنىڭ ئىللىقلىقى پەقەت بىخنىڭ ئۆسۈپ - يېتىلىشىنىلا تېزلىتەلەيتتى. بىراق، قەدىمكىلەرگە نىسبەتەن ئۇرۇق ئۇسلا جېنى يوق نەرسە ئىدى. بىخ سۈردى دېگەندىمۇ، بۇ خىل كۈچ تەبىئەتتىن تاشقىرى بىر خىل ھۇسۇل ئاتا قىلغۇچى كۈچ تەرىپىدىن ئاتا قىلىناتتى. بۇ سىرلىق ئىلاھ - شۇ دەۋردىكى تەڭرىلەر تەڭرىسى ئاي تەڭرى ئىدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئايىنى ئاشۇ ئىلاھىي كۈچ ۋە ھۇسۇلنىڭ مەنبەسى دېگىنى شۇ مەنىدە ئىدى. ئۇلارغا نىسبەتەن بۇ خىل تونۇش ھەرگىزمۇ تېتىق. سىزلىق ھېسابلىنايتتى. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە ئاي بولمىسا ئۆسۈملۈكلەر ئۆزۈڭىدىن ئۆسەلەيتتى. ئۇرۇقلار بىخلىنىپلا مايتتى، ئايىنىڭ قۇۋۋىتى بولمىسا، ھايۋاناتلار ۋە ئاياللارنىڭ ئەۋلاد قالدۇرالىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى» ⑤ قىسقىسى، ئۇلار ئايىنى بارلىق ھاياتلىقنىڭ مەنبەسى دەپ قارايتتى. ئا. ياللىق نۇقتىسىدىن «ئۇلار ئاياللارنىڭ ئاي بىلەن چوقۇم ئوخشاش خاراكتېرى بار، دەپ قارايتتى. چۈنكى بۇ خىل قاراش پەقەت ئايال بىلەن ئايىنىڭ «تولۇش» ئالاھىدىلىكى جەھەتتىكى ئوخشاشلىقىدىنلا ئەمەس، يەنە دەۋرىيلىك جەھەتتىكى ئادەت كېلىش ئالاھىدىلىكىدىن كېلىپ چىققاندى» ⑥ «كىشىلەر ئايىنىڭ ئاسماندىكى ئورنى ۋە ئا. ياللىق 28 - كۈندە بىر قېتىم ئادەت كېلىشىنى بىر - بىردىگە باغلاپ، ئايىنىڭ تولۇق - كەمتۈك ھالىتىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئايالنىڭ ھامىلىدار بولغاندىن كېيىنكى بەل قىسمىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ تەسەۋۋۇر قىلىشقان. دى. نەتىجىدە بۇ ساماۋىي ئانغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇنلىغان ھېكايىلەر ئەنە شۇنىڭدىن تەرەققىي قىلىپ چىققاندى» ⑦ شۇ دەۋرلەردىكى كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە ئەر - خوتۇنچىلىقنىڭ رولى پەقەت ئايالنىڭ جىنسىي يولىنى راۋانلاشتۇرۇپ، ئاي ئىلاھى ياكى ئاي نۇرىنىڭ ئايالنىڭ قورسىقىغا بىمالال كىرەلىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئىدى. ئەر - خوتۇنچىلىقنى ھامىلىدار بولۇشنىڭ تۈپ شەرتى دەپ قارىمايتتى. «چۈنكى ئەر - خوتۇنلۇق بىلەن ھامىلىنىڭ يېتىلىپ ھەرىكەتكە كېلىش ھالىتى ئوتتۇرىسىدىكى ۋاقىت نىسبەتەن ئۇزۇن بولغاچقا، قەدىمكى دەۋردىكى ئاياللار ھامىلىنىڭ قىمىرلىشىنى ھەققىي ھامىلىدار بولغان ۋاقىت دەپ قارايتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، بەزى ئاياللار تۇغۇش ئىقتىدارىنىڭ كەملىكى تۈپەيلىدىن، ھامىلىدار بولۇشنى ئەر - خوتۇنچىلىقنىڭ مەھسۇلى ئەمەس دەپ قارايتتى» ⑧ ئەلۋەتتە، ئاياللار ئاي نۇرىدىن بىۋاسىتە ھامىلىدار بولالمايتتى، ئاي ئىلاھى مەلۇم بىر ۋاسىتىچىنى يەر يۈزىگە ئەۋەتىپ، پەرزەنتكە ئېھتىياجلىق ئاياللارغا سوۋغا قىلاتتى. بەزى ئاياللار ئاي تولۇپ چىققان

ئېپوسلىرىدىمۇ بۇ تۈردىكى ئەپسانىۋى سۆزىتلەر ئاساسەن ئومۇملىشىپ كەتكەن. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئېپوسى «ئوغۇزنامە» دىمۇ بۇ تۈردىكى ئەپسانىۋى سۆزىت باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئېپوسلىرىدىكىدەك ئۈنچە ئېنىق، تەپسىلىي بولمىسىمۇ، بىراق ئۆزىگە جۇغلانغان ئىپتىدائىي سۆزىت ئەندىزىسى ۋە بىر پۈتۈن سۆزىت ئەندىزىسى بىلەن قوشۇلۇپ، شۇ تۈردىكى ئەپسانىۋى سۆزىتلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئۈلگىسى سۈپىتىدە ئالاھىدە گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. يەنى «ئوغۇزنامە» دىكى ئايخاننىڭ كۆزىنىڭ يورۇشى مۇشۇ تۈردىكى ئەپسانىگە كىرىدۇ. گەرچە «ئوغۇزنامە» دە ئايخاننىڭ قانداق ھامىلىدار بولۇشىغا دائىر تەپسىلىي مەلۇمات ئۇچرىمىسىمۇ، بىز بۇ سۆزىتنى شۇ تۈردىكى ئەپسانىلەرنىڭ ئومۇمىي سۆزىت ئالاھىدىلىكىگە باغلاپ چۈشەندۈرەلەيمىز.

بۇنىڭدا ئالدى بىلەن بىز مەسىلىنى زامان نۇقتىسىدىن ئىنسانىيەتنىڭ ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق دەۋرىنىڭ ئىپادىسى بولغان قۇياش ئېتىقادچىلىقىغا، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇنقى ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق دەۋرىنىڭ ئىپادىسى بولغان ئاي ئېتىقادچىلىقىغا، ماكان نۇقتىسىدىن ئورتاق مەدەنىيەت چەمبىرىدىكى ۋە ئوخشاش جۇغراپىيىلىك مۇھىتتا ئاساسەن ئوخشاش شىپ كېتىدىغان مەدەنىيەتنى بەرپا قىلغان، تەپەككۈر ئۆسۈملۈكى جەھەتتىن ئاساسەن ئوخشاش كېتىدىغان قېرىنداش خەلقلەرنىڭ ئاغزاكى ئەسەرلىرىدىكى نىسبەتەن يېقىن كېلىدىغان سۆزىتلەرغا سېلىشتۇرۇپ، يېقىنلاشتۇرۇپ تەھلىل قىلىشنى لايىق تاپتۇق.

3

يىغىمچىلىك ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق نېگىزلىك ئورۇنغا ئۆتمىگەن ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدە ئايىنىڭ ئۆزگىرىش ۋە پەيدا بولۇش قانۇنىيىتى بويىچە تۇرمۇش پائالىيەتلىرى بىلەن مەشغۇل بولۇشتەك تۇرمۇش تەرتىپى ئاساسىدا ئايغا ئېتىقاد قىلىش، ئاي ئىلاھىنى بارلىق ئىلاھلارنىڭ بېشى قىلىپ تەسەۋۋۇر قىلىش شۇ دەۋردىكى ئېتىقاد ۋە تەپەككۈرنىڭ ئومۇمىي ھالىتىگە ئايلانغانىدى. چۈنكى نەسەب ۋە مۈلۈكچىلىك ھوقۇقى جەھەتتە مۇتلەق ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدىغان ئاياللارنىڭ فىزىئولوگىيىلىك ئۆزگىرىش ئالاھىدىلىكى - ئادەت كۆرۈش، قورساق كۆتۈرۈش، تۇغۇش ئىقتىدارى بىلەن ئايىنىڭ ئۆزگىرىش ھالىتى قەدىمكىلەرنىڭ نەزىرىدە ئاساسەن ئوخشاش ئىدى. قۇياش نۇرىنىڭ جانلىقلارنىڭ ئۆسۈشى ۋە كۆپىيىشىدىكى رولى تېخى ئۇنچىلىك چوڭقۇر دەرىجىدە تونۇپ يېتىلمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، ئۇلارنىڭ ئېتىقاد چۈشەنچىسى ۋە

«بىر كېچىسى ئاق ئۆينىڭ تۈڭلۈكىدىن خۇددى ئاپتاپتەك بىر نۇر كۆرۈنگەندەك بولدى. بۇ نۇر يەنە ياش يىگىت سۈرىتىگە كىرىپ، ئالانقۇۋا بىلەن ھەمبەستەر بولدى. ئۇ- نىڭدا بىر خۇشاللىق پەيدا بولۇپ ھامىلىدار بولۇپ قالدى» ⑩ بۇ ئىككى ئەپسانە (ئەمەلىيەتتە بىر ئەپسانە) ئايخاننىڭ نۇردىن ھامىلىدار بولغانلىقىنى بىۋاسىتە ئېنىقلىمايلىمىمۇ، بىراق بۇ تۈردىكى ئەپسانىلەرنىڭ ساقلىنىپ قالغانلىقىغا پاكىت بولالايدۇ. بىز مەسىلىنى تېخىمۇ چوڭقۇرراق يېشىپ بېرىش ئۈچۈن يەنە تۈركىي تىللىق قوشنا خەلقلەرنىڭ قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىدىكى قەھرىماننىڭ غەيرىي تۇغۇلۇش، قەھرىماننىڭ ئانىسىنىڭ غايىبىتىن ھامىلىدار بولۇش سۈرىتىلىرىغا مۇراجىئەت قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. ئۇرغالچا قەدىرباي نەشرىگە تەييارلانغان قىرغىزلارنىڭ قەھرىمانلىق ئېپوسى «ماناس» تا بۇ ھەقتە مۇنداق بايانلار ئۇچرايدۇ: «كۈنلەرنىڭ بىرىدە ياقۇپ بىلەن چېپىردى قېلىن توقايىنىڭ ئارىسىدىكى چوڭ بۇلاقنىڭ بويىدا گۈلخان يېقىن قونۇشقان بىر تۈندە، چېپىردىنىڭ تېنىگە يەنە بىر ئىللىق نۇر تامغاندەك بولدى. ئۇنىڭ ئالتە مىڭدەك تومۇر پەيلىرى چوڭ بولۇپ كۆيۈپ، ئاتىمىش بۇغۇنى چوڭ بولۇپ ئېرىپ، تاڭ ئاتقۇچە ئۇخلىيالمىدى» ⑪ «گۆر ئوغلى» داس- تانىنىڭ قازاقچە ۋارىيانتىدىمۇ يەنە مۇنداق ۋەقەلىك ئۇچرايدۇ: «قەدىمكى زاماندا تەكە جەۋمىنە دېگەن بىر يۇرتتا بوزاي ئىسىملىك بىر خان بار ئىكەن. بۇ خاننىڭ ئىنتايىن چىرايلىق بىر قىزى بار ئىكەن. بۇ قىزنى ھېچكىمگە تەڭ قىلمايدىكەن. بۇزايخان قىزنى ھېچكىم بىلەن كۆرۈشتۈرمەسلىك ئۈچۈن بىر تۆمۈر ساراي سالدۇرۇپ قىزنى قاماپ قويىدىكەن. لېكىن كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى بۇ قىزغا كۈننىڭ كۆزى (كۈن نۇرى) تېگىپ ھامىلىدار بولۇپ قالدى. دىگەن. دادىسى بۇنى سېزىپ قېلىپ، قىزنى ئۆلتۈرۈۋېتىدىكەن. قىزنىڭ قورسىقىدىكى بالا گۆردە تۇغۇلىدىكەن. ئۇ بوۋاي بىر موماينىڭ مازارلىقتا ئوتلاپ يۈرگەن ئاق ئۆچكە- سىنى ئېمىپ چوڭ بولىدىكەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ بالىغا «گۆر ئوغلى» دەپ نام بېرىلىدىكەن» ⑫ يۇقىرىقى مەنبەلەر- دە قەھرىماننىڭ ئانىسى ئومۇمەن ئاخشىمى بىر نۇرنىڭ بە- دىنىگە تېگىشى بىلەن ھامىلىدار بولۇپ قالىدۇ. ئۇنىڭدىن مۇنداق ئىككى مەسىلە ئايان بولىدۇ: بىرى، نۇر ئايالنىڭ تېنىگە ئاخشىمى تېگىدۇ. بۇ يەردىكى ئالدىنقى شەرت بولغان قاراڭغۇ - كېچە ئېنىقكى ئاي ئېتىقادچىلىقنىڭ يادنامىسىدۇر. يەنە بىرى، ئاخشىمى چۈشكەن نۇرنىڭ ئاي نۇرى ياكى كۈن نۇرى ئۈنچە ئېنىق ئەمەس. نېمىلا بول- مسۇن، بۇ يەردە ئاي ئېتىقادچىلىقى بىلەن قۇياش

ئاخشىمى بەدىنىنى ئوچۇق قويۇپ، ئاي ئىلاھىغا ئۆزىنى تاپشۇراتتى. بۇنداق تۇنىش كۆپ ھاللاردا ئورمانلىقلاردا، سۇلۇق جايلاردا ئېلىپ بېرىلاتتى.

ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى شۇنى كۆرسەتتىكى، ھەر بىر قېتىملىق ئىش تەقسىماتىنىڭ كېلىپ چىقىشى ياكى ئۆزگىرىشى ئېتىقاد جەھەتتىكى ئالماشتىرىش ئىلگىرى سۈرۈپ كەلدى. ئومۇمەن ئەرلەر ئومۇمىي مۈلۈك- چىلىكنىڭ نىسپىيلىكى بولغان شەخسىي مۈلۈكلەرنى توپ- لاشقا باشلىغان ۋاقىتلاردا، ئەرلەرنىڭ ھوقۇقى ۋە ئاتا- ئۇ- رۇقداشلىق تۈزۈمى ئۈستۈن ئورۇننى ئىگىلەشكە باشلىدى. نەتىجىدە ئاي ئېتىقادچىلىقنىڭ ئورنىنى قۇياش ئېتىقادچى- لىقى ئىگىلەشكە باشلىدى. قۇياش ئېتىقادچىلىقى ئەرلەر ھۆكۈمرانلىقى ئۈستۈن ئورۇنغا ئۆتۈشكە تىرىشىش بولغان بولسا، مەنىۋى پائالىيەتتى ئەرلەرنى قۇياش ئىلاھىنىڭ ئوغلى ياكى يېرىم ئىلاھ، يېرىم ئادەم شەكىلدە چەكسىز كۈچ - قۇدرەتكە ئىگە دەپ تەسەۋۋۇز قىلىپ، ئىنسانلارغا خەۋپ ئېلىپ كېلىۋاتقان تەبىئەت كۈچلىرىنى بويسۇندۇرۇش، قالايمىقانچىلىقنى تەرتىپلەشتۈرۈش، ئۇلارنى ئۆز مەقسىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشنى ئاساسىي تېما قىلغان ھەرخىل ئەپسانە - رىۋايەتلەرنى توقۇش، قىيا تاشلارغا ھەرخىل ئەپسانىۋى سۈرەتلەرنى سىزىش قاتارلىقلار بولدى. قۇياش تىپىك ئەركىككە، ئاي تىپىك ئاياللىققا سىمۋول قى- لىنىدى. شۇنداق قىلىپ، ئاي ئېتىقادچىلىقى قۇياش ئېتىقاد- چىلىقىغا ئورۇن بوشىتىپ بەردى، لېكىن ئاي ئېتىقادچىلىقى- غا دائىر نۇرغۇنلىغان ئەپسانىۋى سۈرىتلەر قاتارىدا، ئاي نۇ- رىدىن ھامىلىدار بولۇش ئەپسانىسى قۇياش ئېتىقادچىلىقى دەۋرىدىمۇ داۋاملىق ساقلىنىپ قېلىۋەردى.

4

نۇردىن ھامىلىدار بولۇشقا ئائىت ئەپسانىلەر ئېغىز ئە- دەبىياتىمىزدىمۇ خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. «ئوغۇزنامە» دە بۇ تۈردىكى ئەپسانە غۇۋا ياكى يوق بولسىمۇ، بۇ ئېپوسنىڭ باش قىسمىغا دائىر باشقا ۋارىيانتلىرىدا، مەسىلەن، موللا مىر سالىھ كاشىغەرى تەرىپىدىن يېزىلغان «چىڭگىزنامە»، موللا مۇسا سايرامى تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخى ھەمدى»، ئۇيغۇرلارنىڭ قەھرىمانلىق داستانى «ئەر گۆر ئوغلى» قا- تارلىقلاردا ئۇچرايدۇ. «چىڭگىزنامە» دە مۇناسىۋەتلىك مەز- مۇنلار: «بىر كېچىسى تۈڭلۈكتىن چۈشۈپ، ئول نۇر بارىپ ئاغزىدىن كىردى، ئالانقۇۋا ھامىلىدار بولدى. ھەر كېچە ئول نۇر ئۆينىڭ تۈڭلۈكىدىن كىرىپ يەنە ياسىنىپ چىقار- ىدى» ⑨ دەپ خاتىرىلەنگەن بولسا «تارىخى ھەمدى» دە:

نەشرىياتى، 1985 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 171 - بەت.
② ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىن: «قاتلاملىق ئېس-
تىكا»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997 - يىل
نەشرى، 256 - بەت.

③ موللا مىر سالىھ كاشىغەرى: «چىڭگىزنامە»،
قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى.

④ ئاللان دائىدىس: «دۇنيانى سۇ ئاستىدىن قۇت-
قۇزغۇچىلار - ئەپسانە دەۋرىدىكى ئەرلەرنىڭ ياراتمىشى»،
«مىراس» ژۇرنىلى، 1994 - يىللىق 1 - سان، 48 - بەت.

⑤ ⑥ م. خاتىن: «ئاي ئەپسانىسى - ئايال ئەپسانە-
سى»، شاڭخەي ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتى، 1992 -
يىل خەنزۇچە نەشرى، 20 - بەت، 23 - بەت.

⑦ داۋىد لىمىڭ، ئېدۋارد بېلدا: «ئەپسانىشۇناس-
لىق»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىل خەنزۇچە
نەشرى، 61 - بەت.

⑧ خې شىڭلياڭ: «جۇڭگو تۇتۇم مەدەنىيىتى»،
جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1996 - يىل خەن-
زۇچە نەشرى، 223 - بەت.

⑨ موللا مىر سالىھ كاشىغەرى: «چىڭگىزنامە»،
قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى، 11 -
بەت.

⑩ موللا موسا سايرامى: «تارىخىي ھەمدى»، مىل-
لەتلەر نەشرىياتى، 1988 - يىل 2 - نەشرى، 58 -
بەت.

⑪ ئۇرغالچا قەدىرباي نەشرگە تەييارلىغان
«ماناس»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1993 - يىل نەشرى،
26 - بەت.

⑫ مېھرىي مەتبىلى: «تۈركى تىللىق خەلقلەر ئې-
پوسلىرىدىكى قەھرىماننىڭ ئالاھىدە تۇغۇلۇش مۇتىقى
ئۈستىدە تەھلىل»، «مىراس» ژۇرنىلى، 1996 - يىللىق
3 - سان، 70 - بەتتىكى نەقىل.

⑬ ئەسئەت سۇلايمان: «ئۇيغۇر تۇتۇم مەدەنىيىتى»،
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىل نەشرى، 91 -
بەتتىكى نەقىل.

ئاپتور: شىنجاڭ سەنئەت ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنى-
لىدا.

تەھرىرلىگۈچى: ھەزرىتى ئەلى بارا

ئېتىقادچىلىقى ئوخشاشلا تەسىرىنى يوقاتمىغان. بىز بۇ
يەردە فرانسوز ئالىمى رېنى گرەند (Reny Grand) نىڭ
«كۆك تەڭرى ئېتىقادى توغرىدىن - توغرا پۈتۈن تۈركلەر-
نىڭ ئانا ئېتىقادى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ» ⑬ دېگەن
سۆزىدىن كۆك تەڭرى بىلەن ئانا تەڭرىنىڭ كېيىنكى مەز-
گىللەردە ئارىلاش ئىشلىتىلگەنلىكى، قۇياش ئېتىقادچىلىقى-
نىڭ ئىپادىسى بولغان ئانا تەڭرىنىڭ ئۆزئارا گىرەلىشىپ،
«قاراڭغۇدا نۇردىن ھامىلىدار بولۇش» سۆزىنىڭ بارلىققا
كېلىشىگە تۈپ سەۋەب بولغانلىقىنى كۆرەلەيمىز.

بىز ئاخىرىدا تۈركىي خەلقلەر ئېپوسلىرىدىكى قەھرى-
ماننىڭ ئانىسىنىڭ غايىبىتى ھامىلىدار بولۇشى، بۇ توغرى-
لىق پال ئېچىلىشى، قەھرىماننىڭ غەيرىي تۇغۇلۇشىدەك
سۈرئەت مۇتىقىلىرىدىن «ئوغۇزنامە» نىڭ كەمتۈك قىسمى
توغرىسىدا تۆۋەندىكىدەك قىياسنى ئوتتۇرىغا قويالايمىز:
بىر كۈنى كېچىسى ئايخان بىر نۇرنىڭ تەسىرىدە ھامىل-
دار بولۇپ قالدۇ ياكى مەلۇم بىر نۇر تەرىپىدىن ھامىل-
دار بولۇپ قېلىپ چۈش كۆرىدۇ. تۇغۇلماقچى بولغان با-
لىنىڭ قىياپىتى چۈشىدە زاھىر بولىدۇ. باشقىلار بۇ
چۈشنىڭ ياخشىلىقىنىڭ بېشارىتى ئىكەنلىكىنى دېيىشىدۇ.
تۇغۇلماقچى بولغان بۇ بالىنىڭ ئىسمى «ئوغۇز» دەپ ئاتا-
ماقچى بولىدۇ. مانا مۇشۇ يەردىن باشلاپ ئېپوسنىڭ بىز-
گىچە يېتىپ كەلگەن قىسمى باشلىنىدۇ. بىزنىڭچە، ئېپوس-
نىڭ باش قىسمىدىكى بۇقنىڭ سۈرىتىنىڭ بېرىلىشى ئاي-
خاننىڭ چۈشىدە كۆرگەن پەرزەنتىنىڭ سىمۋوللۇق كۆرۈ-
نۈشى، يەنى ئوغۇز خاقانىنىڭ ئايخاننىڭ چۈشىدىكى
غەيرىي ھالىتى بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى تۈركىي تىللىق
خەلقلەر ئېپوسلىرىدا قەھرىمان كۆپىنچە ئىنتايىن غەيرىي
ھالەتتە تۇغۇلىدۇ ياكى ئۇنىڭ غەلىتە تۇغۇلۇشى توغرىلۇق
ھەر خىل پاللار ئېچىلىدۇ، بېشارەتلەر كېلىدۇ.

بىز يۇقىرىدا «ئوغۇزنامە» نىڭ باش قىسمىدىكى
كەمتۈك بايانلار ھەققىدە تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئېپوسى-
رىدىكى نۇردىن ھامىلىدار بولۇش ئەپسانىلىرى توغرىسى-
دىكى بايانلارغا ۋە «ئوغۇزنامە» سۆزلىرىنىڭ ئۆزگىرىش
ھالىتىگە ئاساسلىنىپ بىر قىسىم تەھلىلىمىزنى ئېلىپ
باردۇق. ئوتتۇرىغا قويغىنىمىز بىر خىل پەرزەنتلا ئىبارەت
بولۇپ، بۇ ھەقتىكى تەتقىقات تېخى چوڭقۇرلۇققا يەتمە-
گەن، شۇنداقلا بىز شۇ زامان ئەپسانىۋى مۇھىتىدىن مەڭ-
گۈلۈك يىراقلىقتا تۇرۇۋاتقان شارائىتتا تەھلىلىمىزنى
ئىلمىي پەرز بىلەن ئاخىرلاشتۇردۇق.

ئىزاھلار:

① لېۋى بروھىل: «ئېتىقادىي تەپەككۈر»، «سودا

قەشقەر خەلق ئەلنەغمە سەنئىتى

سەپەر ھۈسەين، مۇھەممەت تۇرسۇن ئىبراھىم

بىلەن «ئەلنەغمەچىلەر» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. ئەلنەغمە سەنئىتى - خەلقنىڭ ماددىي ھاياتى جەريانىدىكى ئىجادىي ئەمگەكلىرى، كوللېكتىپ ئەقىل - پاراسەتنىڭ جەۋھىرى بولۇپ، ئۇلار خەلق بىلەن بىرگە ياشاپ، ھەرخىل مۇھىت ئىچىدە ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ساقلاپ، خەلقنىڭ سەنئەت جەھەتتىكى ئەقىل - پاراسەتلىرىنى ئۇرغۇتۇپ، بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرگەن. تارىم ۋە تۈمەن دەريالىرىنىڭ دولقۇنلىرىغا ئوخشاش ئىز بېسىپ، ئۇنى زامانىمىزغا چە داۋام قىلدۇرۇپ كەلدى. خەلق ئەلنەغمە سەنئىتى - ھا. زىرقى زامان خەلق سەنئىتىنىڭ ئانىسى، ئۇنى داۋاملاشتۇرۇش ئەمەلىي ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدۇرغان، ھاياتىي كۈچ بېرىدىغان ئاساسىي مەنبە.

خەلق ئەلنەغمە سەنئىتى - مەزمۇن ۋە شەكىلنىڭ موللۇقى جەھەتتە ھازىرقى زامان مۇزىكا، ئۇسسۇل ۋە تىياتىر سەنئىتىدىن خېلىلا يۇقىرى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇنىڭ كەشلىرىگە بېرىدىغان ئېستېتىك نەرقى ۋە ئۆزگىچە ئەركىن - ئازادە ھۇزۇرىنى زامانىۋى ناخشا - مۇزىكا، ئۇسسۇل ۋە تىياتىر قاتارلىقلار ئۈستىگە ئالالمايدۇ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك مۇزىكىسى «12 مۇقام» پۈتكۈل ئۇيغۇر مۇزىكىسىمىزنىڭ جۇغلانمىسى ياكى ئۇنىڭ «سۈت ئانىسى» دېيىلسە، قەشقەر خەلقىنىڭ ئەلنەغمە سەنئىتى «12 مۇقام» نىڭ بالىسى دەپ ئاتاش توغرا، ئۇلاردا ئوخشاشلىقمۇ، ئۆزىگە خاس پەرقمۇ بار.

«12 مۇقام» نىڭ تەركىبىدىكى مۇقاملار - چوڭ نەغمە، داستان، مەشرەپ قاتارلىقلارنى بىر پۈتۈن گەۋدە قىلغان ئاساستا، يەنى بىر خىل ئاھاڭ شەكلى ئاساسىغا قۇرۇلغان بولسا، خەلق ئەلنەغمە سەنئىتى - مۇزىكىلىق ۋە مۇزىكىسىز قوشاق، مۇزىكىلىق ۋە مۇزىكىسىز ۋائىزلىق - مەدداھلىق قىلىش، ھەجۋىي كومېدىيىلىك ۋە ھەجۋىي قىلىپ سۆزلەش، ھەرخىل مەشرەپ ئوبۇنلىرى قاتارلىق ھەرخىل سەنئەت تۈرلىرىنى بىر پۈتۈن گەۋدە قىلغان كۆپ خىل قۇرۇلمىغا ئىگە، خەلقنىڭ ئىچىدىكى سەنئەت شەكلىدىن ئىبارەت.

مۇقام مۇزىكىلىرىدىكى بىر خىل قانۇنىيەت شۇكى،

قەشقەر خەلقىنىڭ شەكلى خىلمۇ خىل، رەڭدار سەنئەت خەزىنىسىدە خەلق ئەلنەغمە سەنئىتىمۇ ئۆزىگە خاس مەزمۇن ۋە شەكلى بىلەن ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىپ، ھەرخىل گۈللەر تىزىلغان بىر گۈلدەستىدەك كۆزلەرنى قالماشتۇرىدۇ.

خەلق ئەلنەغمە سەنئىتى كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن يارىتىلىپ ئەسىرلەر داۋامىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەمگەك - تۇرمۇش جەريانىدىكى ئىدىيە - ھېسسىياتى، ئۆرپ - ئادەتلىرى، ئارزۇ - ئارمان، قايغۇ - ھەسرەت، شاد - خۇراملىق، كۈلكە - چاقچاق، مۇھەببەت - نەپرەت، پەم - پاراسەت، ئەقىل - ئىدراك ۋە ئادەتلىكى قاتارلىقلارنى ماھىرلىق بىلەن ئىپادىلەپ، خەلق ئاممىسىنىڭ پىشقان تىلى، مىللىي تەسەۋۋۇرنىڭ ئەڭ گۈزەل ئۆرنەكلىرى سۈپىتىدە ئەسىرلەردىن بېرى خەلق ئاممىسىغا پۈتمەس - تۈگىمەس مەنئىۋى زوق ئاتا قىلىپ كەلدى.

خەلق ئەلنەغمە سەنئىتىنىڭ تارىخى ئۇزۇن، كۈچلۈك مىللىي پۇراققا، خىلمۇ خىل ئەپچىل، جانلىق، ھەرىكەتچان شەكىلگە ئىگە بولۇپ، دەۋرىمىزدە چەت - يىراق جايلاردىكى كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ مەنئىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتىپ، ئۇلارنىڭ ئىشتىن سىرتقى بىردىنبىر كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى بولۇپ كەلمەكتە ۋە ئۆزىنىڭ جانلىق، ھازىر جاۋاپ، ماكان - زامانغا تېز ماسلىشىشكە ئالاھىدىلىكى بىلەن زامانلارنىڭ مابەينىدە خەلق بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەپ، خەلقنىڭ سەنئەت خەزىنىسىنى بېيىتىپ، يېڭى زامان خەلق سەنئىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي سۈپىتىدە سەنئەت بېغىمىزدا چاقناپ ۋە جۈلالىنىپ تۇرماقتا.

سۆز مەنىسىدىن ئېيتقاندا، ئەلنەغمە دېگەن ئاتالغۇ تا. رىخى ئاتالغۇلاردىن بولۇپ، ئۇل ئىچىدىكى ياكى خەلق ئادەتلىرىدىكى نەغمە - ناۋا، ساز دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ، ئۇزاق زامانلار مابەينىدە ساز، ناخشا، ئويۇن - كۈلكە، ھەرخىل كۆڭۈل ئېچىش مەزمۇنىدىكى سەنئەت تۈرلىرى شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن. بۇ خىل سەنئەت بىلەن مەشغۇل بولىدىغان سەنئەتكارلار خەلق ئارىسىدا ھۆرمەت

«داستانچىلار» دەپ ئاتايدۇ. بۇ داستانچىلار داستان ئوقۇش ئارقىلىق خەلق قەھرىمانلىرىنى مەدھىيىلىگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئالاھىدە مىللىي خاسلىق ۋە مىللىي روھقا ئىگە تىللار ئارقىلىق كەڭ ئاممىنى ۋە كەڭ ياشلارنى تەربىيىگە ئىگە قىلىدۇ.

قەشقەر تەۋەسىدىكى مەشھۇر داستانچىلار ھەققىدە رىۋايەت - ئەسلىمىلەردىن باشقا ئېنىق يازما خاتىرىلەر يوق، پەقەت يېقىنقى زاماندا ئۆتكەن داستانچىلارنىڭ ئىسمىلىكى تۆۋەندىكىچە:

1. تۇرسۇن سايىم — بۇ كىشى يەكەن ناھىيە قوشراپ يېزا 9 - كەنتىدىن، ئۇنىڭ ئەل ئارىسىدا خېلى داڭقى بار بولۇپ، 78 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.
2. ئىسمايىل قارى — بۇ كىشى مەكىت ناھىيە، 1 - يېزا چامغۇرلۇق كەنتىدىن بولۇپ، ھازىر 51 ياشقا كىردى.
3. ئېلى قۇربان — بۇ كىشى مەكىت ناھىيە، قىزىل ئاۋات يېزا 9 - كەنت، يەنى تاتار ئۆستەڭدىن بولۇپ، ئۇنىڭ ئەل ئارىسىدا خېلى داڭقى بار. ئۇنى ئەل - جاما - ئەت، ئىلەك داستان دەپ ئاتايدۇ. ئۇ، «يۈسۈپ - ئەھمەد» داستانىنى ناھايىتى ياخشى ئېيتىدىغان بولۇپ، ئۇنىڭ داستان ئېيتىشى ناھايىتى يېقىملىق ئىدى. بۇ داستاندا 78 ناخشا بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى 8 ناخشا ئۆزگىچە، بىر - بىرىگە زادى ئوخشىمايدۇ. قالغان ناخشىلار ھەربىر نەزمىدە تەكرار ئوقۇلىدۇ. ئېلى قۇربان ئۆزىنىڭ خاتىرىسىنىڭ ياخشىلىقى، ئوقۇغان ئاھاڭنىڭ يېقىملىق بولۇشى بىلەن قەشقەر دائىرىسىدە «يۈسۈپ - ئەھمەد» داستانىنى تولۇق ئوقۇيدىغان خەلق داستانچىلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ، ئۆلۈپ كەتكەن.

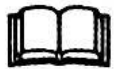
4. ئەبەيدۇللا ھاجىم — يېڭىسار ناھىيە ئۇچار يېزا، بوزغوت 13 - كەنتىدىن ھازىر 60 ياش ئەتراپىدا.
5. تۇرغۇن موللا — بۇ كىشى يېڭىسار ناھىيە، ئەگۈز يېزا كاميا كەنتىدىن بولۇپ 73 يېشىدا ۋاپات بولغان. ئۇ، داڭلىق داستانچى ھەم داڭلىق خەلق قوشاقچىسى نامى بىلەن 60 - 70 - يىللاردا نام قازانغان.
6. تۇرغۇن مۆمىن — يېڭىسار سەنئەت ئۆمىكىدە ئىشلەيدۇ. 50 ياشلاردا بولۇپ، راۋاپ چېلىپ ھەم داستان ئوقۇيدۇ، ھەم قوشاق ئوقۇيدۇ. ئۇ، خەلق ئارىسىدىكى شائىر.
7. موللا ھەمىزە — يېڭىسار ناھىيە، چولپان يېزا، 2 - كەنتىدىن بولۇپ، ھازىر 76 ياشتا.
8. ئۆمەر مامۇت — يەكەن ناھىيە، مىشايېزا 4 - كەنتىدىن بولۇپ، 70 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

بىر تەرەپتىن، خەلق ئەلنەغمىلىرى ئاكامۇللىشىپ، مۇقاملارنىڭ گەۋدىسىنى تەشكىل قىلغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، مۇقاملار گەۋدىسى ئۆز ئىچىدىن ھەرخىل شەكىل، نۇسخا ۋە ۋارىيانتلىرىغا شاخلىنىپ، ئايرىلىپ چىقىپ، خەلق ناخشىلىرى، ھەرخىل سەنئەت تۈرلىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىققان. مۇنداق مۇناسىۋەت جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئەلنەغمە سەنئىتى بىر تەرەپتىن، «12 مۇقام» نىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىلىرى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، «12 مۇقام» دىن ئايرىلىپ چىقىپ، مۇستەقىل ياشاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان كۆپ خىل تۈرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سەنئەتنىڭ يەنە بىر خىل ئالاھىدە شەكلى ھېسابلىنىدۇ. ئۇزاق زامانلار مابەينىدە داۋاملىشىپ كەلگەن قەشقەر خەلق ئەلنەغمە سەنئىتىنىڭ تۈرلىرى كۆپ بولۇپ، بىر قەدەر مۇقىمراق ۋە كۆزگە كۆرۈنەرلىكلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. داستانچىلىق

داستانچىلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدە دىققەتنى ئەڭ كۈچلۈك دەرىجىدە تارتىدىغان، خەلقنىڭ ھايات پائالىيەتلىرىنى مەزمۇن قىلغان بولۇپ قەشقەر خەلق سەنئىتى ئىچىدە ئالاھىدە ئورۇننى تۇتىدۇ. ئۇ، مۇزىكىلىق ۋە مۇزىكا سىز داستاندىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. قەشقەر دائىرىسىدە تارقىلىپ، كەڭ ئاممىنىڭ ئالاھىدە ياخشى كۆرۈپ ئاڭلىشىغا مۇيەسسەر بولغان مۇزىكىلىق داستانلار تۆۋەندىكىچە:

1. غېرىپ - سەنەم، 2. لەيلى - مەجنۇن، 3. پەرھاد - شېرىن، 4. يۈسۈپ - ئەھمەد، 5. قەمەر شاھ، 6. ھۆرلىقا - ھەمراجان، 7. نەزەر مۇپتى، 8. سېپىت نوچى، 9. شاھزادە پەررۇھ - مەلىكە گۈل روھ، 10. گۈر ئوغلى سۇلتان، 11. ۋاھمۇق - موزۇرا، 12. جانان، 13. ئابدۇراخمان غوجا، 14. سېپىت ئەنسارى، 15. بابا روشەن، 16. تاهىر - زۆھرە، 17. رابىيە - سەئىدىن، 18. ئات بىلەن تۆگە، 19. چۈش بىلەن تاز، 20. سارىخان، 21. چىن تاز، 22. پولاخان تۆرەم، بۇ داستانلار ھازىرغا قەدەر خەلق ئارىسىدا ئوقۇلۇپ، سەنئەت سورۇنلىرىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە. خەلق داستانلىرىنى كەڭ خەلق ئاممىسى ئارىسىدىكى ئاجايىپ كۈچلۈك ئەستە ساقلاش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان سەنئەتكارلار ھېچقانداق يازما ماتېرىيالغا قارىماي، ئۆزىنىڭ ئەستە ساقلاش ئىقتىدارى، ئالاھىدە قابىلىيىتىگە تايىنىپ خەلق ئارىسىدىكى ھەرخىل توي - تۆكۈن، يىغىنلىش، بايرام ۋە باشقا پائالىيەتلەردە ئوقۇيدۇ. كەڭ خەلق ئاممىسى مۇنداق سەنئەتكارلارنى چىن كۆڭلىدىن سۆيۈپ

نىڭ ھەممىسى دېھقانلار بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ سەنئەت-كە بولغان قىزىقىشى، ھەۋەسلىرى مەشىقلەردە مۇستەھكەم-لەنگەن. ئۇلار مۇنتىزىم ھالدا سەنئەت تەربىيىسى، سەنئەتنىڭ قائىدە - تۈزۈم تەربىيىسى ۋە تەشكىللەرنى كۆر-مىگەن. داستان ئوقۇش ئۇلارنىڭ ئىشتىن سىرتقى ھەۋەس قىزىقىشى ۋە كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى بولغان. سەنئەتنىڭ تەرەققىياتى، مەدەنىيەتنىڭ ئومۇملىشىشى، تۈرلۈك مەكتەپلەردە ئوقۇپ بىلىم ئېلىش قاتارلىقلار تۈپەيلى خەلق ئارىسىدىكى داستانچىلارنىڭ پەرزەنتلىرى، ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ داستانچىلىق كەسپىنى داۋام قىلدۇرۇشنى خالىسىدى. نەتىجىدە چوڭلار ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ياشلار بۇ ئىشقا قىزىقماي، بۇ ئەنئەنىۋى سەنئەت تۈرىدە ئاتىدىن بالغا، ئۇستازدىن شاگىرتقا ئۆتۈپ دەۋردىن - دەۋرگە، زاماندىن - زامانغا داۋاملىشىپ كەلمىشكە تارقىلىش يولى تارىيىپ، ئاخىرى يېتىشىپ كەلمەسلىكتەك بىنورمال ئەھۋال پەيدا بولماقتا.

داستان ئېيتىش ئۇسۇلى ۋە شەكلى تۆۋەندىكىچە:

داستانچىلار داستان ئوقۇغان جەرياندا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ چالغۇ - ئەسۋابلىرىدىن دۇتار، تەمبۇر، راۋاب، ساتار، داپ قاتارلىق سازلىرىنى چېلىپ داستان ئېيتىپ كەلگەن. داستان ئوقۇشتا ئالدى بىلەن داستاندىكى ۋەقە-لىكنى ھېكايە قىلىش ئۈچۈن بىر كىشى باش بولۇپ ھېكايە ئوقۇيدۇ. داستاننىڭ نەزمى قىسمىغا كەلگەندە ياكى دۇتار، ياكى راۋاب بىلەن نەزمىنى ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇيدۇ. بىر داستان تۈگىگەچە ھېكايە سۆزلەش، ناخشا ئېيتىش شۇ تەرىقىدە داۋاملىشىدۇ. ھېكايە ئاخىرلىشىپ، بىر داستان تۈگىگەندە «ئاللاھۇ ئەكبەرىي ساۋاپ» دەپ، سوزۇق ئاھاڭلىق ئوقۇش بىلەن سۆزلەش ئاخىرلىشىدۇ. ھەرقايسى جاي، ھەرقايسى سورۇنلاردا داستان ئوقۇپ، ھېكايە سۆزلىگەندە يۇقىرىقىدەك «ئاللاھۇ ئەكبەرىي ساۋاپ» دەپ ئاھاڭلىق بىر كەلىمە سۆزنى قىلىش بىلەن داستاننى ئاخىرلاشتۇرۇش داستانچىلارنىڭ داستان ئوقۇ-شىدىكى مۇھىم بىر ئادەت بولۇپ قالغان.

داستاندىكى نەزمىلەر بەزىدە ئاھاڭلىق، بەزىدە ئاھاڭ-سىز ئوقۇلىدۇ. مۇنداق دۇتار، تەمبۇر، ساتار، داپ قاتارلىق چالغۇلار بىلەن ئوقۇلىدىغان داستانلار كۆپ ھاللاردا ئۆي ئىچىدە مەشرەپ سورۇنلىرىدا، چايخانىلاردا، يەنە ئەمگەكچى دېھقانلار ئەمگەك قىلىپ ئارام ئالىدىغان چاغلىرىدىكى ئاممە-ۋى سورۇنلاردا، كەچ كۈزدىكى ئاخشاملاردا قوناق سويىدۇ-خان ئەمگەك سورۇنلىرى قاتارلىقلاردا ئوقۇلىدۇ. ئارام ئالغۇ-چىلار، ھاردۇق چىقارغۇچىلار، قول مەشغۇلاتى بىلەن

9. مەردان موللا - مارالبېشى ناھىيە، ئاۋات يېزا ئاۋات كەنتىدىن بولۇپ 90 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ، ھايات ۋاقىتىدا دولان قىل غېجىكىنى چېلىشقا ئۇستاز ئىدى.

10. ئابلىز قارى - مارالبېشى ناھىيە، سېرىق بۇيا يېزا ئابلىز كەنتىدىن بولۇپ ئۇ، دۇتار بىلەن داستان ئوقۇيدۇ. دۇتار بىلەن تۈرلۈك ھېكمەتلەرنى ئوقۇيالايدۇ.

11. ھاتەم موللا - مارالبېشى ناھىيە، ئالاغىر يېزا 4 - كەنتىدىن بولۇپ 80 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

12. قادىر مەخسۇت - كونا شەھەر ناھىيە، ساياۋاغ يېزا 5 - كەنتىدىن بولۇپ ھازىر 75 ياشتا.

13. مۇھەممەت توختى - كونا شەھەر ناھىيە، پاختازا - ۋۇتىنىڭ ئىشچىسى بولۇپ ھازىر 50 ياشتا.

14. ئاۋۇت راۋاب - قەشقەر دائىرىسىدىكى مەشھۇر داستانچىلارنىڭ بىرى بولۇپ راۋاب چېلىشقا ماھىر. ئۇ، نۇرغۇن داستان ۋە خەلق قوشاقلىرىنى ئوقۇيتتى. ئاۋۇت راۋاب ھازىرقى سەھنىلەردىكى مەرھۇم داۋۇت راۋابنىڭ دادىسى، ئاۋۇت راۋاب ھايات مەزگىللىرىدە ئازادلىقتىن كېيىنكى ئىجتىما-ئىي پائالىيەتلەردە ئۆز ماھارەتلىرىنى جارى قىلدۇرۇپ، خەلق ئارىسىدىكى ئاكتىپ پائالىيەتچى ۋە تەشۋىقاتچى بولغان. ئۇ 1978 - يىلى 3 - ئايدا 78 يېشىدا ۋاپات بولۇپ كەتكەن. يەنە قەشقەر شەھىرىدە راۋاب بىلەن داستان ئوقۇپ قوشاق ئېيتىدىغان يولدىشكام كوسا، ئۇ قارنى چوڭ بولغان بوم ئاۋازلىق راۋابى بىلەن «سېپىت نوچى»، «ئابدۇراخمان غوجا» ناملىق خەلق داستانلىرىنى ئوقۇيتتى. ئۇ، يېڭىسارلىق سەنئەتكار ئىدى.

يەنە قەشقەر شەھىرىدە داستان ئېيتىپ - قوشاق ئوقۇيدىغانلاردىن شاھ مۇھەممەد، بەشكېرەم سىرىقتىن تەۋەك-كۈل راۋاب، قەشقەر شەھىرىدىن توختى ئاخۇن راۋاب، يېڭى-سارلىق ئاكا - ئۇكا قوشماق «ھەسەن - ھۈسەن» راۋابچىلار-مۇ خەلق ئاممىسى ئارىسىدىكى مەشھۇر داستانچىلار ئىدى.

قەشقەر خەلق ئەلنەغمە سەنئىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان «داستانلار» قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ كونا شەھەر، يېڭىسار، مەكىت، مارالبېشى قاتارلىق ناھىيىلەرنىڭ كەڭ يېزا - بازارلىرىدا ساقلىنىپ كەلگەن. بۇ، يەرلەردىكى ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى بۇ داستانلارنى بەكمۇ ياخشى كۆرىدۇ. بۇ داستانلارنى مەخسۇس سورۇن تۈزۈپ، ياقىتۇرۇپ ئاڭلايدۇ. بۇ داستانلارنى ئوقۇيدىغان داستانچىلارنىڭ زور كۆپچى-لىكى ئاتا مىراس داستانچىلار بولۇپ، ئۇلار بۇ داستانلارنى دا-دلىرىدىن، ئۆزىنىڭ يۇرت - مەھەللىرىدىكى داستانچىلار-دىن ئاڭلاپ ئۆگەنگەن. ئۇلارنىڭ ئەڭ چوڭلىرى 80 ياشتا بولسا، ئەڭ كىچىكلىرى 50 ياش ئەتراپىدا، بۇ داستانچىلار-

تەسۋىرى بايان قىلىشتا تىلنى ئاساس، ناخشا ۋە ھەرىكەتنى قوشۇمچە قىلىدۇ. مەدداھلار ۋائىزلارنىڭ شاگىرتلىرى بولۇپ، ئۇلار ۋائىزلارغا ماسلىشىپ، ھەربىر بايان ئاخىرىسىدا، دوست تارتىشىپ كەيپىياتنى جانلاندىرىدۇ. (بۇ ھەقتە ئايرىم ماقالە يېزىلغاچقا، بۇ يەردە توختالمايمىز).

4. كومېدىيىلىك سۆزلەش

كومېدىيىلىك سۆزلەش - ئىدىيىۋى مەزمۇنى تىل ئارقىلىق ئىپادىلەپ بېرىدىغان سەنئەت بولۇپ، ئۇنىڭدا تىل ئاساس، ھەرىكەت قوشۇمچە بولىدۇ.

«كومېدىيە» كۈلگە دېگەن مەنىدىكى سۆز بولۇپ، تۇرمۇشتىكى ھەرخىل ئىشلارنى كۈلكىلىك ئامىل، كۈلكىلىك تىل، كۈلكىلىك شەخسلەر ئارقىلىق ئىپادىلەپ كىشىلەرنى كۈلدۈرۈپ، تەربىيەلەش مەقسىتىگە يېتىدۇ. كۈلكىلىك سۆز- لەشتىن ئىبارەت بۇ ئەلنەغمە سەنئىتىنىڭ شەكلى ئاساسەن، ئىككى كىشىلىك بولۇپ، ئىككى ئارتىس ئورۇنلايدۇ.

كومپىدىيىلىك سۆزلەش سەنئىتى مەزمۇن جەھەتتىن،
(1) مەسخىرەلەش تۈرى، (2) مەدھىيەلەش تۈرى، (3) بىلىم -
ساۋاق تۈرى، (4) شاداندۇرۇش تۈرى دېگەندەك تۆت
تۈرگە بۆلۈنىدۇ. قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان
بۇ ئىلگىرىمۇ سەنئىتى ھازىرقى زامان شارائىتىدا تەرەققىي
قىلىپ، بىر خىل «كۈلدۈرگە» شەكىلگە تەرەققىي قىلدى.
خەلق ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان نۇرغۇن كۈلدۈرگە چول-
پانلىرى خەلق سەنئىتى ئىچىدە ئالاھىدە چېلىقىپ كەڭ ئام-
مىنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشكەن.

5. ھەجۋى كۆمىدىيە

ھەجۋىي كومېدىيە - گۈلدۈرگە سەنئىتىنىڭ بىر تەر-
كىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇ، كۈلكىلىك ئويۇن ھېسابلىنىدۇ.
شۇڭا ئۇ، بەزىدە «مۇبالىغە شۇرۇش سەنئىتى» دەپمۇ ئاتى-
لىپ كەلمەكتە. ئۇنىڭدا مەلۇم بىر ۋەقەلىكنى ياكى مەلۇم
بىر شەخسنىڭ ئوبرازى ھەجۋىيە شۇرۇپ، مەسخىرە
قىلىش، تەنقىد قىلىش، قامچىلاش شەكلى بىلەن جەمئىيەت-
تىكى پامان ئىش - پامان ھەرىكەتلەرنى، ناچار شەخس،
ناچار ھەرىكەتلەرنى قامچىلاش ئارقىلىق كەڭ ئاممىنى تەر-
بىيلەش ۋە ئۆزگەرتىش مەقسەت قىلىنىدۇ. ھەجۋىي كومېدىيە -
سەھنە كومېدىيىسى، كوچا كومېدىيىسى دەپ ئىككى
تۈرگە، گىرىملىك كومېدىيە، گىرىمسىز كومېدىيە دەپ
ئىككى خىل شەكىلگە ئايرىلىدۇ.

گرملىك كۈمبىدىيە — گىرم ۋە غەيرىي كىيىملەر بىلەن مۇبالغىلەشتۈرۈش — ھەچۈبىلەشتۈرۈش ئارقىلىق،

مەشغۇل بولغۇچىلار بىر تەرەپتىن ھۇزۇرلىنىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئەمگەك قىلىپ، جاپالىق ئەمگەك، ئۇزاق ۋاقىتنىڭ قانداق ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنىمۇ بىلمەي قالدۇ.

داستان ئوقۇشتا كەڭ سورۇن، چىرايلىق سەھنە، سەنئەت كىيىم - كىچەكلىرى، رەڭ - گىرەم قاتارلىقلار تەلەپ قىلىنىدۇ. خەلق ئارىسىدىكى سەنئەتكارلارنىڭ تونۇش چىرايى، تونۇش كىيىم - كىچەكلىرى، تونۇش ئاھاڭ تەلەپپۇزلىرى خەلقنىڭ ئاغزىدا تالاي - تالاي، تەكرار - تەكرار سۆزلىنىپ تاللانغان. ئىپادىلەش جەھەتتىكى ئۆتكۈر ۋە قىسقا بولغان گۈزەل تىلى ئارقىلىق كەڭ خەلق داستانلىرى كەڭ خەلقنىڭ روھىي دۇنياسىنى شادلىققا تولدۇرىدۇ. بۇ، داستاننىڭ روھىي ۋە جىسمانىي جەھەتتىكى كۈچ - قۇۋۋىتى.

2. قوشاقچىلىق

قەشقەر خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان ئەلنەغمە سەنئەتلىرىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى تەشكىل قىلىدىغان تارىخىي ئۇزۇن، ئەل ئىچىگە ئومۇملاشقان، ئەپچىل شەكىللەرنىڭ بىرى - قوشاقچىلىق.

قوشاقچىلىق مۇزىكىلىق ۋە مۇزىكىسىز قوشاقنى ئىبارەت ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. قەشقەر دائىرىسىدە «داستانچى» دەپ ئاتالغان، نۇرغۇن خەلق سەنئەتكارلىرى ئەسلىدە «قوشاقچى» لار بولۇپ، ئۇلار تەرەققىي قىلىپ، داستان ئېيتىش بىلەن مەشغۇل بولغان. قوشاقچىلار كۆپىنچە راۋاب بىلەن مەشغۇل بولغان. قوشاقچىلار كۆپىنچە راۋاب، دۇتار بىلەن قوشاق ئوقۇيدۇ. قوشاقچىلىق ھازىر جاۋاب، يەڭگىل بولۇپ، خەلق ئاممىسىنى كۈلدۈرۈش، شادلاندۇرۇش ئارقىلىق كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ شادلىقى، قايغۇسى، ھەرخىل پائالىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ كەلگەچكە قوشاقلارنى خەلق ئاممىسى بەك ياقتۇرۇپ ئاڭلايدۇ. قوشاقچىلىقنىڭ مۇزىكىلىق تۈرى مۇزىكىسىنى ئاساس، سۆزنى قوشۇمچە قىلسا، مۇزىكىسىز تۈرى سۆزنى ئاساس، مۇزىكىسىنى قوشۇمچە قىلىدۇ.

3. ۋائىزلىق - مەدداھلىق سەنئىتى

ۋائىزلىق - مەدداھلىق خەلق ئارىسىدىكى سەنئەتكارلار تەرىپىدىن داستان ئېيتىش، ھېكايە سۆزلەش، مەلۇم بىر ۋەقەلىكنى تەسۋىرى بايان قىلىش ئارقىلىق مەلۇم مەزمۇنىنى تىل سەنئىتى ئارقىلىق ئىپادىلەيدىغان نۇتۇق سەنئىتى. ۋا-ئىزلار - مەدداھلار خەلق ئارىسىدىكى ئاتىقلار، ۋائىزلار - مەدداھلار داستان ئېيتىش، ھېكايە سۆزلەش، ۋەقەلىكنى

تۇرۇشلاردا ئوقۇلىدۇ. ھېكايىلىك ناخشىلار قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان شەكىل بولۇپ، خەلق ئارىسىدىكى يامان ئات ھەققىدە ھەجۋىي يەنى «نەزەرمۇيىتىغا» يېزىلغان خەت كەبى ئەسەرلەرمۇ ئۆتكۈر ھېكايىلىك ناخشىلارنىڭ سەرخىلى ھېسابلىنىدۇ.

8. يەرلىك ھەرخىل مەشرەپلەر

قەشقەر خەلق ئەلنەغمە سەنئىتى ئىچىدىكى مەشرەپ پائالىيەتلىرىنىڭ كۆپلۈكى، مەزمۇنىنىڭ موللۇقى، تەربىيە-ۋى ئەھمىيىتىنىڭ چوڭلۇقى بىلەن ئەلنەغمە سەنئىتى ئىچىدە مۇھىم ئورۇننى تۇتىدۇ. بۇ خىل سەنئەت شەكلى ئۆزىدىكى بىر قىسىم مۇكەممەل قائىدە - نىزاملار بىلەن «سەنئەت مەكتىپى» ياكى «ئادەم بولۇشنى ئۆگىنىش مەيدانى» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى قەدىم دەۋرلەردىن تارتىپ ھەرخىل مەشرەپ سورۇنلىرىنى تۈزگەن بولۇپ، مەشرەپلەر ئۆزىنىڭ پائالىيەت مەزمۇنىغا ئاساسەن (1) ھېيت - بايرام مەشرەپلىرى، (2) توي - تۆكۈن مەشرەپلىرى، (3) قاتار مەشرەپلىرى، (4) تەكلىپ مەشرەپلىرى، (5) ناماقوللۇق مەشرەپلىرى، (6) ئاداۋەتنى يۇيۇش مەشرەپلىرى قاتارلىقلارغا ئايرىلىدۇ.

خەلقنىڭ سەنئەت پائالىيەتلىرىنىڭ خىلمۇخىل بولۇشى، ھازىرقى دەۋردىكى تەرەققىياتلىرىغا ئەگىشىپ، مەشرەپلەر سەھنە ياكى ئېكرانلىق مەشرەپلەرگە تەرەققىي قىلىپ زامانىۋى ئۆسكۈنىلەردىن پايدىلىنىپ تارقىتىلىۋاتىدۇ. مەشرەپ ئۇزاق زامانلارنىڭ مابەينىدە ئىزچىل داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان سەنئەت پائالىيىتى بولۇپ، ئۇنىڭدا قاتناشقان كىشىلەرنىڭ بىردەك ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن خېلى مۇكەممەل بولغان قائىدە - نىزاملار بار، يەنى مەشرەپنىڭ كۆپچىلىك ئېتىراپ قىلغان بىر يېڭى بېشى بار. ئۇ، كۆپچىلىكنىڭ پىكىرىگە ئاساسەن سورۇننى باشقۇرىدۇ. سورۇن ئەھلى ئۇنىڭغا بويسۇنىدۇ. مەشرەپكە تەرتىپ ئىنتىزامنى باشقۇرىدىغان ئىجراچى، يەنى «مەشرەپ» دەپ ئاتىلىدىغان تەرتىپ ساقلىغۇچى بار. مەشرەپنىڭ قاتناشقانلىرى ئۇنىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇنۇپ، مەشرەپ قائىدىلىرىگە ھۆرمەت قىلىدۇ ۋە رىئايە قىلىدۇ. دېمەك، ھەرىكەت بىر تۇتاش ئېلىپ بېرىلىدۇ. مەشرەپتە مەشرەپ قائىدىلىرىگە خىلاپلىق قىلغۇچىلار ياكى سەۋەنلىك ئۆتكۈزگۈچىلەرگە جازا بېرىلىدۇ. بۇ جازالار - ناماقوللۇق جازاسى، سەۋەنلىك جازاسىدىن ئىبارەت ئىككى خىل بولىدۇ.

ناماقوللۇق جازاسى - ئىقتىسادىي جەھەتتىن بېرىلىدىغان جازا بولۇپ، ئۇنىڭدا كەمچىلىك ئۆتكۈزگۈچى-

رەڭ - بىزەك بىلەن كۈلكە پەيدا قىلىپ، كىشىلەرنى ئىبىرەت ئېلىش، تەربىيە ئېلىشقا دەۋەت قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، گىرىمىز شەكلى گىرىم قىلىنىغان ھالدا، كىيىم - كېچەكسىز شەكلى بىلەن يامان ئىش، يامان ھەرىكەتلەرنى دوراپ، مەسخىرە قىلىش ئارقىلىق كۈلكە پەيدا قىلىپ، كىشىلەرنى تەربىيەلەشتەك ئاساسىي مەقسەتكە يېتىدۇ. ھەجۋىي كومېدىيە ئالاھىدە سەھنە، دائىرە بىلەن چەكلەنمەيدۇ.

6. ئېيتىش

ئېيتىش شەكلى - سۆزنى ئاساس، ئۇسۇلدىن ئىبارەت ھەرىكەتنى قوشۇمچە قىلىدۇ. ئۇ، بىر ئەر، بىر ئايال ئارتىشنىڭ بىر - بىرىگە سوئال قويۇپ، جاۋاب بېرىش شەكلىنى ئاساس قىلغان بىر خىل سەنئەت شەكلى بولۇپ، كۆپىنچە «لەپەر» دېيىلىدۇ.

ئېيتىش - ئۆزىنىڭ مەزمۇنى، ئورۇنداش شەكلىگە قاراپ ئىككى خىل بولىدۇ. بىرى، سۆز بىلەن سوئال قويۇپ، سۆز بىلەن جاۋاب بېرىش، يەنە بىرى ناخشا بىلەن سوئال قويۇپ، ناخشا بىلەن جاۋاب بېرىش شەكلى. ئۇ يەنە، ئەگىشىشكە تەرتىپكە قاراپ، ئىككى ئايال، ئىككى ئەر ئارتىش، بەزىدە تۆت جۈپ ئەر - ئايال ئارتىشلارنىڭ جۈپ ئويناش شەكلىنى ئاساس قىلىدۇ.

ئېيتىش قەدىمىي شەكىل بولۇپ قەشقەر دائىرىسىدە 40 - يىللاردىكى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىشتەك مەدەنىيەت ھەرىكىتىدە كۆپ قوللىنىلغان، ئۇ چاغدا ئەرلەر ئاياللارنىڭ رولىنى كىيىم - گىرىم بىلەن ئويناپ چىققان.

7. ھېكايىلىك ناخشا (بالادا)

قەشقەر خەلق ئەلنەغمە سەنئىتى ئىچىدە ھېكايىلىك ناخشا يەنى بالادا خەلق ئىچىگە كەڭ تارقالغان، ھازىرغىچە خەلق ئارىسىدا داۋاملىق ئوقۇلۇپ كېلىۋاتقان، ئامما چىن كۆڭلىدىن ياقىتۇرۇپ ئاڭلايدىغان بىر خىل ناخشىلار بولۇپ، ئۇلار ھېكايە شەكلىنى ئالغان ناخشىلار. ئۇلاردا خېلى مۇكەممەل بولغان ۋە - قەلىك، ياكى قىزىقارلىق ھېكايە بار، ئۇلاردىن خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان «خالىدەم»، «روزىلەم»، «قەمبەرسا»، «ئانام - ئانام»، «ئانا ئارزۇسى»، «مەرەمىنسا»، «داموللام» قاتارلىقلاردا ۋەقەلىك يەنى كىشىنى تەسىرلەندۈرىدىغان ھېكايە سورۇنى بار. شۇڭا ئۇلار خەلق ئاممىسى ئارىسىغا كەڭ تارقالغان، خەلقنىڭ ياخشى كۆرۈشىگە ئېرىشكەن. شۇڭا ھېكايىلىك ناخشىلار ئۆز ئالاھىدىلىكى بىلەن ئەلنەغمە سەنئىتىنىڭ مۇھىم بىر تۈرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار خەلق ئارىسىدىكى ھەرخىل سورۇنلاردا ھەتتا ئۆي - ئۆيلەردىكى ئول-

مۇنداق ئالاھىدىلىكىنى ئەلەنمە سەنئىتىنىڭ تىلىنى ئاساس قىلىشتەك خۇسۇسىيىتى بەلگىلىگەن. ئۇنىڭ ئۈچۈن سەنە تىياتىرلىرىدەك چىراغ، دېكوراتسىيە، ئالاھىدە كىيىم - كېچەك، گىرىم، سەنە سايمانلىرى كەتمەيدۇ. ئۇنىڭغا بىرەر چالغۇ ئەسۋابى، بىرەر ئىككى ئورۇندۇق قاتارلىق ئاددىي سايمانلار بولسلا كۇپايە. ئارتىس ئورۇنلىغۇچىنىڭ تىلى ۋە ھەرىكىتى پەقەت ناخشا بىلەنلا ئورۇندىلىدۇ. ئەلەنمە سەنئىتىنىڭ جانلىق بولۇشى - ئۇنىڭ رېئال تۇرمۇشنى تېز ھەمدە ئۇنىۋېرسال ئەكس ئەتتۈرۈشىدە ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭ شەكلى ئاددىي، ھازىر جاۋاب ئۇ، ۋاقىتنىڭ چەكلىمىگە ئىگە ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن، تۇرمۇشتىكى بىرەر كۈلەكلىك مەسىلىنى يېشىپ چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان ۋەقەلىك بولسلا، ئەلەنمە سەنئىتىنىڭ بىرەر تۈرى ئۈچۈن يېتەرلىك ماتېرىيال بولالايدۇ. ئۇ، مەيدان ۋە ئورۇننىڭ چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ. تاماشىبىنلارنىڭ ئىنكاسى ئەلەنمە سەنئىتىگە ھېسسىياتى ۋە سەنئەت قىزغىنلىقى ھەمدە ئورۇنلاش ماھارىتىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئۇ، سەنئەت نىڭ گۈللىنىشىگە تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ. ئوقۇغۇچىلار قايسى جايلارغا بارمىسۇن شۇ جايلارغا بارغاندا، شۇ جايدىكى ھەرخىل تۇرمۇش ۋەقەلىرىنى ئاساس قىلىپ، يېڭى مەزمۇنلارنى قوشۇپ، تۈرلۈك نومۇرلارنى ئورۇنلايدۇ بۇ جەھەتتە ئۇلارغا چەكلىمە يوق.

ئىككىنچى، يۇمۇرلۇق - قىزىقارلىق ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئەلەنمە سەنئىتىنىڭ قىزىقارلىق ۋە يۇمۇرلۇق بولۇشى تەك ئالاھىدىلىكىنى ئۇنىڭ كومېدىيىلىك خاراكتېرى بەلگىلىگەن. دراماتىك توقۇنۇش، كۈلەك - مەسخىرىسى يوق ئەلەنمە تۈرلىرىنى كىشىلەر ياقۇرمايدۇ. ئۇ، تاماشىبىنلارنى ئىچ - ئىچىدىن كۈلدۈرۈشى، كىشىلەرنىڭ قەلبىگە ئىشەنچ، ئۈمىد بەخش ئېتىش كېرەككى، ھەرگىز كىشىلەرنى قايقۇ - ھەسرەتكە سالماسلىقى لازىم.

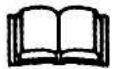
ئۈچىنچىدىن، ئاممىباب، چۈشنىشلىك بولۇش، ئاددىي بولۇش، خەلق ئاممىسىغا ماس كېلىش. چۈشنىشلىك بولۇش، ئەلەنمە سەنئىتىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى بولۇپ تىلنىڭ يەڭگىل، ئاددىي، خەلق تىلى، ئىخچام، چۈشنىشلىك، كومېدىيىلىك، قىزىقارلىق بولۇشى، ئەلەنمە سەنئىتىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى. بۇنىڭ ئىچىدە كومېدىيىلىك سۆزلەش - تىلنىڭ ئاممىباب بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. چۈنكى خەلق ئاممىسىنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇش تىلى ئاممىباب، يەڭگىل، قىزىقارلىق، كۈلكىلىك بولۇپ، مۇنداق كومېدىيە تۈسىنى ئالغان سۆزلەر - ئەلەنمە سەنئىتىنىڭ كىشىلەرنى كۈلدۈرۈشتەك ئالاھىدىلىكى

نىڭ كۇناھىنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكى، ئىقتىسادى ئەھۋالىغا قاراپ، ئوخشاش بولمىغان ئەھۋالدىكى ئىقتىسادىي سېلىق سېلىنىدۇ. بۇنداق سېلىقلارنىڭ كۆپچىلىكى يېمەك - ئىچمەك، ھەرخىل مېۋە - چېۋىلەر بولۇپ، ئۇلار كەڭ مەشرەپ ئەھلى ئۈچۈن سەرپ قىلىنىدۇ.

سەۋەنلىك جازاسى - سەۋەنلىك ئۆتكۈزگۈچىنىڭ سەۋەنلىكىنىڭ خاراكتېرىگە قاراپ، ھەم كۈلەك، ھەم ئىبرەت بولىدىغان جازالار بېرىلىدۇ. پۇقرالاردىن كۆپچىلىك ئالدىدا ناخشا ئوقۇش، ياكى ئۇسسۇل ئويناش، بىرەر نەرسىلەرنى دوراش، يەنى قۇشلارنىڭ سايىرىشى، ھايۋاناتلارنىڭ ھەرخىل ئاۋازلىرىنى دوراش، لەتىپە، تېپىشماق ئېيتىش ئار - قىلىق كۆپچىلىكنى كۈلدۈرۈش تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇ جازالار مەشرەپ ئىچىدە ئادەت قىلىنىپ كەتكەن بولۇپ، مەشرەپ ئەھلىنىڭ كۆڭلىنى ئېچىش مەقسەت قىلىنىدۇ، بەزىلىرى كومېدىيە خاراكتېرىنى ئېچىپ بەرگەن، بۇلار تۆۋەندىكىچە: «سامسا يېقىش»، «ئۆپكە قۇيۇش»، «جۇۋازغا تارتىش»، «مۇنەك تۈگۈش»، «سۈرىتىنى تامغا تارتىش»، «ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش»، «بېشىنى سۇغا چۆمۈلدۈرۈش» قاتارلىقلار. بۇلار يالغۇز جازالار بولۇپ قالماي، بەلكى مەشرەپتىكى قىزىق ئويۇنلار ھېسابلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى خەلق تۇرمۇشىدىكى ئىشلاردىن ئېلىنغان بولۇپ، ئۇلار پەقەت مەشرەپتە مەلۇم دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن ۋە بىر قەدەر سەھنىلەشتۈرۈلگەن بولىدۇ. بۇ خىل ئويۇنلار خەلقنىڭ تۇرمۇش، ئۆرپ - ئادەت، ھۈنەر - ئادەت، ھۈنەر - كەسپلىرىنى ئىپادىلىگەن بولۇپ، بۇ خىل جازالار ئوينىلىش جەريانىدا، ئىجرا قىلىش پەيتىدە ھەتتا كىچىك كومېدىيىلەرگە ئايلىنىپ كېتىدۇ. مۇنداق جازاغا ئۇچرىغانلارمۇ، كەڭ مەشرەپ ئەھلىمۇ بۇ ئىشلارنى ھەرگىز ئېغىر كۆرمىيدۇ، بەلكى كۈلەك پەيدا بولۇپ، مەشرەپنىڭ سورۇن كەيپىياتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپتۇ. شۇڭا بۇ خىل جازا ۋە ئۇلارنى ئىجرا قىلىش بىر خىل كۆڭۈل ئېچىش مەزمۇنى دەپ قارىلىدۇ. مۇنداق كومېدىيەلىك تۈس ئالغان، سەنئەتلەشتۈرۈلگەن ئويۇن شەكلى قەشقەر خەلق ئەلەنمە سەنئىتىنىڭ بىر خىل شەكلى بولۇپ قالغان.

ئەلەنمە سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى

قەشقەر خەلق ئەلەنمە سەنئىتى - ناخشا، مۇزىكا، تىياتىر قاتارلىق سەنئەت تۈرلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇ بىرىنچىدىن، يەڭگىل ۋە جانلىقلىققا ئىگە، ئۇنىڭ

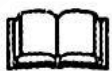
مەت داۋۇت، نىياز قەييۇم. يەكەندىن: ھاشىم، جامال ئالىم، ئابلىز سىدىق، خەتتاپ ھاجىم، قەيسەر قاتارلىقلار يېتىشىپ چىقىپ، خەلق ئەلەنغە سەنئەتتىكى ساھەسىدىكى مەشھۇر سەنئەتكارلاردىن بولۇپ قالدى. ئۇلار ئۆز ماھارىتى ۋە تالانتى بىلەن خەلق ئەلەنغە سەنئەتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشتى.

خەلق ئەلەنغە سەنئەتنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا ئويالغان ئېيتىشش نومۇرلىرىدىن: «دويىڭىزنىڭ گۈلى مەن»، «چىمەندەگۈل»، «يارىڭۇللا»، «شىنجاڭ ياخشى»، «گۈزەل ۋەتىنىم»، «باھار»، «ئالمىخان»، «خەلق گۈڭشى ياخشى»، «نازىركوم»، «سوتسىيالىزم يولىدا ئالغا»، «3 دانە سامسا» قاتارلىقلار؛ كومېدىيە نومۇرلىرىدىن: «قىزاراقلارغا زەربە»، «ۋايىجان ئاللا ۋاي توۋا»، «رەمىچى - داخانلارغا تەنقىد»، «خىيانەتچىلىككە زەربە»، «تۈرەك نوچى»، «غوجال دىرۋاق»، «تەخسەكەش» قاتارلىقلار؛ راۋابلىق قوشاقلاردىن: «بېيجىڭغا كەتسەم كەلمەيمەن»، «13 مىللەت توي تارتتۇق»، «ئامېرىكا قاراقچىدۇر»، «ياپونىيە ھاراقچىدۇر»، «يالۋجاڭدىن ئۆتۈمەن»، «مەيدەمنى يوغان ئاچتىم»، «گۈڭشى ئالمىسى»، «ئاشپەزخانىدا ئولتۇرسام»، «بەشكە - ئۈچكە قارشى ھەرىكەت»، «مومچى تاز»، «ماتىتەي ھەققىدە»، «ئايلىخان»، «مەن كۆيدۈم سىزگە»، «چىرايلىقم ئاق سۈزۈك»، «ھوي بالا»، «تېخنىكومغا ئوقۇشقا»، «ئوغۇت توپلاش»، «خەنزۇ - ئۇيغۇر ئىتتىپاقى»، «يارىيار» قاتارلىقلار؛ ۋائىزلىق - مەدداھلىقتىن: «موللا تاپقان ئاخۇنۇم»، «گۆھەر تۇغدىغان توخۇ»، «ئۇچار گېلەم»، «پولاخان تۆرمە»، «قىزىل لاجىن»، «سەيپىدىن ئەزىزى يازغان» قاتارلىق چوڭ - كىچىك ئەلەنغە سەنئەت نومۇرلىرى ئىجاد قىلىنىپ، ھەرخىل سورۇن سەھنىلەردە ئوينىلىپ، ئەلەنغە سەنئەتنىڭ سەۋىيىسىنى بۇرۇنقىدىنمۇ بەك تەرەققىي قىلدۇردى. ئاتاقلىق ئەلەنغە ئارتىسى يولۋاسخان ئىمىن، مەشھۇر راۋابچى روزەك باشى قاتارلىقلار 1953 - يىلى جۇڭگو خەلق پىدايىي قىسم جەڭچىلىرىدىن ھال سوراش ئۈچۈن چاۋشيەن ئالدىنقى سېپىگە بارغاندا قەشقەر خەلق ئەلەنغە سەنئەت نومۇرلىرىدىن پايدىلىنىپ ئىجاد قىلغان «ئامېرىكا قاراقچىدۇر»، «ياپونىيە ھاراقچىدۇر»، «يالۋجاڭدىن ئۆتۈمەن» قاتارلىق نومۇرلىرى قەشقەر خەلقىنىڭ ئەلەنغە سەنئەتتىكى، ئۇيغۇر خەلق مەدەنىيىتىنى نامايان قىلىپ، پىدايىي ئىي قىسم جەڭچىلىرى، چاۋشيەن خەلقى ۋە چاۋشيەن خەلق ئارمىيىسىدىكى كوماندىر - جەڭچىلەرنىڭ قىزغىن ئالقىشلىرىغا سازاۋەر بولغان. بولۇپمۇ پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزى كومىتېت 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن

تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. كەڭ ئامما ئۆزىگە تونۇش بولغان، ئۆزى چۈشەنگەن تۇرمۇش ھادىسىلىرىگە قاراپ تەبىئىي ھالدا كۈلۈپ ھۇزۇرلىنىدۇ. كۈلكە - ھېسسىياتنىڭ ئىپادىسى بولغىنىدەك، ھېسسىياتمۇ ئوبيېكتىپ تۇرمۇشنىڭ كىشىلەر مېڭىسىدىكى ئىنكاسىنىڭ مەھسۇلى، كۈلكە ئامىللىرى - تۇرمۇشتا ھەر قەدەمدە مەۋجۇت. مۇنداقچە ئېيتقاندا، كىشىلەرنىڭ رەڭدار - خىلمۇخىل شەكىلدىكى تۇرمۇشى - كۈلكە ئامىللىرىنىڭ بۇلىقى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا ئەلەنغە سەنئەتنىڭ روھىغا، ئۇنىڭ شەكىللىنىش، ھەرخىل روھىي بېسىمدىن، قايغۇ - ھەسرەتتىن قۇتۇلۇشنى ئۈمىد قىلىش - تەڭ ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ھەرگىز سەل قاراشقا بولمايدۇ. ئۇ، خەلقنىڭ ئىچىدە خەلق ئاممىسىنىڭ يېنىدا، خەلق ئاممىسى بىلەن بىر جان، بىر تەن، ئۇ، خەلقنى ئېلىپ، خەلققە بېرىدۇ، ئەلەنغە سەنئەتنىڭ كىشىلەرگە بېرىدىغان ئىستېتىكىلىق زوقى، ئۆزگىچە ھۇزۇرنى ناخشا، مۇزىكا، ئۇسسۇل، تەياترلار ۋاكالىتەن ئۈستىگە ئالالمىغاندەك، خەلقنىڭ ئەلەنغە سەنئەتتىكى ئىپادىلەپ كېتەلگەن تېما، مەزمۇنلارنى ناخشا - مۇزىكا، ئۇسسۇل ۋە تياترلاردا ئىپادىلەپ كەتكىلى بولمايدۇ، ياكى ئىپادىلەش قىيىن بولىدۇ. دېمەك، ناخشا، مۇزىكا، ئۇسسۇل، تياترلاردا ئىپادىلەپ بېرەلمەيدىغان تېما ۋە مەزمۇنلارنى ئەلەنغە سەنئەتنىڭ تۈرلىرىدە ئىپادىلەپ بېرەگىلى بولىدۇ ۋە سەنئەتنىڭ يېڭى - يېڭى ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان ۋۇجۇدقا كەلتۈرەلەيدۇ. شۇڭا ئەلەنغە سەنئەتنى كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسى، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىشقا ئۈندەش، دۆلەتنىڭ ئىرادىسىنى خەلقنىڭ ئىرادىسىگە ئايلاندۇرۇشقا يېتەرلىك كۈچ - قۇدرىتى ۋە ئىمكانىيىتى بار دەپ قاراشقا بولىدۇ.

ئەلەنغە سەنئەتنىڭ تەرەققىياتى

ئەلەنغە سەنئەتتىكى ئازادلىقتىن بۇرۇن ۋە كېيىن خەلق ئىچىدە كەسپىي سەنئەت ئۆمەكلىرىدە كەڭ تارقالغان ۋە ئومۇملاشقان شۇنداقلا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ، دەۋر روھىنى تېز ئەكس ئەتتۈرۈشكە ھازىر جاۋابلىق بىلەن داڭ چىقارماقتا. قەشقەر ئەلەنغە سەنئەتنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا خەلق ئىچىدە ۋە كەسپىي سەنئەت ئۆمەكلىرىدە نۇرغۇن ماھىرلار يېتىشىپ چىقىپ، كېيىنكى چاغلاردا مەشھۇر سەنئەتكارلاردىن بولۇپ قالدى. ئۇلار ئۆز ماھارىتى بىلەن خەلق ئەلەنغە سەنئەتكە چوڭ تۆھپە قوشتى. ئۇلاردىن: يولۋاسخان ئىمىن، كامال نامان، ئۆمەر ھۈسەيىن، قاغىلىقتىن: روزى ھوشۇر. قەشقەردىن روزەك باشى، مەرىم يۈسۈپ، توختى قۇربان سابىت. مەكىتتىن: تۇرسۇن راۋاب، مۇھەممەد

رقى قوبۇق بولۇش، مىللىي ئالاھىدىلىكنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە خۇسۇسىيىتى بىلەن مىللىي مەدەنىيەتنىڭ خاسلىقىنى، ئېسىل مىللىي روھىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. خەلق ئەل-ئەغەمى سەنئىتى مىللىي مەدەنىيەتمىزنىڭ ئېسىل خەزىنىسى بولۇپ، يېڭى دەۋردىكى مىللىي مەدەنىيەت ۋە سەنئەتنى را-ۋاجلاندۇرۇپ، ئۇنى يېڭى سەۋىيە، يېڭى باسقۇچقا ئېرىشتۈرۈشنىڭ تارىخىي مەنبەسى.

قەشقەر خەلق ئەلەغەمى سەنئىتى — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەلەغەمى سەنئىتىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ۋە مەركىزى ھالقىسى، قەشقەر خەلق ئەلەغەمى سەنئىتىنىڭ تۈرلىرى كۆپ، مەزمۇنى مول، تارىخى ئۇزۇن. شۇڭا سەنئەت تەتقىقاتچىلىرى، ئىجادچىلىرى ھەمكارلىشىپ قەشقەر خەلق ئەلەغەمى سەنئىتىنى مەخسۇس تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشى، بۇ ساھەدىكى كۆپ خىل ئەسەرلەرنى توپلاپ، رەتلەپ، ئۇنىڭدىن ئىجادىي ھالدا پايدىلىنىپ، ئۆستۈرۈش — ئومۇملاشتۇرۇش، ئۇنى توغرا يولغا يېتەكلەپ، تېخىمۇ جانلاندۇرۇش كېرەك. مۇشۇنداق قىلىش ئارقىلىق ئەلەغەمى سەنئىتىنى گۈزەل مىللىي شەكىل بىلەن، زامانىۋى مەزمۇن زىچ بىرلەشتۈرۈلگەن يېڭى ئەلەغەمى سەنئىتى قىلىپ، ئەلەغەمى سەنئىتىنىڭ بارلىق شەكىل ۋە تۈرلىرىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، ئۇنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇش جەھەتلەردە ئىزدەنىش كېرەك، ۋارىسلىق قىلىش بىلەن يېڭى سەۋىيىگە كۆتۈرۈش ئۈنۈملۈك بولغاندا، شەكلى مىللىي، مەزمۇنى سوتسىيالىستىك يېڭى ئەلەغەمى سەنئىتىنى بەرپا قىلىش ئىسلاھات ئۇلۇغۋار مەقسەتكە يېتەلەيمىز.

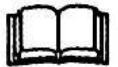
ئاپتونۇرلار: سەپەر ھۈسەيىن — قەشقەر سەنئەت ئۆمىكىنىڭ سابىق باشلىقى.

مۇھەممەت تۇرسۇن ئىبراھىم — قەشقەر ئۇيغۇر تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىسى.

تەھرىرلىگۈچى: مەرۇپ مەمتىمىن

خەلق سەنئىتى قاتارىدا ئەلەغەمى سەنئەت نومۇرلىرى ۋە ئار-تېلىرى تېز تەرەققىي قىلىپ، ئەلەغەمى ئەسەرلىرىنىڭ سەۋىيىسى ئۆتكەنكى ئەلەغەمى ئەسەرلىرىنىڭ سەۋىيىسىدىن كۆپ يۇقىرى بولۇپ، ئىپادىلىگەن تېمىسىنىڭ كەڭلىكى، مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، قۇرۇلمىسىنىڭ مۇكەممەللىكى، بەدىئىي ۋاسىتىلىرىنىڭ كۆپ ھەمدە رەڭدارلىقى جەھەتتىن ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرماقتا. ئەلەغەمى ئارتىلىرىمۇ ئىجاد قىلغان ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، ئوبرازلارنى تەھلىل قىلىش، تۇرمۇش مەنىسىگە ئەمەل قىلىش، سەھنە قانۇنىيەتلىرى بويىچە ئىشلەش قاتارلىق نۇرغۇن ئىنچىكە، كەسىپ ماھارەتلىرىنى پۇختا ئۆزلەشتۈرۈپ، ئېلىش يولىدا زور ئىجتىھات بىلەن تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، ئورۇنلاش ماھارىتى جەھەتتە ئۆز ئالاھىدىلىكلىرىنى جارى قىلدۇردى.

مەسىلەن، ئېيتىش قاتارلىقلاردىن: «يايرىم دەيمەن شۇ چاغدا»، «باي بولۇش يوللۇق»، «پوچتالىيۇن»، «مۇلايم چاققان»، «ئادىلجان چۈشەندى» قاتارلىقلار؛ كومېدىيىلىك سۆزلەشتىن: «بىخەتەرلىك بىرىنچى»، «پىلانلىق تۇغۇت ياخشى»، «ئۆزۈلمەس كۈي»، «ئاماننىسا قەبرەك قەيەردە»، «قالباق زاۋۇتى»، «سالاملىشىش»، «توي شەرتى» قاتارلىقلار؛ راۋابلىق قوشاقلىرى: «گۈزەل قەشقەر»، «قەشقەر ناۋاسى»، «ھېيتگاھ سەيلىگاھى» قاتارلىقلار؛ ھازىرقى زامان مەدداھچىلىقىدىن: «ھەسەن كاناي»، «خۇشاللىقم كۆپ»، «ئۆزۈمنىڭ ياخشى»، «زۈمىرەتتىساخان»، «مەن قانداق باي بولدۇم» قاتارلىق دەۋر روھىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان يۇقىرى سەۋىيىلىك نومۇرلار كەڭ ئاممىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى. 1978 - يىلدىن كېيىن زور بىر تۈركۈم ئەلەغەم ئارتىلىرى يېتىشىپ چىقىپ، سەنئەت قوشۇنى پېشقەدەملەر، ئوتتۇرا ياشلىقلار، ياشلاردىن تەركىب تاپقان ھەم ئەمەلىي تەجرىبىگە ئىگە، ھەم نەزەرىيە سەۋىيىسى يۇقىرى، مۇنتىزىم ئەلەغەم قوشۇنىنىڭ ئۆلىنى قۇردى. ئۇلاردىن: توختى قۇربان سايىت، مۇھەممەت نۇر، ئابدۇرېشىت توختى، ئابلىز توختى، ئابدۇكېرىم تۇرسۇن، خەتتاپ ھاجىم، قەيسەر قۇربان، جامال ئالىم، ئابلىز سىدىق، ئادا-لەت ئالىم، ئانقىز، ئامانگۈل، تۇرغۇن مۆمىن، سالامەت مېھرىگۈل ۋە تۇرسۇنگۈل قاتارلىقلار سەنئەت قوشۇنى ئىچىدىكى ئىستىقبالىق كەسىپ ئەھلىلىرىدىن بولۇپ قالدى. خۇلاسە قىلغاندا: قەشقەر ئەلەغەمى سەنئىتى — ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتى، خەلق سەنئىتىنىڭ ھەممە تەركىبىي قىسمى، شۇنداقلا ئېسىل سەنئەت جەۋھەرلىرى. بۇ جەۋھەرلەر مىللىي مەدەنىيەت، خەلق سەنئىتىنىڭ تۇرمۇش پۇ-

يىپەك يولى ۋە ئۇنىڭ شەرق - غەرب مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتا ئوينىغان رولى توغرىسىدا

مۇھەممەد زۇنۇن ئابدۇكېرىم

جايلاردا يۈز بەرگەن. بىر قانچە مىڭ يىلدىن بۇيان، يىپەك يولى ئىنسانلار تارىخىدا پارلاق سەھىپىلەرنى قالدۇردى، ھەم ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، شەرق - غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئالماشتۇرۇشى ھەم تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ كەلدى ۋە ئاكتىپ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ رول ئوينىدى. نۆۋەتتە «يىپەك يولى» دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەللەر كۆز تىكىدىغان تەتقىقات تېمىسىغا ۋە قىزىق سايىھەت نۇقتىسىغا ئايلاندى.

1. «يىپەك يولى» توغرىسىدا ئومۇمىي چۈشەندۈرۈش

شەنچە

«يىپەك يولى» تارىختا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بىر پەن بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىگە تېخى ئۇزۇن بولمىدى. جۇڭگو تارىخىدىكى كۆپلىگەن تارىخىي ھۆججەت ۋە تارىخىي ئەسەرلەردە بۇ ھەقتە تەتقىقات ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، لېكىن نام جەھەتتىن «中国西域交通史» (جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرت قاتناش تارىخى) دېگەن نام بىلەن تىلغا ئېلىندى. ياپونىيە ئىلىم - پەن ساھەسىدىكىلەر بۇ جەھەتتە نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان بولسىمۇ، لېكىن كۆپ قىسىم ئەسەرلەردە «西域学» (غەربىي يۇرت ئىلمى) دېگەن نامنى قوللاندى. گېرمانىيىلىك داڭلىق جۇغراپىيە ئالىمى رېچىپاد خوففېن 1877 - يىلى seidenstrasse (يىپەك يولى) دېگەن مەنىدە ئاتالغۇسىنى ئىشلەتكەندىن كېيىن، گېرمانىيىلىك شەرقشۇناس ئاربات ھورمان 1910 - يىلى «يىپەك يولى» دېگەن نامنى رەسمىي قوللىنىپ «جۇڭگو بىلەن سۈرىيە ئوتتۇرىسىدىكى قەدىمكى يىپەك يولى» دېگەن تېمىدا ئەسەر يازدى. ئۇ ئۆز ئەسىرىدە يېڭىدىن بايقالغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ كەلگەن ھالدا يىپەك يولىنى ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ غەربىي قىرغىقى ۋە كىچىك ئاسىيا رايونىغىچە سوزۇپ، يىپەك يولىنىڭ ئاساسىي دائىرىسىنى بېكىتىپ چىقتى. ئۇ جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادىن جەنۇبىي ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا

جۇڭگو قەدىمدە ئۆزى ئىشلەپچىقارغان يىپەك بۇيۇم، فارفور قاچا - قۇچا، چاي قاتارلىق ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى بىلەن دۇنياغا تونۇلغان. بولۇپمۇ جۇڭگونىڭ يىپەك ئىشلەپچىقىرىش تارىخى بىر قەدەر ئۇزۇن بولۇپ، شياڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان يىن خارا بىسىدىن تېپىلغان چىغىناق - تاغاق يېزىقىدا يىپەك بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان پىلە غوزىسى «蚕»، ئۈجمە «桑»، يىپەك «絹» قاتارلىق خەتلەر ئۇچرايدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئېلىمىزدە پىلە غوزىسىدىن يىپەك چىقىرىش تېخنىكىسى شياڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە پىشپ - يېتىلگەن.

بۈگۈنكى كۈندە بىز ئەگەر ئايروپىلانغا ئولتۇرۇپ غەربكە سەپەر قىلىپ، مەيلى غەربىي ئاسىيا، ھىندىستانغا بارايلى ياكى ياۋروپاغا بارايلى، كۆپ بولغاندا 20 سائەتتىن كۆپرەك ۋاقىت كېتىدۇ. ۋەھالەنكى، يىراق قەدىمكى دەۋردە كارۋانلار غەربكە سەپەر قىلغاندا، مەيلى قۇرۇقلۇق ياكى سۇ يولى بىلەن ماڭسۇن، قانچىلىك ۋاقىت سەپەر قىلىدىغانلىقىنى، قانچىلىك جاپا - مۇشەققەتلەرنى يېڭىشكە توغرا كېلىدىغانلىقىنى بىلىپ بولمايدۇ. چەت ئەللەر بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلى، ئەجدادلىرىمىز بۇنىڭدىن 2000 يىللار ئىلگىرىكى غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا شەرق - غەرب مەدەنىيىتىنى ئۆزئارا ئالماشتۇرىدىغان قۇرۇقلۇق يولىنى ئاچقان بولۇپ، مانا بۇ مەشھۇر يىپەك يولىدىن ئىبارەت.

يىپەك يولى - قەدىمكى جۇڭگونى دۇنياغا يۈزلەندۈرگەن يول. يىپەك يولى يىراق قەدىمدىن بۇيان ئاسىيا، ئافرىقا، ياۋروپا قىتئەلىرىنى ئۆزئارا تۇتاشتۇرىدىغان، شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان قاتناش يولى. ئۇ دۇنيادىكى ئەڭ ئۇزۇن سودا يولى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شەرق - غەرب مەدەنىيىتىنى ئالماشتۇرىدىغان يول، ئىنسانلار تارىخىدىكى مۇھىم قاتناش تۈگۈنى. ئىنسانلار تارىخىدىكى نۇرغۇنلىغان مۇھىم ۋەقەلەر ئەنە شۇ يول ئۈستىدە ياكى ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى

ۋە ياۋروپا، شىمالىي ئافرىقىلارغىچە تۇتاشقان قۇرۇقلۇق سودا يولى بولۇپ، كۆپ مىقداردىكى جۇڭگو يىپەكلىرى ۋە يىپەك بۇيۇملىرى مۇشۇ يول ئارقىلىق غەربكە تارقالغان بول-
ماچقا «يىپەك يولى» دەپ ئاتالغان.

يىپەك يولى بىر خىل ئوبرازغا بېرىلگەن نام. دۇنيادا جۇڭگو ئەڭ بۇرۇن ئۈجمە ئۆستۈرۈپ، پىلە بېقىپ، يىپەك مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن داڭ چىقارغان دۆلەت. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان جۇڭگونىڭ ھەرقايسى جاي-لىرىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار شۇنى ئىسپات-لىدىكى، شياڭ، جۇ سۇلالىسىدىن ئۇرۇشقان بەگلىكلەر دەۋ-رىگىچە بولغان مەزگىللەردە جۇڭگونىڭ يىپەك ئىشلەپچىقى-رىش تېخنىكىسى تەرەققىي قىلىپ مەلۇم سەۋىيىگە يەتكەن ئىدى. جۇڭگونىڭ يىپەك بۇيۇملىرى ھازىرمۇ جۇڭگونىڭ دۇنيا خەلقىگە تەقدىم قىلغان ئەڭ مۇھىم مەھسۇلاتلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ تارقىلىشنىڭ كەڭلىكى بىلەن جۇڭگو خەلقىنىڭ دۇنيا مەدەنىيىتىگە قوشقان تۈرلۈك تۆھپىلىرى قاتارىغا كىرىدۇ. شۇڭلاشقا كۆپ يىللاردىن بۇيان ئاز بولمى-غان تەتقىقاتچىلار بۇ يولغا ئوخشاش بولمىغان باشقا ئىسىم-لارنى قويۇشنى ئويلىشىپمۇ باقتى. مەسىلەن، «قاشتېشى يولى»، «ئۈنچە - مەرۋايىت يولى»، «بۇددا دىنى يولى»، «فارفور بۇيۇملار يولى» قاتارلىقلار. ئەمما ئۇلارنىڭ ھەممى-سى يىپەك يولىنىڭ مەلۇم بىر قىسمىن بۆلۈشكەنلا ئەكس ئەتتۈرگەچكە، ئاخىرىدا باشقا ھېچقانداق نام «يىپەك يولى» دېگەن بۇ ئىسىمنىڭ ئورنىنى ئالالمىدى.

يىپەك يولىنىڭ ئاساسلىق يۆنىلىشى مىلادىيىنىڭ ئالدى-كەينىدىكى ئىككى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە شەكىللەنگەن. ئۇنىڭ شەرقتىكى باشلىنىش نۇقتىسى غەربىي خەن سۇلالى-سىنىڭ پايتەختى چاڭئەن (بۈگۈنكى شىئەن) ياكى شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى لوياڭ بولۇپ، لوڭشى ياكى گۇيۈەن ئارقىلىق غەربكە مېڭىپ، ئالتۇن بالىق (بۈگۈنكى لەنجۇ) قا بارىدۇ، ئاندىن خېشى كارىدورىدىكى ۋۇۋېي، جياڭيې، جىيۈچۈەن، دۇنخۇاڭ قاتارلىق تۆت ئايمىقتىن ئۆتۈپ ئاندىن قاشتېشى قوۋۇقى ياكى كۈن چىقىش قوۋۇ-قى ئارقىلىق ئاق ئەجدىھا تۆپىلىكىدىن ھالقىپ، لوپنۇر را-يونىدىكى كىرورانغا بارىدۇ، خەن دەۋرىدە غەربىي يۇرتتا جەنۇب - شىمال ئىككى مۇھىم قاتناش لىنىيىسى (يول) بولغان. بۇ ئىككى يولنىڭ ئايرىلىش نۇقتىسى كىروران ئىدى. شىمالىي يولدىن غەربكە ماڭغاندا چىلى (كورلا)، كۈسەن (كۇچا)، قۇم (ئاقسۇ) ئارقىلىق سۈلى (قەشقەر) گە بارغىلى بولاتتى. جەنۇبىي يول پىشامشان (چارقىلىق) ئارقى-لىق چۇرچان (چەرچەن)، نىيە، ئودۇن (خوتەن)، پاستان

(كۇما)، ساكرائۇل (يەكەن) لەرنى بېسىپ ئۆتۈپ سۈلى (قەشقەر) گە باراتتى. سۈلىدىن غەربكە يۈرۈپ، كۆكتارت (پامېر) دىن ھالقىپ ئۆتۈپ پەرغانىگە باراتتى. بۇ يەردىن غەربكە ماڭغاندا باكتېرىيە (بۈگۈنكى ئافغانىستاندا)، سوغدى (بۈگۈنكى ئۆزبېكىستاندا)، ئارساك (بۈگۈنكى ئىران) قا بار-غىلى، ئەڭ يىراق بولغاندا داكچىن (رىم ئېمپېرىيىسىنىڭ شەرقى) ھەم مىسىردىكى ئالىكساندىرىيە شەھىرىگە بارغىلى بولاتتى. يەنە بىر يول گۇمىدىن غەربىي جەنۇبقا مېڭىپ، پاكىستاندىكى دالىئېر، ئافغانىستاندىكى كابۇل، شىستان قا-تارلىق جايلارغا، ھەتتا پارس قولتۇقىغا يېتىپ بارغىلى بولاتتى. ئەگەر كابۇلدىن جەنۇبقا مېڭىپ، ھىندى دەرياسى-نىڭ قۇيۇلۇش ئېغىزىغا (بۈگۈنكى پاكىستاننىڭ كاراچى) بېرىپ كېمىگە ئولتۇرسا، پارس قولتۇقى بىلەن رىم قاتار-لىق جايلارغا بارغىلى بولاتتى. بۇ خەن ۋۇدى دەۋرىدە جاڭ چيەن ئىككى قېتىم غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بارغاندىن كېيىن شەكىللەنگەن يىپەك يولىنىڭ ئاساسىي غول لىنىيى-سى. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، تار مەنىدىكى يىپەك يولى بىز يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەن مۇشۇ يولنى كۆرسىتىدۇ. «يىپەك يولى» بىر قانچە ئاساسلىق لىنىيە ۋە كۆپلە-گەن تارماق لىنىيىلەرگە بۆلۈنگەن، بىراق چوڭ جەھەتتىن ئالغاندا مۇنداق تۆت چوڭ لىنىيىگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

(1) يايلاق يىپەك يولى: ئاسىيا - ياۋروپا چوڭ قۇرۇق-لۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقنى كېسىپ ئۆتىدىغان قاتناش يولىنى كۆرسىتىدۇ. (2) بوستانلىق يىپەك يولى: (بەزىلەر قۇملۇق يىپەك يولى، قۇرۇقلۇق يىپەك يولى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئوتتۇرا ئاسىيا قۇملۇقلىرى ئەتراپىدىكى بوستانلىقلارنى كېسىپ ئۆتىدىغان يول. (3) دېڭىز ئۈستى يىپەك يولى: شەرقى جەنۇبىي ئاسىيا، ھىندىستان ئارقىلىق پارس قولتۇ-قى، قىزىل دېڭىزغا بارىدىغان جەنۇبىي دېڭىز يولىنى كۆر-سىتىدۇ. (4) غەربىي جەنۇب يىپەك يولى: سىچۈەن، گۇيجۇ، يۈننەن، شىزاڭ، گۇاڭشى ئارقىلىق ھىندىستان، شەرقى جەنۇبىي ئاسىيانىڭ نېرىسىدىكى جايلارغا بارىدىغان قاتناش يولىنى كۆرسىتىدۇ.

تارىختىكى يىپەك يولى شەكىللەنگەندىن كېيىن ئۆز-گەرمىگەن ئەمەس، بەلكى جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ ئۆزگە-رىشى ۋە سىياسىي، دىنىي ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگە-شىپ ئۆزۈلۈكسىز يېڭى يوللار ئېچىلدى. بەزى يوللارنىڭ يۆنىلىشىدە ئۆزگىرىش بولدى، ھەتتا تاشلىنىپ قالدى. مە-سىلەن، دۇنخۇاڭ، لوپنۇر ئارىلىقىدىكى ئاق ئەجدىھا تۆپىلى-كى يولۇچىلار داۋاملىق نشاندىن ئېزىپ قالىدىغان، يەر شەكلى ئەگرى - توقاي جاي ئىدى. شەرقىي خەن سۇلالى-

نۇبتا كوتىنلۇن، ھىمالايا تاغ تىزمىلىرىغىچە بولغان كەڭ، بىپايان يايلاق بەلۋاغىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يايلاق-نىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمى موڭغۇل ئېگىزلىكىدۇر. موڭغۇل ئېگىزلىكىنىڭ جەنۇبىي قىسمى بولسا جۇڭگو-نىڭ شىمالىي يايلاق بەلۋاغى بولۇپ، بۇ يايلاق شەرقتە ھىنگان تېغىدىن غەربتە پامىر ئېگىزلىكىگىچە، شىمالىي جۇڭگو - موڭغۇلىيە چېگرىسىدىن جەنۇبىي مىڭ سۇلا-لىسى دەۋرىدىكى سەددىچىن سېپىلىگىچە بولغان جايلار-نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۈگۈنكى مەمۇرىي رايونلارغا بۇ-لۇنۇش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، تەخمىنەن ئىچكى موڭغۇل، نىڭشيا، چىڭخەي، گەنسۇ، شىنجاڭ، شىزاڭ، شۇنداقلا شۇ ئەتراپتىكى جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مانا بۇ رايون دائىم ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالدىكى يايلاقتۇر. بۇ كەڭ يايلاقنى يىپەك يولىنىڭ غول لىنىيىلىرىدىن بىرى بولغان «بوستانلىق يىپەك يولى» كېسىپ ئۆتەتتى.

بىز دېمەكچى بولغان «بوستانلىق يىپەك يولى» غەربىي خەن سۇلالىسىدىن تاكى تاڭ سۇلالىسىگە قەدەر بولغان ھەرقايسى مەركىزىي خانىدانلىقلار پايتەخت قىلغان، ئەينى ۋاقىتتا «خەلقئارالىق كاتتا شەھەر» دەپ ئاتالغان چاڭئەندىن باشلىنىپ، ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالدىكى كەڭ يايلاقنى كېسىپ ئۆتۈپ، كاسپىي دېڭىز بويلىرىدىكى ئەللەر-گە يېتىپ بارىدىغان، ئومۇمىي مۇساپىسى 7000 كىلومېتىر-دىن ئاشىدىغان، تۆگە كارۋانلىرىنىڭ ئايغى ئۈزۈلمەيدىغان شىمالدىكى سودا كارۋان يولىنى كۆرسىتىدۇ.

ئېلىمىز مەدەنىيىتىنىڭ كېلىش مەنبەسى بىر قەدەر ئۇزۇن بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسلىق ئىككى مەنبەسى بولغان. بىرى خەنزۇلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ئوتتۇرا تۈزلەڭ-لىك ۋە جەنۇبتىكى (چاڭجياڭنىڭ جەنۇبىدىكى) دېھقانچى-لىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مىللەتلەر ياراتقان تېرىقچىلىق (دېھقانچىلىق) مەدەنىيىتى؛ يەنە بىرى شىمالدىكى يايلاق مىللەتلىرى (چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان) ياراتقان يايلاق مەدەنىيىتى. مانا بۇ ئىككى خىل مەدەنىيەتنىڭ ئۈچ-رىشىشى، ئالمىشىشى، بىرىكىشى ئارقىلىق جۇڭخۇا مىللەتلى-رىنىڭ پۈتۈن دۇنيانىڭ كۆزىنى قاماشتۇرىدىغان مەدەنىيىتى ۋۇجۇدقا كەلدى. ئەگەر بۇ ئىككى مەنبەنىڭ بىرى كەمچىل بولسا، بۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى مۇمكىن ئەمەس.

قەدىمدىن بۇيان، ئېلىمىز بىرلىككە كەلگەن، كۆپ مىللەتلىك دۆلەت. جۇڭگونىڭ شىمالدىكى يايلاق رايونى مەملىكىتىمىز زېمىنىنىڭ يېرىمىنى ئىگىلەيدۇ. بۇ زېمىن ئې-

سىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە موڭغۇل ئېگىزلىكىنىڭ شىمال-دىكى ھونلار مەغلۇب بولۇپ، غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى، شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر ئې-ۋىرغول (بۈگۈنكى قۇمۇل) نى مۇستەھكەم ئىگىلىگەندىن كېيىن، دۇنخۇاڭنىڭ شىمالىدىكى ئېۋىرغولدا «شىمالىي يىڭى يول» نى ئاچتى. بۇ يول ئېۋىرغولدىن چىقىپ قۇجۇ (تۇرپان)، كىنگىت (قارا شەھەر) ئارقىلىق كۈسەن (كۇچا) غا يېتىپ بېرىپ ئەسلىدىكى يىپەك يولىنىڭ شىمالىي بۆل-كى بىلەن تۇتاشتى. جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋر-دە جۇڭگونىڭ جەنۇب - شىمال قىسىملىرى تىرىكشىش ھا-لىتىدە بولۇپ، شىمال تەرەپتىكى شەرقىي قىسىم ۋە غەربىي قىسىمىمۇ گاھ پارچىلىنىپ، گاھ بىرلىشىپ تۇراتتى. بۇ خىل ۋەزىيەت ئاستىدا جەنۇبىي سۇلالىلەردىن بولغان سۇڭ، چى، لياڭ، چىندىن ئىبارەت تۆت خانلىق غەربىي يۇرت بىلەن ئالاقە قىلىشتا ھەممىسى دېگۈدەك چاڭجياڭنىڭ يۇق-رى ئېقىنىنى بويلاپ يىڭۇ (بۈگۈنكى چېڭدۇ) غا بېرىپ، ئاندىن شىمالدىكى لوڭگۇ (بۈگۈنكى سوغغەن) دىن چىڭخەي كۆلى بويىدىكى تويغۇنلار پايتەختى ئارقىلىق، غەربتە سەيدام ئويمانلىقىدىن ئۆتۈپ، دۇنخۇاڭغا كېلىپ، يىپەك يولىنىڭ غول لىنىيىسى بىلەن تۇتاشتى ياكى تېخى-مۇ غەربكە قاراپ مېڭىپ، ئالتۇن تاغدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، غەربىي يۇرتتىكى پىشامشان رايونىغا كىرىپ، يىپەك يول-نىڭ جەنۇبىي لىنىيىسى بىلەن تۇتاشتى، بۇ يول «تويغۇت يولى» ياكى «خېنەن يولى» دەپ ئاتالغان، ھازىر كىشىلەر «چىڭخەي» يولى دەپمۇ ئاتايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ شىمالىي ياكى خېشى كارىدورىنىڭ شىمالىدىن موڭغۇل ئېگىزلىكىگە بېرىپ، يەنىمۇ غەربكە يۈرۈپ، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ئارقىلىق ئىلى دەرياسىدىن ئۆتۈپ، سۇياپ (بۈگۈنكى توقماق شەھىرى ئەتراپىدا) قا بېرىپ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا كىرەتتى. بۇ يول كېيىن «-شىمالىي يول» دەپمۇ ئاتالدى. بۇ يول موڭغۇل خان-لىقى ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئەڭ كۈللەنگەن.

ئادەتتە كىشىلەر ئېيتىپ كېلىۋاتقان «يىپەك يولى» ئا-ساسلىق بوستانلىق يىپەك يولىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يول چاڭئەندىن باشلىنىپ خېشى كارىدورى ئارقىلىق شىنجاڭغا بارىدىغان، ئاندىن شىمالىي يول، ئوتتۇرا يول، جەنۇبىي يول قاتارلىق ئۈچ تارماق يولغا بۆلۈنۈپ غەربكە بارىدىغان يول.

ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىي قىسمى شەرقتە چوڭ ھىنگان تېغىدىن غەربتە كاسپىي دېڭىزىغى-چە، شىمالدا سىبىرىيىدىكى ئىپتىدائىي ئورمانلىقتىن جە-

لىمىز قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنىڭ پەيدا بولغان جايلىرىدە - ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خۇا شيا مەدەنىيىتى پۈتكۈل جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيىتىگە ۋەكىللىك قىلىپلا قالمايدۇ، پەقەت شىمالدىكى يايلاق مەدەنىيىتى قۇشۇلغاندىلا، ئاندىن مۇكەممەل جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

جۇڭگونىڭ شىمالىي يايلىقى — جۇڭخۇا قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنىڭ پەيدا بولغان جايلىرىدىن بىرى، ئېلىمىزنىڭ شىمالى تارىختا ھەرقايسى چارۋىچى مىللەتلەر پەيدا بولغان، تەرەققىي قىلغان، ھەرخىل تۈزۈمدىكى يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنى قۇرۇپ چىققان زېمىندۇر. تارىختىن بۇيان جۇڭگونىڭ شىمالىدا ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كۆچۈرگەن چارۋىچى مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ ئۆزگىچە مەدەنىيەت - سەنئەتلىرى ئارقىلىق كېيىنكىلەر ئۈچۈن قىممەتلىك مەدەنىي مىراسلارنى قالدۇرۇپ كەتتى. ئېلىمىزنىڭ شىمالىدىكى يايلاق مەدەنىيىتى، ئىدىن سانلار مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە ياشاش ئېھتىياجىغا ئەگىشىپ پەيدا بولغان (ئىجاد قىلىنغان) بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى. ھەربىر مەدەنىيەتنىڭ مۇۋاپىق ھالدىكى مەۋجۇت بولۇش ئىجتىمائىي ئاساسى بار، بەلكى بۇ خىل ئاساس دەل ئۇنىڭ قىممىتىنىڭ بار - يوقلۇقىدا ئەكس ئەتتى.

جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى، ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش شارائىتىنىڭ ئۆزگىرىشى كىشىلەرنىڭ گۈزەللىك قارىشىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ قىممىتىدىمۇ ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىپ، ياشاش شارائىتىغا ماسلاشتۇرۇلۇپ، بەزى كونا مەدەنىيەتلەر يوقىلىپ يېڭى مەدەنىيەتلەر بارلىققا كېلىپ، يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە ئۆزگىرىشىنى ئىلگىرى سۈردى.

يايلاق ئىپتىدائىي مەدەنىيىتى ئىجاد بولغان دەۋر بار - غانىسېرى بىزدىن يىراقلاشقاندا، تارىخ قالدۇرۇپ كەتكەن، كىشى كۆزىنى قاماشتۇرىدىغان قىممەتلىك مەدەنىيەت بۇ - يۇملىرى بارغانسېرى ئاز قالماقتا. ۋاقىتنى چىڭ تۇتۇپ، بۇ - گۈنكىچە ساقلىنىپ قالغان قىممەتلىك بۇيۇملارنى خاتىرىلەش ۋە ئۇنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا يەتكۈزۈپ بېرىش ھەم ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئالدىمىزغا قويۇلغان بىر تۈرلۈك شەرىپلىك ھەم قىيىن ۋەزىپە.

2. يىپەك يولىدىكى شەرق - غەرب مەدەنىيەت ئالاقىسى
قۇرۇقلۇق يىپەك يولى (بوستانلىق يىپەك يولى)

يىپەك ئۆتىدىغان ئاسىيا - ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقى ئاساسلىقى جۇڭگو ۋە ياۋروپا ئارىسىدىكى ئىچكى قۇرۇقلۇق - ئاسىيا رايونىدىن ئىبارەت. بوستانلىقلارنى تۇتاشتۇرىدىغان بۇ كارۋان يولى ئەسلى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلىشى جەريانىدا شەكىللەنگەن. بۇ رايوننىڭ جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكى: كىلىماتى ئىنتايىن قۇرغاق، ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز، يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا بەلۋاغىدا، پامىر ئېگىزلىكىنى مەركەز قىلىپ تۆت ئەتراپقا سوزۇلغان ھىمالايا تېغى، كوئېنلوڭ تېغى، قاراقۇرۇم تېغى، تەڭرىتېغى، ئالتاي تېغى، ھىندىقۇش تېغى قاتارلىق تاغ تىزمىلىرى، مۇزلۇق چوققىلار، چوڭقۇر جىلغىلار بار بولۇپ، سەپەر قىلىش قىيىن. بۇ يەردە داۋاملىق كۆزگە چېلىقىدىغان يەنە بىر خىل ئالاھىدە مەنزىرە قۇملۇق بىلەن چۆللۈك بولۇپ، ئەگەر شىنجاڭدىكى تەكلىماكان قۇملۇقى، كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى قاراقۇم قۇملۇقى، ئىراندىكى كاۋىپى قۇملۇقى قاتارلىقلاردىن ئۆتۈشكە توغرا كەلسە تېخىمۇ قىيىن. لېكىن قۇملۇق ئەتراپىدىكى كۆپلىگەن قارلىق تاغلاردىن ئېقىپ چۈشكەن دەريا سۈيى قۇملۇق ئاستىدىكى پارچە - پارچە بوستانلىقلارنى سۇغرىپ، كۆچمە قۇم دۇنياسىدىكى «جانلىقلار بوشلۇقى» نى، شۇنداقلا شەرق - غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە بېكەتلەرنى سۇمەن بەسى بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئەجدادلىرىمىز پايدىسىز جۇغراپىيىلىك شارائىت تۈپەيلىدىن يەككە - يېگانە ھالەتتە تۇرۇش ۋەزىيىتىگە چۈشۈپ قالماستىن، بەلكى ئۇلار ئالماشتۇرۇش ئېھتىياجى تۈپەيلى ناھايىتى بۇرۇنلا سىرتقى دۇنيانى ئۆز دېھشەكە (سىرتقى دۇنيا بىلەن تونۇشۇشقا) باشلىغان.

بوستانلىق (قۇرۇقلۇق) يىپەك يولى 15 - ئەسىردىن بۇرۇنقى ئاسىيا - ياۋروپا قۇرۇقلۇقىدىكى چوڭ كارۋان يولى بولۇش سۈپىتى بىلەن بىر قانچە مىڭ يىل جەريانىدا توختاپ قالماي ئۆزۈلۈكسىز شەرق - غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تارىخىدا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلدى. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، يىپەك يولىنىڭ تارىختىكى رولىنى تۆۋەندىكى ئىككى نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ.

بىرىنچى، يىپەك يولى شەرق - غەرب ماددىي مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىدى. يىپەك يولى ئەينى ۋاقىتتا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى، ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاق، بوستانلىق مەدەنىيىتى، ھىندىستان مەدەنىيىتى، ئەرەب، مىسىر مەدەنىيىتى ۋە خىرىستىئان مەدەنىيىتى قاتارلىق دۇنيادىكى چوڭ مەدەنىيەت مەركەزلىرىنى كېسىپ ئۆتكەن. قەدىمدە يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشى ۋە قوغدىلىشى جۇڭگو - غەرب ماددىي ۋە مەنىۋى

جۇڭگو بولۇپ، بۇ ئەينى ۋاقىتتىكى يىپەكنىڭ رىمغا توشۇپ-
لۇپ سېتىلغانلىقىنىڭ ھەقىقىي ئىسپاتى.

گەيس پىلىنى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردىكى
غەرب ئالىملىرى يىپەكنىڭ قانداق ئىشلەپچىقىرىلىدىغانلىقى-
نى ئېنىق بىلىپ كەتمەيتتى. جۇڭگونىڭ پىلە بېقىشى ۋە
ئۇنىڭدىن يىپەك ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى غەربكە ناھايى-
تى كېيىن تارقالغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى-
دە غەربكە بۇددىدا نومى ئېلىپ كېلىشكە بارغان راھىب
شۈەن زاڭ قايتىش يولىدا خوتەنگە كەلگەندە بىر رىۋايەتنى
ئانلىغان بولۇپ، بۇ ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن خوتەن
بۇددىزم تارىخىغا ئائىت نوم ۋە ۋەسىقىلەردە ئوخشىمىغان
ھەجىمدە خاتىرىلەنگەن. بۇ رىۋايەتتىكى مۇھىم ۋەقەلىك:
ئۇدۇن خانى شەرق (جۇڭگو) مەلىكىسىگە ئۆيلەنگەندە، ئۇ-
نىڭدىن يوشۇرۇن ھالدا پىلە قۇرتى ئېلىپ كېلىشنى تەلەپ
قىلغان. يېڭى كېلىن يولغا چىقىدىغان چاغدا پىلە قۇرتى
تۇخۇمنى ئوغرىلىقچە چاچ تۈگۈنچىكىگە تۈگۈپ قوۋۇقتىن
ئۆتۈپ پىلە بېقىش، يىپەك ئىشلەش تېخنىكىسىنى خوتەنگە
تارقاتقان (بۇنىڭدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئەللەر گەرچە
سىرت بىلەن بولغان سودىدا يىپەك سودىسىنى ئاساس
قىلغان بولسىمۇ، لېكىن پىلە غوزىسى، شۇنداقلا ئۇنى
بېقىش تېخنىكىسىنى سىرتقا چىقىرىشنى قاتتىق چەكلىگەنلەر-
كىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ). شۇنىڭدىن كېيىن خوتەندە
ئۈجمە دەرىخى ئۆستۈرۈلۈپ، ئۆزى يىپەك ئىشلەپچىقىرىدۇ-
غان بولغان. يېقىنقى يىللاردا ئارخېئولوگلار خوتەننىڭ
شەرقىي شىمالىدىكى قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسىگە جايلاشقان
دەندەن ئۇلۇغ خارابىسىدىن 8 - ئەسىرگە مەنسۇپ بولغان
بىر ياغاچ تاختىغا ئويۇلغان رەسىمنى تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭدا
بىر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەلىكىسىنىڭ چوڭ باش كىيىمىنى
كىيگەنلىكى، بىر نەپەر كېنىزەكنىڭ ئۇنى يۆلەپ تۇرغانلىقى
قى تەسۋىرلەنگەن. تەتقىقاتچىلارنىڭ قارىشىچە، رەسىمدىكى
سى دەل ھېلىقى پىلە بېقىپ يىپەك ئىشلەش تېخنىكىسىنى
تارقاتقان مەلىكە ئىكەن. ئازادلىقتىن كېيىن ئارخېئولوگىيە
خادىملىرى تۇرپان ئويمانلىقىدىكى قەدىمىي قەبرىلەردىن
زور تۈركۈمدە ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدىكى (502 - 640 -
يىللار) خەنزۇچە ھۆججەتلەرنى تاپقان بولۇپ، بۇ ھۆججەت-
لەر تارىم ئويمانلىقىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ ھەرقايسى بوس-
تانلىق ئەللىرىدە يىپەك مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقارغانلىقىنى
ئىسپاتلاپ بەردى. ھەتتا يىراق غەرب دۇنياسىغا ئەك كې-
چىككەندىمۇ 6 - ئەسىردىكى شەرقىي رىمنىڭ گوستىئان
دەۋرىدە (483 - 565 - يىللار) ھىندىلار (يەنە بىر
قاراشلاردا پارسلار) تارىم ۋادىسىدىكى غەربىي يۇرت ئەللىرىدە

مەدەنىيەت ئالاقىسى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشقان.
يىپەك يولىدا يەنە شەرق - غەربنىڭ ماددىي مەدەنىيەت ئالاقى-
سىگە ئائىت نۇرغۇنلىغان ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەرمۇ تارقال-
غان. ئۇزاق يىللاردىن بېرى نۇرغۇنلىغان سودا كارۋانلىرى،
سەيياھلار، جامائەت ئەربابلىرى ۋە ھەرقايسى ئەل ھۆكۈ-
مەت خادىملىرى شەرق - غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت
كۆۋرۈكى بولغان يىپەك يولى ئارقىلىق ئۆزئارا بېرىش -
كېلىش قىلىپ تۇرغان ھەمدە ھەرخىل ماددىي بۇيۇملارنى
ئالماشتۇرۇپ كەلگەن.

يىپەك يولى توغرىسىدا گەپ بولغاندا، كىشىلەر تەبىئىيلا
ئالدى بىلەن جۇڭگو يىپەكلىرىنىڭ غەربكە تارقىلىشىنى
ئەسكە ئالىدۇ. جاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا بارىدىغان يولى
ئېچىشتىن خېلى بۇرۇنلا، يىپەك ئاللىقاچان كۆپ مىقداردا
غەرب دۇنياسىغا تارقىلىپ بولغانىدى. قەدىمكى رىمدا يىپەك-
تىن تىكىلگەن كىيىملەر ئەينى ۋاقىتتىكى ئاقسۆڭەكلەر ئەڭ
ياقتۇرىدىغان مودا كىيىملەر ئىدى. چۈنكى يىپەك يىراق
بولغان شەرقىي ئەلدىن ئېلىپ كېلىنكەچكە، باھاسى ناھايى-
تى يۇقىرى بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا رىم يىپەك ئىمپورت
قىلىش ئۈچۈن كۆپ مىقداردا ئالتۇن سەرپ قىلاتتى. بىز
بۈگۈنكى كۈندە ئافىنا شەھىرى باتىنۇن ئىلاھى ئىبادەتخانى-
سىدىكى ئايال ئىلاھ، ئىتالىيە نابىلۇس مۇزېيىدا ساقلىنىۋات-
قان باكىكېس ئايال كاھى ئوبرازلىرىدىن يۇنان، رىم دەۋرىدە-
دىكى كىشىلەرنىڭ يىپەك كىيىملەرنى كىيگەنلىكىنى، شۇ-
نىڭدەك ئۇنىڭ شۇنچىلىك نەپىس ئىكەنلىكىنى، كىشىنى
جەلپ قىلىدىغان نازۇك بەدەنلىرىنى كۆرگىلى بولىدىغانلىقى-
نى ھېس قىلالايمىز. يىپەكتىن تىكىلگەن كىيىملەرنى قوغ-
لىشىش تۈپەيلى ئىسراپچىلىق، ئۆرپ - ئادەت بۇزۇلۇش
خەۋىرى تۇغۇلغاندا رىم سىنانى كۆپ قېتىم بۇيرۇق چۈشۈ-
رۈپ، يىپەكتىن كىيىم تىكىشنى چەكلىگەن بولسىمۇ، لېكىن
ئانچە چوڭ رولى بولمىغان.

رىم كلاسسىك يازغۇچىلىرى يىپەك ئىشلەپچىقارغان دۆ-
لەتنى «سېرسى» دۆلىتى دەپ ئاتىغان. مىلادىيە 1 - ئەسىر-
دىكى مۇزېيۇناس ئالىم گەيس پىلىنى (مىلادىيە 23 -
يىلدىن مىلادىيە 79 - يىلغىچە ياشىغان) ئۆزىنىڭ «مۇزېي-
لار تەزكىرىسى» ناملىق ئەسىرىدە: «سېرسى ئورمانلىقتىن
چىقىدىغان يىپەك، داڭقى ئالەمگە مەشھۇر. يىپەك دەرەخ يوپ-
پۇرمىقىدا ئۆسىدۇ (ئۈجمە دەرىخىنى دېمەكچى)، ئېلىشتا
ئاۋۋال سۇغا چىلاپ تالالىرى ئايرىۋېلىنىدۇ، ئاندىن ئېگە-
رىپ يىپەك چىقىرىلغاندىن كېيىن رىمغا توشۇلىدۇ. باي،
ئاقسۆڭەكلەرنىڭ خانىملىرى كىيىم تىكىپ كىيىشىدۇ، ياراش-
قانلىقىدىن كۆزنى قاماشتۇرىدۇ» دەپ يازغان. سېرسى دەل

دىن پىلە تۇخۇمنى ياغاچ ھاسىنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇپ ئېلىپ بارغان.

ماددىي مەدەنىيەتنىڭ تارقىلىشى قوش يۆنىلىشلىك بو-
لىدۇ. جۇڭگو غەرب دۇنياسىغا نەپىس ئىشلەنگەن يىپەك
مەھسۇلاتلارنى سوۋغا قىلسا، ياۋرو - ئاسىيادىكى ھەرقايسى
دۆلەت خەلقلىرىمۇ ئوخشاشلا جۇڭگوغا جۇڭگو ئەڭ ئېھتى-
ياچلىق بولغان مەھسۇلاتلار بىلەن جاۋاب قايتۇراتتى.

بىز بۈگۈنكى كۈندە دائىم كۆرۈپ تۇرىدىغان ئۆسۈم-
لۈكلەرنىڭ ھەممىسىلا جۇڭگونىڭ يەرلىك مەھسۇلاتى
ئەمەس، جۇڭگونىڭ قەدىمكى ۋەسىقىلىرىدە خاتىرىلەنگەن
ئالدىغا خۇ (胡) خېتى قوشۇپ ئېيتىلىدىغان ئۆسۈملۈكلەر،
مەسىلەن، غۇز شاپتۇلى (胡桃)، غۇز قوغۇنى (胡瓜)،
غۇز پىيىزى (胡荽)، غۇز سەۋزىسى (胡萝卜) قاتارلىقلار-
نىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى غەربتىن ئېلىپ كېلىنگەن. ئۇنىڭ
ئۈستىگە قەدىمكى ۋەسىقىلەردە بۇ ئۆسۈملۈكلەرنىڭ جۇڭ-
گوغا كۆچۈرۈپ كېلىشتىكى تۆھپىسىنى تۇنجى بولۇپ
جۇڭگو - غەرب ئالاقىسىنى ئاچقان ئەلچى جاڭ چيەنگە
مەنسۇپ قىلىشىدۇ. ئەمەلىيەتتە ھازىر جاڭ چيەن ئېلىپ
كەلگەن ئۆسۈملۈكلەردىن بېدە بىلەن ئۈزۈمنىلا كۆرسىتىش
مۈمكىن. ئالدىنقىلىرى ئەسلى ئىران ئېگىزلىكىنىڭ غەربىي
شىمالىدىكى مىدىيەنىڭ مەھسۇلاتلىرى، كېيىنكىلىرى
غەربىي ئاسىيا ۋە مىسىردا ئەڭ ئاۋۋال ئىنسانلار تەرىپىدىن
تېرىپ ئۆستۈرۈلگەن بىر خىل ئۆسۈملۈك ئىدى. ئەينى ۋا-
قتتا غەربىي يۇرتتىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقالغان ئەڭ
داڭلىق مېۋە ئانار بولۇپ، ئانار بۇخارا ۋە تاشكەنتلەردىن
كەلتۈرۈلگەن. ئانارنىڭ سىرتى قىيىقزىل ئوتقا شەك بولغاچ-
قا، ئۇنىڭغا قاراپ ئولتۇرۇپ ھۇزۇرلانغان ۋە ئىچىدىكى ئۇ-
رۇقچىسىنى يېگەن. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى
مەزگىلىگە ئائىت تارىخىي ئەسەرلەردە: «خەن لىڭدى (167 -
189 - يىللار تەخمىنەن ئولتۇرغان) غۇز كىيىمى، غۇز چېپى-
رى، غۇز كارىۋىتى، غۇز ئورۇندۇقى، غۇز تامىقى، غۇزچە
كۈتۈنۈش، غۇز نېنى، غۇز ئۆسۈملىكى بەكلا ياقتۇراتتى.
جىڭدۇدىكى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ھەممىسىمۇ دېگۈدەك شۇنداق
ئىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن (خەننامىنىڭ داۋامى بەش ئەل
تەزكىرىسى).

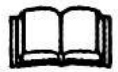
خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىن باشلاپ
غەربتىن يالغۇز ئۆسۈملۈكلەرلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقى-
لىپ قالماستىن، يەنە رېمىنىڭ ئەينەك بۇيۇملىرى، غەربىي
يۇرتنىڭ، جۈملىدىن خوتەننىڭ قاشتېشى خەن سۇلالىسى
خان جەمەتى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ مۆھۈر ۋە زىننەت بۇيۇملى-
رىنىڭ مۇھىم خان ئەشياسى قىلىنغان. بۇ يەردە شۇنى ئالا-

ھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش كېرەككى، جاڭ چيەن بىرىنچى
قېتىم غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بېرىپ قايتىپ كەلگەندىن
كېيىن، پادىشاھ خەن ۋۇدىغا غەربىي يۇرت ئاتلىرىنىڭ ناھا-
يىتى داڭلىق ئىكەنلىكىنى، بۇنىڭدىن كېيىنكى ھونلار
بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا ئاتنىڭ ئىنتايىن مۇھىم رول ئوي-
نايدىغانلىقىنى دوكلات قىلغان. خەن ۋۇدى بۇنىڭدىن ناھا-
يىتى خۇشال بولۇپ، بۇ ئاتلارغا بالدۇراق ئېرىشىشنى ئۈمىد
قىلغان. دەل جاڭ چيەن ئىككىنچى قېتىم غەربىي يۇرتقا
ئەلچىلىككە بېرىپ، ئۇيغۇنلار ئېلىدىن قايتىشىدا ئۇيغۇن
كۈن بېگى خەن سۇلالىسىگە ئەۋەتكەن ئەلچىگە قوشۇپ،
بىر قانچە ئون ئاتنى خەن ۋۇدىغا سوۋغا سۈپىتىدە ئەۋەت-
كەن. خەن ۋۇدى بۇ ئاتلارنىڭ قامەتلىك، چېپىش سۈرئى-
تىنىڭ تېز ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ئىنتايىن خۇشال بولغان،
شۇنىڭدىن باشلاپ غەربىي يۇرت بىلەن بولغان يىپەك سو-
دىسىدا يىپەكنى ئاتقا تېگىش ئاساس قىلىنغان ھەمدە ئات
بېقىشتا بېدىنىڭ ئاساسلىق يەم - خەشەك قىلىنىدىغانلىقىنى
تونۇپ يېتىپ، بېدىنى كەڭ كۆلەمدە تېرىپ ئۆستۈرگەن.
يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشى بىلەن غەربىي يۇرتتىن ئوتتۇرا
تۈزلەڭلىككە تارقالغان ئۈزۈم ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خەلقىنىڭ
ئىنتايىن تېز قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشكەن، ئاق سۆڭەكلەر
ئۈزۈم سۈيىنىڭ پايدىلىق ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ئۇنى كۆپ
ئىستېمال قىلىدىغان بولغان.

قىسقىسى، جۇڭگونىڭ يىپەكلىرى، تۆمۈردىن ياسال-
غان دېھقانچىلىق سايمانلىرى، غەربىي يۇرتنىڭ مېۋە -
چېۋە، ئاتلىرى، داكىچىنىڭ مەرۋايىتىلىرى، پارس قولتۇق-
نىڭ خورما، گۆھەرلىرى، بابىلىنىڭ گىلەملىرى، مىسىرنىڭ
توقۇلما بۇيۇملىرى، ھىندىستاننىڭ خۇش پۇراق ماتېرىياللى-
رى، دورا - دەرەخلىرى مانا مۇشۇ يىپەك يولىنى بويلاپ
شەرق ۋە غەربكە تارقالغانىدى.

ئىككىنچى، يىپەك يولى ياۋرو - ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدىن-
كى سودا، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تومۇرى بولۇش سۈپى-
تى بىلەن شەرق - غەرب مەنىۋى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش-
نىڭ تۈگۈنى بولدى.

يىپەك يولى ئېچىلغاندىن كېيىن، شەرق - غەرب
ماددىي مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگ-
شىپ، بۇنىڭغا ماس ھالدا مەنىۋى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشمۇ
زور دەرىجىدە ئالغا سۈرۈلدى. خەن دەۋرىدە ھەرخىل
ھاياتلارنىڭ ھەيكىلىنى ئويۇش، بولۇپمۇ ئاساسلىقى
شىرنىڭ ھەيكىلىنى ئويۇش ئومۇملىشىشقا باشلىدى. شىر
ئەسلى پارس قولتۇقىدىكى ئەللەردە كۆپ ئۇچرايتتى،
ھەيكەل ئويۇش بولسا دەسلەپ گېرېتسىيىدە بارلىققا كەلگە-

ئورۇن ئالدى ھەمدە جۇڭگونىڭ داڭلىق راھىبلىرى جۇڭگوچە دىنىي مەزھەپنى بارلىققا كەلتۈردى. بۈگۈنكى كۈندە بۇددا دىنى قەدىمكى دەۋرىدىكىدەك ئۇنداق گۈللىنىپ كەتتى، ئامما كىشىلەرنىڭ كاللىسىدىكى سەۋەب - نەتىجە چۈشەنچىسى، شۇنداقلا تىلدا دائىم ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان بەزى سۆزلەر، مەسىلەن، «كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە» (刹那)، «تەسىر كۆرسەتمەك» (影响)، «سۇ بىلەن سۈتنى ئارىلاشتۇرماق» (水乳交融) قاتارلىقلار ھەممىلا جايدىكى ئىبادەتخانا، تاشكېمىرلەردە كۆزگە چېلىقىدۇ ھەم رومانلاردىكى مۇشائىرەلەردىمۇ ئۇچرايدۇ. بۇلار بۇددا دىنىنىڭ بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىك قالدۇقلىرىنىڭ تەسىرىدىن ئىبارەت. بولۇپمۇ يىپەك يولىنى بويلاپ ساقلىنىپ كېلىۋاتقان بۇددا تاشكېمىرلىرى، داڭلىقلىرىدىن كۈچادىكى قىزىل مىڭئۆيى، تۇرپاندىكى بېزەكلىك مىڭئۆيى، دۇنخۇاڭدىكى موگاۋ غارى، ئەنشىدىكى يۈلەن غارى، ۋۇ ۋېيدىكى تىيەندىن شەن تاغ غارى، يۈڭجىڭ بىڭ لىن ئىبادەتخانىسى، تىيەن شۈيدىكى مەيجى تاغ غارى، داتۇڭدىكى يۇنگاڭ غارى، لو-ياڭدىكى لوڭمىن غارى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ تاشكېمىرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى شەرق - غەرب سەنئەت ئۇسلۇبىنى بىرلەشتۈرگەن، ئۇلار يىپەك يولىدىكى شەرق - غەرب مەدەنىيەت ئالاقىسىنىڭ ئىسپاتى. ئۇلار بىر تىزىق مەرۋايىتتەك يىپەك يولىدىكى مۇھىم مەدەنىيەت مەراسىمىغا ئايلانغان.

ۋېي، جىن سۇلالىسىدىن سۈي، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە كىچىك بولغان ئارىلىقتا غەربىي ئاسىيادىكى زورۇن ئاستىرىدىن، مانى دىنى، نىستۇرئان دىنى، ئىسلام دىنىمۇ ئىلگىرى - ئاخىر جۇڭگوغا تارقىلىپ، مۇئەييەن تەسىرلەرنى پەيدا قىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە مانى دىنى ئەسلى قەدىمكى پارىس ئېلى (بۈگۈنكى ئىران) دا بارلىققا كەلگەن بىرخىل دىن بولۇپ، بۇ دەل پارىسلار ئېزىلىشكە ئۇچراپ يوقىلىش گىرى-دابىغا بېرىپ قالغان مەزگىل ئىدى. ئەمما جۇڭگودا، بولۇپمۇ غەربىي يۇرتتىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ، ھەتتا 9 - ئەسىردە تۇرپاندا قۇرۇلغان غەربىي ئايماق ئۇيغۇر خانلىقىدا دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىلگەندى. دۇنخۇاڭ، تۇرپاندىن تېپىلغان خەنزۇچە ۋە ھەرخىل پارىسچە، ئۇيغۇرچە مانى ھۆججەتلىرى، مىسىردىن تېپىلغان كوفىت يېزىقىدىكى مانى ھۆججەتلىرى بىلەن بىرگە، بۇ-گۈنكى كۈندە بىزنىڭ قەدىمكى دۇنيادىكى مانى دىنىنى چۈشىنىشىمىز، تەتقىق قىلىشىمىزغا ياردەم بېرىدىغان قىممەتلىك ماتېرىياللار بولۇپ قالدى. تاڭ سۇلالىسى غەرب مەدەنىيىتىگە يول قويدى، چاڭئەندە زورۇن ئاستىرى دىنى ئىبادەت

ئىدى. مۇشۇنىڭدىن قارىغاندا، ھاياتلارنىڭ ھەيكىلىنى ئويۇش غەربىي يۇرتتىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقالغان دېيىش مۇمكىن. ئەڭ دەسلەپ غەربىي يۇرتتا بارلىققا كەلگەن نەي خەن ۋۇدى دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقالغان بولۇپ، ئەسلى قوي، كالا سۆڭىكىدىن ياسىلىدىغان نەي ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كىرگەندىن كېيىن تېخىمۇ نەپىس قىلىپ بامبۇك (قۇمۇش) بىلەن ياسىلىدىغان بولغان. ۋېي، جىن دەۋرىدىن سۈي، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە قەدەر ئىران مەدەنىيەت سىستېمىسىغا تەۋە بولغان سوغدىلارنىڭ كۆپلەپ جۇڭگوغا كېلىشى بىلەن غەربىي ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مۇزىكا، ئۇسسۇل، يىمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەكلىرىمۇ جۇڭگوغا كۆپلەپ تارقالدى. سۇغدىلار مەدەنىيەت جەھەتتە ئەڭ بۇرۇن پارىس - ئىران مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ كېلىشى تاڭ سۇلالىسى شەھەرلىرىدە بىرخىل غۇز قىزغىنلىقىنى پەيدا قىلدى. بىز تاڭ سۇلالىسى ئەڭ گۈللەنگەن كەيىۋەن - تىيەنباۋ يىللىرىدىكى مۇنا سۈنەتلىك خاتىرىلەرگە قارايدىغان بولساق، بۇ دەۋر ئېقىمىنى ھېس قىلالايمىز. لى بەي «مەي بىلەن ئۇزۇنلۇق» دېگەن شېئىرىدا: «غۇزلارنىڭ قىزلىرى گۈلدەك چىرايلىق، كۈلسە گۈيا باھارغا ئوخشار» دەپ يازغان بولۇپ، بۇ مىسرادا ئەينى زاماندا چاڭئەندىكى غۇزلار ئاچقان مەيخانىدا مېھمان كۈتۈۋاتقان ئەھۋالنى تەسۋىرلىگەن. چىن سېن «جىۋ چۈەندە ھاكىمنىڭ ھۇزۇرىدا مەيدىن كېيىن يازغان» دېگەن شېئىرىدا: «بارىت بىلەن نەي خويۇم ماسلاشقان، چاڭلار بىلەن غۇز - لارنىڭ ناخشا ساداسى كىشىنى مەپتۇن قىلار» دېگەن مىسرا - لىرىدا جىۋ چۈەندىكى يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ زىياپەتلىرىدە غۇزلارنىڭ ناخشا ئېيتىۋاتقان ھالىنى ئىپادىلەنگەن. بۇ ھەقتە بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكولتېتىنىڭ پروفېسسورى شاڭ دا ئەپەندىنىڭ «تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» ناملىق كىتابىغا مۇراجىئەت قىلساق، بۇ ئەسەردىن تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەننىڭ رەڭگا - رەڭ غۇزلىشىش مەنزىرىسىنى كۆرۈۋالالايمىز.

دىن مەنىۋى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ بىرخىل ئىپادىسى بولۇش شەكلى بىلەن ئەينى ۋاقىتتا كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىشقا باشلىغان. دۇنيادىكى ئۈچ چوڭ دىننىڭ بىرى بولغان بۇددا دىنى ئەڭ بۇرۇن غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە شىنجاڭغا تارقالغان. ۋېي، جىن، جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە ئۇرۇشلارنىڭ كۆپلەپ يۈز بېرىشى، بۇددا دىنىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىنتايىن ياخشى شارائىت بىلەن تەمىنلىدى. سۈي، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە بۇددا دىنى كىشىلەر قەلبىدىن چوڭقۇر

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. كىلىمىكىت: «قەدىمكى يىپەك يولى مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 - يىلى 5 - ئاي 1 - نەشرى.
2. مۇھەممەتتۇرسۇن يالغۇزەك، پەرھاد سالى: «يىپەك يولى توغرىسىدا»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى، 1987 - يىلى 4 - سان.
3. چاڭ زى، خې جۇن: «يىپەك يولى ۋە شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى، 1988 - يىلى (خەنزۇچە) 3 - سان.
4. پېتىر خوپرىك: «يىپەك يولىدىكى ئەجەبى ئال-ۋاستىلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىلى 11 - ئاي 1 - نەشرى.
5. نىياز كېرىمى: «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى كارۋان يول-لىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى 11 - ئاي 1 - نەشرى.
6. «شىنجاڭ تارىخىدىن تەرمىلەر»، 1997 - يىلى 1 - سان «يىپەك يولى دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا».
7. «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1992 - يىلى 7 - ئاي نەشرى.
8. «يىپەك يولىدىكى ئەجەبى خاتىرىلەر»، قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكوم پېشقەدەم كادىرلار ئىدارىسى بىلەن قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى سىياسىي - تارىخ فاكۇلتېتى بىرلىكتە 2001 - يىلى باستۇرغان ئىچكى ماتېرىيال.
9. خۇاڭ شىنياڭ: «يىپەك يولى مەدەنىيىتى»، جېجياڭ خەلق نەشرىياتى 1995 - يىلى 12 - ئاي 1 - نەشرى.
10. گەي شەنلىن: «يىپەك يولى يايلاق مىللەتلىرى مەدەنىيىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1996 - يىلى 11 - ئاي 1 - نەشرى.
11. «جۇڭگو قەدىمكى زامان تارىخى» (ئالىي مەكتەپ ئىجتىمائىي پەن دەرسلىكى) شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1998 - يىلى 12 - ئاي 1 - نەشرى.

ئاپتور: قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى فىلولوگىيە فاكولتېتىنىڭ دوتسېنتى.

تەھرىرلىگۈچى: ئىسلامجان شېرىپ

بەشكىرىمى

خاننىسى، ئىسلام دىنى مەسچىتلىرىنى سېلىشقا يول قويدى، ھەتتا يىپەك يولى ئارقىلىق ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن چاڭئەنگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان غەربلىك كىشىلەر-نى تاللاپ ئوردىدا خىزمەتكە قويدى.

يۇقىرىدىكىلەردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سۇڭ، يۈەن سۇلالىلىرىدىن ئىلگىرى جۇڭگو ئىدىيىسىنىڭ غەربكە تارقىلىش كۆلىمى ۋە ھەجىمى جەھەتتە، جۇڭگو غەربتىن قوبۇل قىلغان نەرسىلەر تولىمۇ ئاز، لېكىن جۇڭگو-نىڭ ماددىي مەمۇلاتلىرى ۋە تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ غەربكە تارقىلىشى بىر قەدەر كەڭ دائىرىلىك بولۇپ، ستاتىستىكا قىلىش قىيىن. قەغەزچىلىك، مەتبەئە، مىلتىق دورىسى، كومپاس، سىرلانغان ئەسۋاب، فارفور بۇيۇم-لارنىڭ غەربكە تارقىلىشى دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىگە غايەت زور تۆھپە قوشقانلىق ھېسابلىنىدۇ. تاكى مىڭ سۇلا-لىسىنىڭ ئاخىرى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا خىرىستىئان دىنىدىن تارقاتقۇچىلىرى (مىسسىئونېرلار) نىڭ جۇڭگوغا كېلىشى بىلەن، جۇڭگونىڭ ئىدىيە - مەدەنىيىتىنى كەڭ كۆلەمدە غەربكە تونۇشتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، غەرب يېقىنقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ جۇڭگوغا كىرىش دەۋرىنىمۇ ئاچتى. جۈملىدىن يىپەك يولى باغرىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ كەڭ كۆلەمدە ئۇچرىشى ئارقىلىق تۈرلۈك شەكىلدىكى مەدەنىيەتلەر دۆلەت چېگرىسىدىن ھالقىپ، ئىنسانلار مەدەنىيىتى-نىڭ موللىشىشىنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچىگە ئايلاندى. يىپەك يولىمۇ شەرق - غەرب خەلقلىرىنىڭ ئۆزئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدىكى كۆۈرۈككە ئايلاندى.

يىپەك يولىنىڭ مۇساپىسى ناھايىتى ئۇزاققا سوزۇلغان بولۇپ، قەدىمدە ئۇ دوستلۇق ئۇرۇقىنى چاچىدىغان يول، شۇنداقلا ئۇرۇش ئوتلىرى قاپلىغان يول. بۈگۈنكى كۈندە كىشىلەر ئۆتمۈشتىكى يىپەك يولى باغرىدا يۈز بەرگەن ئې-چىنىشلىق مەنزىرىنى، جاپا - مۇشەققەتلەرنى ئۇنتۇپ، يىپەك يولىنى شەرق - غەرب مەدەنىيىتىنى تۇتاشتۇرىدىغان تۈگۈن دەپ قارىماقتا. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى تەشكىللىگەن «يىپەك يولى» تەتقىقات پىلانى يىپەك يولىنى «سۆھبەت يولى» دەپ ئاتاپ، شەرق - غەربنىڭ سۆھبىتى ۋە ئالاقىسىنى ئىلگىرى سۈردى. جۇڭگو خەلقىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۈگۈنكى يىپەك يولى ئېچىۋېتىلگەن يول، ئالغا ئىلگىرىلەش يولى، 21 - ئەسىرگە يۈز-لەنگەن پارلاق يول. ئۇ بۇنىڭدىن كېيىنمۇ خەلقئارانىڭ تىنچلىق - تەرەققىيات ئىشلىرىدا ئۆزىنىڭ كۆۈرۈكلۈك ۋە ھەل قىلغۇچ بەلۋاغلىق (تۈگۈنلۈك) رولىنى تېخىمۇ جارى قىلدۇرغۇسى.

ئۇيغۇرلارنىڭ دەپنە قىلىش ئادىتىدىكى ئۆملۈك روھى

مۇتەللىپ ئىقبال

نەرسىلىرىنى بىللە كۆمگەن. بىز بۇ يەردە پەقەت دەپنە قىلىش ئادىتىدىكى ئۆملۈك شەكىللىرى ھەققىدە توختىلىمىز.

ئەجدادلىرىمىز ئىنسان ئۆلگەندىن كېيىن قىياماللىق ھېسسىياتىنى ھەرخىل شەكىل ۋە پائالىيەتلەر ئارقىلىق ئىپادىلەپ كەلگەن. بۇنىڭدا ئۆلگۈچىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا ئەمەس، قەبىلە - ئۇرۇق ئەزالىرى، توپ ياكى مەلۇم بىر ھاكىمىيەت بايرىقى ئاستىدىكى كىشىلەر ئۆلگۈچىگە يۈكسەك دەرىجىدە ھۆرمەتتە بولغان. مەسىلەن، قەدىمدىن تارتىپلا بىر كىشى ئۆلسە يىغازار قىلىپ، ئۇنىڭ ئۆلۈمىگە قايغۇرۇش ھېسسىياتىنى ئىپادىلەگەن. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا مۇنداق بايانلار بار:

«ئالىپ ئورتۇغا ئۆلدىمۇ،

ئەرسىز ئازۇن قالدۇمۇ.

ئۆزلەك ئۈچىن ئالدىمۇ،

ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر»^①

(خاقان ئافراسىياپ ئۆلدىمۇ؟ بىۋاپا دۇنيا ئۇنىڭدىن قۇتۇلدۇمۇ؟ پەلەك ئۇنىڭدىن ئۈچىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى ئۇنىڭ زامانىغا نەپەرەتلىنىپ يۈرەكلەر پارە - پارە بولماقتا.)

«بەگلەر ئاتىن ئادغۇرۇپ،

تازغۇ ئانى تۇرغۇزۇپ.

مەڭزى يۈزى سارغىيىپ،

كۆركۈم ئاڭا تۇرتىلۇر»^②

«ئافراسىياپنىڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنىپ بەگلەر ئاتلىرىنى ھارغۇزۇپ چېپىپ كېلىشتى. ئۇلار قايغۇلىرىنى بېسىۋالدى، ئۇلارنىڭ يۈزى زەپىراندەك سارغايىدى.

«ئۆلىشىپ تەرەن بۆرلەيۇ،

يىرتىپ ياق ئۆرلەيۇ.

سقىرىپ ئۇنى يۈنلەيۇ،

سقىتاپ كۆزى ئۆرتىلۇر»^③

(ئادەملەر ئافراسىياپنىڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنىپ بۆرلەردەك ھوۋلاشتى، ئاھ ئۇرۇپ ياقا يىرتىشتى. بەزىدە مۈڭلۈك نەغمەدەك ئۇن سېلىپ پەرياد چېكىشتى. كۆپ يىغلاپ كۆزلەرى كۆرمەس بولۇپ كەتتى.)

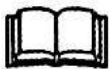
دېمەك، ئەجدادلىرىمىز ئۆلگۈچىگە بولغان قايغۇرۇش ھېسسىياتىنى ھەرخىل پائالىيەت ۋە شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلەپ كەلگەن.

تارىختىن بۇيان، ئۇيغۇرلار ئۆيۈشۈشچانلىق روھىغا ئىگە بىر مەدەنىيەتلىك مىللەت بولۇپ ياشاپ كەلگەن. بىز تا. رىخنى ۋاراقلايدىغان بولساق، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆملۈك ۋە بىرلىشىشنىڭ يۈكسەك سەلتەنەتلىرىنى رويلىقا چىقارغانلىقىنى، تۇرمۇش ئادەتلىرىدە بۇ روھنى جارى قىلدۇرۇپ، گۈزەل ئەنئەنىلەرنى ئىجاد قىلغانلىقىنى بايقايمىز. ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىدە كوللېكتىپ روھ ناھايىتى كۈچلۈك. جۈملىدىن ئۆلۈم - يېتىم، دەپنە - مۇراسىم ئىشلىرىدىمۇ كۈچلۈك ئۆملۈك روھىنى ئىپادىلەگەن. جامائەت ئەخلاقى كۈنسېرى يېڭىلەۋاتقان مۇشۇنداق بىر پەيتتە خەلقىمىزدە ئۆملۈك روھىنى ئويغىتىش ناھايىتى مۇھىم.

ئادەم ئۈچۈن تۇغۇلۇش ھاياتىنىڭ باشلىنىشى بولسا، ئۆلۈش يوقلۇق سەپىرىگە ئاتلىنىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ۋە ھالەنكى، تۇغۇلۇش، ياشاش ئەتىۋارلىق بولغىنىدەك، ئۆلۈم مۇراسىمىمۇ ئىنسان ئۈچۈن مۇھىم ھادىسىلەرنىڭ بىرى. بىز مىللەتلەرنىڭ دەپنە - مۇراسىم ئىشلىرى ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئادەمنىڭ قىممىتى ھەققىدىكى چۈشەنچىسىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. ئىنساننىڭ ياشاش جەريانى مەنىلىك بىر سەپەر. شۇنداق بولغانىكەن، ئۆلۈمۈمۇ ئوخشاش دەرىجىدە ئۆلۈڭلىشى كېرەك. بىز بۇ ئارقىلىق ئىنساننىڭ قىممەت دەرىجىسىنى يەنە بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرەلەيمىز.

ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن ئۆلۈمگە ئەڭ يۇقىرى دەرىجىدە ئىتبار بەرگەن، دەپنە - مۇراسىملارنى داغدۇغىلىق، ئۆملۈك روھى ئىچىدە ئۆزىتىپ كەلگەن. ئۆلگۈچىگە بولغان تەزىيە - سى ناھايىتى كۈچلۈك بولغان. ئۆلۈمنى قىممەتلىك بىر ھادىسە سۈپىتىدە كۆرگەن. دەپنە - مۇراسىملاردا كوللېكتىپ ھالدا ئۆلۈكنى يۇيۇش، كېپەنلەش، يەرلىككە قويۇش ۋە ئۇنىڭ بىلەن ۋىدالىشىش، ئۆلگۈچىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا يار - يۆلەكتە بولۇش قاتارلىق ئېسىل ئەخلاقى - پەزىلەتلەر - نى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. تارىخىي پاكىتلاردىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ دەپنە - مۇراسىم ئىشلىرىدىكى كوللېكتىپ ۋە ئۆملۈك روھىنى جارى قىلدۇرغانلىقىنى بىلىش بولىدۇ.

ئەجدادلىرىمىز ئۆلۈكنى دەپنە قىلىشتا نۇرغۇنلىغان ئۆزگىچە ئادەتلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ئۇلار ئۆلۈكنى دەپنە قىلىشتا ئۇنىڭ ھايات ۋاقتىدا قەدىرلەپ ئىشلەتكەن

لەپ كەلگەن. بەزىلەر ياقىلىرىنى يىرتىشقان، بەزىلەر يۈزلىرىنى تىلغان، بەزىلەر تولا يىغلاپ كۆرمەس بولۇپ قالغان... بۇنداق ھەرىكەتلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۆلگۈچىگە بولغان كۈل لېكىتپ ھالدىكى تەزىيە ھېسسىياتى ئىپادىلەنگەن. «قاغان ئۆلسە خاتۇنى بىلەن دەپنە قىلىناتتى. ئۇيغۇرلار مۇسبەت بولغاندا ئات - كالا ئۆلتۈرۈپ، نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزەتتى. ئۆلۈك ياتقان چېدىرىنى يەتتە ئايلىناتتى ۋە پىچاق بىلەن چىكىسىنى تىلىپ قان چىقىرىپ، قان - ياش ئاققۇزۇپ ھازا قىلىشاتتى» ④ بۇخىل دەپنە ئادىتىدەمۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆملۈك روھى يارقىن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

كىشى ئۆلگەندىن كېيىن يىغا - زارە ۋە باشقا ئۇسۇللار ئارقىلىق ئەتراپتىكى كىشىلەرگە خەۋەر بەرگەن. دەپنە مۇرا - سىمغا شۇ يۈرتتىكى، شۇ قەۋمىدىكى ۋە باشقا يۇرتلاردىكى كىشىلەر ھەتتا باشقا پادىشاھلىقلاردىنمۇ كىشى قاتنىشىپ، ماتەم مۇراسىمىنىڭ كوللېكتىپ ۋە ئۆملۈك تۈسى رۇشەن دەرىجىدە ئاشقان، دەپنە مۇراسىمى كوللېكتىپ شەكىلدىكى پادىشاھلىقتە ئايالانغان. مەڭگۈ تاش پۈتۈكلەردە پادىشاھنىڭ دۈشمەن بېسىپ كەلگەندە، ئۇرۇش مەيدانىدىن ئايرىلىپ خانىشنى دەپنە قىلغىلى كەتكەنلىكىدەك ۋەقەلەر خاتىرىلەنگەن. «تۈركەش خانى يولغا چىقىپ بويتۇ، ئون ئوق خەلقى پۈتۈنلەي قوزغىلىپ بويتۇ، بۇلارنىڭ ئىچىدە تابغاچ ئەسكەرلىرىمۇ بار ئىكەن. بۇ گەپلەرنى ئىشتىپ خاقانم: «مەن ئۆيگە بېرىپ كېلەي، خوتۇنۇم قازا قىلىپتۇ. ئۇنى دەپنە قىلىۋېتەي، سىلەر قوشۇنىنى باشلاپ ئىلگىرىلەۋېرىڭلار، ئالتاي تېغىغا ئورۇنلىشىڭلار، ئىنەل قاغان بىلەن تاردۇش شاد لەشكەر بېشى بولۇپ ئىلگىرىلىسۇن» ⑤ دېدى. «مۇشۇنچە ۋالا غەلىبىلەرنى قازىنىپ ئاتام خاقان ئىت يىلى 10 - ئاينىڭ 26 - كۈنى قازا تاپتى. چوشقا يىلى 5 - ئاينىڭ 27 - كۈنى دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ، تۇتۇق ئاتىسى لىسۇن دېگەن چوڭ سەنگۈن 500 ئەرنى باشلاپ كەلدى... ئالتۇن - كۈمۈشلەردىن ناھايىتى نۇرغۇن كەلتۈرۈلدى. دەپنە مۇراسىمى ئۈچۈن ئىسرىقدان ۋە ئىپارلارنىڭ ھەممىسىنى ئورنىتىپ بەردى...» ⑥ «تەزىيە بىلدۈرۈش، ماتەم تۈتۈش ئۈچۈن قىتان ۋە تابغاچ خەلقىگە ۋەكالىتەن ئۇدار سانغۇن كەلدى، تابغاچ خاقانىدىن ئىسى سىكەك كەلدى. ئۇ بىر تۈمەن ئېسىل سوۋغات، ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى كەلتۈردى. تۈبۈت خاقانىدىن بۇلۇن كەلدى، غەربتىن كۈنپىش تەرەپتىكى سوغدى، بەرچەكەر، بۇقاراق ئەللىرىدىكى خەلقلەردىن نەك سانغۇن ۋە ئۇغۇل تارقان كەلدى. ئون ئوق خەلقى تۈركەش خاقانىدىن ماقراچ تامغىچى، ئوغۇز بىلگە تامغىچى كەلدى. قىرغىز خاقانىدىن تاردۇن ئىنانچى

چۈركەلدى. ئىمارەت ياسايدىغان ئۇستىلار، نەققاشلار، پۈتۈك تاش ياسايدىغان ئۇستىلارنى باشلاپ تابغاچ خاقاننىڭ جىيەنى چاڭ سانغۇن كەلدى» ⑦

دېمەك، ئەجدادلىرىمىزنىڭ دەپنە مۇراسىمى ناھايىتى داغدۇغىلىق، كەڭ كۆلەملىك ئۆتكۈزۈلگەن، ھەرخىل خەلق - لەردىن ئادەم قاتناشقان، خەت - خەۋەرلەر ئارقىلىق شۇ يۇرتقىلا ئەمەس، باشقا ئەللەرگىمۇ خەۋەر قىلىنغان.

ئۆلگۈچى دەپنە قىلىنغاندىن كېيىن ھەرخىل پائالىيەتلەر ئارقىلىق ئۇنىڭ ئۆلۈمىنى خاتىرىلىگەن، مەڭگۈ تاشلار - نى ئورناتقان، مەرسىيەنامىلەرنى يازغان، قەبرە ئەتراپىنى ئايلىنىپ ھازا قىلىشقان. ئىسلام دىنى قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن نۇپراق بېشىدا ئۈچ كۈن، يەتتە كۈن، ھەتتا 40 كۈنگىچە قۇرئان تىلاۋەت قىلغان. مەرھۇمنىڭ قىلغان ئىشلىرىنى ئەسلىگەن، ئۇنىڭغا ياخشىلىق ۋە ساۋاب تىلىگەن. «ئۇرۇقۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىن خېلى بۇرۇنقى تارىخىي خاتىرىلەردە ئومۇمەن كىشى ئۆلسە يەرگە دەپنە قىلىدىغانلىقى توغرىسىدا كۆپلىگەن تارىخىي پاكىتلار بار. بۇنى قەدىمكى قەبرىستانلىقلاردىن قېزىۋېلىنغان كۆپلىگەن جەسەتلەر تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بۇ مەزگىلدە ئۇلار ئۆلۈككە يېڭى كىيىملەرنى كىيگۈزۈپ، گۆر كولاپ، گۆر ئىچىدە چىرايلىق سۇپا تەييارلاپ ئۇنىڭغا قومۇشتىن توقۇلغان يېڭى بورا سېلىپ، بورا ئۈستىگە جەسەتنى قويغان. مېيىتىنى دەپنە قىلىشتىن ئاۋۋال ئۇرۇق ۋە قەبىلە بويىچە داغدۇغىلىق دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن. ھايات ۋاقتىدىكى ئىش - ئىزلىرىنى بايان قىلىدىغان قەسىدە، مەرسىيەنامىلەرنى ئويۇپ خاتىرە تاش ئورناتقان» ⑧. «ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخى» ناملىق كىتابتا: «ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادلىرىنى ۋە دۈشمەن بىلەن بولغان جەڭدە ۋاپات بولغان قەھرىمانلارنى بەك ھۆرمەت قىلاتتى» دەپ يېزىلغان. «ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ ئۆلگۈچىنىڭ ماتەم مۇراسىمىدا مەرسىيەنامىلەر ئارقىلىق مەرھۇمغا سېغىنىش ۋە ئۆزلىرىنىڭ جۇدالىق ھەسرەتلىرىنى بايان قىلىش ئادىتى ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن. «مەرسىيەنامىلەر بەزى رايونلاردا پەقەت مەرھۇمنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى تەرىپىدىن ئېيتىلسا، بەزى جايلاردا پۈتۈن يۇرت - مەھەللە جامائىتى تەرىپىدىن ئورتاق ئېيتىلىدۇ» ⑨ دېمەك، ئەجدادلىرىمىز ئۆلگۈچىنى دەپنە قىلىش ۋە دەپنىدىن كېيىنكى ۋاقتىدىمۇ ئۆملۈك روھىنى ئەپادىلەپ كەلگەن.

ئۆلۈم - يېتىم بولغان ئائىلىگە ھەرقايسى ئىشلاردا ياردەم بەرگەن، ئۇلار ئۈچۈن خىزمەت قىلغان، ئېغىرنى يىد

رىختىن بۇيان ئۆملۈك، ئۇيۇشقا قىلغۇچى روھى ئۈستىگە قۇرۇلغان. ئەجدادلىرىمىز ئەزەلدىن ئىنساننى ۋە ئۇنىڭ ھاياتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. شەخسنىڭ دەپنە - مۇراسىم ئىشلىرىنىڭ ئۆملۈك شەكلىدە ئېلىپ بېرىلىشى ئەلۋەتتە شەخسنىڭ قىممىتىگە بولغان كۆز قاراش ۋە ھەرىكەتنىڭ يۇقىرى چەكتە بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بىز تارىخىي پاكىتلاردىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىنساننى ئۇلۇغلاش پائالىيىتىنىڭ نەمۇنىلىرىنى ئۈچ رىتىمىز. بۈگۈنكى زاماندا يەرلىكتە بىر كىشى ئۆلسە، تونۇمايدىغان كىشىلەرمۇ نامىزىغا داخىل بولىدىغان ئادەت ھېلىمەم مەۋجۇت. بۇ بىر كىشى ئۆلسە ئۇرۇق - تۇغقانلىرىلا ئاپىرىپ كۆمۈپ قويىدىغان ئادەتتىن مىڭ ھەسسە ئارتۇق.

دەپنە - مۇراسىم ئىشلىرىغا كۆپ كىشىلەرنىڭ قاتنىشىشى جامائەت ئەخلاقىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە ئىپادىلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. جامائەت ئەخلاقى سۇسلانغان بۈگۈنكى كۈندە، خەلقىمىز روھىدىكى ئۆملۈك ۋە ئۇيۇشقا قىلغۇچى كۈچى ھەقىقەتەن تىلغا ئېلىشقا ۋە تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم ئىدىيىۋى مەنبەدىن ئىبارەت.

پايدىلانغان مەنبەلەر:

- ①②③ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 - توم 59 -، 254 -، 633 - بەتلەر.
- ④ «ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۆرنەكلىرى»، 247 - جىلد.

⑤ تونۇقۇق مەڭگۈ تېشى

- ⑥ «كونا تاڭنامە» 194 - جىلد. ئەزىز ئاتاۋۇللا سارتكىننىڭ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «پادىكارلىقلىرىمىز» دىن مەدەنىيىتىمىزگە نەزەر» ناملىق كىتابى 863 - بەتتىكى نەقىل.

⑦ كۆلتىگىن مەڭگۈ تېشىدىن

- ⑧⑨ ئابدۇكېرىم راخمان: «ئۇيغۇر فولكلورىدىن بايان» 391 - بەت.
- ⑩⑪ ئابدۇرېھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئىتتىپاقىيىسى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى نەشرى 325 -، 327 - بەتلەر.

ئاپتور: قاراقاش ناھىيە كۇيا 2 - ئوتتۇرا مەكتەپتە.

تەھرىرلىگۈچى: تۇرسۇنئاي ئابىلەت

ئىككىلەتكەن. «ئەگەر ئۆلگۈچى مۇساپىر، ئىگە - چاقىسىز بولغان بولسا شۇ جايدىكى مەسچىت جامائىتى ئۇنىڭ جەسەدىنى سۇغا ئېلىش، كىيەنلەش، نامىزىنى چۈشۈرۈش رەسمىيەتلىرىنى ئورۇنداپ خالىسا دەپنە قىلىپ قويىدۇ» ⑩. بۇ ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى دەپنە ئەخلاقىمىزدىكى گۈزەل ئادەت بولۇپ، ئەجدادلىرىمىز ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردە ئۆلگۈچىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا يار - يۆلەكتە بولۇپ ئۆيىدە تۇرۇش، تەسەللىي بېرىش، يوقلاپ تۇرۇش قاتارلىق بىر قاتار پەزىلەتلىرىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۆلگۈچىنىڭ ھايات ۋاقتىدا ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان ئارزۇلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلغان. «ئۇيغۇرلار مۇسبەت بولغان ئائىلىگە ھەر جەھەتتىن ياردەم بېرىشتىن ئىبارەت گۈزەل ئەنئەنىگە ئىگە. مەلۇم بىر ئائىلىدە مۇسبەت بولغان ھامان، يۇرت - مەھەللە جامائىتى ئارقا - ئارقىدىن كىلىپ تەزىيە بىلدۈرۈپ تەسەللىي بېرىدۇ. بولۇپمۇ قولۇم - قوشنىلار كېچە - كۈندۈز بولۇش دىن قەتئىينەزەر، ھازىرغا ھەمراھ بولۇپ، ئۆلگۈچىنىڭ يېتىپ شەلىمگەن ئىشلىرىغا بېقىندىن ياردەمدە بولىدۇ. قويۇق - سۇيۇق غىزا قىلىپ ئەكىرىپ ئۇلارغا ئىسسىق ئىچۈرىدۇ» ⑪.

ئىسلامىيەت ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتى ۋە دۇنيا قارىشىغا خېلى زور ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلدى. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، تۇرمۇشنىڭ ئەخلاق ۋە مىزانلىرى كۆپەيدى. جۈملىدىن دەپنە - مۇراسىم ئىشلىرىمۇ ئىسلام دىنىنىڭ قائىدە - پرىنسىپلىرى بويىچە ئۆتكۈزۈلۈشكە باشلىدى. دەپنە مۇراسىملىرىدىكى ئۆملۈك روھى تېخىمۇ كۈچەيدى. ساۋاب ۋە ياخشىلىق تېپىشنى ئەقىدە قىلغان ھايات قارىشى ئۆزگىچە ۋە نەمۇنىلىك ئۆملۈك، كوللىكتىپچانلىق روھىنى ۋە شەكىلنى بەرپا قىلدى. ھەرقانداق بىر مۇسۇلمان مۇسۇلماننىڭ نامىزىغا قاتنىشىپ ساۋابقا ئېرىشىشنى، شۇنداقلا ئۆلگۈچىنىڭ گۇناھىنىڭ مەغپىرىتى ئۈچۈن دۇئا قىلىشنى بىر تۈرلۈك شەرت ۋە بۇرچ دەپ قارايدۇ. ئىسلام دىنىدا بىر كىشى ئۆلگەندىن كېيىن باشقىلارغا خەۋەر بېرىش، ئۇنىڭ نامىزىغا داخىل بولۇش، جامائەت شەكلىدە مېيىت نامىزىنى ئوقۇش، جامائەت مېيىتىنىڭ تاۋۇ - تىغا ئەگىشىش، ھەممەيلەن تۇپراق بېشىدا ئولتۇرۇپ قۇرئان تىلاۋەت قىلىش، ئۇنىڭ ئۈچ، يەتتە، قىرىق، يىل نەزىرلىرىگە قاتنىشىش قاتارلىق نۇرغۇنلىغان ئېسىل ئەخلاقى - پەزىلەتلىرىنى ئىجاد قىلغان. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى دەپنە - مۇراسىملىرىنى دادىل ئىسلاھ قىلىپ، ئۇنى ئۇيغۇرچە تەپەككۈر ۋە مەدەنىيەت پۇرىقىغا ئىگە ئادەت شەكلىگە ئايلاندۇرغان. دىمەك، ئەجدادلىرىمىزنىڭ دەپنە - مۇراسىم ئىشلىرى تا

شەرم - ھايا ۋە نومۇس توغرىسىدا

مۇختار ياقۇپ

كۆپ ھاللاردا ئىنساننىڭ ھايا ۋە نومۇسى تەقىپ قىلالايدۇ. شەرم - ھايا ھەم نومۇسچانلىق ئىنسانغا ئاتا قىلىنغان بۈيۈك نېمەت بولۇپ، شۇڭا ئىنسان ئۆزىنىڭ كەمچىلىك مۇكەممەلسىزلىكلىرىنى ھېس قىلىدۇ ۋە ئاشۇ كەمچىلىك مۇكەممەلسىزلىكلىرىدىن، ئاجىزلىقلىرىدىن ئۇيۇلىدۇ.

ھەرقانداق ھاياۋان ھەتتا ئەڭ ئەقىللىق ھېسابلىنىدۇ. خان شىپەنزە مايۇنمۇ نومۇس قىلىشنى مۇتلەق بىلمەيدۇ. شەرم - ھايا ۋە نومۇسچانلىق زېمىندىكى مەخلۇقاتلار ئىچىدە پەقەت ئىنسانغىلا ئاتا قىلىنغان ئۇلۇغ نېمەت بولۇپ، نومۇس، ھايا ئېڭى يېتىلىمىگەن «ئىنسانلار» ماھىيەت جەھەتتە ھاياۋان بىلەن ئوخشاش بولىدۇ، ياكى ھاياۋاننىڭ ئەڭ ئاجىز ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى ئۇ ئەقىلنى ئىشلىتىپ ئۆزىدە ھايا، نومۇس تۇيغۇسىنى شەكىللەندۈرمىگەن.

پەرزەنتلەرگە كىچىكىدىن باشلاپ ھايا، نومۇس تەربىيەسىنى ئېلىپ بېرىپ ئۇلارنىڭ ئېتىقادىنى، ئەخلاقىنى ياخشى ئاساسقا ئىگە قىلىش لازىم.

پەرزەنت بىر ئاق قەغەزگە ئوخشايدۇ. ئۇ گويا بىر مۇنبەت تۇپراق. شۇڭا ئاتا - ئانىلار قىز، ئوغۇل پەرزەنتلىرىگە كىچىكىدىن باشلاپ ئۆزىنى قەدىرلەپ تولۇق، مۇكەممەل كېيىنىشنى، ئەۋرەت ھېسابلىنىدىغان بارلىق ئەزا - لىرىنى تولۇق يۆگەشنى، يوشۇرۇشنى ئۆگىتىش لازىم. بۇ شەرم - ھايا نومۇسچانلىقنىڭ شۇنداقلا بالىلاردىكى ئۈگۈلۈك ئېڭىنىڭ ھۆل تېمى.

ئىنسان ئۆزىدىن خۇددى باشقا ئادەملەردىن ھايا قىلغاندەك، ئۇيالىغاندەك ئۇيىلىشى ۋە يالغۇز ئۆزىلا بىلىپ تۇرسىمۇ، (باشقىلار بىلسۇن، بىلىمىسۇن بۇنىڭدىن قەتئىينەزەر) جەزمەن يامان ئىشتىن ئۆزىنى تارتىشى كېرەك. بىر ئادەمنىڭ مەنىۋى كامالەتنىڭ قايىسى پەللىگە كۆتۈرۈلگەننى ئۇنىڭ نېمىدىن نومۇس قىلىش ۋە نومۇس قىلماسلىقى ئەڭ ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەنىۋى كامالەتكە پەقەت ھەقىقىي ئېتىقادلىق، تىلى بىلەن دىلى بىر، نەپسىگە قۇل بولمىغان باتۇر ئادەملەرلا يېتەلەيدۇ. ئەدەپ - ئەخلاقى نومۇستىن، نومۇسنى بولسا ئەدەپ - ئەخلاقىدىن ئاجراتقىلى بولمايدۇ. ئەگەردە ھەر ئىككىسى يىمىرىلسە بارلىق كۆركەم بىنا يىقىلىدۇ، قەدىرىسىز بولىدۇ ۋە نەپ - رەتكە تېگىشلىك بولىدۇ. شۇڭا ئاتا - بوۋىلىرىمىز «ئادەم بولسا ھايا بولغۇسى ئەلۋەت، بەھاي ۋۇجۇدقا ياغۇن مىڭ لەنەت» دېگەن ھېكمەتنى قالدۇرغان.

ئۇيغۇر مىللىتى شەرم - ھايالىق مىللەت. مىللىتىمىز ئەزەلدىن شەرم - ھايايى ئۆز ئېتىقادى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ھەياتىنىڭ، تۇرمۇشىنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە چوڭقۇر سىڭدۈرگەن. ئاتا - بوۋىلىرىمىز بىزگە: «ئىمان - ئېتىقاد 60 نەچچە شاخچىدىن تەركىب تاپىدۇ» دېگەندە، ھايايى ئۇنىڭ بىر شاخچىسى دەپ كەلگەن. ھەمدە ھەقىقىي رەۋىشتە ھايا قىلىش ئۈچۈن بەدەندىكى ھەممە ئەزالارنى گۇناھتىن ساقلاش، ئۆلۈمنى ۋە ئۆلگەندىن كېيىنكى چىرىشنى ياد ئېتىشىنى تەشەببۇس قىلىپ: «ئادەم بالىلىرىنىڭ تېنىدە تۆت جەۋھەر (كۆھەر) بار. بۇلار 1 - ئەقىل، 2 - ۋىجدان، 3 - ھايا، 4 - ياخشى ئەمەل. بۇ تۆت جەۋھەرنى يوقىتىدىغان تۆت نەرسە بار. بۇلار: 1. غەزەپ، بۇ ئەقىلنى يوق قىلىدۇ. 2. ھەسەتخورلۇق، بۇ ۋىجداننى يوق قىلىدۇ. 3. تەمەخۇر - لۇق، بۇ ھايايىنى يوق قىلىدۇ. 4. غەيۋەت، بۇ ياخشى ئەمەلنى يوق قىلىدۇ» دەپ تەلىم بەرگەن.

شەرم - ھايا - سەت ئىشلاردىن ساقلىنىشقا، ھەق ئىككىسىنىڭ ھەقىقىي تولۇق ئادا قىلىشقا تۈرتكە بولىدىغان بىرخىل گۈزەل ئەخلاق، ئۇ ئېتىقادنىڭ باشقا مەزمۇنلىرىنى ئورۇنلاشقا سەۋەب بولىدۇ. ھايا كىشىدە «دۇنيا، ئاخىرەتتە رەسۋا بولۇپ قالارمەنمۇ» دېگەن غەم - ئەندىشە، قور - قۇنچىنى پەيدا قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىنسان ناچار ئىشلاردىن ساقلىنىدۇ، ياخشى ئىشلارنى ئىشلەيدۇ.

شەرم - ھايا ئىنسان ئۈچۈن بەك مۇھىم بولغاچقا، ئاتا - بوۋىلىرىمىز بىزگە: «ھاياسىزدا ئىمان يوق» دېگەن مەڭگۈلۈك ھەقىقەتنى قالدۇرغان.

شەرم - ھايا ھەم نومۇسچانلىق ئېسىل گۈزەللىك. ئۇ ئىنسان ئەقىلىنىڭ ئۇل تېمى؛ ئېتىقادنىڭ پوستى شەرم - ھايا ھەم نومۇسچانلىقتۇر؛ قوۋزىقى (تاشقى پوستى) سويۇ - ۋېتىلگەن دەل - دەرەخ قورۇپ كەتكەندەك، ھايا، نومۇس تۇيغۇسىنى يوقاتقان ئىنسانمۇ ئېتىقادىدىن ئاجراپ ھالاك بولىدۇ؛ ئېتىقاد ۋە ۋىجدان - ئىنساننىڭ ئىچكى نومۇسى؛ ھايا ۋە نومۇسچانلىق بۇ ئىككىسىنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىدۇر.

نومۇس ۋە ھايا ئېڭى - ئىنساننى جازا ھەققىدىكى ھەرقانداق ۋەز - نەسىھەت، كىتابلاردىنمۇ بەكرەك توغرا يولغا سالىدۇ. شۇڭا ئەجدادلىرىمىز بىزگە «ھەقىقەتنى قورقۇش، ئىنساندىن ھايا قىلىش» دېگەن نەسىھەتنى قالدۇرغان. ئەمەلىيەتتەمۇ قانۇن تەقىپ قىلالىغان نەرسىلەرنى

دانلىق، ھايالىق ئەرنىڭمۇ يۈزىدۇر. قەدىمدىن بۇيان ئۇيغۇر قىزلىرى تىرىقچىلىقىغا خېنە يېقىپ كەلگەن. بۇ ئۇلارنىڭ گۈزەللىكىنى سۆيۈش ئالاھىدىلىكىنى ساقلاش ۋە نومۇس تۇيغۇسىنى كۈچەيتىشتە تېگىشلىك ئورۇن ئېلىپ كەلگەن. مۇھەببەت - ئېتىقاد، شەرم - ھايامەۋجۇت جايدىلا ئاندىن مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان گۈل. ئەپسۇسكى مۇھەببەتنىڭ نېمىلىكىنى بىلمەيدىغان نەپسانىيەتچىلەر، ھاياسىز مەخلۇقلار مۇھەببەت داۋرىگى قىلىپ يۈرمەكتە، باشقىلارنى ئازدۇرماقتا.

نومۇسچانلىق — مۇھەببەتنىڭ جۇلاسى. بىر ئەدىب: قىزنىڭ قىزىرىشى يېرىم نومۇستىن دېرەك بېرىدۇ. قىزنىڭ يۈزىدىكى قىزىقلىق كەڭ كەتكەن گۈلزارلىقنى ئەسلىتىدۇ» دېگەن ئىدى.

نومۇسچانلىق گۇڭگا، لېكىن ئۇنىڭ سېھرىي كۈچى چەكسىز؛ بىر مەشھۇر شەخس: «نومۇسچانلىق تەبىئەتنىڭ بىرخىل مەخپىيىتى، ئۇ ياۋايى ئارزۇ - ئىستەكلەرنى كونترول قىلىدۇ. نومۇسچانلىق مەڭگۈ ئاق كۆڭۈللۈك، ئەخلاىلىق دېگەندەك ھەرىكەتلەر بىلەن بىردەك بولىدۇ» دەپ دەل توغرا ئېيتقان.

شەرم - ھايامەم نومۇسچانلىق خۇددى ئېتىقادلىق ئەر - ئاياللارنىڭ يۈزىگە چېچىلغان نۇرغا ئوخشايدۇ، ئۇ ھەرقانداق ئىنساننىڭ ئىنسانىي قەدىر - قىممىتىنى بېيىتەت، ھۆرمىتىنى زىيادە قىلىدۇ.

شەرم - ھايامەم - يوشۇرۇنغان گۈزەللىك، شۇنداقلا گۈزەللىكنىڭ يوشۇرۇنۇشى. ئۇ بىر يوشۇرۇن يېقىملىقلىق، شۇنداقلا يېقىملىقلىقنىڭ يوشۇرۇنۇشى. شۇڭا شائىر تاگۇر: «گۈزەل نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى رەڭدار بولىدۇ» دېگەن ئىدى.

ئادەم خىجىللىق ھېس قىلغاندا، ھايامەم قىلغاندا، نومۇس قىلغاندا ۋەجدانى ئازابلىنىپ يۈزى قىزىرىدۇ. مانا مۇشۇ چاغدىكى قىزارغان، ئوت ئالغان يۈزنىڭ رەڭگى ئەڭ گۈزەلدۇر. نومۇسچانلىقنى بىلدۈرىدىغان رەڭ - ئەڭ گۈزەل، ئەڭ رەڭداردۇر.

يۈزى قىزارمايدىغان، نومۇسنى بىلمەيدىغان ئادەمگە قەتئىي ئىشەنمەسلىكنى ھەم نەپىرەتلىنىشنى ئۆتكەنكى ئۇلۇغلار ئىزچىل تەكىتلىگەن. بىز بۇ دۇنيادا ئىنساندەك ياشايمەن دەيدىكەنمىز، جەزمەن شەرم - ھايامەم نومۇسچانلىق بىلەن ياشىشىمىز، ئۆزىمىزنىڭ ھەم ئەۋلادلىرىمىزنىڭ قەلبىگە ئېتىقاد - نومۇسنىڭ دەرىخىنى تىكلەشىمىز لازىم.

ئاپتور: قاغىلىق تاشيول باش ئوچاستىكا ئورگىنىدىن.

تەھرىرلىگۈچى تۇرسۇنشا ئابىلەت

شەرم - ھايامەم بىلەن مېھىر - مۇھەببەت بىر ۋاراق قەغەزنىڭ ئىككى يۈزىگە ئوخشايدۇ. پەقەت بىرلا يۈزى بار قەغەزنى تەسەۋۋۇر قىلىش بولمىغىنىدەك، شەرم - ھايادىن ئايرىلغان مۇھەببەت ۋە ۋاپادارلىقنى، مۇھەببەت ھەم ۋاپادارلىقتىن ئايرىلغان شەرم - ھايانى تەسەۋۋۇر قىلىش بولمايدۇ. مۇھەببەت ھەم ۋاپادارلىقنىڭ مېۋىسى پەقەت شەرم - ھايامەم دېرىخىگەلا چۈشىدۇ، ۋاپادارلىقنى، مۇھەببەتنى پەقەت شەرم - ھايالىق كىشىلەردىنلا كۈتۈش مۇمكىن. پەقەت شەرم - ھايالىق كىشىلەرلا ۋاپادار، مېھىر - مۇھەببەتلىك كېلىدۇ. شۇڭا ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ئەلىشىر نەۋائى: «ھاياسىزدا ۋاپا يوق، ۋاپاسىزدا ھايامەم يوق» دېگەن ئۇلۇغ ھېكمەتنى قال دۇرغان. ھايامەم - ۋاپادارلىقنىڭ ئاچقۇچى بولۇپ، ۋاپاسىز ئىنسان ئىگىسىنى ئالىدىغان قۇش ياكى زەھەرلىك يىلان دۇر. ئەمەلىيەت نومۇسسىز ئادەملەرنىڭ ئەڭ پەسكەش بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىغان ھەم ئىسپاتلاۋاتىدۇ. قورقۇنچاق، ھاياسىز يوقانغان ئادەم ھەرقانداق پەسكەشلىككەمۇ رازى بولىدۇ. شۇڭا، قورقۇنچاق ھاياسىز كىشىلەرگە نەپىرەتلىنىش لازىم.

ئىنساننىڭ بىر كەتكەن ئۇيات - نومۇسى قايتىپ كەلمەيدۇ. شەرم - ھايامەم نومۇس تۇيغۇسى ئەر - ئايال، ھەرقانداق ئىنسان ئۈچۈن ھاياتلىق دېمەكتۇر، ھەتتا ھاياتتىنمۇ قىممەتلىكتۇر. دىيارىمىزدىكى ئېتىقادلىق قەھرىمان قىز نۇزۇگۈم، ھەم «يەتتە قىزلىرىم» بىزگە شەرم - ھايامەم نومۇسنىڭ ئىنسان ئۈچۈن نەقەدەر ئۇلۇغلۇق - نى ئىسسىق قېنى بىلەن ئىسپاتلاپ بەرگەن. ئەرلەر ئۈچۈن ئۇنىڭ شەرم - ھايامەم نومۇسى - ئۇنىڭ ئۆز ۋەتەن، خەلقى ئۈچۈن ئەڭ جىددىي ۋەزىيەتتە كۆكرەك كېرىپ چىقىپ، ئۆزىنى قۇربان قىلىشىدا نامايان بولىدۇ. بۇلارنىڭ كۆرۈنۈشى خۇددى ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، مەملىتى ئەپەندى قاتارلىق شەھىتلەر ئىسپاتلىغاندەك بولىدۇ.

مۇشۇ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، مەنئى دۇنياسى بۇلا خاتىگەن، ئېتىقاد، ۋەجدان، شەرم - ھايامەم، نومۇس تۇيغۇسى يوقىتىلغان خەلق - پەسكەشلىككە رازى بولۇپ ئۇلۇغۋار ئىرادىدىن ئايرىلىپ قۇل بولۇپ ياشايدۇ. چۈنكى ئۇنىڭ يۈرىكىنى غىدىقلاپ، ئۇنى ئالىي غايە ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىشقا ئۈندەيدىغان ئېنېرگىيە مەنبەسى يوقىتىلغان.

ئۇيغۇر مىللىتى ھاياتلىق، نومۇسچان، ئارىدا پەدەشەپ ساقلايدىغان ئېسىل ئەنئەنىگە ئىگە خەلق.

ئاتا - بوۋىلىرىمىز تارىختىن بۇيان چېھرىدىن نومۇس تۇيغۇسى چىقىپ تۇرغان ئەر - ئاياللارنى ئىزچىل ھۆرمەتلەپ كەلگەن. بىزدىكى «يۈزى قىزاردى»، «قولىنىڭ ئۇچىغىچە قىزىرىپ كەتتى» دېگەن سۆزلەر ئادەمنىڭ نومۇس تۇيغۇسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. نومۇستىن قىزارغان يۈز ئايالنىڭ يۈزى بولۇپلا قالماي يەنە ئىمانلىق، ۋىجدان

بىز خەتەردىكى تىللار ئۈچۈن نېمىلەرنى قىلالايمىز؟

جوۋبىن ①

خان تىللارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئېنىقلىمىدا مۇنداق ئىككى نۇقتا ئالاھىدە تەكىتلەشكە ئەرزىيدۇ: بىرى، ئىشلەتكۈچىلەر - نىڭ يېشى. يەنە بىرى ئېغىز تىلى. چۈنكى ھەرقانداق بىر تىل يوقىلىشقا يۈزلەنگەن ھامان، ئەڭ مۇھىم ئامىل ئۇنى ئىشلىتىۋاتقانلارنىڭ يېشى ۋە كۈندىلىك تۇرمۇش سۆزلىرى - نىڭ ئىشلىتىلىش ئەھۋالى بولۇپ قالىدۇ. كىتابىي تىلنىڭ مەۋجۇتلۇقى ھەرگىزمۇ مەزكۇر تىلنىڭ تىرىكلىكىگە ۋەكىللىك قىلالايدۇ (مەسىلەن، تىلشۇناسلار ھەرگىزمۇ ھازىر مەلۇم ساھەلەردە ئىشلىتىۋاتقان لاتىن تىلىنى تىرىك تىل دەپ قارىمايدۇ).

دۆلىتىمىزدىكى تىل خادىملىرىنىڭ تەكشۈرۈشىچە، ئۆزۈمگە ۋەتەن ئېلىمىزدە تەخمىنەن 120 خىل تىل خەتەر ئىچىدە ئىكەن. تىل خادىملىرىنىڭ مۆلچەرلىشىچە، بۇنىڭ ئىچىدە كى تەخمىنەن 80 خىلى كەلگۈسى 20 يىل ئىچىدە يوقاپ كېتىدىكەن. بۇنداق ئەھۋال دۆلىتىمىزنىڭ شەرقىي شىمال رايونىدا ئەڭ گەۋدىلىك بولۇپ، سوغۇق قانلىق بىلەن ئېيى - تىلغان مۆلچەر بويىچە 10 يىلدىن 20 يىلغىچە ۋاقىت ئىچىدە دە ئېلىمىزنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر قوللىنىلىۋاتقان خېجى تىلى، مانجۇ تىلى، ئېلۇنچۇن تىلى، ئېۋىنكى تىلى قاتارلىق تىللار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ يوقاپ كېتىدىكەن.

تىلشۇناسلارنىڭ مۆلچەرچە، پۈتۈن يەر شارىدىكى 6800 خىل تىلنىڭ يېرىمى كەلگۈسى 100 يىل ئىچىدە غايىب بولىدىكەن. ئامېرىكا تىلشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتى خەتەردىكى تىللار كومىتېتىنىڭ رەئىسى كلارخېستىنىڭ قارىشىچە، ئاز ساندىكى بىر قىسىم تىللار ھازىر ھەيران قالغۇ - دەك سۈرئەتتە يوقالماقتا ئىكەن. تىلشۇناسلارنىڭ ئىلگىرى - كى پەرىزىدە، ھەر ئىككى ھەپتىدە بىر خىل تىل غايىب بولىدىكەن. بىراق ئۇنىڭچە بولغاندا، يوقىلىش سۈرئىتى بۇ - نىڭدىن كۆپ تېز بولۇۋېتىپتۇ.

ئۈزلۈكسىز گۈللىنىپ تەرەققىي قىلالايدىغان بىر تىل چوقۇم يېتەرلىك مەدەنىيەت توپى ئارقىلىقلا كاپالەتكە ئىگە بولالايدۇ. ب د ت مائارىپ، پەن - مەدەنىيەت تەشكىلاتى - نىڭ كۆرسىتىشىچە، مەلۇم بىر تىلنىڭ ئەۋلادىمۇ - ئەۋلاد تارقىلىشىدىكى زۆرۈر شەرت ئاز دېگەندىمۇ 100 مىڭ ئادەم

ئىلاۋە: بىر تىلنىڭ يوقىلىشى - بىر خىل مەدەنىيەتنىڭ ئاجىزلىشىشىنى، كۆپ خىل تىلنىڭ يوقىلىشى - مەدەنىيەت كۆپ خىللىقىنىڭ ئاجىزىدەلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇ ۋەجىدىن، كى - شىلەر تىلنىڭ يوقىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن خەتەردىكى تىللارنى قۇتقۇزۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئەمەس بىز قانداق قىلغاندا مەلۇم بىر خىل تىل ۋە شۇ تىل ئۇچۇرلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان مەدەنىيەتلەرگە بۇزغۇنچىلىق قىلماسلىق ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا مەلۇم بىر خەتەردىكى تىل ۋە مەدەنىيەتنى ساقلاپ قالايمىز؟ مەزكۇر ماقالىدە خەتەردەكى تىللارنى قۇتقۇزۇش جەريانىدا قۇتقۇزۇش خىزمىتىمىزنىڭ خەتەر ئىچىدىكى تىل ۋە مەدەنىيەتكە بولغان سەلبىي تەسىرى ۋە قۇتقۇزۇش تەكلىپلىرى ھەققىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلدى.

بىرىنچى، خەتەردىكى تىل، مەدەنىيەت كۆپ خىللىقى، تىلنىڭ يوقىلىشىنى تېزلەتكۈچى ئامىللار مۇئەللىپنىڭ ھازىرغىچە كۆرگەن ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، ئىلىم ساھەسىنىڭ خەتەردىكى تىللار ھەققىدە دىكى ئېنىقلىمىسى بىردەك ئەمەس. ئامېرىكا بۈكنىل (Bucknell) ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تورلۇغىتى «Your Dictionary» دە: «خەتەردىكى تىل - بىرخىل يوقاپ كەتكىلىۋاتقان تىل» دەپ تەبىر بېرىلگەن. ئالىم دەي چىڭشيانىڭ ئېنىقلىمىسى بويىچە، «خەتەردىكى تىل - ئەمەلىيەتتە ئالاقە جەريانىدا ئىشلىتىلىش ئىقتىدارى ياكى ھاياتى كۈچى ئاجىزلىشىشقا يۈزلەنگەن ھەمدە يوقىلىش گىردا - ۋىغا بېرىپ قالغان تىللار» نى كۆرسىتىدۇ. جۇڭگو ئىجتىمائىي ئىلمىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىكى تەتقىقاتچى پۇ - جۇڭلياڭنىڭ قارىشىچە، «خەتەردىكى تىل - ئادەتتە ئىشلىتىلىدىغان نوپۇسى نىسبەتەن ئاز، جەمئىيەتتىكى ئىشلىتىلىش ئىقتىدارى تەدرىجىي تارىيىۋاتقان تىللار» دىن ئىبارەتتۇر. مۇئەللىپنىڭ ئويىچە، خەتەردىكى تىل ئەنە ئاشۇ ئىشلەتكۈچىلىرى بارغان - سېرى ئازلاۋاتقان، ياشقا چوڭ ئىشلەتكۈچىلىرىنىڭ ئۆلۈمىگە ئەگىشىپ ئېغىزىدىلا ئىشلىتىلىدىغان، ئەڭ ئاخىرىدا يوقايدۇ.

① جوۋبىن: ئايال، 1959 - يىلى تۇغۇلغان، خېلوجىيە ئۇنىۋېرسىتېتى چەت ئەل تىلى ئوقۇتۇش بۆلۈمىنىڭ دوتېنتى، ئاساسلىق ئىنگلىز تىلى ئوقۇتۇش

ۋە تىل مائارىپى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

«سۆزلەر ۋە سۈرەتلەر» تور پونكىتىدا ئېل شېرمان ئىسپانلىق بىر سەنئەتكار ۋە شائىر ئۆز شېئىرلىرىنى 80 خىل تىلغا تەرجىمە قىلدۇرغان، بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى خىل تىل نۇسخىسىنى توردا بىۋاسىتە قويۇپ ئاڭلىغىلى بولىدۇ. بىرى شىمالىي سىكاندىنوۋىيە يېرىم ئارىلىدىكى سامى تىلى؛ يەنە بىرى پاراگۋايلقلار ۋە برازىلىيىنىڭ ئاز بىر قىسىم ئاھالىسى سۆزلىشىدىغان گارانى تىلى.

مىلبورن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن «ئاۋسترالىيىدىكى يەرلىك تىللار» تور پونكىتىدا ئاۋسترالىيە چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى يەرلىك ئاھالىنىڭ تىلىغا ئائىت نۇرغۇنلىغان مەنبە ۋە ئۇچۇرلار بار. يەرلىك تىلدا سۆزلەشكۈچىلەر ئاللىقاچان ساناقلىقلار قالغان بولۇپ، مەزكۇر تور پونكىتى تەمىنلىگەن بىر ئاۋازلىق ئۇلانما گاۋرۇي تىلىغا مۇناسىۋەتلىك يەنە بىر تور پونكىتىغا تۇتۇشىدۇ. گاۋرۇي تىلى ئاۋسترالىيىنىڭ يەرلىك ئاھالىسى ئىشلىتىدىغان بىر خىل تىل. گاۋرۇي تىلىنى ئانا تىل قىلغان ئەڭ ئاخىرقى ئادەم جېك باتلېر 1986 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. گاۋرۇي تور پونكىتىدىكى «ھېكايىلەر» سەھىپىسىنى چەكسىز، سىز جېك باتلېرنىڭ گاۋرۇي تىلىدا ئوقۇغان ئۈچ پارچە ھېكايەنى ئاڭلىيالايسىز. بۇنىڭ بىرىنچىسى ئەپسانە؛ ئىككىنچىسى ئوۋچىلارنىڭ قانداق قىلىپ بىر چۈمۈلخورنى ئوۋلىغانلىقىغا دائىر بايان؛ ئۈچىنچىسى قېرى تاغىسى ھەققىدىكى ئەسلىمىدىن ئىبارەت.

رېگان ھۆكۈمىتى 1975 - يىلى ئىندىئانلارنى قوغداش رايونى تەسىس قىلىپ، بۇنى ھۆكۈمەت مالىيىسى ئارقىلىق كاپالەتلەندۈرۈشنى تەستىقلىدى. بۇنداق بولغاندا، قوغداش رايونى ئىچىدىكى ئىندىئانلارنىڭ تىلى ساقلىنىپ قالاتتى، مەدەنىيىتىمۇ ئۈزۈنچە داۋاملاشالايتتى.

تىلنىڭ ئادەتتىكى يوقىلىش قانۇنىيىتى بويىچە ئېيتقاندا، بۇنىڭدا تۆۋەندىكى بىر قانچە سەۋەبلەر بولىدۇ: يات مىللەتنىڭ تاجاۋۇزى، مىللىي قوشۇلۇش، ئۇرۇش، تەبىئىي ئاپەت، يۇقۇملۇق كېسەل تارقاش، ئىرقىي كەمسىتىش، دۆلەت سىياسىتىنىڭ ئۆزگىرىشى. لېكىن، بۈگۈنكى يەر شارى رېلىشش چوڭ ئاتموسفېراسىنىڭ تەسىرىدە، تىلنىڭ يوقىلىشى ئاساسلىقى ئىقتىسادى تەرەققىي قىلغان دۆلەت ۋە رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي سىياسىتى، پەن - تېخنىكىسى، مەدەنىيىتى ۋە تىلنىڭ زەربىسىدىن بولۇۋاتىدۇ. بۇ خىل زەربىنىڭ تەسىرى ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدا ناھايىتىمۇ گەۋدەلىك. مەسىلەن، ئېلۇنچۇن مىللىتى ياشايدىغان جايلاردا ئورمانلىقنىڭ بارغانسېرى ئازلاپ، تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئاللىبۇرۇن ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش شەكلىگە ئايلاندى. ئەسلىدىكى بۇ ئوۋچى مىللەت ئوۋ قوراللىرى ۋە ئوۋ مۇھىتىدىن ئايرىدەپلا قالماستىن، يەنە باشقا دېھقان مىللەتلەرنىڭ تېخنىكا ۋە ئىقتىسادىي ئالاقىسىنىڭ تەسىرى ۋە ئاسسىمىلياتسىيىسىگە

مۇشۇ تىلدا سۆزلەيدىغان بولۇشى كېرەك. مەملىكىتىمىزنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى مانجۇلارنىڭ سانى 100 مىڭدىن ئاشىمىۇ، بىراق مىللىي مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى ۋە مىللىي تىل قوللانغۇچىلارنىڭ تىلى ئىقتىدارىنىڭ چېكىنىشى ئالدى-بۇرۇن مەزكۇر تىلنى ساقلاپ قېلىش شەرتىنى قانائەتلەندۈرەلمەس بولۇپ قالغان. مانجۇ تىلىدىن باشقا، شەرقىي شىمالدىكى ئاز سانلىق مىللەت تىللىرى ئىچىدە بىرەررسىمۇ يېتەرلىك نوپۇسقا ئىگە ئەمەس.

تىل بىلەن مەدەنىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى، شۇنداقلا تىل ۋە مەدەنىيەت كۆپ خىللىقىنىڭ دۇنيا كۆپ خىللىقىغا بولغان تەسىرىنى نەزەردە ئالغاندا، نۇرغۇن كىشىلەر خەتەر ئىچىدىكى تىللارنى قۇتقۇزۇۋېلىش كېرەك دەپ قارايدۇ. شۇڭلاشقىمۇ كۆپلىگەن تىلشۇناسلىق، ئىنسانشۇناسلىق ۋە مەدەنىيەتشۇناسلىق خادىملىرى ئاللىبۇرۇن خەتەر ئىچىدىكى تىللارنى قۇتقۇزۇشقا كىرىشىپ كەتتى. مەسىلەن، ئەنگىلىيەلىك لىزبىت راۋزىڭ (Lisbet Rausing) يېقىندا 20 مىليون فوندىستېرنىڭ ئىئانە قىلىپ، بۇنى مەخسۇس پۈتۈن دۇنيادىكى خەتەردە قالغان تىللارنى خاتىرىگە ئېلىش تەتقىقات تۈرىگە بېغىشلىدى.

يەنە بىر قىسىم خەلقئارا ئىنتېرنېت تور پونكىتلىرى مەخسۇس خەتەردىكى تىللارنى تونۇشتۇرۇش ۋە تەتقىق قىلىشقا كىرىشتى. مەسىلەن، www.terralingua.org (Terralingua - بولسا تىل ۋە جانلىقلار كۆپ خىللىقىنى تەتقىق قىلىدىغان، تەربىيەلەيدىغان خەلقئارا تەشكىلات) نۇرغۇنلىغان تىل تور پونكىتلىرىنى ئۇلاپ بېرىدۇ، شۇنداقلا تىل بىلەن جانلىقلار كۆپ خىللىقى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى دىئاگراممىلىق چۈشەندۈرىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، ئۇلار يەنە Landscape (تىللارغا نەزەر دېگەن مەنىدە) ناملىق بىر پەسىللىك ژۇرنال تارقىتىدۇ. ئورگىن ئۇنىۋېرسىتېتى Yamada تىل مەركىزىنىڭ تور پونكىتىدىن پايدىلىنىش تولىمۇ قولاي بولۇپ، ئۇ دائىرىسى بىر قەدەر كەڭ خەتەر ئىچىدە قالغان تىللارنىڭ ئىندېكسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، خەتەر ئىچىدىكى تىللارغا ئائىت 115 خىل ئۇچۇر ۋە ئۆگىنىش ماتېرىيالى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

خەتەردىكى تىللارغا مۇناسىۋەتلىك كۆپلىگەن تور پونكىتلىرى ئاساسلىقى تىلغا دائىر ئىلمىي مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلىدۇ. بىراق، يەنە بەزىلىرى بولسا ئاشۇ تىللارنىڭ تاۋۇش ئەۋرىشكىسى بىلەن تەمىنلەيدۇ. www.ohwejagehka.com/index.html ۋە www.smo.uhi.ac.uk/gaelg/goo دەل مۇشۇنداق تور پونكىتدۇر. ئالدىنقىسىدا ئېرودو (ئىندىئانلارنىڭ بىر قەبىلىسى) لارنىڭ ئالتە خىل شېۋىدە سۆزلەشكەن ئۇنئالغۇ خاتىرىسى، كېيىنكىسىدە ماڭىن ئارىلىدىكىلەرنىڭ يەرلىك تىلى ئېلىنغان پارچىلار بار.

دەملەرنىمۇ؟ ئەگەر مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت-تىن ئېلىپ ئېيتساق، سىرتقى مەدەنىيەتنىڭ تۈرتكىسى بىلەن ئۆز تىل مەدەنىيىتىمىزنى قۇتقۇزۇش ياكى مىللەت-نىڭ تەرەققىياتى بىلەن قىلچە ھېسابلاشماي، ئۇنى ئەسلىدە-كى تۇرمۇش ھالىتىدە تاشلاپ قويۇپمۇ؟ شۇڭىمۇ خەتەر ئىچىدىكى تىللارنى قۇتقۇزۇشنى ئويلاشقنىمىزدا چوقۇم ئۇ كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان سەلبىي تەسىرلەرنىمۇ تولۇق نە-زەرگە ئېلىشىمىز كېرەك.

1. تىلنى قۇتقۇزۇشنىڭ مىللىي مەدەنىيەت ۋە مىللىي تىلغا ئېلىپ كېلىدىغان سەلبىي تەسىرلىرى

قۇتقۇزۇشنىڭ ئەكسىچە بولغان نۇقتىئىنەزەر ئارىلاش-ماسلىق ئىدىيىسىدىن ئىبارەت. يەنى، ھەرقانداق مىللەتنى ئۆز تەرەققىياتىغا قويۇۋېتىش قارشىدۇر. مەسىلەن، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى ئىلگىرى مۇشۇ خىل سىياسەتنى قوللانغان. بە-زىلەر بۇنداق ئىدىيىنى ماھىيەتتە ئامېرىكا ھۆكۈمىتىنىڭ ئىندىئانلارنى ھالاك قىلىشىدىكى بىر باھانە دەپ قارىسا، يەنە بەزىلەر بۇ بىر خىل مەدەنىيەت ۋە تىلنى قوغداپ قې-لىشتىكى ئەڭ ياخشى چارە، مىللەتنىڭ تەرەققىياتىنى ھايۋا-ناتلارنىڭ تەبىئەت دۇنياسىدىكى تەرەققىياتى بىلەن ئوخشاش ئورۇنغا قويۇش كېرەك دەپ قارايدۇ. ئەمما نۆۋەت-تىكى خەلقئارا ۋەزىيەتتە بۇنداق نۇقتىئىنەزەرنىڭ مەۋجۇت بولۇشىغا يول قويۇلمايدۇ. چۈنكى، ماددىي مەدەنىيەتكە ئوخشاش، گۇمانتار مەدەنىيەتنىڭمۇ يۇقىرى - تۆۋەن دەرى-جىسى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئىپتىدائىيىسى قالاڭلىققا، زامانىۋىسى ئىلغارلىققا باراۋەردۇر. ئىنسانلار 21 - ئەسىردە ئىلغار مەدە-نىيەتنى قالاڭ مەدەنىيەتكە باشلاپ كىرىپ، ئۇنى ئۆزگەرت-تى، ئىنسانىيەتتىن ئىبارەت بۇ چوڭ ئائىلىدە ئورتاق ئالغا ئىلگىرىلىشى كېرەك. شۇڭا قۇتقۇزۇش مۇقەررەر يۈزلىنىش-تۇر. لېكىن ئۇ ئېلىپ كېلىدىغان سەلبىي تەسىرنى ئويلىشى-دىغانلار تولۇق ئاز.

تىلنى قۇتقۇزۇش ھەرىكىتىنى مەلۇم مەنىدىن ئېيتقان-دا، ھايۋانلار ئوزۇقلۇققا ئېرىشىدىغان ئوزۇقلۇق زەنجىرىنى قۇتقۇزۇش خىزمىتىگە سېلىشتۇرۇش مۇمكىن. ناۋادا كىشە-لەر پەقەت تىلنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈنلا ھەرىكەت ئېلىپ بارسا، ئۇنداقتا يۈتكۈل ھەرىكەت مۇقەررەركى تار مەنىيەت-چىلىك تۈسىگە ئىگە بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن، مەلۇم رايون-لارنىڭ تىلنى قۇتقۇزۇشتىكى مەقسىتى تېخىمۇ كۆپ ئىقتى-سادىي كىرىمگە ئىگە بولۇش ئۈچۈندۇر. بۇنىڭ كۈنكىرىت ئىپادىسى كىشىلەرنىڭ قەدىمكى ئەپسانە - رىۋايەتلەرنى ۋە ئۆرپ - ئادەتلەرنى رەتلىشى، شۇنداقلا ئۇسۇل ئويناش، ھېكايە سۆزلەش ۋاسىتىلىرى بىلەن ساياھەتچىلەرنى جەلپ قىلىشىدا ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ئېنىقكى، ئويىيىكىتىپ شەكىلدىكى تىل ۋە مەدەنىيەت قۇتقۇزۇش ھەرىكىتىدۇر. لېكىن، نۇرغۇن

ئۇچرىدى. شۇڭىمۇ ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى ۋە تىلى ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەدرىجىي ھالاكەت-كە يۈزلەندى.

ئاممىباب مائارىپنىڭ ئومۇملىشىشى ئاز سانلىق مىل-لەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ يوقىلىشىدا بەلگىلىك رول ئوينىمايدۇ. يەنە شۇ ئېلۋىچۇن مىللىتىنى مىسالغا ئالساق، ئۇلارنىڭ ئو-قۇغۇچىلىرى يېزا - قىشلاقلاردىن شەھەرگە ئوقۇشقا كەلگەن ھامان نەزەر دائىرىسى كېڭىيىپ، ئوقۇش پۈتتۈر-گەندىن كېيىن ئاساسەن يۇرتىغا قايتمايدۇ. مانا مۇشۇنداق كىچىكىدىن تارتىپ ئانا تىلدا سۆزلەيدىغان توپىنىڭ يوقىلى-شىغا ئەگىشىپ مىللىي تىل ۋە مەدەنىيەت بارا - بارا ئاجىز-لايدۇ. بۇنداق مىساللارنى يەنە شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئىن-دىئانلار، ئىنئوئىتلار، شۇنداقلا روسىيىنىڭ سىبىرىيە رايون-دىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدىمۇ ئۇچرىتىش مۇمكىن.

ئىككىنچى، خەتەردىكى تىللارنى قۇتقۇ-زۇش خىزمىتى ئېلىپ كەلگەن سەلبىي تەسىر ۋە بىزنىڭ تەدبىرىمىز

ئىنسانلار ھايۋاناتلار دۇنياسى ئۈستىدە ئىزدەنگىنىدە، تۇنجى قەدەمنى ئۇلارنى چۈشىنىشتىن باشلايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئالىملار كۆپ مىقداردىكى نەق مەيدان تەكشۈرۈشى ئېلىپ بارىدۇ. ئۇلار سىن ئېلىش، خاتىرىلەش قاتارلىق ۋا-سىتىلەردىن پايدىلىنىپ ھايۋاناتلارنىڭ ئادىتى بىلەن تونۇ-شىدۇ؛ سانىنى، تارقىلىش ئەھۋالىنى ھەمدە ئىنسانلار پائال-يىتىنىڭ ئۇلارغا بولغان تەسىرى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئې-نىقلايدۇ.

ھەممىمىزگە ئايانكى، نەسلى قۇرۇش ئالدىدىكى بىر خىل ھايۋان يەنە بىر خىل ھايۋان تەرىپىدىن ئوۋلانغىنىدا، ئالىملار ھەرگىزمۇ ئوۋلانغۇچىنى مۇداپىئەگە ئېلىش شەكلى بىلەن قوغدىماستىن، بەلكى سۈنئىي ئۇسۇلدا بېقىپ كۆپەي-تىپ ئاندىن تەبىئەتكە قويۇۋېتىش شەكلى ئارقىلىق قوغداي-دۇ. چۈنكى ئۇلار شۇنى ئېنىق چۈشىنىدۇكى، ئوزۇقلۇق زەنجىرىنى ئادەم ئارقىلىق ئوزۇقۇتۇش مۇمكىن ئەمەس.

ناۋادا مەلۇم بىر قەبىلىنىڭ ياشاشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئوزۇقلۇق زەنجىرى نەسلى قۇرۇۋاتقان ھايۋاناتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالسا، ئۇنداقتا باشقا كىشىلەر چوقۇم ئوخشىمە-خان تەرەپلەردىن بۇنى توسايدۇ، ئۇلار ھەرگىزمۇ پەقەت ياشاش ئۈچۈنلا مۇشۇ ھايۋانلارنى ئوۋلاۋاتقان بۇ مىللەت بىلەن ئۇنىڭ ئوزۇقلۇق زەنجىرىنى تەڭ ئويلاپ ئولتۇرماي-دۇ. چۈنكى، ئىنسانلار نەسلى قۇرۇش ئالدىدىكى ھايۋانلارغا زىيان يەتكۈزۈش مەيىمۇ ئوخشاشلا ھايات كەچۈرەلەيدۇ (گەرچە بەزى مىللەتلەر بىزنىڭ ئارزۇ قىلغىنىمىزدىكىدەك بولمىسۇن). ئۇنداقتا، مۇنداق بىر خىل باراۋەرسىز زىددە-يەت كېلىپ چىقىدۇ، ئادەم بىلەن ھايۋانات ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە بىز زادى ھايۋاناتلارنى قۇتقۇزۇش ياكى ئا-

تەرىپىدىن ئىشلەپچىقىرىلغان، مۇتلەق كۆپ ساندىكىلىرى بولسا ئامېرىكىنىڭ باشقا ماگىزىنلىرى ۋە تاللا بازارلىرىدىكى مەھسۇلاتلار بىلەن ئۇيۇم ئوخشاش بولغان.

ئاۋسترالىيىدە ماۋىلارنىڭ تىل ۋە مەدەنىيىتى يوق. لىشىقا قاراپ يۈزلەنگەن. چۈنكى ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئىنگىلىز تىلىدىكى مەكتەپلەرگە كىرگەن بولۇپ، ئۇلار بۇنىڭدا ئاساسلىقى ئىقتىسادىي مەدەنىيەتنى نەزەردە تۇتقان.

كانادادىكى ئىننوئۇتلارنىڭ تىلىنىڭ ساقلىنىشى ئەھۋالى ئەڭ ياخشى بولسىمۇ، ئەمما ھازىر ئۇنىڭدا ياتلىشىش مەسىلىسى كۈنسېرى گەۋدىلىك بولماقتا. ئوۋچىلىق قوراللىرىنىڭ يېڭىلىنىشى ئېلىپ كەلگەن مول ئىقتىسادىي كىرىم ئەنئەنىۋى شەكىلدىكى ئوۋچىلىقنى ئاللىقاچان تۈپتىن شاللاپ چىقاردى. ئىننوئۇت بالىلىرى قوبۇل قىلغان مائارىپ ئىنگىلىز تىل مەدەنىيەت مائارىپى بولۇپ قالدى. گەرچە نۇر-ئاۋۇت ئىننوئۇت ئالاھىدە رايونى قۇرۇلۇپ ئۆزلىرىنىڭ رادىئو - تېلېۋىزىيىسى ۋە نەشرىياتىغا ئىگە بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى يەنىلا ئۆزلۈكسىز يوقماقتا. مەسىلەن، ئىننوئۇتلارنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىم - كېچىكى قىسمەن سورۇن ۋە سەھنىلەردىن سىرت، ئاساسەن كىيىلەمەيدىغان بولدى. خام گۆش يەيدىغان ئۆرپ - ئادىتىمۇ يوقاپ، كۆپىنچە دوخۇپكا ۋە مىكرو دولقۇنلۇق ئۇچاق ئارقىلىق يېمەكلىك پىشۇرىدىغان بولدى. ئىننوئۇتلارنىڭ تىلىدىمۇ ئىنگىلىز تىلى مەدەنىيىتىگە بېقىندىغان ھالەت بارلىققا كەلدى. ئەنئەنە جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئىننوئۇتلار ئۆزئارا كۆرۈشكەندە ئەسلىدە ھېچقانداق سالام - سائەت قىلىشماستىن پەقەت ئۇن - تىنىس كۆز بېقىشىلا قوياتتى، شۇڭلاشلا قىسمۇ ئىننوئۇت تىلىدا «ياخشىمۇ سىز» مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. ئىنگىلىز تىلى مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، ھازىرقى ئىننوئۇتلار «ياخشىمۇ سىز» دەپ ھال سورىدىغان بولدى. دۆلىتىمىزدىمۇ ئەھۋال شۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدۇ. مەسىلەن، قەدىمكى ئاشۇزۇ مىللىتى (ھازىرقى دوڭبالار) نىڭ ئۇسۇلى گەرچە ئاشۇزۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسۇل شەجەرىسىدىن ئۇدۇملىشىپ كەلگەن بولسىمۇ، بىراق ھازىرقى دوڭبالار ئۇسۇلى ئومۇمەن ئويۇن قويۇش تۈسىنى ئالغان، ئىشلەتكەن يېزىقلىرىنىمۇ ئاللىبۇرۇن دوڭبالىلىتى ئارىسىدا (ئايرىم كىشىلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا) تونۇيدىغان ئادەم قالغان بولۇپ، بۇ يەردە ساياھەت قىلغۇچىلارنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئىنگىلىزچە ياكى خەنزۇچە سۆزلەيدىغان بولغان. مىللىتى تىل لۇغىتىدىمۇ تەسۋىرىي - زىننىيەتلىك تەلەپپۇزى ۋە گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىسىغا قارىتا ھېچقانداق مەلۇمات بېرىلمىگەن.

ئېلۇنچۇن مىللىتىنىڭ گۈلخان ئۇسۇلى ئەسلى شەكلىنى ئۆزگەرتكەن بولۇپ، يېمەك - ئىچمەك ئادىتىمۇ

مىللەتلەرنىڭ ئۇسۇلى ئاللىقاچان ئەسلىدىكى شەكىلدىن تامەن يىراقلاپ كەتتى، ھېكايە سۆزلىنىۋاتقان تىلمۇ يەرلىك نىڭ مىللىتى تىلى ئەمەس، بەلكى ساياھەتچىلەرنىڭ چۈشەنشى ئۈچۈن تەرجىمە قىلىنغان باشقا مىللەت تىللىرىدۇر. بۇنداق بولغاندا، قۇتقۇزۇشنىڭ سەلبىي تەسىرى مانا مەن دەپ كۆزگە چېلىقىدۇ. بىزنىڭ قۇتقۇزغىنىمىز ھەرگىزمۇ تىل بولماستىن، ئەكسىچە پۇل، يەنى تىل ۋە مەدەنىيەتنى رەتلەش ئارقىلىق ئېرىشكەن پايدا بولۇپ چىقىدۇ. بۇنداق مەقسەت ئەڭ ئاخىرىدا خەتەر ئىچىدىكى تىل ۋە مەدەنىيەتنى رەتلەش ئارقىلىق ئېرىشكەن پايدا بولۇپ چىقىدۇ. بۇنداق مەقسەت ئەڭ ئاخىرىدا خەتەر ئىچىدىكى تىل ۋە مەدەنىيەتنى ھالاكەت قىلىدۇ. چۈنكى بىز رەتلەپ چىققان مەزەنلار كۆپىنچە ھاللاردا قۇتقۇزۇلغۇچى مىللەتنى ئۆزىگە كېرەكلىك چىن تۇرمۇش تەسىراتىغا ئىگە قىلالايدۇ. شۇڭا ھەقىقىي مەنىدىكى تىل ۋە مەدەنىيەت يوقايدۇ ياكى «بىزەك تىل ۋە بىزەك مەدەنىيەت» كە ئايلىنىپ ھاياتىي كۈچىدىن قالىدۇ. بۇ ھەتتا ساختا تىل ۋە ساختا مەدەنىيەتنىڭ پەيدا بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

بىز پۈتۈن دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن مۇشۇنداق تار مەنپەئەتچىلىك كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاقىۋەتلەرنى كۆرۈۋالالايمىز. مەسىلەن، ئامېرىكىدىكى ئىندىئانلارنىڭ چىنوگى قوغداش رايونىدا، گەرچە فېدېراتسىيە ھۆكۈمىتى نۇرغۇن سىياسەتلەرنى بېكىتىپ ئىندىئانلارنىڭ فولكور ۋە مەدەنىيەتنى قوغدىغان، كۆپلىگەن تىلشۇناسلار ۋە مەدەنىيەتشۇناسلار بۇ يەرگە بەس - بەستە كېلىپ تىل ۋە مەدەنىيەت رەتلەش خىزمىتى ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، ئەمما قوغداش رايونىدىكى ھەممە ئىش ئىقتىسادىي مەنپەئەتنى مەقسەت قىلغانلىقتىن، بۇ يەردىكى چىنوگىلار كىرىم يارىتىش ئۈچۈن، دۆلەت ۋە بىر قانچە شاتلىق ھۆكۈمەتنىڭ مەبلەغ سېلىشىغا ئېرىشكەن ھەمدە مىللەتلەر مۇزېيى قۇرۇپ تۈرلۈك مەدەنىيەت نومۇرلىرىنى كۆرسەتكەن؛ ئۆرپ - ئادەت، كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك ئالاھىدىلىكلىرىنى نامايان قىلغان؛ ھەتتا مىللىتى تىل ئۆگىتىدىغان مەكتەپلەرنى قۇرغان، لېكىن ئۇلار يەنە مەزكۇر مىللەت ياشاۋاتقان چوڭ مۇھىتنى نەزەردە ئېلىشقا مەجبۇر بولغان، يەنى كىشىلەر بۇنداق بېكىنمە ھالەتتىكى قوغداش رايونىدا مەڭگۈ تۇرۇۋەرمىگەن؛ ئۇلارنىڭمۇ سىرتتىكى رەڭگا - رەڭ دۇنيانى كۆرۈپ باققۇسى كەلگەن. نەتىجىدە رېئال تۇرمۇشتا ئۆز ئانا تىلىنى ئىشلىتىدىغانلار تولىمۇ ئاز بولۇپ، نۇرغۇنلىرى ئىنگىلىز تىلىنى قوللانغان. شۇنىڭدەك، ئۇلار يەنە ئۆز مەدەنىيىتىنى قالدۇرۇپ قارىغاچقا، قۇدۇق، گۈلخان، ھارۋا قاتارلىقلارنى ئىشلىتىشنى خالىماي، ئۇلارنىڭ ئورنىغا تۈرۈبا، گاز، توك، ماشىنا قاتارلىقلارنى ئىشلەتكەن. ئۇلارنىڭ دۇكانلىرىدىكى تاۋارلارنىڭ ناھايىتى ئاز بىر قىسمىلا ئۆزلىرى

لىق ۋە تېرىمچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. گەرچە بۈگۈنكى دەۋر ناھايىتى زور تەرەققىياتلارنى بېشىدىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ مىللەتلەر يەنىلا يەر شارىنىڭ ئەڭ چەت رايونلىرىدا دۇنيادىن مۇستەسنا ھالەتتە ياشىماقتا. ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ۋە مۇھىتى ئۆزلۈكسىز ھالدا ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىماقتا. نۇرغۇن كىشىلەر ۋە ئۇلارنىڭ تىلىنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىنسانىيەتنىڭ كۆپلىگەن تەجرىبىلىرىمۇ يوقالماقتا. ئاددىيلا ئېيتقاندا، بىز جانلىقلار كۆپ خىللىقنى يوقىتىپ قويۇۋاتقىنىمىزدا يەنە كېيىنكى ئەۋلادلىرىمىزنىڭ كەلگۈسىگە ماسلىشىش ئىقتىدارىنىمۇ قۇربان قىلىۋەتكەن بولىمىز. باشقا تۈرلەرگە زىيان كەشلىك قىلىۋاتقىنىمىزدا، ئەمەلىيەتتە ئۆز ھالاكىتىمىزنىمۇ جاكارلاۋاتقان بولىمىز. ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ماھىيىتىدىن ئېيتقاندا، كۆپ خىللىقنىڭ ئۆزى ھاياتىي كۈچتۇر. «قەبىلە مىللەتلىرى تەتقىقاتى ئادەم بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن بىزگە ئۆزىمىزنىڭ كىملىكىمىزنى ئېيتىپ بېرىپلا قالماي، يەنە قانداق قىلغاندا كەلگۈسىگە مۇۋەپپەقىيەتلىك ماسلىشالايدىغانلىقىمىز ھەققىدىمۇ ئۇچۇر بەردى».

مەرىمەن دوكتورنىڭ قاراشلىرى ھازىرقى كۆپلىگەن ئانتىروپولوگىلارنىڭ ئىدىيىسىگە ۋەكىللىك قىلغان بولۇپ، خەتەردىكى تىل ۋە مەدەنىيەتلەرنى قۇتقۇزۇش بىزنىڭ ئاڭ-قىزىشىمىزغا تېگىشلىك مەسىلە ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا بىز خەتەردىكى تىل ۋە مەدەنىيەتلەرنىڭ پۈتكۈل ئىدىئە سانىيەت تەرەققىياتىغا قوشىدىغان تۆھپىسىنى كەڭ كۆلەمدە ئۇچۇق - ئاشكارا تەشۋىق قىلىشىمىز، مەسىلىنىڭ ئېغىرلىقىنى تېخىمۇ كۆپ كىشىلەرگە تونۇتۇشىمىز، بۇنىڭغا كۆڭۈل بۆلۈشنى كۆپ ساندىكى كىشىلەرنىڭ ئېتىراپ قىلىشى ۋە قوللىشىغا ئېرىشتۈرۈشىمىز لازىم. ئاۋامغا بىر توپ كىشىلەر ۋە ئۇلار قوللانغان تىلنىڭ يوقىلىشى بىلەن ئىنسانىيەتنىڭ نۇرغۇن تەجرىبىسىنىڭمۇ يوقىلىدىغانلىقىنى، يالغۇز تەبىئىي مۇھىت ۋە جانلىقلار دۇنياسىنىڭلا تۇرمۇشىمىز ۋە كەلگۈسىمىز بىلەن باغلىنىشلىق بولۇپلا قالماي، ئىنسانىيەتنىڭ تىل ۋە مەدەنىيەت كۆپ خىللىقىنىڭمۇ ئوخشاشلا مۇھىملىقىنى بىلدۈرۈشىمىز كېرەك.

2.2 تىل ئېكولوگىيىسى مەسىلىسى

تىلنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتى دېگەن ئاتالغۇ تەبىئەت ئېكولوگىيىسى ئىلمىدىن كىرگەن بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى تىلغۇمۇ ئوخشاشلا مەۋجۇتلۇق مۇھىتى زۆرۈر، يەنى تەبىئەت دۇنياسىدىكى ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇققا ئوخشاش، تىلنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىمۇ چوقۇم مۇۋاپىق مۇھىت بولۇشى كېرەك، دېگەندەك ئىبارەت. تىلنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتى تىلنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان شەرتلەرنى مەسىلەن، مىللەتنىڭ نو-

ئۈۋچىلىق پائالىيىتىنىڭ چەكلىنىشىگە ئەگىشىپ ئۆز خاسلىقىنى يوقاتقان. دىنىي ئېتىقادىدىمۇ ئۆزگىرىش بولغان بولۇپ، شامان دىنى ئاللىبۇن مەۋجۇتلۇقىدىن قالغان، ئوت ۋە تاغ ئىلاھلىرىنىڭ ھەيكەللىرىنى ئانتىروپولوگىلاردىن باشقا ھېچكىم كۆرەلمەيدىغان ھالەتكە يەتكەن. ئات مىنىش پەقەت ئويۇنغا ئايلانغان بولۇپ، تۇرمۇشنىڭ زۆرۈرىيىتى بولۇشتىن قالغان. تىلىمۇ يات مىللەتلەرنىڭ ئاسسىمىلياتسىيىسى تۈپەيلىدىن ئاستا - ئاستا يوقالغان.

2. بىزنىڭ تەدبىرىمىز

ئەگەر بىز مەدەنىيەت كۆپ خىللىقنى قۇتقۇزۇش نۇقتىسىدىن خەتەردىكى تىللارنى ساقلاپ قېلىشقا ئۇرۇنسا، پۈتكۈل قۇتقۇزۇش خىزمىتىنىڭ مەقسەتچانلىقى ناھايىتى ئالىي ئەقلىي ھەرىكەت سۈپىتىدە گەۋدىلىنىدۇ. ئاۋادا بىز خەتەردىكى تىللارنى قۇتقۇزۇۋېلىۋاتقان چېغىمىزدا ئۇنىڭ ئاقىۋىتى تىل ۋە مەدەنىيەتنى ساقلاپ قېلىش ئىكەنلىكىنى ئويلىسا، ئۇنداقتا تىل ۋە مەدەنىيەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئىچكى ئامىللارنىمۇ نەزەرگە ئېلىشىمىز كېرەك. قانداق قىلغاندا تىلنى قۇتقۇزۇش ئېلىپ كەلگەن سەلبىي تەسىرلەرنى تۈگىتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، مىللىي تىلنى قۇتقۇزۇش خىزمىتىنى ھەقىقىي ئىشلىگىلى بولىدۇ؟ مۇئەللىپنىڭ قارىشىچە، نۆۋەتتە ئوتتۇرىغا قويۇلغان قۇرۇلۇش خاراكتېرلىك تەكلىپلەردىن سىرت، يەنە تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا دىققەت قىلىش كېرەك.

1.2 ئىنسانىيەتنىڭ كۆڭۈل بۆلۈش مەسىلىسى

مەدەنىيەت ۋە مەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كىشىلەر تەبىئەتنى قوغداشقا بارغانسېرى ئەھمىيەت بېرىدىغان بولدى. بىراق، «بىزنىڭ جانلىقلار ۋە تەبىئەت دۇنياسىغا كۆڭۈل بۆلۈشىمىزنىڭ دائىرىسى، چوڭقۇرلۇقى زادى قانداق چىلىك بولۇشى كېرەك؟» دېگەن مەسىلە ئوتتۇرىغا چىقتى. خەتەردىكى تىللارغا مۇئامىلە قىلىشتىمۇ، بىز ئوخشاش پوزىتسىيىدە بولۇشىمىز كېرەك، يەنى ئۆز ئانا تىلىنىڭ يوقىلىشى ۋاقىتلىقنى بايقىيالايمىز ئاتقان مىللەت ۋە كىشىلەرنىڭ بۇنىڭغا قارىتا دىققىتىنى قوزغىشىمىز كېرەك.

ئامېرىكىلىق ئانتىروپولوگ جىم مەرىمەن دوكتور ئۆزىنىڭ «ئانتىروپولوگىيە ۋە قەبىلە مىللەت تەتقىقاتى: ئوتتۇرىدىكى تەجرىبە ۋە كەلگۈسىدىكى ئەندىزە» ناملىق ماقالىسىدە مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «نۆۋەتتە دۇنيادا 3500 دىن 5000 خىلغىچە تىل بار (بۇنىڭ ئىچىدە ئافرىقىدىكى تىللار 1000 خىلنى ئىگىلەيدۇ)، ئەڭ كۆپ ساندىكى يېزىق سىز تىللار نىسبەتەن كىچىك مىللەتلەر توپىغا مەركەزلەشكەن بولۇپ، مەزكۇر مىللەتلەرنىڭ تەڭدىن تولسى ئۈچۈن-

دۆلىتىمىزدە تىلشۇناسلار ۋە ئانتىروپولوگلارنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر تىللىرىغا قارىتا تەتقىقاتى يەنىلا تەسۋىر-لەش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان بولۇپ، قانداق قىلىپ بىر خىل مىللىي تىلنى ئەتراپلىق، چوڭقۇر ئانالىز قىلىش كېرەكلىكىنى نەزەرىيە جەھەتتىن چوڭقۇر شەرھلەش سەۋىيىسىگە تېخى يەتمىدى. شۇڭا نۇرغۇن ئاز سانلىق مىللەت تىلىغا ئائىت ئەسەرلەردە ئۆزئارا زىت تەسۋىرلەر ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇنداق تەسۋىرلەرنىڭ مىللىي تىلنى قۇتقۇزۇشتا ھەرگىزمۇ رولى بولمايدۇ.

ئامېرىكىلىق ئىجتىمائىي تىلشۇناس ج. فىشمەن ئۆزى باش بولۇپ تۈزگەن «خەتەردىكى تىللارنى قۇتقۇزغىلى بولامدۇ؟» ناملىق كىتابتا تىل قانۇنىيەتلىرىگە قارىتا ئىزدە-نىش ئېلىپ بېرىپ، خەتەردىكى تىللارنى قۇتقۇزۇش مۇمكىن، دېگەن يەكۈننى چىقارغان. فىشمەن تىلنى ئەكس-كە ئايلاندۇرۇش (Reversing Language Shift) يەنى RLS تىن ئىبارەت يېڭى بىر خىل ئىپادىلەش ئۇسۇلىنى ئىجاد قىلغان، ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ئالىملار تەتقىق-قىمىغا ئىشلىتىشقا «ئاجىز تىللار»، كىلىتور تىلى قاتارلىق يېڭىدىن تەشەببۇس قىلىنىۋاتقان تىل ئېكولوگىيىسى ۋە ئېكولوگىيە تىلشۇناسلىقىغا ئوخشاش كېتىدۇ. مۇناسىۋەتلىك ماتېرىيال-لارغا قارىغاندا، ئىككىسىنىڭ تەتقىقات بۆلۈمىدە مەلۇم پەرقلەر بار. لېكىن تېكى - تەكىتىدىن ئېيتقاندا، ھەر ئىككى-لىسى سۈنئىي ئامىللار ئارقىلىق مەلۇم بىر خىل تىلنىڭ توختاۋسىز يوقىلىپ كېتىشىنى توسۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. فىشمەن ئوتتۇرىغا قويغان مەزكۇر نەزەرىيىنىڭ ماھىيىتى ۋە مەقسىتى گەرچە تىلنىڭ كۆپ خىللىقىنى ساقلاشقا پايدىلىق بولسىمۇ، ئەمما يەنىمۇ ئەھمىيەت بېرىشكە تېگىشلىكى مەسى-لىنى ھەل قىلىش ئۇسۇلى، ھەرگىزمۇ ئاددىي ھالدىكى مە-سىلە ئوتتۇرىغا قويۇشلا ئەمەس.

فىشمەن «خەتەردىكى تىللارنى قۇتقۇزۇش نېمىشقا شۇنچە تەس؟» ناملىق يەنە بىر ماقالىسىدە، نۇرغۇن تەرەپ-لەردىن خەتەردىكى تىللارنى قۇتقۇزۇشنىڭ قىيىنچىلىقىنى مۇھاكىمە قىلىپ مۇنداق دەپ قارىغان: «ئەنئەنىۋى مەدەنى-يەت بىلەن ئالاقىسى زىچ بولغان مەلۇم بىر خىل تىلنىڭ يوقىلىشى كۆپىنچە ھاللاردا مۇشۇ تىلنىڭ ئۇزۇن مەزگىل ئۆزى تەۋە بولغان مەدەنىيەتتىن يىراقلاپ كەتكەنلىكىدىن قارشىلىق قىلىدىغان كۈچلەرنى ئاستا - ئاستا شەكىللەندۈ-رىدۇ؛ ئاجىز تىللارنى قوغداش پائالىيەتلىرى ئادەتتە مۇتە-ئەسسىپلىك، تار مەنىيەتچىلىك ھەمدە ئېقىمغا قارشى ھە-رىكەت دەپ قارىلىۋاتىدۇ. مەلۇم بىر خەتەردىكى تىلنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن، ئۇنىڭ بەزى روللىرى ئۆزىنىڭ كۈچلۈك رەقەبىدىن پەرقلىنىشى، شۇنداقلا يەنە ئۇنىڭ بىلەن ئورتاق بەھرىلەنەلەيدىغان بولۇشى كېرەك. بۇ بىر يەتتەك تەس، ساقلىماق تېخىمۇ تەس بولغان ھالەتتۇر. خەتەردىكى تىلنىڭ قايتا ئېرىشكەن ھەرقانداق فۇنكسىيە-

پۇسى، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ سىرتقى مەدەنىيەتلەر بىلەن بولغان ئالاقىدە تۇتقان ئورنى، مىللەتنىڭ تەربىيىلىنىش سا-پاسى، مىللىي نوپۇس ياشاۋاتقان رايوننىڭ بېكىتىملىكى، مىللىي رايون تىلى ۋە مەدەنىيەتنىڭ تارقىلىش شەكلى، مىللىي نوپۇسنىڭ ئۆز تىلى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىغا قارىتا ۋا-رىسلىق قىلىش پوزىتسىيىسى، دۆلەتنىڭ مىللەت ۋە مىللىي تىلغا قارىغان سىياسىتى، مىللىي رايونلارنىڭ تۇرمۇش ئۇ-سۇلى ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسى، مىللىي دىن، مىللىي ئەدەبىيات، مىللىي خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قاتارلىق-لارنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك. ھەرقانداق بىر تىل ئېكولوگىيىلىك مۇھىتتا يۇقىرىقىلاردىن مەلۇم بىر ئامىلنىڭ ئۆزگىرىشى مىللىي تىلنىڭ مەۋجۇتلۇ-قى ۋە داۋاملىشىشىغا ئازدۇر - كۆپتۇر تەسىر كۆرسەتمەي قالمايدۇ.

تىلنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىت ئامىللىرى ئىچىدە مە-دەنىيەتنىڭ ساقلىنىشى ئەڭ مۇھىم ھالقىدۇر. ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىقى، تىل چوقۇم مەدەنىيەت ئارقىلىق تارقىلىشى كېرەك، دەپ قارايدۇ. تىلشۇناسلار تىلنىڭ بۇ خىل ئالاھى-دىلىكىنى ئۇنىڭ «مەدەنىيەت ئۆتۈشۈشچانلىقى» دەپ ئاتى-شىدۇ. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىلا مەشھۇر ئانتىرو-پولوگ مالىنوۋسكىي ئىنسانلاردىكى پەرق ۋە تىللار ئارىس-دىكى مۇناسىۋەت ئۈستىدە توختالغاندا: «تىلدىكى مەلۇم بىر خەتنىڭ مەنىسى سىرلىق ھالدا ئوقۇل ئاشۇ خەتنىڭ ئۆزىگە يوشۇرۇنغان بولماستىن، بەلكى شۇ خىل مۇھىت ئىچىگە يوشۇرۇنغان بولىدۇ» دەپ قارايدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، تىلنىڭ مەنىسى ۋە مەۋجۇتلۇقى ئومۇمەن مەدەنىيەتكە سىڭىپ كەتكەن بولىدۇ. ناۋادا مەدەنىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇق مۇھىتى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىسا، ئۇنداقتا تىلنىڭ ساقلىنىشى ياكى ھالاك بولۇش مەسىلىسى بىۋاسىتە ئىپادىلىنىپ چىق-دۇ. خەتەردىكى تىللارغا نىسبەتەن، تىل ئېكولوگىيىسى تو-لىمۇ مۇھىم مەسىلە، چۈنكى تىل مەۋجۇتلۇقى تايىنىدىغان مۇھىتنىڭ ئۆزگىرىشى ياكى ھالاك بولۇشى مۇقەررەركى تىلغا ناھايىتى زور تەسىر ئېلىپ كېلىدۇ. نۆۋەتتە سىرتقى مەدەنىيەتنىڭ بۇسۇپ كىرىشىگە ئەگىشىپ، «تاجاۋۇزچىلىق» قا ئۇچرىغان مىللەت چوقۇم يات مەدەنىيەت ۋە يات تىلنىڭ قوش قاتلام تەسىرىدىن قۇتۇلالمايدۇ. مىللىي ئىقتىسادى ئاجىز، نوپۇسى ئاز بولغان شارائىتتا ھەرقانداق بىر مىللەت توختاۋسىز ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقان تەرەققىيات دولقۇنىنىڭ سىرتىدا قېلىشىنى خالىمايدۇ. شۇڭا، دەۋر قەدىمىگە يېتىش-ۋېلىش يولىدىكى ئۇرۇنۇشلار ئەمەلىيەتتە ئۆز مىللىتىنىڭ ئېكولوگىيىسىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىش بىلەن باراۋەردۇر.

2.3 تىل قانۇنىيەتلىرى ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىش كېرەك.

كېتىشىدىن ئەنسىرىمەسلىكى كېرەك. چۈنكى تىلنىڭ يوقى-
لىش خەۋىرى مەۋجۇت بولمىغاندىمۇ، ھەرقانداق بىر تىلدا
تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا مۇئەييەن ئۆزگىرىشلەر يۈز
بېرىدۇ. ئۆزگىرىش فونىتىكا، لېكسىكا، مەنى، جۈملە
شەكلى، تىل ئىشلىتىش ۋە يەنە كىشىلەر پىسخىكىسىنىڭ
ئۆزگىرىشى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن
بىرگە، مىللىي ئاڭنى ئەۋج ئالدۇرۇش ۋە ئەنئەنىگە ۋارىس-
لىق قىلىشنى تەشەببۇس قىلىش كېرەك. لېكىن، مىللىي مە-
دەنىيەتنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىشىدىن قورقماستىن كېرەك.
چۈنكى مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىمۇ تەبىئىي يۈز بې-
رىدىغان ئوبيېكتىپ ھادىسە.

خەتەردىكى تىللارنى قۇتقۇزۇۋاتقىنىمىزدا، تىل ۋە مە-
دەنىيەتكە قارىتا غەيرىي ئوبيېكتىپ ياكى سۈبېكتىپ تەس-
ۋىرلەشلەرگە قارىتا ئالاھىدە دىققەت قىلىشىمىز كېرەك.
نۇرغۇن كىشىلەر مەلۇم مۇددەتتا بىلەن قولنىڭ ئۇچىدىلا
مەلۇم بىر خىل مەدەنىيەت ۋە مەلۇم بىر خىل تىلنىڭ مەلۇم
بىر تەرىپىگە ئائىت ماتېرىياللارنى يىغىۋېلىپ ئاندىن ئۆزى-
نىڭ چۈشەنگىنى بويىچە مەزكۇر مىللەتنىڭ ئەمەلىيىتىگە
قىلچە ماس كەلمەيدىغان يۈزەكى باھالارنى بېرىشىدۇ.
ئۇنىڭ ئاقىۋىتىنى دېمىسەكمۇ ئۆزۈڭىزدىن مەلۇم. بىز
چوقۇم ئىنچىكە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشنى تەشەببۇس قى-
لىشىمىز، ساپىر (ئۇ ئامېرىكىدىكى ئىندىئان قەبىلىلىرىنىڭ
ئارىسىدا 23 يىل تۇرۇپ ئۆزۈڭلۈرمەي تەتقىقات بىلەن شۇ-
غۇللانغان)، جىم مەرىمەن (ئۇ ئافرىقىغا بېرىپ سومالىدە-
كى ئاز سانلىق مىللەت قەبىلىلىرىنى 18 يىل تەتقىق
قىلغان) لەردىن ئۈلگە ئېلىشىمىز، قىيىنچىلىقنى يېڭىپ، ئاز
سانلىق مىللەتلەر ئارىسىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، تەتقىق قىلى-
ۋاتقان قەبىلە ۋە مەدەنىيەتكە قارىتا بىر قەدەر سىستېمىلىق،
ئوبيېكتىپ چۈشەنچە بېرىشىمىز كېرەك. بىز يەنە ئۆز مىللە-
تىمىزنىڭ مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىدىغان ئاز سانلىق مىللەت
ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيەلەپ چىقىشنى تەشەببۇس قى-
لىشىمىز، قوش تىللىق باشقۇرغۇچى خادىملارنى يېتىشتۈ-
رۇش، ئانا تىل ئىشلەتكۈچىلەرنىڭ بىلىم ساپاسىنى يۇقىرى
كۆتۈرۈش قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن ئۇلارنىڭ ئۆز تىل مە-
دەنىيىتىنى ئۆزى تەتقىق قىلىشىغا يول قويۇشىمىز كېرەك.
مۇشۇنداق قىلىش مىللىي تىل مەدەنىيەتنى ھەقىقىي تەتقىق
قىلىشقا پايدىلىقتۇر.

(«مانجۇ تىلى تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 2003 - يىللىق
1 - سانىدىن تەرجىمە قىلىندى)

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تەييارلىق بۆلۈمىدىن مۇ-
ھەممەت ھوشۇر تەرجىمىسى

سنى چوقۇم بىرلا ۋاقىتتا «يۇقىرى»، «تۆۋەن»، ئىككى تە-
رەپتىن قاتتىق كۈچەيتىش لازىم. RLS نىڭ قارشىلىق
كۈچى يالغۇز دۆلەت ئىچىدىكى ھۆكۈمران تىلدىنلا
ئەمەس، يەنە خەلقئارادىنمۇ كېلىدۇ. پەقەت ئۇسۇل ۋە
تەشكىللەش مۇۋاپىق بولغاندىلا، تىلنىڭ RLS نى بىر
باشقا ئېلىپ چىققىلى بولىدۇ.

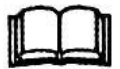
فېشەن تىل قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا ھەممە
ئېتىراپ قىلغۇدەك نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن بولۇپ، بەزى ئى-
دىيىلىرى ئاللىبۇرۇن ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتتى.
ئۇنىڭ تەتقىقات جەھەتتىكى پىكىر يولى دۆلىتىمىزدىكى ئاز
سانلىق مىللەت تىلشۇناسلىرىنىڭ ئۆرنەك قىلىشىغا
ئەرزىيدۇ.

4.2 ئۇنىۋېرسال ھەرىكەتكە كېلىش لازىم
خەتەردىكى تىللارنى قۇتقۇزۇش ھەرىكىتىمۇ بىر قانچە
مۇتەخەسسسىننىڭلا قولىدىن كېلىدىغان ئىش ئەمەس.
شۇڭا، دۆلەتنىڭ ھوقۇقلۇق ئاپپاراتلىرى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ
ھەرىكىتى ئارقىلىق ئۇنىۋېرسال قۇتقۇزۇش ئېلىپ بېرىلىشى
كېرەك. تىلشۇناسلىق، مۇزىكىشۇناسلىق، ئۇسۇلشۇناسلىق،
ئانتىروپولوگىيە، دىنشۇناسلىق، ئارخېئولوگىيە، سىياسى،
ئىقتىسادشۇناسلىق، مەدەنىيەتشۇناسلىق، تېببىي ئىلىم قاتار-
لىق ساھەلەردىكى مۇتەخەسسسلەر ئەتراپلىق تەكشۈرۈپ،
بىر تۇتاش پىلانلاش تەدبىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئەڭ
قىسقا ۋاقىت ئىچىدە يوقاشقا يۈزلەنگەن مىللىي مەدەنىيەت
ۋە تىلنى ھەر تەرەپلىمە رەتلەپ چىقىشى كېرەك.

فېشەن ئېيتقاندا، خەتەردىكى تىللارنى قۇتقۇزۇۋال-
غىلى بولىدۇ، ئەمما ئۇ كۆڭۈل قويۇپ تەشكىللەشكە تېگىش-
لىك بىر تۈرلۈك جەمئىيەت قۇرۇلۇشى. جانلىقلار دۇنياسى-
دىكى ئېكولوگىيىلىك مۇناسىۋەتكە ئوخشاش، ناۋادا دۇنيادى-
كى بارلىق جانلىقلار تۈرىنىڭ نەسلى قۇرسا، ئۇنداقتا ئىن-
سانىيەتمۇ بىردىنبىر ھاياتلىق بولۇش سۈپىتى بىلەن داۋام-
لىق مەۋجۇت بولالايدۇ. تىلئۇ دەل شۇنداق. ھەرقانداق
بىر كىشى پەقەت بىرلا خىل مەدەنىيەت ۋە بىرلا خىل تىل
بولغان دۇنيانى قوبۇل قىلالايدۇ.

تىل مەسىلىسى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، پىسخىك، مە-
دەنىيەت ۋە سىياسىي ئامىللارغا چېتىلىدىغان بولغانلىقتىن،
RLS تىلشۇناسلارنىڭ بىر خىل نەزەرىيىسى بولۇشى سۈپ-
تى بىلەن، ئۇنى رەسمىي ئىشقا سېلىش ئۈچۈن يەنە
چوقۇم سىياسىيونلارنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشىغا توغرا
كېلىدۇ، بولمىسا ئۇنىڭ ئۈنۈمى كۆرمەك تەس.

5.2 يۈزەكىلىكتىن ساقلىنىش كېرەك
ئىنسانلار مەسىلىسىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە ئېغىرلىقىنى
ھەقىقىي يۈزىدا تونۇشى، بىراق يەنە تىلنىڭ ئۆزگىرىپ

ئۇيغۇرتىلىدىكى ئون يىلدىن بۇيانقى يېڭى سۆز - ئىبارىلەر ئۈستىدە تەتقىقات

ئۆمەرداۋۇت

ئالاھىدىلىكى قاتارلىق مەسىلىلەر تۈرگە ئايرىلىپ شەرھلىنىدۇ.

1. يېڭى سۆز - ئىبارىلەرنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبى

تىل تەرەققىياتى جەمئىيەت تەرەققىياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، يەنى تىل جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ. جۈملىدىن بىر تىلنىڭ لېكسىكىسىمۇ ئوخشاشلا جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ. بۇ روشەن ھالدا لېكسىكىلىق قۇرۇلمىدا يېڭى سۆز - ئىبارىلەرنىڭ كۆپلەپ بارلىققا كېلىشىدە ئىپادىلىنىدۇ. كونا سۆزلەر مۇناسىپ ھالدا ئىستېمالدىن قالدۇق. يېڭى سۆزلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىدە ئانا تىل ماتېرىيالى ئاساسىدا سۆز ياساش، سۆز قوبۇل قىلىش، كونا سۆزلەرگە يېڭى مەنە يۈكلەپ ئىشلىتىش ئاساسلىق يوللار ھېسابلىنىدۇ. جەمئىيەت تىلشۇناسلىقى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، بىر تىلنىڭ قۇرۇلمىسىدا يېڭى لېكسىكىلىق تەركىبىنىڭ پەيدا بولۇشى، جۈملىدىن يېڭى سۆز قوبۇل قىلىش تىللارنىڭ ئۆزگىرىشى، بولۇپمۇ تىل تەسىرىنىڭ نەتىجىسى. «سۆز قوبۇل قىلىشنىڭ قانلىقىدىن قارىغاندا، كۆپىنچە تىللار ئۆز لېكسىكىلىق سىستېمىسىدا كەم بولغان سۆزلەرنى قوبۇل قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى يېڭى ئوقۇم، يېڭى ئوي - پەيدا كىرىنى ئىپادىلەيدىغان سۆز - ئاتالغۇلاردىن ئىبارەت»^①. مەلۇم بىر مىللەتنىڭ تۇرمۇشىدا مەيلى ئۆزىدە پەيدا بولغان يېڭى ئوقۇم - چۈشەنچە بولسۇن ياكى شەيئە بولسۇن، ئۇلارنى ۋاقىتدا ئىپادىلەش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلىدۇ. ئەنە شۇ ئوقۇم - چۈشەنچە ۋە شەيئىلەرنى بەزىدە سۆز ياساپ ئىپادىلەشكە توغرا كېلىدۇ؛ يەنە بەزىدە سۆز قوبۇل قىلىپ ئىپادىلەشكە توغرا كېلىدۇ. مانا مۇشۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، مەلۇم تىلدا يېڭى سۆز - ئىبارىلەرنىڭ بارلىققا كېلىش سەۋەبىنى جەمئىيەت تەرەققىياتى ۋە تىل تەسىرى نۇقتىسىدىن كۆزدە تىش مۇمكىن.

بىر تىلنىڭ لېكسىكىسىدا تەرەققىياتى كونا سۆزلەرنىڭ يوقۇلۇشى، يېڭى سۆزلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «يېڭى سۆز - ئىبارە يېڭىدىن پەيدا بولغان سۆز - ئىبارىلەرنى كۆرسىتىدۇ»^②. ئادەتتە، يېڭى سۆز - ئىبارىلەر «ئانا تىل ماتېرىياللىرى ئاساسىدا سۆز ياساش، چەت تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش، قەدىمكى سۆزلەرگە يېڭى مەنە يۈكلەش يوللىرى ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ»^③. لېكسىكىسىنىڭ تەرەققىياتى جەمئىيەت تەرەققىياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، جەمئىيەتتىكى ئۆزگىرىشلەرنى ئەڭ بىۋاسىتە ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئېلىمىزدا ئىسلاھات ئىجىۋىتىشتىن كېيىن، بولۇپمۇ يېقىنقى ئون نەچچە يىلدىن بېرى خەلقئارالىق مۇناسىۋەت دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشى، ئىلىم - پەن ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، دۆلىتىمىز بىلەن باشقا دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۈزلۈكسىز قويۇقلىشىپ كەلدى. بۇنىڭ بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىدا نۇرغۇن يېڭى سۆز - ئىبارىلەر بارلىققا كەلدى. ئۇلار سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، پەن - تېخنىكا، مائارىپ قاتارلىق تۈرلۈك ساھەلەردە پەيدا بولغان يېڭى سۆز - ئىبارىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ سۆز - ئىبارىلەرنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبى، يوللىرى، ئالاھىدىلىكى، ئۇلارنىڭ قېلىپلىشىشى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە ئىزدەنىش - ئۇيغۇر تىلشۇناسلىق ساھەسىدە ئەھمىيەتلىك تېمىلاردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ تېمىنى يورۇتۇپ بېرىش - ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىدىكى يېڭى سۆزلەرنىڭ توغرا، ئىلمىي يوللار بىلەن ياسىلىشى ۋە قوبۇل قىلىنىشىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە، شۇنداقلا ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتۇشى، خەنزۇ - ئۇيغۇر تىللىرىنى سېلىشتۇرۇش، تەرجىمە ۋە لۇغەتچىلىك جەھەتلەردىمۇ مەلۇم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

تۆۋەندە تەسۋىرىي تىلشۇناسلىق ۋە جەمئىيەت تىلشۇناسلىقى نۇقتىسىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى يېڭى 10 يىل مابەينىدە بارلىققا كەلگەن سۆزلەرنىڭ تۈرى،

تەخلىت پايچىكى، تەتۈر باھا (溢价)، تاللا بازار قاتارلىقلار.
(4) تەنتەربىيە تۈرىدىكىلەر: يېشىل ئولمپىك، تەنتەربىيە لاتارىيىسى (体彩)، خەلقچىل ئولمپىك (人文奥运)، قارساق توپ، ياي توپ (香蕉球) قاتارلىقلار.
(5) كۆڭۈل ئېچىش، مەدەنىيەت پائالىيىتى تۈرىدىكىلەر: رى: كۈلدۈرگە چولپىنى، دېسكوخانا، DVD، كوچا ئۇسۇلى، ئارامگاھ، ئايرىمخانا، VCD پىلاستىنكىسى قاتارلىقلار.

(6) يېمەك - ئىچمەك تۈرىدىكىلەر: خام پىۋا، يۈرۈش-لۈك ئاتم، تاللا تاماق، پىسا قاتلىمىسى، ھامبۇرگ بولكىسى، ساندۇچ، خوتدوگ، سۇ ئۇرۇلغان گۆش (注水肉)، ئورگانىك يېمەكلىك، يېشىل يېمەكلىك قاتارلىقلار.
(7) بىئولوگىيە ساھەسىدىكىلەر: كلون ئادىمى، شۈك نامى (纳米)، بىئو تېخنىكا قاتارلىقلار.
(8) مېدىتسىنا ۋە كېسەللىك تۈرلىرى: سارس، قۇش زۇكىمى، ئەيدىز، ئائىلە بالىسى (家庭病房)، ئورۇقلىتىش چېيى قاتارلىقلار.

(9) مائارىپ ساھەسىدىكىلىرى: ساپا مائارىپى، ئىمتىھان مائارىپى، نومۇر سىزىقى، يىراقتىن ئوقۇتۇش، يۇقىرى ئوقۇش تارىخى، دوكتور ئاشتى، HSK، يۈرۈشلۈك دەرسلىك قاتارلىقلار.
(10) سىياسىي ساھەدىكىلەر: ئىناق جەمئىيەت، ئۆچكە ۋەكىللىك قىلىش، باش مەمۇر (特首)، تېجەشچان جەمئىيەت (节约型社会)، ئەتراپ دىپلوماتىيىسى (周边外交) قاتارلىقلار.

3. يېڭى سۆز - ئىبارىلەرنىڭ پەيدا بولۇش يوللىرى

يېقىنقى ئون يىلدىن بۇيان ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا پەيدا بولغان يېڭى سۆز - ئىبارىلەر كۆپ مەنبەلىك ۋە كۆپ قاتلاملىق. ئۇلار ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك يوللار بىلەن پەيدا بولغان:

(1) ئۇيغۇر تىلى ماتېرىيالى ئاساسىدا سۆز ياساش
(1) قوشۇمچە قوشۇش: بۇ ئۇسۇل بويىچە تۈپ سۆزلەرگە تۈرلۈك ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى قوشۇش ئارقىلىق يېڭى سۆزلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن، تورخانا، كىرخانا، دېسكوخانا، ئۇچقۇ، لاتارىيىچى، روھلاندۇرغۇچ قاتارلىق سۆزلەر ئايرىم - ئايرىم ھالدا «تور، كىر»، «دېسكو» دېگەن

يېقىنقى ئون يىلدىن بۇيان، ئېلىمىزدە ئىسلاھات - ئېچىۋېتىشنىڭ تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىشى، تاشقىي دۇنيا بىلەن بولغان ئالاقىنىڭ كۈچىيىشى ئارقىسىدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ خەنزۇ تىلى، ئىنگلىز تىلى قاتارلىق تىللار بىلەن ئۇچرىشىشى قويۇقلىشىپ باردى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا يېڭى ئۇقۇم - چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەيدىغان يېڭى سۆز - ئىبارىلەر ئۈزلۈكسىز بارلىققا كەلدى. ئالايۇق، ئۇيغۇر تىلىدىكى «قويمىچى»، «ئاق تاماكا» دېگەن يېڭى سۆزلەر جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۇيغۇر تىلىدا بىۋاسىتە بارلىققا كەلگەن يېڭى سۆزلەردۇر. «چاقىرغۇ»، «تىزگىنەك»، «يانفون»، «كومپيۇتېر» دېگەن يېڭى سۆزلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى سەۋەبىنى جەمئىيەت تەرەققىياتى ۋە باشقا تىللارنىڭ تەسىرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

2. يېڭى سۆز - ئىبارىلەرنىڭ تۈرلىرى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى يېقىنقى ئون يىل ئىچىدە پەيدا بولغان سۆز - ئىبارىلەر ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە كۆرۈلىدۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى لۇغەتتە، بەزىلىرى كۈندىلىك تىل ئالاقىسىدە، يەنە بەزىلىرى را-دىئو - تېلېۋىزوردا كۆرۈلۈشى مۇمكىن. بۇ ماقالىنى يېزىش جەريانىدا ئەنە شۇ مەنبەلەردىن مىسال توپلاش بىلەن بىرگە، يەنە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تىل - يېزىق كومىتېتى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇش - بېكىتىش كومىتېتىنىڭ 2004 - يىلى ۋە 2005 - يىلى ئېلان قىلغان ۋە «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ ئۇيغۇرچە مۇناسىۋەتلىك سانلىرىدا بېسىلغان «قېلىپلاشتۇرۇپ بېكىتىلگەن ئاتالغۇلار» ئاساس قىلىندى. (4)

ئۇيغۇر تىلىدىكى يېڭى سۆز - ئىبارىلەرنى مۇنداق بىر قانچە تۈرگە ئايرىش مۇمكىن.

(1) ئېلېكترون - ئۇچۇر تۈرىدىكىلەر: ئىنتېرنېت، خېكىر (黑客)، تورخانا، يۇمشاق دېتال، قاتتىق دېتال، ئىچكى ساقلىغۇچ (内存)، تورغا چىقىش، تورداش، تور بېكىتى، قېتىۋېلىش (死机) قاتارلىقلار.
(2) شەيىلەرنىڭ ئادەتتىكى ناملىرى: مىكروبۇس (迷你汽车)، MP4، MP3، ئۇچقۇ، تورمەستانىسى، رەقەملىك فوتو ئاپپارات قاتارلىقلار.
(3) سودا - مۇلازىمەت تۈرىدىكىلەر: قۇلاي ماگىزىن، مۇقىم باھا، ئىتتىك بازار (旺市)، بازاردىن چېكىنىش (退市)،

چى تىلنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكىگە بويىنىدۇرۇلىدۇ. مەنىسىدەمۇ بەزى ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدۇ. بۇنداق سۆزلەر قوبۇل قىلىنىپ ئۆزلىشىپ بولغاندىن كېيىن شۇ تىلنىڭ تىل بايلىقى سۈپىتىدە قارىلىدۇ. ⑤ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يېقىنقى ئون يىلدىن بۇيان چەت تىلدىن كىرگەن يېڭى سۆز - ئىبارىلەر خېلى سالىماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئىنگلىز تىلى، خەنزۇ تىلى قاتارلىق تىللاردىن كىرگەنلىرى بىر قەدەر كۆپ. مەسىلەن، ماشۇس، دىسكا، تاكىس، مىنىبۇس، مىنىيۇپكا، ياخۇ، ساندۇچ، خروئىن، كوكايىن، سارس، WTO، MTV، ھەمدە خەنزۇچە تاۋار ماركىلىرىدىن ناۋبەتچى (脑白金)، چىچياڭ (七强)، كاڭنەي (康奈) قاتارلىقلار.

بۇ يەردە مۇنداق بىر قانچە مەسىلىنى ئالاھىدە ئەس-كەرتىپ ئۆتۈش كېرەك:

بىرىنچىدىن، چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئەسلىدە خەنزۇچىدە يېرىم ئاھاڭ، يېرىم تەرجىمىسى بويىچە قوبۇل قىلىنغان سۆز - ئىبارىلەر ئۇيغۇر تىلىدىمۇ شۇ بويىچە قوبۇل قىلىنغان. مەسىلەن، بولگى توپ، كلون كالا، HB تىپلىق قەلەم (HB 铅笔).

ئىككىنچىدىن، چەت تىلدىن كىرگەن بەزى سۆزلەر خەنزۇ تىلىدا مەنە تەرجىمىسى قىلىنىپ ئىپادىلەنسۇ، ئۇيغۇر تىلىغا ئاھاڭى بويىچە قوبۇل قىلىنغان. مەسىلەن، «ئىنتېرنېت» دېگەن ئىنگلىزچە سۆز خەنزۇچىغا (互联网) دەپ سۆز ياساپ ئىپادىلەنسە، ئۇيغۇر تىلىدا ئاھاڭى بويىچە قوبۇل قىلىنغان. يەنە ئىنگلىزچىدىكى «خوتدوگ» دېگەن سۆز خەنزۇچىدا «热狗» دەپ ئېلىنغان. بۇ خەنزۇ تىلىدىكى ئەھۋال. ئىنگلىزچىدىن ئازراقلا خەۋىرى بار ئادەم بۇ سۆزنىڭ «ئىسسىق ئىت» ئەمەس، بەلكى ئارىسىغا كۆكتات ئارىلاشمىسىنى تەقپ يەيدىغان بولكا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى بىلىدۇ. بۇ سۆزنى ئۇيغۇر تىلىغا «ئىسسىق ئىت» دەپ تەرجىمە قىلىشقا بولمايدۇ. ئىنگلىزلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىگە تەۋە بۇنداق مەدەنىيەت سۆزىنى يەنىلا ئەسلى تۈسىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئۇيغۇر تىلىدا «خوتدوگ» دەپ قوبۇل قىلىش مۇۋاپىق.

ئۈچىنچىدىن، چەت تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلغاندا يەنە مۇمكىن بولسا باشقا تۈركىي تىللارغا مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «سالاھىيەت گۇۋاھنامىسى» دېگەن ئۇقۇمنى بىل-دۈرىدىغان «كىملىك» سۆزى تۈركچىدىكى «gimlik» سۆزىگە تەقلىد قىلىپ بارلىققا كەلگەن. يېقىنقى ئون نەچچە

سۆزلەرگە «خانا» دېگەن ياسىغۇچى قوشۇمچە قوشۇلۇش بىلەن؛ «ئۈچ-» سۆزىگە «-قۇ» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ؛ «لاتارىيە» دېگەن سۆزگە «-چى» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ؛ «تۇتاش» دېگەن سۆزگە «-ما» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان.

(2) بىرىكتۈرۈش: بۇ ئۇسۇل بويىچە ئىككى تۈپ سۆز بىرىكتۈرۈلۈپ يېڭى سۆز ياسىلىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇل بىلەن ياسالغان سۆزلەردىن كۈلدۈرگە چولپىنى، ئۈچۈر ئامبىرى، ئۈچۈر جېڭى، ئۈچۈر پورتى، پۈتۈل خېنىسى، يۇمشاق ئېلان (软文)، جان بانكىسى (生命银行)، ئالەم ئەخلىتى، چاقماق دېسكا (优盘)، سائەتلىك ياتاق (钟点房)، يۈرۈشلۈك تاۋام، تور ئادرېسى، قۇش زۇكىمى قاتارلىقلار ئىككى تۈپ سۆزنى بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق ياسالغان.

يۇقىرىقى ئىككى ئۇسۇل ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكىنى بېيتىشنىڭ ئەڭ ئاساسىي ئۇسۇللىرى ھېسابلىنىدۇ. ھەرقانداق تىل مۇشۇنداق ئىككى ئۇسۇل بويىچە يېڭى ئۇقۇم - چۈشەنچە ۋە شەيئى، ھادىسىلەرنى ئانا تىل ماتېرىياللىرى ئاساسىدا سۆز ياساپ ئىپادىلەيدۇ. ئۇيغۇر تىلىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. شۇڭا ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆز قوبۇل قىلىش پرىنسىپىدىمۇ «ئاۋۋال ئۇيغۇر تىل ماتېرىياللىرى ئاساسىدا سۆز ياساش، بولمىغاندا باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش» ئالاھىدە تەكىتلىنىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، كۆچمە مەنىسى بويىچە ئىپادىلەش ۋە تەقلىد قىلىپ ئىپادىلەش ئارقىلىقمۇ پەيدا بولغان يېڭى سۆز - ئىبارىلەر مەۋجۇت. مەسىلەن، ئالاھىدە قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچى (特招生)، يۇقىرى سۈرئەتلىك ئۈچۈر يولى (信息高速公路)، كەسىپ ئالمىشىش (跳槽)، ئۈچتە ھەمراھ بولۇش (三部).

يۇقىرىقى 1 -، 2 - مىساللاردىكى يېڭى سۆزلەر خەنزۇچە سۆزنىڭ قۇرۇلمىسىغا ئاساسەن تەقلىدىي تەرجىمە قىلىنىپ بارلىققا كەلگەن. 3 -، 4 - مىساللاردىكى سۆزلەر كۆچمە مەنىسى بويىچە ئىپادىلەش ئارقىلىققا كەلگەن. بۇ خىل مەنە تەرجىمىسى بويىچە پەيدا بولغان سۆزلەرنى ئۇيغۇر تىلىدىكى يېڭى ياسالغان سۆزلەر ئىچىدە بىرىكتۈرۈش سۆزلەر دائىرىسىگە قويۇشقا بولىدۇ.

(2) چەت تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش
چەت تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش دېگەندە، تاۋۇش شەكلى ۋە مەنىسى پۈتۈنلەي چەت تىلدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر نەزەردە تۇتۇلىدۇ. بۇنداق سۆزلەر يەنە «كىرمە سۆز» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ تاۋۇش شەكلى قوبۇل قىلغۇ-

مەسىلەن، شەھەر كېسلى (城市病)، بويتاق ئاقسۆڭەك (单身贵族)، ئېلېكترونلۇق ساقچى (电子警察)، ئاق كىرىم (白色收入)، يەل قۇرۇلما (充气建筑)، نىكاھ-ئىسىز تۇغۇلغان پەرزەنت (非婚生子女)، ئېلېكترونلۇق ئادرېس (电子地址) قاتارلىقلار.

(2) ئاغزاكىلىققا ئىگە.

بىر قىسىم ئۇيغۇرچە يېڭى سۆز - ئىبارىلەر ئاۋۋال ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا پەيدا بولۇپ، كېيىن ئۇيغۇر يېزىق تىلىغا كىرگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بىر قىسىم يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز - ئىبارىلەرمۇ ئېغىز تىلىدا بىز مەزگىل قوللىنىلغاندىن كېيىن ئاندىن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا قوللىنىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، يېقىنقى ئون يىل ئىچىدە ئۇيغۇر تىلىدا پەيدا بولغان سۆزلەر ئېغىز تىلى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. مەسىلەن، ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا يېڭىدىن پەيدا بولغان مودىكەش (موتېر)، ئاق تاشلاش، ئاق تاماكا، ئىندىتېرېنت؛ يەنە تاۋار ماركىلىرى سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن چېپىلاڭ، سېنىدا (كىيىم)، چىرۋى (ماشىنا)، داباۋ (بۇز مېيى) دېگەن سۆزلەر ئېغىز تىلىدا قوللىنىش خۇسۇسىيىتى بىر قەدەر كۈچلۈك.

(3) ئېنىقسىزلىققا ئىگە.

ئون يىل مابەينىدە ئۇيغۇر تىلىدا پەيدا بولغان سۆز - ئىبارىلەر مەنىسىنىڭ ئېنىقسىز بولۇشى بىلەن قوللىنىپ كەلگەن. يەنى، بىر قىسىم يېڭى سۆزلەرنىڭ مەنىسى ئۇيغۇر تىلى ئىستېمالچىلىرىغا ئانچە تونۇش ئەمەس. شۇڭا بۇنداق يېڭى سۆز - ئىبارىلەرنىڭ مەنىسى ئېنىقسىزلىققا ئىگە. مەسىلەن، سوبۇن تىياتىر (肥皂剧)، ئەقىل ئامبىرى، ئالا - بۇلماچ كىيىم (速彩服)، روھلاندۇر - غۇج (兴奋剂)، تورداش (网民)، ئېلېكترونلۇق يوللانما (电子邮件) دېگەندەك سۆزلەر ئاۋام كىشىلەر ئۈچۈن ئالا - غاندا مەنىسى ئانچە ئېنىق ئەمەس ياكى ئۇلارنىڭ بىلدۈردىغان مەنىسى تۇتۇق بولىدۇ.

(4) ئوبراز چانلىققا ئىگە.

يېقىنقى ئون نەچچە يىلدىن بۇيان ئۇيغۇر تىلىدا پەيدا بولغان يېڭى سۆز - ئىبارىلەر مەيلى قايسى يول بىلەن بارلىققا كەلسۇن، ئۇنىڭ بىر قىسمى ئوبرازلىق تۈسكە ئىگە. يەنى مەلۇم يېڭى ئۇقۇم ياكى شەيئىنى ئىپادىلەيدىغان بۇنداق سۆز - ئىبارىلەردە تىل ئىستېمالچىلىرىدا ئوبرازلىق چۈشەنچە پەيدا قىلىدۇ. مەسىلەن، ئاق تاماكا، ئاق كىرىم، تورغا چىقىش، تور بېكىتى دېگەندەك سۆزلەر كۈچلۈك ئوبرازچانلىققا ئىگە.

يىل مابەينىدە پەيدا بولغان يېڭى سۆزلەر ئىچىدە بۇنداق سۆز قوبۇل قىلىشقا ئاساسەن ئەھمىيەت بېرىلمىگەن.

(3) كونا سۆزلەرگە يېڭى مەنە يۈكلەش

بۇ ئىككى خىل ئۇسۇلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ بىرى، ئۇيغۇر تىلىدىكى قەدىمكى سۆزلەرگە يېڭى مەنىلەر-نى يۈكلەش ئارقىلىق يېڭى ئۇقۇم، يېڭى چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەش مۇمكىن. مەسىلەن، «ئەرنىلىك» سۆزى قەدىمدە «كالىپۇققا سۇۋايدىغان پەرداز بۇيۇمى» نى كۆرسىتىدىغان سۆز بولۇپ، ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا ئىستېمالدىن قالغان. بۇنىڭغا ئاساسەن ھازىر «لەۋ سۇرۇخ» سۆزى خەنزۇچىدىن ئاغزاكىي شەكىلدە كىرگەن «كوۋخۇڭ» (口紅) سۆزىنىڭ ئورنىغا دەستىلىدى. ⑥ يەنە بىرى، ھازىر ئىستېمالدا بار كونا سۆزلەرگە يېڭى مەنە يۈكلەپ ئىشلىتىلدى. مەسىلەن، «تور» بىلەن «كىر-» سۆزى بىرلىشىپ «تورغا كىرىش» سۆزى ياسالغان. بۇنىڭ بىلەن «ئۇچۇر سۈرئەتلىك يولى» بولغان ئىنتېرنېتقا چىقىپ مەشغۇلات قىلىش مەنىسىنى بىل-دۈرىدىغان «تورغا كىرىش» دېگەن يېڭى سۆز بارلىققا كەلگەن.

4. بەزى ئىجتىمائىي دىئالېكت ۋە جانلىق

تەلىدىكى يېڭى سۆز - ئىبارىلەرنى قوللىنىش
ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا ۋە مەلۇم ئىجتىمائىي قاتلامغا
تەۋە بىر بۆلۈك كىشىلەر نۇتقىدا بەزى يېڭى سۆز - ئىبار-
لەر بارلىققا كەلگەن. بۇلار قاتارىدا «ئاق تاماكا»، «ئاق
چەكمەك»، «ئاق يۆتكەش»، «ئاق ساتماق»، «كۈلدۈرگۈ»،
«قويمىچى» سۆزلىرىنى كۆرسىتىش مۇمكىن. مېنىڭچە،
مۇنداق ھاياتىي كۈچكە تولغان يېڭى سۆزلەرنى توپلاپ،
تەھلىل قىلىپ ئۇنى ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىغا ماس كې-
لىدىغان يېڭى ئۇقۇم، چۈشەنچە، شەيئى، ھادىسىلەرنى ئىپادى-
لەشتە قوللىنىش ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك.

4. يېڭى سۆز - ئىبارەتلەرنىڭ

ثالاهديليكي

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يېقىنقى ئون يىل ئىچىدە پەيدا بولغان يېڭى سۆز - ئىبارىلەر باشقا سۆزلەرگە قارىغاندا بىر قانچە جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلەرنى ھازىرلىغان. (1) تەقلىدچانلىققا ئىگە.

ئۇيغۇر تىلىدىكى يېڭىدىن پەيدا بولغان خېلى كۆپ سۆز - ئىبارىلەر خەنزۇچە ۋە ئىنگلىزچە قاتارلىق تىللاردا پەيدا بولغان سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسىغا ئاساسەن تەقلىد قىلىپ تەرجىمە قىلىنغان. شۇڭا ئۇلار تەقلىدچانلىققا ئىگە.

5. يېڭى سۆز - ئىبارىلەرنى قېلىپلاشتۇرۇشقا ئائىت بەزى مەسىلىلەر

يېقىنقى ئون يىلدىن بۇيان ئۇيغۇر تىلىدا يېڭى سۆز - ئىبارىلەر كۆپ خىل يوللار بىلەن بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، تىل ئىستېمال جەريانىدا بەزى قېلىپلاشمىغان ياكى ئۆلچەمگە چۈشمەيدىغان ئەھۋاللار كېلىپ چىقتى. مېنىڭچە، ئىستېمال داۋامىدىكى ئاۋازچىلىك ۋە قالايمىقانچىلىقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن بۇنداق ئەھۋاللارنى ئۇيغۇر تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇش نۇقتىسىدىن ۋاقىتدا تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىش ۋە قېلىپلاشتۇرۇش تولىمۇ زۆرۈر.

بىرىنچى، ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى قېلىپلاشتۇرۇپ بېكىتكەن يېڭى سۆز - ئىبارىلەر ۋە ئاتالغۇلار ئىچىدە بەزىلىرىنىڭ سۆزلۈك دەرىجىسى (词化程度) تۆۋەنرەك. مەسىلەن، «ئۇچۇر يۇقىرى سۈرئەتلىك تاشيولى» (信息高速公路)، «ئەخەلەت پوچتا يوللانمىسى» (垃圾邮件)، «كۈچكە ئىگە ئەمەس نىكاھ» (无效婚姻) دېگەنلەر سۆزگە ئەمەس، مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسىگە بەكرەك ئوخشايدۇ. مېنىڭچە، بۇ سۆزلەر ئۇچۇر سۈرئەتلىك يولى، ئەخەلەت يوللانما، ئىناۋەتسىز نىكاھ دەپ ياسالغان بولسا سەل ئىخچامراق بولاتتى. بۇنداق يىغىنچاق سۆز ياساش - تىل ئىشلىتىشكى ئىخچام بولۇش پرىنسىپىغا ئۇيغۇن.

ئىككىنچى، يېڭى پەيدا بولغان بىر ئۇقۇم، شەيئى ياكى ھادىسىلەرنى ئۇيغۇر تىلىدا بىرنەچچە سۆز بىلەن ئىپادىلەش ئەھۋالى مەۋجۇت. مەسىلەن، 手机 سۆزى «خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە چوڭ لۇغەت» تە «يان تېلېفون»، «يانفون» دەپ ئىككى خىل ئېلىنغان. ⑦ يېڭى تۈزۈلگەن «ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە لۇغەت» تە يان تېلېفون دەپ ئېلىنغان. ⑧ بۇلاردىن باشقا، تۈرلۈك مەتبەئە، تەشۋىقات ۋاسىتىلىرىدە يان تېلېفون، يانفون دەپ ئىشلىتىلگەندىن باشقا، يەنە قول تېلېفون دەپمۇ قوللىنىلماقتا. يەنە مەسىلەن، 光盘 دېگەن سۆز 2005 - يىلى ئېلان قىلىنغان «قېلىپلاشتۇرۇپ بېكىتىلگەن ئاتالغۇلار» ئىچىدە «چاقماق دېسكا» دەپ ئېلىنغان. ⑨ يەنە ئۇيغۇرچە «كومپيۇتېر تۈرمۈ - شى» ژۇرنىلىنىڭ يېقىنقى سانلىرىدا «بارماق دېسكا» دەپ قوللىنىلغان. شەك - شۈبھىسىزكى، بۇنداق ئەھۋالنىڭ ساقلىنىشى ئۇيغۇر تىلىدىكى يېڭى سۆز - ئىبارىلەرنى قېلىپلاشتۇرۇشقا پايدىسىز. ئالاقىدار ئورۇندىكى تىلچىلار ۋە تەتقىقاتچى خادىملار بۇنداق سۆز - ئىبارىلەرنى ۋاقىتدا يىغىپ

مۇھاكىمە قىلىشى ۋە قېلىپلاشتۇرۇلغىنى بويىچە بىردەك قوللىنىش ئۈچۈن تەشۋىقات ۋە ئىلمىي يېتەكلەش جەھەتتە رولىنى تېخىمۇ ياخشى جارى قىلدۇرۇشى، تەھرىر، تەرجىمە، مانلارمۇ ئاكتىپ تۆھپە قوشۇشى كېرەك.

ئۈچىنچى، ھازىر يېڭى سۆز - ئىبارىلەرنىڭ قېلىپلاشتۇرۇلۇشى ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشىدىن بەك ئارقىدا قېلىش ئەھۋالى مەۋجۇت. بۇنىڭ بىلەن، بەزى قېلىپلاشتۇرۇشقا تېگىشلىك سۆز - ئىبارىلەر ۋاقىتدا توپلىنىپ قېلىپلاشتۇرۇلمىدى. «گەرچە قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرگە ئانا تىلدىن تەڭدىشىنى تېپىپ چىققاندىن كېيىن شاللىۋېتىش مۇمكىن بولسىمۇ، لېكىن نۆۋەتتە مەيدانغا كېلىۋاتقان يېڭى سۆزلەر سان جەھەتتىن كۆپ، سۈرئەت جەھەتتىن تېز بولغىنى ئۈچۈن، ئۆز تىلىمىزدا ئات ياساش ياكى تەڭدىشىنى تېپىپ چىقىش ئۆز ۋاقىتدا بولماي قېلىپ، ئېھتىياجغا ئۈلگۈرلەشمەسلىك مەسىلىسى ئېغىر». ⑩ بۇنداق ئەھۋالغا قارىتا مۇناسىۋەتلىك تىل - يېزىقنى باشقۇرۇش ئورۇنلىرى يۈكسەك مەسئۇلىيەت چان بولۇشى كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن جەمئىيەتنىڭ يېڭى سۆز - ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشقىنى بويىچە قوللىنىشقا بولغان نازارەتنى ھەقىقىي تۈردە كۈچەيتىش كېرەك.

تۆتىنچى، ئۇيغۇر تىلىدىكى يېڭى سۆز - ئىبارىلەر ۋاقىتدا ستاتىستىكا قىلىنىشى ھەمدە «ئۇيغۇر تىلى ئىزاھلىق لۇغىتى» نىڭ زۆرۈر تولۇقلىمىسى سۈپىتىدە قەرەللىك ھالدا «ئۇيغۇر تىلىدىكى يېڭى سۆز - ئىبارىلەر لۇغىتى» ئىشلىتىلىشى كېرەك. ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، ھازىرقى خەنزۇ تىلىدا 80 - يىللاردا 800 سۆز، 90 - يىللاردا 400 سۆز يېڭىدىن كۆپەيگەن. ⑪ بۇنىڭدىن شۇنىسى ئېنىقكى، ھازىر خەنزۇ تىلىدىكى يېڭى سۆز - ئىبارىلەر ھەر ئون يىلدا ستاتىستىكا قىلىنىپ تۇرغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، خەنزۇ تىلىدىكى يېڭى سۆز - ئىبارىلەر تەتقىقاتىدا 80 - يىللاردىن باشلاپ ھازىرغىچە مەخسۇس تېمىلار ئىشلەنگەن. بولۇپمۇ 1992 - يىلىدىن تارتىپ ھەر يىلى يېڭى سۆزلەر لۇغىتى تۈزۈلۈپ نەشر قىلىنغان. ⑫ ئەپسۇس، ھازىرقى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا يېڭى سۆز - ئىبارىلەر قوللىنىشچان تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تېماتۇرغۇزۇلۇپ سىستېمىلىق تەتقىق قىلىنمىدى ۋە قەرەللىك ھالدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېڭى سۆزلەر لۇغىتىمۇ ئىشلەنمىدى.

قىسقىچە خۇلاسە

ئۇيغۇر تىلىدا يېقىنقى ئون يىلدىن بۇيان پەيدا بولغان سۆزلەر جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە تىل تەسىرىدە

دىمە»، سودا نەشرىياتى، 2004 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 9 - بەت.

④⑨ «قېلىپلاشتۇرۇپ بېكىتىلگەن ئاتالغۇلار»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 2005 - يىللىق 1 -، 3 -، 4 - سانلىرى، 79 -، 77 - بەتلەر.

⑤ خالىق نىياز، مۇھەببەت قاسىم: «تىلشۇناسلىقتىن ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1999 - يىل، 295 - بەت.

⑥ پەرىدە ھامۇت: «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆز ياساش سىستېمىسى ۋە ئۇنىڭ ھازىرقى قىممىتى»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 1996 - يىل 2 - سان، 15 - 16 - بەتلەر.

⑦ «خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە چوڭ لۇغەت»، 2 - توم، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2001 - يىلى نەشرى، 1962 - بەت.

⑧ «ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە لۇغەت»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 - يىلى نەشرى، 1219 - بەت.

⑩ رىزۋان ئاۋامسىلىم: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى يېڭى سۆزلەر ۋە ئۇلارنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكى»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 2001 - يىللىق 1 - سان، 22 - بەت.

⑪ جۇ يۇڭكەي، لىن لۇنلۇن: «20 يىلدىن بۇيان ھازىرقى خەنزۇ تىلىدىكى يېڭى سۆز - ئىبارىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە پەيدا بولۇش يوللىرى»، «تىل - يېزىق قوللىنىش» ژۇرنىلى، 1999 - يىللىق 2 - سانى، 17 - بەت.

ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ دوختىپىتى.

تەھرىرلىگۈچى: ھەزرىتى ئەلى بارات

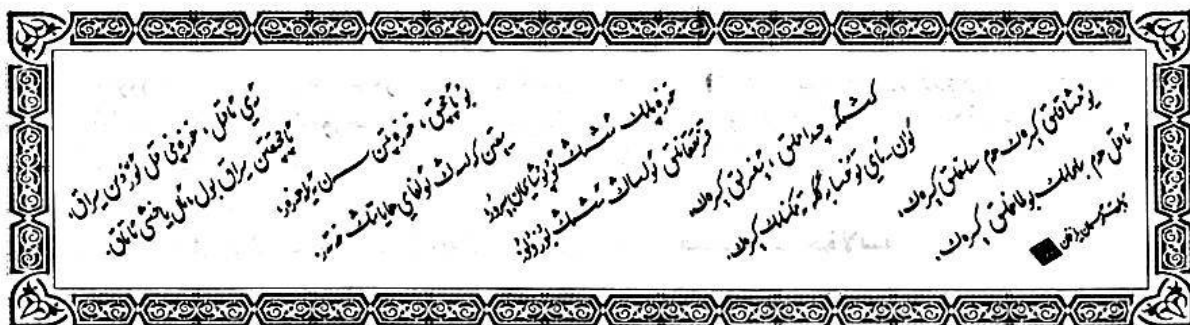
دىن بارلىققا كەلگەن. ئۇ ئېلىكترون - ئۇچۇر، شەيئىلەر نامى، سودا - مۇلازىمەت قاتارلىق ساھەلەردىكى يېڭى سۆز - ئىبارىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. بۇنداق يېڭى سۆزلەر ئۇيغۇر تىلى ماتېرىياللىرى ئاساسىدا سۆز ياساش، يەنى قوشۇمچە قوشۇش، بىرىكتۈرۈش، چەت تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش، كونا سۆزلەرگە يېڭى مەنە يۈكلەش قاتارلىق يوللار بىلەن بارلىققا كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئۇيغۇر تىلىدىكى يېڭى ئون يىل ئىچىدە پەيدا بولغان يېڭى سۆز - ئىبارىلەر تەقلىدچانلىق، ئېغىزچانلىق ۋە ئوبرازچانلىق قاتارلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. ئۇيغۇر تىلىدىكى يېڭى سۆز - ئىبارىلەرنى قېلىپلاشتۇرۇشتا بىرىنچىدىن، ئىسپاتچانلىق - لۇشقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. ئىككىنچىدىن، يېڭى پەيدا بولغان بىر ئۇقۇم، شەيئە ياكى ھادىسىلەرنى بىر نەچچە سۆز بىلەن ئىپادىلەش ئەھۋالىنى ئىمكانقەدەر تۈگىتىش كېرەك. ئۈچىنچىدىن، يېڭى سۆز - ئىبارىلەرنىڭ قېلىپلاشتۇرۇلۇشى ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشىدىن بەك ئارقىدا قېلىش ئەھۋالىنى نەزەردە تۇتۇپ، قېلىپلاشتۇرۇش خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇپ ئىشلەش كېرەك. تۆتىنچىدىن، ئۇيغۇر تىلىدىكى يېڭى سۆز - ئىبارىلەر ۋاقىتدا ستاتىستىكا قىلىنىشى ھەمدە قەرەللىك ھالدا «ئۇيغۇر تىلىدىكى يېڭى سۆز - ئىبارىلەر لۇغىتى» ئىشلىتىشى كېرەك.

ئىزاھلار:

①⑫ يۈ گېنيۋەن: «قوللىنىشچان تىلشۇناسلىققا مۇقەددىمە»، سودا نەشرىياتى، 2006 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 212 -، 214 -، 215 - بەتلەر.

② خالىق نىياز، مۇھەببەت قاسىم: «تىلشۇناسلىقتىن ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1999 - يىلى، 294 - 297 - بەتلەر.

③ دەي چىڭشيا: «جەمئىيەت تىلشۇناسلىقىغا مۇقەددىمە».

ئۆزىمىزدە بار تۇرۇپ خەقنىڭكىنى ئۆتتە ئېلىپ

ئىشلىتىش شۇنچە شەرەپمۇ؟

تۇرسۇنباگ ئىبراھىم تايماش

جېسىلاشمايدىغان سۆز - ئىبارىلەرنى زورمۇ - زور سۆرەپ كىرىش ئانا تىلغا بولغان بىر خىل ھۆرمەتسىزلىكتۇر.

ئەمدى نۆۋەتتىكى ئېغىز تىلى ئىستېمالىمىزدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئەمەلىي مەسىلىلەرنىڭ ئۆزىگە كېلەيلى. ئاۋۋال «باشقىلارنىڭكىنى ئۆتتە ئېلىش» خاھىشى ئېغىرراق بولغان ۋە ھەركىم ئۆزى خالىغىنى بويىچە ئاتاپ، ئەبجەش ئىبارىلەرگە ئايلاندۇرۇپ قويۇۋاتقان تەنھەرىكەت تۈرىدىكى سۆز - ئىبارىلەرگە قاراپ باقىدىغان بولساق، پۈتۈل، فۇتۈل، ۋاسكىتۈل، ۋالسىۈل، لەنجۇر، پەيچۇر، تېرىنر، مەشقاۋۇل، جاۋلەن، تىكتاك توپ، باۋلىك توپ، بوكس، بوكسىيۇرلۇق، سەندا، زەيتۇن توپ، گولۇ توپ، شۇچىيۇ، پەي توپ، چويلا توپ، چويۇن توپ، چېلىش، قىلىچۇاز - لىق، ئەگرى تايلاق توپ ... دېگەندەك سۆز - ئاتالغۇلارنى ئۇچرىتىمىز.

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىنكى، تەنھەرىكەت تۈرىدىكى ئىسىم - ئاتالغۇلاردا گەرچە ئۇيغۇرچە ئاتالغۇلار خېلى كۆپ سالماقنى ئىگىلىسىمۇ، لېكىن ئىچكى ئىزچىللىق يوق. «پۈتۈل»، «باۋلىك توپ» دېگەنگە ئوخشاش يېرىمى ئۇيغۇرچە، يېرىمى ئىنگلىزچە ياكى خەنزۇچە ئەبجەش ئىبارىلەر مەلۇم نىسبەتنى ئىگىلىگەندىن باشقا، باشقا تىلدىن ئۆتتە ئېلىنغان ئاتالغۇلارمۇ مەۋجۇت. تىكتاك توپ، پەي توپ، چويۇن توپ، چويلا توپ، زەيتۇن توپ، گولۇ توپ ... دېگەنگە ئوخشاش بىر قاتار ئىسىملار ئەسلىدىكى ئوبىيەتلىدىغان جىسىمغا توپ دېگەن تۈپ سۆزنى قوشۇش ئارقىلىق ياسالغان خاس ئىسىملار بولۇپ، باشقا توپ تۈرلىرىنىڭ ئىسمىنى ئاتاشتىمۇ مۇشۇ ئۇسۇل قوللىنىلسا، بىرىنچە - دىن ئىسىملار ئاددىي، ئىخچام، چۈشىنىشلىك بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، توپ تۈرىدىكى بارلىق ئىسىملار ئىزچىللىققا ئىگە قىلىنىدۇ. ئۈچىنچىدىن، بىرىنچە بوغۇمدىن تەركىب تاپقان بىر ئىسىمنىڭ يېرىمى ئۇيغۇرچە، يېرىمى ئىنگلىزچە ياكى خەنزۇچە بولۇشتەك ئەبجەش ھالەتكە خاتىمە بەرگىلى بولىدۇ.

بۇلاردىن باشقا، بەزىدە «ۋاسكىتۈل» بەزىدە

كىشىلىك تۇرمۇشتا ھېچكىممۇ خەقكە موھتاج بولماي - مەن دېيەلمەيدۇ. ھەتتا توققۇزى ئەل مىليونىر بولغان تەقدىردىمۇ، باشقىلارغا ھاجىتى چۈشۈپ قالدىغان ئىشلار بولۇپ قاليدۇ. دېمەكچىكى، ئۆزىدە بولمىغان نەرسىلەرنى ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - يارەنلەردىن ياكى قولۇم - قۇشىلاردىن ئارىيەت ئېلىپ ئىشلىتىش ئەللىساقتىن بار ئىش. «ئۆتتە ئېلىش، ئارىيەت بېرىش» دېگەن سۆزلەرنىڭ دۇنيادىكى ھەممە مىللەتنىڭ تىلىدا بار بولغىنىدىن قارىغاندا، بۇ بىر دۇنياۋى ھادىسە بولۇپ، بۇنىڭدىن ھېچكىممۇ ھەيران قالمايدۇ.

ئەمما ئۆزىدە بار تۇرۇپ، بار بولغاندىمۇ خەقنىڭكىدىن قېلىشمايدىغان، بەلكى ئايرىم نۇقتىلاردا باشقىلارنىڭكىنى بېسىپ چۈشىدىغان تۇرۇقلۇق، ئۆزىنىڭكىنى تاشلاپ قويۇپ خەقنىڭكىنى ئۆتتە ئېلىپ ئىشلىتىشكە ئادەتلىنىش ئادەمنى ئەجەبلەندۈرىدۇ. ئەلۋەتتە، نەزەرىيە جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۆزىدە بار تۇرۇپ خەقنىڭكىنى ئارىيەت ئېلىپ ئىشلەشكە ئادەتلىنىش خاھىشىنى بىر خىل پەسلىتىپ بېرىدۇ. سىنىڭ مەھسۇلى دېيىشكە بولسىمۇ، لېكىن كونكرېت مەسىلەمنى كونكرېت تەھلىل قىلغاندا ئۇنىڭ بىر خىل ھاماقەت - لەرچە ئابروي قوغلىشىشتىن كېلىپ چىققان زامانىۋى ساۋات - سىزلىق ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش ئەمەس. بۇ يەردىكى گەپ بىزنىڭ ئېغىز تىلى ئىستېمالىمىزدىكى بەزىبىر نۇقتىلارغا قارىتىلغان بولۇپ، ئۆز ئانا تىلىدا شۇنچە پاساھەتلىك سۆزلەر تۇرۇقلۇق، ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا بىر تىلنىڭ سۆز - ئىبارىلىرىنى خۇددى ئاق چاپانغا قارا ياماق سالغاندەك زورلاپ تېگىش خاھىشىنى ئاشۇنداق قىلغۇچىلارنىڭ ئۆزىنىڭ باشقا تىلىنى بىلىدىغانلىقىنى كۆز - كۆز قىلىپ، ئابروي تەمە قىلىش پىسخىكىسى كەلتۈرۈپ چىقارغان، دېمەي ئاماللىرىمىز يوق. ۋەھالەنكى، باشقا تىلنى بىلىش شەرەپ بولسىمۇ، چىڭغىز ئايتماقنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، «ئانا تىلنى بىلىمەسلىك جىنايەت» مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئانا تىلىدىكى ئەللىساقتىن بار بولغان يارقىن سۆزلەرنى چۆرۈۋېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا تىلدىكى زادىلا

ۋۇل، مۇشتىلىشىش، ئەرەكەن مۇشتىلىشىش، مۇز توپ، پاپۇز...

«ۋاسكىتبول» نى «گار توپ» دەپ ئېلىشقا كەلسەك، ماتېرىياللاردىن مەلۇمكى، ئىنگىلىزچە «ۋاسكىتبول» دەپ ئېلىنغان بۇ توپ ئەسلىدە ئەنگىلىيەدە تېكى تۆشۈك سېۋەتنى ئېسىپ قويۇپ، شۇنىڭغا توپ ئېتىپ ئويناشتىن بارلىققا كەلگەن بولۇپ، دەسلەپتە «Basketball» (سېۋەت توپ) دەپ ئاتالغان. كېيىن بارا - بارا تەرەققىي قىلىپ سېۋەت ئورنىغا مەخسۇس تۆمۈر چەمبەر ئىشلىتىلگەن ۋە ھازىرقى مۇكەممەل ھالەتكە كەلگەن. توپ تۈرلىرىگە ئىسىم قويۇشتا، شۇ توپنىڭ خۇسۇسىيەت ياكى ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراش، جۈملىدىن نېمە ئارقىلىق ئوينىلىدىغانلىقىغا قاراش - ھازىر - غىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان تىل ئادىتىمىز بولغاچقا، گاراغا ئېتىپ ئوينىلىدىغان بۇ توپنى «گار توپ» دەپ ئاتالسا ناھايتى مۇۋاپىق بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە «ۋاسكىتبول» دېگەن ئۈچ بوغۇملۇق سۆزدىن ئىككى بوغۇملۇق سۆزگە قىسقىدراپ، يېزىشقىمۇ، ئېيتىشقىمۇ قۇلاي بولىدۇ.

«بوكس» ۋە «بوكسىۋولۇق» دېگەن ئاتالغۇغا كەلسەك، ئالدىنقىسى مۇشتىلىشىش تۈرىنىڭ ئىنگىلىزچە ئاتىلىشى بولسىمۇ، كېيىنكىسىنىڭ ئىنگىلىزچىسىمۇ، ئۇيغۇرچىسىمۇ ھۇ ۋە خەنزۇچىسىمۇ تەۋە بولمىغان ناچىنىس سۆز ئىكەنلىكى ئېنىق. تېخىمۇ ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، شوپۇرلار تىلىدا «بوكسىۋول» دېگەن بۇ سۆز ئاپتوموبىلنى سۆرتىشتە ئىشلىتىلىدىغان سىم، ئارقان دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. تىلىمىزدا «مۇشتىلىشىش» دېگەن تەبىئىي ئاتالغۇ تۇرۇقلۇق، ئۇنىڭ ئورنىغا خەنچىڭگىنى ئۆتتە ئېلىشنى، يەنە كېلىپ «بوكسىۋول» لۇق دېگەنگە ئوخشاش ئەبجەش ئاتالغۇنى ساپ ئۇيغۇرچە ئاتالغۇنىڭ ئۈستىگە دەستىشنى ئەلۋەتتە نورمال ئىش دېگىلى بولمايدۇ.

ئويلاپ بېقىشقا تىگىشلىك يەنە بىر ئىش شۇكى، ئۆز كەسپى بويىچە جۇڭگو ۋە ئاسىيادىن بۆسۈپ چىققان باتۇر ئەزىمەتلىرىمىز ئابدۇشۈكۈر ۋە ئابدۇراخمانلار تېلېۋىزىيە زىيارىتىنى قوبۇل قىلغاندا ھەمىشە: «... مانجى مەيدان ئوينىدىم» دەيدۇ. ئويناش - بىزنىڭ تىل ئادىتىمىزدە توپ، شاھمات قاتارلىق نەرسىلەرنى ئويناشقا قارىتىلغان سۆز بولۇپ، ئىككى ئادەمنىڭ مەيدانغا چۈشۈپ جان تىكىپ ئېلىشىنى ئويناش سۆزى بىلەن سۈپەتلەش تازا مۇۋاپىق بولمىسا كېرەك. بۇ يەردىكى گەپ، مېنىڭچە «مۇشتىلىشىش» دېگەن بىر ئوبدان ئاتالغۇنىڭ ئورنىغا «بوكس» دېگەن نا-تونۇش ئاتالغۇنى ئىشلەتكەنلىكىمىزدە بولۇپ، «بوكس مۇ-سابىقىسى» دېيىشكە بولسىمۇ «بوكسلاش» دېگىلى بولمىغاچقا، ماھىرلىرىمىز «ئوينىدىم» دېيىشكە مەجبۇر بولغان. ناھايىتى روشەنكى، ناۋادا ئانا تىلىمىز ھەقىقىي قەدىرلىنىپ،

«لەنجۇر» دەپ؛ بەزىلەر «ۋالېبول» بەزىلەر «پەيچۇر» دەپ ئاتايدىغان ئىسىملارغا كەلسەك، بۇلارمۇ ئوخشاشلا باشقا تىللاردىن ئۆتتە ئېلىنغان سۆزلەر بولۇپ، ئۆزىمىزنىڭ ئەمەس بولغانىنىڭ ئۈستىگە، ئىچكى ئىزچىللىقىمۇ ئىكە ئەمەس. دۇنيادىكى پەن - مەدەنىيەتتە ئالغا كەتكەن مىللەتلەرنىڭ تىل ئادىتىگە قاراپ باقىدىغان بولساق، مەيلى تەنھەرىكەت، مەيلى مېدىتسىنا ۋە مەيلى سۆز - ئىبارىلەردە بولسۇن، بىرخىل ئىچكى ئىزچىللىقنىڭ بولىدىغانلىقىنى بايقايمىز. مەسىلەن، يەنە شۇ تەنھەرىكەت تۈرىدىن مىسال ئالساق، ئىنگىلىزچىدە بارلىق توپ تۈرلىرىنىڭ ئىسمى «ball» سۆزى بىلەن باغلىنىپ ئىچكى ئىزچىللىققا ئىگە قىلىنسا، خەنزۇچىدا «球» سۆزى بىلەن باغلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرىمىز. ئەسلىدە بۇ ئادەت بىزنىڭ تىل ئىستېمالىمىزدىمۇ تەبىئىي ھالدا بار بولۇپ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان «تىكتاك توپ، پەي توپ، چويلا توپ، چويۇن توپ، زەيتۇن توپ، گولۇ توپ...» دېگەن سۆزلەر بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ.

ئەمما تىل ئادىتىمىزدە تەبىئىي ئىچكى ئىزچىللىق ئاجىزلاپ، بىرخىل توپنى بىرى «ۋاسكىتبول» دېسە، بىرى «گار توپ» دەيدىغان، يەنە بىرى «لەنجۇر» دەيدىغان ئەبجەش ھالەت ئۇچ ئالدى. ناۋادا ئۆز تىلىمىزدا ئاشۇ توپ تۈرلىرىنىڭ ئىسمىنى ئىپادىلەيدىغان مۇۋاپىق سۆز - ئىبارىلەر بولمىغان بولسا، ئاندىن باشقا تىلدىن ئارىيەت ئېلىشقا ھاجەت تۇغۇلاتتى. ئەمما ئۆز تىلىمىزدا شۇنچە ئىخچام، چۈشنىشلىك ۋە چىرايلىق ئىسىملار تۇرۇقلۇق، يەنە باشقا تىللاردىن ئۆتتە ئېلىش زادىلا ئەقىلگە سىغمايدۇ.

ئۇنداقتا ھازىرقى تىل ئىستېمالىمىزدا مەسئۇلىيەتسىزلىك بىلەن ھەركىم ئۆزى خالىغىنى بويىچە ئاتاۋاتقان ئاشۇ ئەبجەش ئىسىملارنى ئانا تىلدا قانداق ئاتىغىنىمىز تۈزۈك؟ مېنىڭچە، جاۋاب ناھايىتى ئېنىق ۋە ئاددىي بولۇپ، تىلشۇناسلىقتا ئەزەلدىن ئەمەل قىلىپ كېلىۋاتقان «ئاۋۋال ئانا تىلدىن ئېلىش؛ ئانا تىلدا دەل كېلىدىغان نەق سۆز - ئىبارىلەر بولمىسا، ئانا تىل ئاساسىدا يېڭى ئىسىم - ئاتالغۇلارنى ياساش؛ بۇنىڭغىمۇ بولمىسا، تىل تۇغقانچىلىقى بولغان قېرىنداش تىللاردىن ئارىيەت ئېلىش؛ يەنىلا بولمىسا، ئاخىرقى چارە - خەلقئارادا قوبۇل قىلىنغان بويىچە ئەينەن ئېلىش» دېگەن پرىنسىپقا ھۆرمەت قىلىنسا، مەسىلەن ئۆزلۈكىدىن ھەل بولىدۇ. شۇنداق بولغاندا، تەنھەرىكەت تۈرىدىكى ئىسىم - ئىبارىلەرنىڭ ئانا تىلدا ئاتاشقا ئادەتلىنىلگەنلىرىنى شۇ پېتى ئاتاش بىلەن بىرگە، بەزىدە ئىنگىلىزچە، بەزىدە خەنزۇچە ۋە بەزىدە يېرىمى ئانا تىلدا، قالغان يېرىمىنى باشقا تىلدا ئاتاپ ئەبجەشلىشىپ كەتكەن ئىسىم - ئىبارىلەرنى ئانا تىلدا تۆۋەندىكىدەك ئاتاشقا توغرا كېلىدۇ: گار توپ، پاس توپ، دۇگۇر توپ، قول توپ، سۇ توپ، مەشقا.

كىشى ئويلاپ كۆرۈشكە تېگىشلىك بىر ئىش بار. ئۇ بولسا - نۆۋەتتىكى تىل - يېزىق ئىستېمالىمىزدا يېڭى ئىسىم - ئاتالغۇلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى ئەمەلىي ئېھتىياجىنىڭ ھۆددىسىدىن تولۇق چىقالمايۋاتقانلىقىدىن ئىبارەت بولۇپ، باشقا مىللەتلەرنىڭ تىلىدا ئىسىم - ئاتالغۇ بولغان خېلى كۆپ سۆزلەر ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغاندىن كېيىنلا، «ئىسىم» لىق رولىنى يوقىتىپ، ئىزاھاتقا ئايلىنىپ قالماقتا. ئىزاھات گەرچە چۈشەندۈرۈش رولىنى ئوينىسىمۇ، لېكىن ئىسىملاردا ئىخچام، قىسقا بولمىغاچقا، ئاۋام خەلق تەرىپىدىن ئىسىم ئورنىدا قوبۇل قىلىنىشى ناايىن. «جاۋتۇڭ» دېگەن خەنزۇچە سۆزنىڭ نۆۋەتتىكى ئېغىز تىلى ئىستېمالىمىزدا «قاتناش ساقچىسى» دېگەن مەنىگە ئىگە بولۇپ قېلىپ، شىمۇ ئەنە شۇ ۋەجىدىن بولۇپ، ناۋادا «قاتناش ساقچىسى» دېگەن ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان تېخىمۇ قىسقا، ئىخچام، چۈشەنچىلىك بىرەر خاس ئىسىم ياساپ چىقىلغان بولسا، يۇقىرىقىدەك بىسەنلىكلەرگە خاتىمە بەرگىلى بولاتتى.

ئەمدى «دەي» دېگەن سۆزگە كەلسەك، بۇ سۆزنىڭ ئۈستىگە خاتا ھالدا يۈكلەنگەن ئىسىم - ئىبارىلەر خېلى كۆپ بولۇپ، ئۇنىڭغا، سىنىڭلارغا، سىنىڭلارغا، فاتفون ۋە VCD پلاستىنكىلىرى، ھەتتا ماشىنا، ۋېلىسىپىتلارنىڭ با - لولىرىمۇ ئېغىز تىلى ئىستېمالىمىزدا قارقىيۇقلا «دەي» دەپ ئاتالماقتا. بۇ خىل زامانىۋى ساۋاتسىزلىقنىڭ ئاۋام ئارىسىدىلا ئەمەس، ھەتتا زىيالىيلىرىمىز ئارىسىدىمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئادەمنى ئويلىتىدۇ ۋە ئېچىندۇرىدۇ. ناھايىتى رو - شەنكى، بايا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن ئۇنىڭغا - سىنىڭلارغا - لىلىرى، فاتفون ۋە VCD پلاستىنكىلىرى، ماشىنا - ۋېلىسىپىتلارنىڭ بالونلىرى مەيلى شەكلى ۋە مەيلى ئىشلىتىشتە كىرگۈزۈلۈپ بولسۇن، تامامەن باشقا - باشقا نەرسىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى يىغىپ پوملاپ «دەي» دەپ ئاتاش خۇددى يېڭىدىن تىل چىقىشقا باشلىغان بوۋاقنىڭ ئايال زاتىنىڭ ھەممىنى ئانا، ئەرلەرنىڭ ھەممىنى دادا دېگەنگە ئوخشايدۇ. ئۇ خىل ئىللەت تىلنىڭ ساپلىقىنى بۇزۇپ، تەپەككۈرنى بوغۇدۇ، تىلىمىزنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئاجىزلىتىپ، مەنىۋى ئېنېرگىيىمىزنى خورىتىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، «كوزىزا»، «لازا» دېگەن سۆز - لەرمۇ ئۆزىمىزدە بار بولغان «چوكا» ۋە «مۇچ» دېگەن بىر چىرايلىق سۆزلەرنىڭ ئورنىغا باشقىلاردىن ئۆتتە ئېلىپ تۇرۇپ دەسەتكەن سۆزلەر بولۇپ، بۇ خۇددى ئۆز ۋۇجۇ - دىمىزدىن تەبىئىي ئۆسۈپ چىققان ساپساق چىشىنى يولۇپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا جىسمىدىن چىش سالدۇرغان - غىلا ئوخشايدۇ. شەك - شۈبھىسىزكى، ناۋادا باشقا جىسىم - دىن سېلىنغان سۈنئىي چىش ئۆزىنىڭ تەبىئىي چىشىدىن ئەۋزەل بولىدىغان بولسا، دۇنيادىكى مىليونىرلار 32

«بوكس» ئاتالغۇسى ئورنىغا «مۇشتىلىشىش» ئاتالغۇسى ئور - مۇملاشقان بولسا، ماھىرلىرىمىز مۇھىپچىر قىينالمايلا «مانچى مەيدان مۇشتلاشتىم» دېيەلگەن بولار ئىدى.

«ئەگرى تايلاق توپ» دېگەن بۇ ئىسىمغا كەلسەك، گەرچە ئۇ ساپ ئۇيغۇرچە سۆز بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى «ئىسىم» دېگەندىن كۆرە «ئىزاھات» دېگەن مۇۋاپىقراق. چۈنكى ئىسىم بىلەن ئىزاھاتنىڭ ئەۋەتتە پەرقى بولىدۇ. ئىسىم - ئادەم ۋە نەرسىلەرنى ئاتاشقا ئىشلىتىلسە، ئىزاھات تازا ئېنىق بولمىغان ئۇقۇملارنى چۈشەندۈرۈشكە ئىشلىتىلىدۇ. ھازىر يېزىق ئىستېمالىمىزدا «ئەگرى تايلاق توپ» دەپ ئېلىنىۋاتقان بۇ ئىسىمنى مەكتەپ قاتارلىق جايلاردىكى خەلق «پاپۇز» دەپ ئاتايدۇ. «پاپۇز» گەرچە يەرلىك شېۋە بولسىمۇ، مېنىڭچە ئۇنى قوبۇل قىلىشقا بولىدۇ. چۈنكى يەرلىك شېۋە - لەرمۇ ئۆز نۆۋىتىدە بىر مىللەت تىلىنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرۇشقا تېگىشلىك تۆھپە قوشالايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، «پاپۇز دېگەن نېمە؟» دەپ سورالسا، «ئەگرى تايلاق بىلەن ئوينىلىدىغان توپ» دەپ جاۋاب بەرگىلى بولىدۇ. بۇ - نىڭدىن چىقىپ تۇرىدۇكى، «ئەگرى تايلاق توپ» ئىزاھاتقا، «پاپۇز» ئىسىمىغا ئەڭ مۇۋاپىق كېلىدۇ.

ئەمدى تەنھەرىكەت تۈرىدىكى سۆزلەردىن باشقا سۆز - لەرگە كەلسەك، ئۆزىمىدە بار تۇرۇپ باشقىلاردىن ئۆتتە ئې - لىنغان سۆزلەر نۆۋەتتىكى ئېغىز تىلى ئىستېمالىمىزدا قەدەم - دە بىر ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، «جاڭشۇ»، «جاۋتۇڭ»، «دەي»، «كوزىزا»، «لازا»، «چىڭياڭ»، «پاپىياۋ»، «پاكەن» قاتارلىقلار. كۆرۈنۈپ تۇرىۋىتۇكى، بۇ سۆزلەر تىلىمىزدىكى «زىننەتلەش»، «قاتناش»، «لېنتا» ياكى «تەخسە» (پلاستىنكا)، «چوكا»، «مۇچ»، «خام بەت»، «تالون»، «جەربانە» دېگەن سۆزلەرنىڭ ئورنىغا ئورۇنسز ھالدا دەستىلىگەن.

بۇ يەردە يۇقىرىقى ھەربىر سۆز ھەققىدە ئايرىم توختى - لىپ ئولتۇرماساقمۇ، بەزى كونكرېت سۆزلەرنى كونكرېت تەھلىل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، «جاۋتۇڭ» دېگەن سۆز ئەسلىدە ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغاندا «قاتناش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسىمۇ، لېكىن نۆۋەتتىكى تىل ئىستېمالىمىزدا، بولۇپمۇ شوپۇرلارنىڭ كەسپىي تىلىدا «قاتناش ساقچىسى» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدىغان بولۇپ قالدى، بۇنداق ئاتاش تىل - يېزىقنىڭ ئۆزىگە خاس قائىدە - پرىنسىپلىرى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا تۈپتىن خاتا بولۇپ، ئوخشاش بىر زامان، بىر ماكاندا بىللە ياشاۋاتقان ئىككى مىللەتنىڭ بىرى «قاتناش» دەپ چۈشىنىدىغان سۆزنى يەنە بىرىنىڭ «قاتناش ساقچىسى» دەپ چۈشىنىشى زادىلا ئە - قىلگە سىغمايدۇ. ئەمما كونكرېت ئەھۋالنى كونكرېت تەھلىل قىلغاندا، بۇ يەردە ئۆز مەۋجۇتلۇقىنىڭ مەنىۋى ئا - ساسى بولغان تىل - يېزىققا كۆڭۈل بۆلىدىغان ھەربىر

ھەسسە ئىخچام بولغاننىڭ ئۈستىگە، بىر قىسىم رەڭ ئاتالغۇ-لىرى بىلەن بىرىكىپ كېلىپ، تىل ئىستېمالىمىزغا قۇلايلىق يارىتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن، ئاقمۇچ، قارامۇچ، قىزىلمۇچ، كۆكمۇچ دېگەن سۆزلەر «قىزىل لازا»، «كۆك لازا» دېگەن سۆزلەردىن كۆپ ئىخچام بولغاننىڭ ئۈستىگە، پاساھەتلىك تىللاردا بولىدىغان بىرخىل ئىچكى ئىزچىللىققا ئىگە بولۇپ، ئانا تىلنىڭ لاتاپىتىنى نامايان قىلىپ تۇرىدۇ. ئەمما ئالتۇننى پەرق قىلىش ئۈچۈن زەرگەرگە خاس كۆز كېرەك بولغىنىدەك، ئانا تىلنىڭ لاتاپىتىنى ھېس قىلىش ئۈچۈنمۇ ئانا تىلىنىڭ نېمىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقىنى بىلگۈدەك ساپا بولسا بولمايدىغان ئوخشايدۇ.

«چىڭياڭ»، «ياپىياۋ»، «پاكەن» دېگەن سۆزلەر ھەققىدە بىر-بىرلەپ توختىلىپ ئولتۇرمىساقمۇ، ئۇ سۆزلەرنىڭ ئانا تىل-ھىزدا «خام بەت»، «تالون»، «جەرىمانە» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى باشلىقا قەيت قىلىپ ئۆتكەندىمۇ، گەرچە يۇقىرىقىلار بىلغىلا بۇ گۈنكى تىل ئىستېمالىمىزدىكى ئۆزىمىزدە بار تۇرۇقلۇق باشقىلار-دىن ئۆتە ئېلىپ ئىشلىتىۋاتقان سۆزلەر تۈگەپ كەتمىسىمۇ، مەقسەت-مەۋجۇتلۇقىمىزنىڭ مەنئى ئاساسى بولغان ئانا تىل-نىڭ ساپلىقىنى قوغداشتىن ئىبارەت بولغاچقا، بۇ يەردە يەنە باشقا مىساللارنى كەلتۈرۈپ كەپنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولساقمۇ.

خۇلاسە كالاڭ شۇكى، گەرچە بىر مىللەتنىڭ تىلى مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، شۇ تىلدا سۆزلەشكۈچى چوڭ-كىچىك، ئەر-ئايال ھەممە كىشى ئەر-كەين، بىمالال پايدى-لانسا بولىدىغان؛ پايدىلانغانغا، ئىشلەتكەنگە خوراپ كەتمەيدىغان؛ ئەكسىچە قانچە كۆپ ئىشلەتكەنسېرى شۇنچە مۇ-كەممەللىشىشكە يۈزلىنىپ، بېيىپ بارىدىغان تەبىئىي بايلىق بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ھەرگىزمۇ «ئىگىسىز مازار غوجام» ئەمەس. مەيلى قايسى خىل تىل بولسۇن، بىرخىل تىلدا سۆزلەشكۈچى كىشىلەرنىڭ شۇ تىلنىڭ تەبىئىيلىكىنى، ساپ-لىقىنى قوغداش مەجبۇرىيىتى باركى، ھەرگىزمۇ ئۇنى ئۆز خاھىشى بويىچە ئەبجەشلىككە سۆرەشكە ھەققى يوق. شۇڭا ھەر بىر ئىنسان ئاۋۋال ئانا تىلنىڭ ساپلىقى مەسىلى-سىنى ئويلاپ كۆرۈشى، جۈملىدىن ئۆز ئانا تىلىدا بار بولغان بىر چىرايلىق سۆزلەرنى چۆرۈپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا باشقا تىلدىن زادىلا جىپ-سىلاشمايدىغان سۆزلەرنى زورمۇ زور سۆرەپ كىرىشتىن ھەزم ئەيلىشى كېرەك.

ئاپتور: مەكىت ناھىيىلىك كۈتۈپخانىدا،

تەھرىرلىگۈچى: ھەزرىتى ئەلى بارا

چىشىنىڭ ھەممىسىنى ئالماسقا ئالماشتۇرۇۋالغان بولاتتى. ئەپ-سۈسكى ئادەم ئورگانىزمى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئاشۇ قىممەت-لىك ئالماسلاردىن، ساتسا بىر سىنىغا ئالمايدىغان سۆڭەك چىش مىڭ ئەۋزەل. تىل - يېزىقمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش بولۇپ، خۇددى بوۋاق تۇغۇلۇپ يېشىغا توشۇشنىڭ ئالدى-كەينىدە چىقىشقا باشلىغان چىشلار تاكى 20 ياشلارغىچە دا-ۋاملاشقانغا ئوخشاش، بىر مىللەتنىڭ تىل - يېزىقمۇ شۇ مىللەتنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق مەدەنىيەت تارىخى داۋامىدا تەدرىجىي شەكىللەندۈرۈلۈپ بارىدۇ. نەچچە مىڭ يىل داۋامىدا تەدرىجىي شەكىللەنىپ، بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلان-غان بىر تىلدىكى ئايرىم-سۆز - ئىبارلەر ئايرىم تارىخىي شا-رايىتتا چۆرۈپ تاشلىنىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا بىر تىلدىكى زادىلا جىپسىلاشمايدىغان سۆز - ئىبارلەر زورمۇ - سۆرەپ كىرىلسە، بۇ خىل ھادىسە ئاشۇ تارىخىي شارائىتتە-كى كىشىلەرنىڭ مەنئىيىتىدە نادانلىق بىلەن ھاماقەتلىك-نىڭ ئەۋج ئېلىۋاتقانلىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. مۇشۇ يە-كۈننىڭ دەلىلى سۈپىتىدە، دىيارىمىزدىكى مەلۇم بىر داڭلىق رېستۇرانددا مۇئەللىپ يېقىندا ئۇچراتقان بىر ئەمەلىي ئىشنى مىسال ئالساق ئارتۇقلۇق قىلماق.

— بۇيرۇتۇلغان تاماق ۋە قورۇما تۈرلىرى ئۈستەلگە چىقىپ بولدى. ئەمدى پەقەت چوكىلا قالدى.
مۇلازىم قىز كىرىپ كېتىپ، بىر ئازدىن كېيىن چىقىپ جاۋاب بەردى:

— كەچۈرۈڭلار، رېستۇرانىمىزدا «چوكا» دەيدىغان سەي تۈرى يوق ئىكەن...

بۇ قانداقتۇر توقۇپ چىقىلغان يۇمۇر بولماستىن، بەلكى بىز ياشاۋاتقان مۇشۇ دىيارنىڭ ئادەملەر ئەڭ كۆپ جۇغلانغان «رېستۇران» ئاتلىق ئاممىۋى سورۇندا تېخى يېقىندىلا مۇئەللىپ ئۇچراتقان ئەمەلىي ئەھۋال. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، تاشقى قىياپىتىدىن ھېچقانداق ئېۋەن تاپقىلى بولمايدىغان بەزى ياشلىرىمىز ھەتتا ئۆز ئانا تىلىدىكى «چوكا» دېگەن سۆزنىمۇ چۈشەنمەيدىغان ھالەتكە يەتكەن. بۇ يەردە «چوكا» بىلەن «كويىزا» دېگەن سۆزلەرنى تىل ئوقىتىدىن سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، ھەر ئىككىسى ئوخشا-شلا ئىككى بوغۇملۇق سۆز بولۇپ، ئۇزۇن - قىسقىلىقتا پەرقى بولمىسىمۇ، لېكىن بىز «كويىزا» دەۋاتقان بۇ سۆز ئۆزى تەۋە بولغان خەنزۇ تىلىدا «كۈۋەيزى» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ سۆز تىلىمىزدىكى «ئىشكال»، «تاقاق» دېگەن مەنەلەردىكى «كويىزا» دېگەن يەنە بىر سۆز بىلەن ئاھاڭداش بولغاچقا، ئۇقۇم جەھەتتىن ئۇقۇشماسلىق بولمايدۇ دېگىلى بولمايدۇ.

«لازا» دېگەن سۆزگە كەلسەك، ئۇنىڭ ئانا تىلىمىزدە-كى تەڭدىشى بولغان «مۇچ» سۆزى ئۇنىڭدىن يېرىم

كروران ئېلىنىڭ تارىخ جۇغراپىيىسىگە ئائىت مەسىلىلەر

ھەققىدە مۇھاكىمە

غالب بارات ئەرک

شەھەر بولۇشى مۇمكىن، ئىشەنچ شەھىرى ھازىرقى مىرەن كونا شەھەر خارابىسى دەيدۇ.

5. ماتسۇدا ھىساۋ 1963 - يىلى كوروراننىڭ پايتەختى تى قاغان شەھىرىگە (مىرەن خارابىسى دەپ قارىغان) كۆ-چۈرۈلگەن، ئىشەنچ ھازىرقى چاقىلىق دەپ قارىغان.

6. شايىشۇڭ 1963 -، 1965 -، 1966 - يىللىرى پايتەخت قاغان شەھىرى بولۇپ بۇ كوروران خارابىسى، تاش-بالىق ھازىرقى چاقىلىق بازىرى، قۇتۇم ۋە ئىشەنچ ھازىرقى مىرەن خارابىسى، ياڭبالىق ۋاششەھىرى خارابىسى دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان. 1967 - يىلىغا كەلگەندە راھىب فاشەن 400 - يىلى پايتەخت قاغان شەھىرىدىن ئۆتكەن بولۇپ ئۇ كوروران شەھەر خارابىسى ئىدى، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن بىرگە پايتەخت كۆچۈرۈلگەن دېگەن قاراشنى رەت قىلغان.

7. چاڭزې خېجۇن 1963 - يىلى پايتەخت كوروران شەھىرى بولۇپ بۇ قاغان شەھىرىگە باراۋەر، بۇ يەنە تاشبالىق دەپمۇ ئاتالغان بولۇپ، ئىزچىل تۈردە كوروران مۇشۇ ئورماننىڭ پايتەختى بولغان دەيدۇ. 1990 - يىلىغا كەلگەندە كوروران شەھىرى كېيىن تاشبالىق دېيىلگەن شەھەر شۇ، قۇتۇم = تۈيۈن = ئىشەنچ، شەھىرى سابىز = مىرەن دېگەن يەكۈنگە كەلگەن.

8. ئېلىمىز ئالىملىرىدىن خۇاڭ ۋېنى، خۇشەن، لىن مېيسۇن قاتارلىقلار پايتەخت كۆچۈرۈلگەن دەپ قارىغان بولۇپ 1948 - يىلى خۇاڭ ۋېنى قاغان شەھىرى (تۈيۈن خارابىسىنىڭ غەربىدە بولۇشى مۇمكىن) ئىشەنچ يەنى مىرەن خارابىسىگە كۆچۈرۈلگەن دەپ قارىغان. لىن مېيسۇن قاغان شەھىرى LE خارابىسى دەپ قارىغان.

9. فېڭ جېڭجۇن (1957 - يىلى)، مايول (1979 - يىلى)، سېن جوڭمىيەن (1981 - يىلى) قاتارلىقلار كوروران ۋە چەرچەننىڭ پايتەختى جەنۇبتا ئىدى دەپ قارايدۇ ھەمدە قاغان شەھىرى = ھازىرقى چاقىلىق، ئىشەنچ = مىرەن خارابىسى، ياڭبالىق = ۋاششەھىرى خارابىسى دېگەن يەكۈننى چىقىرىدۇ.

10. مېڭ فەنرېن (1986 -، 1990 - يىللىرى) ۋە

سەرلىق قەدىمكى ماكانىمىز كوروران ئۆزىگە نۇرغۇن سىرلارنى مۇجەسسەم قىلغان، تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ كۆ-پىيىشى، ئارخېئولوگىيىنىڭ پاكىتى بىلەن تەمىن ئېتىشى، كۆپ قىرلىق ئىلمىي تەتقىقاتلار بىز ھەممەيلەن كۆڭۈل بۆلىدىغان مەسىلىلەر جۈملىدىن كوروران ئېلىنىڭ پايتەختى قەيەر؟ چەرچەن خانلىقىنىڭ پايتەختىچۇ؟ بۇ ئەللەرنىڭ تېررىتورىيىسى قايسى يەرلەرگىچە سوزۇلغان؟ كوروران ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى شەھەرلەر قانداق ۋەيران بولغان... دې-گەندەك بىر قاتار مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرىشىمىز ئۈچۈن ياردەمدە بولىدۇ. بۇ مەسىلىلەر بۇنىڭدىن كېيىنكى تەتقىقاتلارنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ ئايدىڭلاشقۇسى.

كوروران ۋە چەرچەن ئېلىنىڭ پايتەختى ھەققىدە

كوروران ئېلىنىڭ پايتەختى مەسىلىسى ئەڭ قىزغىن مۇنازىرىلەرگە سەۋەب بولغان مەسىلىلەردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ھەقتە ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىدا پىكىر ئىختىلاپى بار بولۇپ، بۇلار تۆۋەندىكىچە:

1. ھېرمان (1910 - يىلى): چەرچەن خانلىقى قۇرۇلغاندا پايتەخت جەنۇبقا يەنى قاغان شەھىرىگە كۆچۈرۈلگەن، ئۇ بۈگۈنكى چاقىلىق بازىرىدۇر، ئەينى چاغدىكى ئىشەنچ ھازىرقى مىرەندۇر دەپ قارايدۇ.

2. سىتەيىن (1921 - يىلى): پايتەخت جەنۇبقا يەنى قاغان شەھىرىگە كۆچۈرۈلگەن، قاغان شەھىرى كوروران شەھىرى ئەمەس، قاغان شەھىرى ھازىرقى مىرەن، ئىشەنچ ھازىرقى چاقىلىق دەيدۇ.

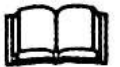
3. ياپونىيىلىك ئالىم تېڭتەن فېڭبا 1924 - يىلى چەرچەن خانلىقىنىڭ پايتەختى ئىشەنچ بولۇپ ھازىرقى چاقىلىق بازىرى، قاغان شەھىرى ھازىرقى مىرەن دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

4. ئوتانى ئەپەندى 1933 - يىلى كوروراننىڭ پايتەختى تى قاغان شەھىرىگە كۆچۈرۈلگەن بولۇپ ئابدال مۇشۇ

شەھەرنىڭ لوپ كۆلىگە يېقىن جايلاشقانلىقىنى، يەنى بىز ھازىر كروران شەھىرى خارابىسى دەپ قاراۋاتقان خارابە-لىكلەرنىڭ كروران شەھىرى خارابىسى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتەتتى. بىز مىلادىيىدىن بۇرۇنلا مەۋجۇت ئىدى دەپ قاراۋاتقان كروران شەھىرى خارابىسىنىڭ بۇرۇندىنلا كروران دەپ ئاتالغانلىقىنى مۇشۇ شەھەر خارابىسىدىن تېپىلغان خەنزۇچە ۋە قارۇشتىچە پۈتۈكلەرمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن بىز بۇ شەھەر خارابىسىنى مىلادىيىدىن بۇرۇنلا قۇرۇلغان شەھەر كروران شەھىرى دەپ ئاتالغان، كروران ئېلىنىڭ پايتەختىدۇر دەپ قارايمىز. خەنزۇچە يازمىلاردا چەرچەن خانلىقى قۇرۇلغان چاغلاردا ئۇنىڭ ئايرىم پايتەخت قۇرغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان پاكىتلارنى بىز يۇقىرىقى سىتاتىلەردە كۆرۈپ ئۆتتۇق. خان ئۆتۈش خانلىق تەختىگە چىققىنىدا ئالدى بىلەن خەن سۇلالىسىدىن ئۆز ھىماتىغا ئېلىپ مۇھاپىزەت قىلىشنى، ئىشەنچى يەنى ھازىرقى مىرەن ئەتراپلىرىدا ئەسكەر تۇرغۇزۇشنى تەلەپ قىلدى، ئۇ ئاساسلىقى كروران خانى ئامگوكانىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئۈچ ئېلىپ ئۆلتۈرۈۋېتىشىدىن قورققانلىقىدىن بولغان. ناۋادا پايتەخت داۋاملىق كروراندا بولغان بولسا ئۇنى مۇھاپىزەت قىلىدىغانلار مىرەندە بولسا ئۆز سەرتارىلىق ئارىلىقىمۇ 200 كىلومېتىردىن ئاشىدىغان تۇرسا ئەمەلىيەتتە خاننى قوغداش قۇرۇق گەپكە ئايلىنىپ قالىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن بىز بەزى ئالىملارنىڭ ھازىرقى چاقىلىق بوستانلىقىغا جايلاشقان قاغان شەھىرى چەرچەن خانلىقىنىڭ 3 - ئەسىرگە يېقىن پايتەختى بولغان دەپ قارايمىز، مۇشۇنداق بولغاندا «خەننامە» دىكى «چەرچەن خانلىقىنىڭ ئەسلى نامى كروران بولۇپ خانى قاغان شەھىرىدە تۇرىدۇ» دېگەن بايانغا توغرا كېلىدۇ. «خەننامە» دە شۇ ۋاقىتتىكى غەربىي دىيار ھەققىدە مول بايانلار بار بولۇپ تەپسىلاتلىرى ھازىرقى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەرگە ماس كېلىدۇ. خانلىق نوپۇس مەلۇماتلىرىدىن تارتىپ خاتىرىلەنگەن، مۇشۇ ۋاقىتلاردا خەن سۇلالىسىنىڭ چەرچەن خانلىقىنى تىكلەشتە كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقى، ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىشلىرىغا قارىغاندا ئۇلارنىڭ چەرچەن خانلىقىنىڭ پايتەختىنىڭ قەيەر ئىكەنلىكىنى بىلمەيدۇ دېيەلەيمىز، بىز پەقەت مۇشۇ ۋاقىتتا خانىدانلىق پايتەختى كروراننىڭ نامىنى قاغان شەھىرى دەپ ئۆزگەرتىۋەتمىگەن بولسىلا خەنزۇچە، قارۇشتىچە پۈتۈكلەردە khani, kroraina, 打泥, 楼兰 ناملىرىنىڭ كۆرۈلۈشى بۇ خىل ئېھتىماللىقنىمۇ يوققا چىقىرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى چەرچەن خانلىقىنىڭ پايتەختى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 77 - يىلىدىن مىلادىيە 3 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە قاغان شەھىرى

يۇتەيشەن (1991 - يىلى) پايتەخت قاغان شەھىرى چاقىلىق بازىرى ئەتراپىدا دەپ قارايدۇ. كروراننىڭ پايتەختى مەسىلىسىدە يۇقىرىقىدەك قاراشلار مەۋجۇت. كروران ئېلىنىڭ پايتەختى مەسىلىسىدە نۇرغۇن ئىزدىنىشلەرنى، كىشىنى قايىل قىلارلىق پاكىتلارنى ئوتتۇرىغا قويغۇچى پروفېسسور خۇاڭ شېڭجاڭ ئەپەندى بولۇپ ئۇنىڭ قارىشىچە بولغاندا كروران ئېلىنىڭ پايتەختى يازما يادىكارلىقلار ئاساسىدا چىقارغان، جۇغراپىيىلىك جايلاشقان جەھەتتىن مۇنۇ ئۈچ مەسىلىگە ئۇيغۇن بولۇشى كېرەك: (1) «خەننامە» ۋە «تارىخى خاتىرىلەر» قاتارلىق ئەسەرلەردە خاتىرىلەنگەن «لوپ كۆلىگە يېقىن» ئىبارىسىگە ئاساسەن لوپ كۆلىنىڭ شىمالىغا توغرا كېلىشى كېرەك. (2) «ئەڭ شەرقتە، خەن سۇلالىسىگە يېقىن» دېگەن ئۇچۇرغا ئاساسەن غەربىي دىياردىكى ئەللەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ شەرقتە جايلاشقان ۋە خەن سۇلالىسىگە يېقىن جۇغراپىيىلىك ئورۇندا بولۇشى كېرەك. (3) دۇخاندېن بۈگۈرگە تۇتۇشىدىغان يەنى كۆنچى دەرياسىنى بويلاپ ماڭىدىغان شىمالىي يىپەك يولىغا جايلاشقان بولۇشى كېرەك. يۇقىرىقىلاردىن باشقا پايتەخت بولغان شەھەرنىڭ ئىسمى كروران بولۇشى كېرەك. يىل دەۋرى مەسىلىسىدە شەھەرنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 77 - يىلىدىن بۇرۇن بولۇشى كېرەك دېگەنلەردىن ئىبارەت. مېنىڭ قارىشىمچە كروران ئېلىنىڭ پايتەختى كروران شەھىرى قەلئەسى ياكى ئۇنىڭ ئەتراپىدا بولۇشى كېرەك. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 77 - يىلى كروران ئېلى پارچىلانغاندا چەرچەن خانلىقى ھازىرقى چاقىلىق بازىرى ئەتراپىدىكى قاغان شەھىرىنى پايتەخت قىلغان، كروران خانلىقى بولسا تاكى 2 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى چەرچەن خانلىقى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغانغا قەدەر كروراننى پايتەخت قىلغان، چەرچەن خانلىقى كروران خانلىقىنى ئۆز ھاكىمىيىتىگە ئالغاندىن كېيىن پايتەختىنى كرو-رانغا يۆتكىگەن. بۇنىڭغا تۆۋەندىكى بىر قانچە پاكىتلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن. بىرىنچى: كروران تاش قوراللار دەۋرىدىن تارتىپ ئىنسانلار پائالىيەت ئېلىپ بارغان رايوننىڭ بىر قىسمى بولۇپ ھازىرچە بۇ شەھەرنىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنلا قۇرۇلغانلىقىنى ئىسپاتلاپ كۆرسىتىپ بېرىدىغان نەق قولمىزغا چىقىدىغان پاكىت بولمىسىمۇ مۇشۇنداق بىر شەھەرنىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنلا مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىمىز، چۈنكى «تارىخى خاتىرىلەر» دە مىلادىيىدىن بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ باياندا كروران شەھىرى بىلەن قۇسنىڭ لوپ كۆلىگە يېقىن ئىكەنلىكىنى ۋە كروران ئېلىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بايان قىلغان. مانا مۇشۇنىڭ ئۆزى كروران شەھىرىنىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنلا مەۋجۇتلۇقىنى، بۇ

ھىرى (打泥, khani) يەنى ھازىرقى چاقىلىق بازىرى بوس-
تانلىقى ئەتراپىدا بولغان. چەرچەن خانلىقى قۇرۇلغاندىن
كېيىن خەنزۇچە مەنبەلەردە گەرچە كروران ئېلىنىڭ نامى
زىكرى قىلىنماستىن كروران شەھىرىلا تىلغا ئېلىنغان بولسا-
مۇ چەرچەن نامىنى چۈشەندۈرۈشتە «ئەسلىدىكى كروران-
دۇر» دەپ ئىزاھات بېرىلىشى شەكسىزكى چەرچەن خانلىقى-
نىڭ نامىنىڭ كروراننىڭ نام شۆھرىتىگە يېتەلمەيدىغانلىقىنى
كۆرسىتىپ بېرىدۇ. كروراننىڭ ئۇلۇغ نام شۆھرىتى ئاخىر-
قى ھېسابتا چەرچەن خانلىقىنىڭ خانلىرىنىڭ پايتەختىنى
كرورانغا يۆتكىشكە سەۋەب بولغان بولسا كېرەك. «ۋېي
سۇلالىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى» دا يېزىلغانىدەك چەرچەن
خانلىقى كۈچىيىپ نۇرغۇن ئەللەرنى ئۆز ھاكىمىيىتىگە
ئالغان. «خەننامە» دە ئۇنىڭ «... ئەندىر، نىيە، يول ئارش
بەگلىكى، سارمادانلار چەرچەن بەگلىكى تەرىپىدىن قوشۇۋې-
لىندى» دېيىلگەن بولسا «ۋېي سۇلالىسىنىڭ قىسقىچە تەزكى-
رىسى» نىڭ 30 - جىلىدىدا «جەنۇبىي يولدىكى سارمادان
ئېلى، ئەندىر ئېلى، چادوتا (نىيە) ئېلى، كروران ئېلى قاتار-
لىقلارنى چەرچەن ئېلى ئۆز ئىدارىسىگە ئالغان» دەپ يېزىل-
غان. مانا مۇشۇنىڭ ئاساسىن بىز كروران ئېلىنى مىلادىيە
3 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئاندىن چەرچەن ھاكىمىيىتىگە
قارىغان دەپ ئېيتالايمىز. ئۇنداقتا بىز نېمە ئۈچۈن ئۇلارنى
پايتەختىنى كروران شەھىرىگە يۆتكىگەن دەپ قارايمىز؟ بۇ-
نىڭغا ئەينى ۋاقىتتىكى چەرچەن خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت يې-
زىقى بولغان قارۇشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەردە كروران شە-
ھىرىنىڭ پايتەخت ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئۇ-
چۇرلار بار. بۇ ھەقتە مۇلاھىزە يۈرگۈزگەن پروفېسسور
خۇاڭ شېڭجاڭ ئەپەندى قارۇشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەرنى
تەرجىمە قىلىشتا بەزى پەرقلەرنىڭ بارلىقىنى بايقاش بىلەن
بىرگە ئاز دېگەندىمۇ 6 پارچە پۈتۈككە كروراننىڭ پايتەخت
ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدۇ. ئۇنىڭ
بۇ ماقالىسى «غەربىي دىيار تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1992 -
يىللىق 1 - ساندا «تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىرغىقى-
نىڭ دەسلەپكى ئاھالىلىرى» بولۇپ ئۇ قارۇشتى پۈتۈكىدە
كى mahatma nagar krorayina دېگەن ئىبارىنىڭ ئۇلۇغ
پايتەخت كروران دېگەنلىك بولىدىغانلىقىنى، 678. kh. نو-
مۇرلۇق پۈتۈكتىمۇ كروران پايتەخت دېگەن (گەرچە
كروران دېگەن نام ئەسلى تېكىستتە بولسۇمۇ ئۇنى ئىنگلىز-
چىغا تەرجىمە قىلغاندا تەرجىمە قىلىنغان دەيدۇ) ئىبارىلەر-
نىڭ بارلىقىنى يازىدۇ. قارۇشتى پۈتۈكلىرىدە 6 قېتىم ئۇلۇغ
ئاستانە نامى بار بولۇپ ئۇنىڭ بەشەدە ئوردا نامى بىلەن
قوشۇپ ئېلىنغان بولسا بىرىدە ئۇلۇغ ئاستانە نامى بىلەن
كروران نامى ئۇلاپ يېزىلغان. قارۇشتى پۈتۈكلىرىدە

kroraimna. kroraiyina ناملىرى 370, 670, 678,
706, 383, 696 - نومۇرلۇق پۈتۈكلەردە كۆرۈلگەن
بولۇپ ھەممىسىدە كروران شەھىرىنى كۆرسەتكەن، ئەمما
ھېچ بىرىدە ئايقاق مەنىسىدىكى raya قوللىنىلغان، raya
نىڭ مەمۇرىي باشلىقى Cojhbo مۇ قوللىنىلغان. يەنە
بىر قارۇشتىچە پۈتۈكنى مىسال قىلىدىغان بولساق مۇنداق
maya maharaya kroraimnammi caraka ni gotha
kamjakara edaga ئالىيلىرى ئۇلۇغ خاقان كروراندا ...
مۇشۇ پۈتۈكتىمۇ يۇقىرىقى ئۈچ سۆز باغلىنىپ كەلگەن.
پروفېسسور خۇاڭ شېڭجاڭ ئاخىرىدا «بۇ ئىككى قارۇشتى
پۈتۈكىنىڭ دەۋرىدە چەرچەن دۆلىتىنىڭ پايتەختى كروران
شەھىرىدەدۇر، ئەمما پۈتۈكلۈك قارۇشتى يېزىقلىرى دەۋرىگە
ۋەكىللىك قىلالايدۇ، چەرچەن دۆلىتىنىڭ پايتەختى قاچان
ۋە نېمە ئۈچۈن بۇ يەرگە يۆتكەلگەنلىكى ئېنىق ئەمەس.
400 - يىلى فاشەن غەربكە نوم ئالغىلى ماڭغاندا ئۆتكەن
ئوتتۇرا يولنىڭ چەرچەن ئېلىدىن ئارسى - ھازىرقى قارا
شەھەر ئېلى بۆلىكىدە چەرچەن ئېلىنىڭ پايتەختى «ۋېي
سۇلالىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى» دە يېزىلغان قەدىمكى
كروران بىلەن يۇقىرىقى ئىككى قارۇشتىچە پۈتۈكتىكى
ئۇلۇغ ئاستانە كروران ئۆز ئارا ئىسپاتلىنىدۇ» دەپ يازىدۇ.
ئالىم ئاخىرقى ھېسابتا مىلادىيە 400 - يىلى چەرچەن خان-
لىقىنىڭ پايتەختى كروران شەھىرىدە ئىدى، راھىب فاشەن
مۇشۇ شەھەردىن ئۆتكەن دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈر-
دۇ، مۇنداق بولغاندا بىز كروران شەھىرىنىڭ ۋەيران
بولغان يىل دەۋرىنى 5 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ياكى ئا-
خىرلىرى دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرۈشىمىزگە بولىدۇ،
بۇ بىزنىڭ ئايرىم مۇھاكىمە تېمىمىز بولغىنى ئۈچۈن ھازىر-
چە پايتەخت مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلىمىز. بىز يۇقىرىقى
مۇھاكىمىلىرىمىزدىن خۇلاسىە چىقىرىدىغان بولساق كروران
ئېلىنىڭ پايتەختى كروران شەھىرى بولۇپ ياكى 3 - ئە-
سىرلەرگىچە شۇنداق بولغان، چەرچەن خانلىقى قۇرۇلغاندا
ئۇ ھازىرقى چاقىلىق بازىرى ئەتراپىدىكى قاغان شەھىرىنى
پايتەخت قىلغان بولۇپ 3 - ئەسىردە بۇ خانلىق كروران
خانلىقىنى تەلتۆكۈس يوقىتىپ، ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلەپ-
دە پايتەختىنى كرورانغا يۆتكىگەن. بۇنى قارۇشتى پۈتۈكلى-
رى ئىسپاتلايدۇ، ئەمما بۇنى ھەرگىزمۇ خەنزۇچە مەنبەلەردە
خاتىرىلەنمىگەن دەپ ئىنكار قىلىپ يۈرمەيمىز، بۇ خانلىق
پايتەختىنى كرورانغا يۆتكەپ تاكى 5 - ئەسىرنىڭ باشلىرى-
غىچە ئۆز سەلتەنىتىنى سۈرگەن بولسۇمۇ 5 - ئەسىرگە كەل-
گەندە ئىلگىرى كېيىن قۇتقۇ ئىنجۇ، تۇيغۇن، رورانلارنىڭ،
دىڭلىڭلارنىڭ پاراكەندىچىلىكى تۈپەيلى ۋەيران بولۇپ يى-
مىرىلدى، خانلىق سەلتەنىتىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە پايتەختى

لوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر يېتەرلىك ئەمەس، پەقەت خارابىيە-لەرنى ئىزدەش، رەتلەشتىن ئىبارەت بولۇپ لوپ كۆلى رايونى-ئىدىكى تەكشۈرۈشكە سەرپ قىلىنغان ۋاقىت 1901 - يىلىدىن ھازىرغىچە ئاران بىر ئاي بولغان. ئىككىنچى، شەرقىي شىمال بۆرىنىڭ يىمىرىشى نۇرغۇن تارىخىي ئىزلارنى يوق قىلغان بولۇشى مۇمكىن، بۇ ھەقتە پروفېسسور خۇاڭ شېنجاڭ ئەپەندى تېخىمۇ كۈنكەرت قىلىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئېكولوگىيە ۋە خارابىلەرنىڭ ساقلىنىش ئەھۋالىدىن ئېيتقاندا LA شەھىرىنىڭ ھازىر ساقلىنغان قۇرۇلۇشى، چىققان پۈتۈكلەر ئاساسلىقى ۋېي، جىن، ئالدىنقى لياڭنىڭ غەربىي دىيار قۇرۇقچى بەگ مەھكىمىسى دەۋرلىرىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ كېيىنكى بىر دەۋر يالداملىرىنىڭ ساقلىنىشىدۇر. خەن دەۋرىدىن ۋېي، جىن دەۋرلىرىگىچە 4 - 5 يۈز يىل ئۆتكەن بولىدۇ. بۇرۇنقى قۇرۇلۇشلارنىڭ ئورنىنى يېڭى قۇرۇلۇشلار ئالدى، ۋاقىت ئۆتكەنسېرى كونا قۇرۇلۇشلار ئازلاپ بارىدۇ، يەنە كۈچلۈك شەرقىي شىمال بۆرىنى شەھىرىنىڭ ئىچىدىكى تۇپراقنى ئۇچۇرتۇپ ئەڭ چوڭقۇر بولغانلىرى 6.08 مېتىرغا يەتكەن، ئەڭ بوش ئۇچۇرتقان يەرلىرىمۇ 3.7 مېتىر بولۇپ ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 5.21 مېتىر، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3.3 سانتىمېتىر تۇپراقنى ئۇچۇرتۇپ كەتكەن، ئەينى ۋاقىتتىكى LA شەھىرىدىكى ئۆي، دەل - دەرەخنىڭ قوغدىشىنى ئەڭ كىچىك قىلىپ % 10 بويىچە ھېسابلىساق 2000 يىلدا 6 مېتىر تۇپراقنى خوراپاتقان بولىدۇ».

ستەيىن LE شەھىرىنى شامالنىڭ يالاپ 20 ئىنگىلىز-چىسى چوڭقۇرلاشتۇرۇۋەتكەنلىكىنى يازغان، ئۇ يەنە ۋاش-شەھىرى كونا شەھەر خارابىسىنى كۆرگەندە خارابىلەرنىڭ ساقلىنىپ قالغان قىسمى پەقەت يۇلغۇن دۆۋىسىنىڭ يېنىدا ئىكەنلىكى، بۇنىڭ سەۋەبى يۇلغۇن دۆۋىسىنىڭ خارابە ئىزدىنى ساقلاپ قالغانلىقىدىن بولغانلىقىنى يازغان، مانا بۇلاردىن قارىغاندا ستەيىن شامالنىڭ كونا شەھەرلەرنى ۋەيران قىلىپ تۈگەتكەنلىكىنى چوڭقۇر چۈشەنگەن (غەربىي دىيار ئارخېئولوگىيىسىدىن خاتىرىلەر» 109 - بەت). بۇ ھەقتە «چاقىلىق ناھىيىسى تەزكىرىسى» دە «لوپ كۆلى رايونىدا شامال يالاپ كەتكەن يارداڭلىقلاردىن باشقا كۆل، سارلىقلار ۋە نەم جايلاردىن ئەسەرمۇ قالمايدى، شالاڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ئارقا ئارقىدىن قۇرۇپ كەتتى، ئۇ يەردە كۆز يەتەس شورلۇق مەنزىرە بارلىققا كەلدى، لوپ كۆلى رايونى شامال كۆپ چىقىدىغان رايون. 1960 - يىلىدىن 1970 - يىللارغىچە لوپ كۆلىدە سۈرۈشتى 10 مېتىر \ سېكۇنتلۇق شامال چىققان كۈن 150 كۈنگە، سۈرۈشتى 14 مېتىر \ سېكۇنتتىن يۇقىرى شامال چىققان كۈن 80 كۈنگە يەتتى،

تەختىنى قاغان شەھىرىگە قايتىدىن يۆتكىگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن.

بىز ھازىر كروران شەھىرى دەپ قاراۋاتقان LA ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى خارابىلىكلەردىن تېپىلغان يازما پۈتۈكلەردىن مۇشۇ تەكشۈرۈشلەردە بايقالغان يازمىلار ئىچىدە خەنزۇچە 樓 3 دېگەن جاي ناملرى بارلىرىدىن 17 دانە، قارۇشتىچە پۈتۈكلەردە kroraina دېگەن نام بارلىرىدىن 6 سى تېپىلغان (قارۇشتى يېزىقىدىكى كروران نامى بار پۈتۈكلەردىن ئىككىسى LA خارابىسىدىن، بىرى LB خارابىسىدىن تېپىلغان، بۇلاردىن kh.706, kh.678, kh.696 لار ئەڭ مۇھىم بولۇپ مۇشۇ ئۈچ ۋەسىقە LA خارابىسىنىڭ كروران شەھىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، خەنزۇچە پۈتۈكلەردىن LA خارابىسىدىن 樓 3 جاي نامى بار پۈتۈكتىن جەمئىي 17 سى تېپىلغان). مانا بۇلار بىر جاي نا-مىنىڭ ئىككى خىل يېزىقتىكى خاتىرىسى بولۇپ بۇلار LA خارابىسىنىڭ كروران شەھىرى قەلئەسى ئىكەنلىكىنى، يەرلىك خەلقنىڭ يۇرتىنى كروران دەپ ئاتىغانلىقىنى، خەنزۇچە مەنبەلەرگە تەلەپپۇزى بىلەن 樓 3 دەپ تەرجىمە قىلىنغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، ئالىملار 1901 - يىلىدىن بۇيان مۇشۇ خارابىنىڭ كروران دەپ ئاتالغانلىقىنى ئىسپاتلاپ چىققان بولۇپ بۇنى ئاغدۇرۇۋەتكۈدەك پاكىت ئوتتۇرىغا چىققىنى يوق، پروفېسسور خۇاڭ شېنجاڭ ئەپەندى تېخىچە بايقالغان ئەمما كروران بولۇشى ئېھتىماللىقى بولغان شەھەر خارابىسىنىڭ بولۇشىنىڭ ئېھتىمالدىن يىراقلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.

كروراننىڭ پايتەختى مەسىلىسىدە خۇاڭ شېنجاڭ ئەپەندىنىڭ بۇ مەسىلىنى ئېنىقلاپ چىقىشتا ئوتتۇرىغا قويغان فورمۇلىسى مۇۋاپىق بولۇپ بۇنىڭغا بىردىنبىر توغرا كېلىدىغىنى كروران شەھىرى خارابىسى يەنى شەرتلىك بەلگە بىلەن كۆرسەتكەندە LA خارابىسىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك جايلىشىشى «خەننامە» ۋە «تارىخىي خاتىرىلەر» دىكى مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلار جۈملىدىن لوپ كۆلى بويىغا جايلاشقان بولۇش، يىپەك يولىنىڭ شىمالىي تارمىقىغا جايلاشقان بولۇش مەسىلىلىرىگە بىردىنبىر ئۇيغۇن كېلىدىغان شەھەردۇر. شەھەرنىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 77 - يىلىدىن بۇرۇن قۇرۇلغان بولۇشى لازىم دېگەن مەسىلىدە قاراشلار بىر قەدەر مۇھىم مەسىلە بولۇپ كروراننىڭ پايتەختلىك مەسىلىسىنى ئىنكار قىلغۇچىلارنىڭ ئاساسىي تۈتۈن قۇسى بولۇپ قالغان، بۇنىڭدىكى سەۋەب بۇ شەھەرنى مىلادىيىنىڭ بېشىدا قۇرۇلغان، تېپىلغان يادىكارلىقلار مىلادىيىنىڭ بېشىغا مەنسۇپ دېگەندىن ئىبارەت. بۇنىڭدا بىر قانچە مەسىلەر بار. بىرىنچى، بۇ ئەتراپتا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئو-

مۇمكىن. شۇنداق بولغاندا مۇنداق ئىككى يەكۈن چىقىدۇ، بۇنىڭ بىرى كروران شەھىرىنىڭ دەۋرى كروران قەلئەسىدىن بۇرۇن بولۇپ شەھەرنىڭ مەلۇم كۆلەمگە ئېرىشىشى بىلەن ئاندىن بۇ شەھەر سېپىلى بارلىققا كەلگەن، ھۆكۈمەت ران سىنىپ ئۆزىنىڭ مال - مۈلۈك ۋە جىسمانىي بىخەتەرلىكىنى قوغداش ئۈچۈن سېپىل قۇرۇپ ئۆزلىرىنى قوغدىغان. ئىككىنچى بىر مەسىلە كروران شەھەر سېپىلىنىڭ قۇرۇلۇشى كروران ئېلىنىڭ قۇرۇلۇشىدىن كېيىن بولغان بولۇپ، ھازىر بىزگە ئۇچۇر بەرگۈچى يازما پاكىتلار مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 176 - يىلىدىن بۇرۇن كروران ئېلىنىڭ ۋە كروران شەھىرىنىڭ بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى، بىز بۇلارنى كروران شەھەر سېپىلىنىڭ كۆپ قېتىم رېمونت قىلىنىشى ۋە شامالنىڭ تۇپراقنى ئۇچۇرتۇشى قاتارلىق مەسىلىلەرنى كروران شەھىرىنىڭ ۋە كروران ئېلىنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتىنى تېخىمۇ بالدۇرغا، كېيىن بولغاندىمۇ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 5 -، 4 - ئەسىرلەردە بارلىققا كەلگەن دېگەن يەكۈنگە كەلتۈرىدۇ. كروران شەھىرىنىڭ كۆلىمى مەسىلىسىدە ئىزچىل تۈردە سېپىلنىڭ كۆلىمى تىلغا ئېلىنىپ كەلگەن، بۇ تولىمۇ بىتەرەپلىمە قاراش بولۇپ شەھەر كۆلىمى كەم دېگەندىمۇ 100 كۋادرات كىلومېتىردىن ئاشىدۇ، ھازىرقى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە بايقالغان ئىزلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن خەرىتىدىن بىز بۇلارنىڭ باغلىنىشىنى جۈملىدىن تۇتاش كەتكەن شەھەر بوستانلىقىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدۇ. خۇاڭ شېڭجاڭ ئەپەندى «LE شەھىرىنىڭ 4 تەرىپىنى سۇ ئوراپ تۇرىدۇ، يەنە سۈنئىي قانال ئارقىلىق LA شەھىرىگە تۇتۇشىدۇ. LE شەھىرى غەربىي دىيار دورغابى باشقۇرۇش دىكى تېرىقچىلىق ئورنى بولۇپ سىياسىي، ھەربىي ئىشلار جەھەتتىن LA شەھىرىنىڭ قارمىقى بولۇپلا قالماستىن شەھەرلىك فۇنكسىيىسى جەھەتتىنمۇ LA شەھىرىگە بويسۇنىدۇ، LA شەھىرىگە تۇتاشقان قانال بۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. LA شەھىرى دەريا بوغۇزىدىكى ئۈچ بۇرجەك رايونىغا جايلاشقان بولۇپ قەدىمكى كروران بوستانلىقىدىكى ئەڭ چوڭ، تەبىئىي شارائىتى ئەڭ ئەۋزەل شەھەردۇر، شۇڭا سەتەين بۇ شەھەرگە LA نى شەرتلىك بەلگە قىلغان، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى خارابىلەر LA شەھىرىگە تەۋە بولغان. سىتەين بۇ خارابىلەرنى جەنۇب ۋە شىمال ئىككى گۇرۇپپىغا ئايرىيدۇ، جەنۇبى گۇرۇپپا LA شەھىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا ئەتراپىغا تارالغان بولۇپ LG, LD, LC, LB قاتارلىقلار بار. شىمالىي گۇرۇپپا LJ دىن باشلاپ غەربكە LE, LT, LS, LL قاتارلىقلار بار. قانال LA ئۈچۈن خىزمەت

شامال سۈرئىتى ئەڭ تېز بولغاندا 14 مېتىر \ سېكۇنتتىن ئېشىپ كەتتى. بۇ رايوندا يەرلەرنى شامال يالاپ كېتىش ئەھۋالى ئېغىر بولدى، 1919 - يىلىدىن 1959 - يىلىغىچە بولغان 40 يىلدا بۇ رايوندا يەرلەرنىڭ شامالدا ياللىنىش چوڭقۇرلۇقى 5.3 مېتىرغا يېتىپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 13.25 سانتىمېتىردىن توغرا كېلىدۇ... يارداڭلىق ناھىيىنىڭ شىمالىدىكى لوپ كۆلى رايونىغا جايلاشقان، ئۇ يەردە شامالدا يىمىرىلگەن كەڭ كۆلەملىك يارداڭلىقلار شەكىللەنگەن. ئۇ ئاساسەن، لوپ كۆلىنىڭ شەرق، غەرب، شىمال تەرەپلىرىگە تارقالغان، بۇنىڭ ئىچىدە لوپ كۆلىنىڭ شەرقىدىكى يارداڭلىق ئەڭ تىپىك. بۇ يىمىرىلگەن يەرنىڭ شەرقىدىن غەربكىچە كەڭلىكى تەخمىنەن 35 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغىچە ئۇزۇنلۇقى 100 كىلومېتىر... لوپ كۆلىنىڭ شىمالىدىكى شامالدا يىمىرىلگەن توپا دۆڭلىرىدە يەنە بىر خىل ئاجايىپ مەنزىرە ھاسىل بولغان، يىمىرىلگەن بۇ يەرنىڭ كۆلىمى 2600 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، ئۇ يىمىرىلگەن ئېگىز تۆپىلىكلەر بولۇپ، تۆپىلىكنىڭ ئېگىزلىكى 10 مېتىردىن 20 مېتىرغىچە كېلىدۇ. لوپ كۆلى رايونىدا قاتتىق بوران چىقىپ تۇرغاچقا، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ھەممىلا يەردە قاتار - قاتار تۆپىلىكلەر ۋە جىرالار پەيدا بولغان. پروفېسسور خۇاڭ شېڭجاڭ «شامالنىڭ ياللىشى ھەققىدىكى ھەيران قالدۇرۇلۇش سان شەھەر ئىچىدىكى ۋېي، جىن دەۋرلىرىدىن بۇرۇنقى ئىزلارنىڭ ئاز بولۇشىنى، ئۇنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىشىنىڭ قىيىن بولىدىغانلىقىنى، بولۇپمۇ ئەڭ بۇرۇن شامالنىڭ ياللىشى، ئۇچۇرتۇشى يىل دەۋرىنى ئېنىقلاشنى قىيىنلاشتۇرغان. يىل دەۋرىنى بېكىتىش تەشەببۇس سېپىلنىڭ قۇرۇلغان دەۋرى ھەل قىلغۇچ يىل دەۋرى بولۇپ قالغان. 1980 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيە شەھەر سېپىلنىڭ كۆپ قېتىم رېمونت قىلىنغانلىقىنى كۆرسەتتى، ئۇنداقتا بۇرۇنقى سېپىل قايتا قۇرۇلماستىنمۇ مۇمكىنمۇ؟ سېپىل ئۇلى ئىلمى بولغان ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش قىلىنغان يوق» ① دەيدۇ. ئارخېئولوگلار يەنە كروران شەھىرى خارابىسىنىڭ شەھەر سېپىلىنىڭ قۇرۇلۇشىنىڭ سەددىچىن سېپىلىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن ئوخشاشىدىغانلىقىنى بايقىغان، مانا بۇلاردىن قارىغاندا سەددىچىن بىلەن كروران شەھىرىنىڭ قەلئەسىنىڭ ئوخشاش دەۋرلەردە قۇرۇلغانلىقىنىڭ يەنە بىر ئىسپاتى بولۇشى مۇمكىن، بۇ يەردە يەنە بىر مەسىلىنى قوشۇمچە قىلىش مۇمكىنكى شەھەر شەكلىسى شەھەر سېپىلى قۇرۇلۇشتىن بالدۇر قۇرۇلغان بولۇشى مۇمكىن، شەھەر سېپىلى ئەلۋەتتە دۆلەت قۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ ھۆكۈمران سىنىپنىڭ ئۆزلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن قۇرغان قۇرۇلۇشى بولۇشى

بۇرۇنراق يېزىلغان بىرەر ئەسەر بولغىنىدا، يەنە كېلىپ كروران ئەتراپلىرىدا يۇرتلارنىڭ بارلىقى ھەققىدە ئۇچۇر قالدۇرۇلغان بولسا، بىز شەكسىزكى كروراندىن ئىبارەت بۇ شەھەرنىڭ بولغانلىقىدىن، ئۇنىڭ تارىخىنىڭ تېخىمۇ ئۇزۇن-لۇقىدىن خەۋەر تاپقان بولار ئىدۇق، ھازىرقى گەپ پەقەت ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى دەۋرگە ئاتالغان تارىخ كىتابىنىڭ كەمچىل بولغانلىقىدا، خالاس. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىپتىلايىمىزكى كروران شەكسىزكى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىنمۇ بۇرۇن قۇرۇلغان بىر قەدىمكى شەھەر ئىدى.

كروراننىڭ ۋەيران بولغان دەۋرى ھەققىدە بىر قەدەر ئومۇملىشىۋاتقان قاراش مىلادىيە 4 - ئەسىر يەنى 330 - يىللار ئەتراپىدۇر، بۇنىڭ دەۋر ئۆلچىمى پەقەت خەنزۇچە يادىكارلىقلارنىڭ خاتىرىلەنگەن ئەڭ ئاخىرقى يىل چېكىنىڭ 330 - يىلى بولغانلىقىدىن ئىبارەت. ئەمەلىيەتتە بۇمۇ بىر تەرەپلىمە قاراش بولۇشى مۇمكىن، بىز بۇنىڭغا چەرچەن خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت يېزىقلىق رولىنى ئوينىغىلى بىر ئە-سىردەك بولغان يېزىقمۇ قانداق تۇيۇقسىز پەيدا بولغان بولسا شۇنداق تۇيۇقسىز يوقالدى، بۇمۇ بىر تارىخىي سىر بولۇپ قالدى، ئۇنداقتا بىز قارۇشتى يېزىقنىڭ يوقلىشىنى نېمىنىڭ دەۋر چېكى قىلىپ ئالىمىز؟ پروفېسسور خۇاڭ شىجاڭ ئەپەندى بىز يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك 400 - يىلى راھىب فاشەننىڭ قاراشەھەرگە بېرىشىدا ئۆتكەن شەھەرنىڭ باشقا جاي ئەمەس دەل كروران ئىكەن-لىكى پاكىتلارغا قارىغاندا ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولۇشى مۇمكىن. ناۋادا مۇشۇ قاراش يەنىمۇ ئىسپاتلىنىدىغان بولسا 400 - يىلى ئەتراپىدا كروران شەھىرى ئىنتايىن گۈللەن-گەن، 4000 دىن ئارتۇق ھىنايانا راھىبى بار بىر چوڭ شەھەر ئىكەنلىكى بىزنى ئىشەنچ تۇرغۇزۇشقا ئېلىپ بارىدۇ، مۇشۇنداق بولغاندا 5 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ياكى 6 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاندىن كروران شەھىرى ۋەيران بولغان بولۇشى مۇمكىن، 445 - يىلى خاقان بەگروڭ كروران (توغرىراقى ئاشۇ دەۋر يادىكارلىقلىرىدا يېزىلغان چەرچەن خانلىقى) ئاھالىسىنىڭ يېرىمىنى باشلاپ سارمادان شەھەرگە قاراپ كۆچكەنلىكىنى ئالاق، شۇ ۋاقىتتا كەم دېگەندىمۇ شەھەر ئاھالىسىنىڭ يېرىمى 4000 ئائىلىدەك نو-پۇسنىڭ قالغانلىقى ئاشكارا بولىدۇ. ئارخېئولوگلار شەھەر خارابىلىرىدە بەزى ئۆيلەرنىڭ ئىچىدە مال ئېغىلى قىلىپ پايدىلىنىلغانلىقىنى بايقىغان، 10 - ئەسىردە مۇشۇ رايوندى-كى كىشىلەرنىڭ مېڭىسىدە مۇشۇ يۇرتنىڭ رورۇۋاناتا دېگەن جاي نامىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى بۇ رايوندا ئۇلارنىڭ ئىزد-نىڭ دەرھاللا ئۆچۈپ كەتكەنلىكىنى كۆرەلەيمىز، بىز بۇ جايدا گەرچە شەھەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىدا ھاياتلىقنىڭ

قىلغان، مۇشۇ ئېھتىياج بىلەن قېزىلغان» ② دېيىلگەن. مانا مۇشۇلارنىڭ ئۆزىمۇ كروران شەھىرىنىڭ كۆلىمىنىڭ ناھايى-تى چوڭلۇقىنى، ئۇنىڭ كۆلىمىگە پەقەت كروران شەھىرى-نىڭ قەلئەسىنى ھېساب قىلىش زور خاتالىق ئىكەنلىكى ناما-يان بولىدۇ. بىز مانا بۇلارغا ئاساسەن كروران شەھىرىنىڭ كۆلىمىنىڭ 100 كۋادرات كىلومېتىردىن ئاشىدىغانلىقىنى جەزملەشتۈرىمىز، شۇنىچىلىك چوڭ كۆلەمدىكى شەھەرنى پايتەخت قىلغان كروران دۆلىتىنىڭ قانچىلىك تەرەققىيات ۋە تارىخىي باسقۇچلارنى باشتىن كەچۈرگەنلىكىنى ئىلمىي پەرەز قىلىش مۇمكىن.

كروران قاچان، قانداق سەۋەب بىلەن ۋەيران بولغان؟

كروراننىڭ قاچان قۇرۇلغان شەھەر ئىكەنلىكىدە مەلۇ-مات يوق، لېكىن بىز پاكىتلارغا ئاساسەن بۇ شەھەرنىڭ مى-لادىيىدىن خېلى بۇرۇنلا قۇرۇلغانلىقىنى پەرەز قىلىشقا ھەق-لىقىمىز. چۈنكى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىكى ۋەقە-لەرگە چېتىلغان كروران لوپ كۆلىگە يۈزلىنىپ تۇرىدىغان شەھەر شۇنداقلا كروران دۆلىتىنىڭ پايتەختى ئىدى، بىز مانا مۇشۇلارغا ئاساسلىنىپ بۇ شەھەرنىڭ مىلادىيىدىن بۇ-رۇنقى 2 - ئەسىردىن خېلى بۇرۇنلا قۇرۇلغان بىر شەھەر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىمىز. بۇ شەھەر ئەتراپىدىكى ئۈچ بۈرجەك رايون يەنى كۆنچى ۋە تارىم دەريا ئەتراپلىرى پەيدا قىلغان بوستانلىقلار ناھايىتى قەدىمكى دەۋردە، كېيىن دېگەندىمۇ تاش قوراللار دەۋرىدىن باشلاپ ئىنسانلارنىڭ پا-ئالىيەت ئورنى بولۇپ تۇرغان، شۇنىڭغا ئاساسلانغاندا ئىن-سانلار كۈچۈم ئولتۇراق تۇرمۇشقا ئۆتۈشتىن باشلاپ تەدرى-جىي شەھەر بارلىققا كەلگەن. بىز چەكلىك ئارخېئولوگىيە-لىك تەكشۈرۈشلەرگە ئاساسەن بۇ شەھەرنىڭ خارابىسىدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ ئىزلار بايقالماي-دەپ قاراپ شەھەر خېلى بالدۇرلا قۇرۇلغانلىقىنى ئىنكار قىلساق ئاقىلانلىك بولمايدۇ. بۇ شەھەر خارابىسىنىڭ نۇرغۇن ئىزلىرىنىڭ قاتتىق شەرقىي شىمال بويىدا يېمىر-لىپ يوقالغانلىقىنى ھېچبىر كىشى ئىنكار قىلىسا كېرەك، بىز ھازىر ئۇچراتقان ئىزلار ئاساسەن ئېگىزلىكلەرگە جايلاشقان، ئەجىبا بىز كۆرۈۋاتقان ئىزلاردىن باشقا جايلاردا ئەزەلدىن ھېچقانداق بىرەر ئىز يوق بولۇشى مۇمكىنمۇ؟ يەنە بىر جە-ھەتتىن ئېيتقاندا ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشنىڭ يې-تەرلىك بولماسلىقى بىزنى بەزى قىممەتلىك ئۇچۇرلارغا ئېرىشىش پۇرسىتىدىن مەھرۇم قىلغان بولسا كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن ئېيتقاندا ناۋادا «تارىخىي خاتىرىلەر» دىن

تاكى 10 - ئەسىرگىچە ئۈزۈلمىگەنلىكىنى ئىلگىرى سۈر-
سەكمۇ بۇ شەھەرنىڭ شەھەر بولۇش تارىخىنىڭ كېيىن دەپ-
گەندىمۇ 6 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاخىرلاشقانلىقىنى جەزم-
لەشتۈرىمىز.

كروران شەھىرى قانداق سەۋەب بىلەن ۋەيران بولغان؟ بۇ ھەقتە ئالىملارنىڭ قاراشلىرى ھەرخىل، جۈملە-
دىن يىپەك يولىنىڭ ئۆزگىرىشى، دەريانىڭ ئېقىن يۆتكىشى،
ياتلارنىڭ تاجاۋۇزى، كىلىماتنىڭ قۇرغاقلىشىشى... دېگەنگە
ئوخشاش نۇرغۇن قاراشلار ئوتتۇرىغا چۈشتى. بىز بۇ ھەقتە
چوڭقۇرلاپ مۇلاھىزە يۈرگۈزىدىغان بولسا، كروراننىڭ
يىپەك يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنى ئىكەنلىكىدە شەك يوق،
ئەمما يىپەك يولى بۇ يەردىكىلەرنىڭ بىردىنبىر ھاياتلىق
يولى ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ قاراشنى قەتئىي رەت قى-
لىمىز. ياتلارنىڭ تاجاۋۇز مەسىلىسىگە كەلسەك بۇمۇ تامامەن
مۇمكىن، لېكىن يىپەك يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنى بولغان بۇ
شەھەرنى تالاشقۇچى ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئىستراتېگىيىلىك
ئورنىنى ئويلىشىدۇ، ئۇلارنىڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەش-
دە ئۇنى باقىدىغان ئىشلەمچى ئاھالىنىڭ بولۇشى زۆرۈر،
يات مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇز نۇقتىسىدىن قارىغاندا ھونلار،
خەنزۇلار، سىيانىلار، تۇخۇلارنىڭ تاجاۋۇز قىلغانلىقى ھەق-
قىدە خاتىرىلەر بار، بۇلارنىڭ ھېچ بىرىدە ئاھالىنى قىرغىن
قىلىپ تۈگەتكىنى ياكى يۇرت ماكاندىن ھەيدىۋەتكىنى
ھەققىدە ئۇچۇر يوق، شۇڭا بىزنىڭ بۇ قاراشنى قوللىمايدى-
غىنىمىز ئېنىق. تۇپراقنىڭ شورلىشىش مەسىلىسىمۇ بەك
ھەل قىلغۇچ رول ئوينىيالايدىغىنى ئېنىق، چۈنكى بۇ يەر-
دىكى ئاھالىلەر بېلىقچىلىق قىلىش بىلەن دېھقانچىلىقنى تەڭ
ئېلىپ بارغان، چارۋىچىلىقمۇ مۇئەييەن نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ،
ئۇيغۇرلاردا ھازىرغىچە شورنى ئېقىتىپ تۇپراقنى ياخشىلاش
ئادىتى ساقلىنىپ قالغان، شۇڭا ئېيتالايمىزكى تۇپراقنىڭ
شورلىشىپ كېتىشى بۇ شەھەرنىڭ تاشلىنىپ قېلىشىدىكى
ھەل قىلغۇچ ئامىل بولالايدۇ. ئۇنداقتا بۇ شەھەر قانداق
سەۋەب بىلەن تاشلىنىپ قالغان؟ ھازىرقى ئەھۋاللارغا قارى-
غاندا بۇ قۇرغاق رايوننىڭ ھايات ماماتىنى بەلگىلەيدىغان
سۇ، دەريا - ئېقىن ۋە كىلىمات بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇ-
شى مۇمكىن. ئومۇمەن ھەل قىلغۇچ ئامىل شۇكى مۇشۇ
رايونغا كېلىدىغان سۇنىڭ ئۇزۇلۇپ قېلىش قالماسلىقى بۇ-
نىڭدىكى بىردىن بىر ئامىل ھېسابلىنىدۇ. ئەلۋەتتە تارىم ۋە
كۆنچى دەرياسىنىڭ سۈيىنىڭ ئېقىپ كېلىش كەلمەسلىكى
كروراننىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش تۇرماسلىقىنى بەلگىلەي-
دۇ، شۇڭا ئېيتىش مۇمكىنكى مۇشۇ ئىككى دەريانىڭ كرو-
راننىڭ ھاياتلىق مەنبەسى ئىكەنلىكىدەك شەك يوق. ئەمدى
مۇشۇ ھەل قىلغۇچ ئىككى دەريا شۇ ۋاقىتلاردا زادى ئېقىن

يۆتكىگەنمۇ، ئېقىنى قىسقىراپ كەتكەنمۇ بۇنى بىر نەرسە
دەپ بولمايدۇ، بەزىلەر بۇ ھەقتە تەتقىقات يۈرگۈزگەندە ئىند-
سانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى كەلتۈرۈپ چىقارغان
دەيدۇ، بۇنى كونكرېتراق ئېيتقاندا تارىم ۋە كۆنچى دەريا
ۋادىلىرىدا تېرىقچىلىق كۆلىمى زورىيىپ بۇ يەرگە ئېقىپ
كېلىدىغان سۇنى توسۇپ قالغانلىقتىن دەريا ئېقىنى قىسقى-
راپ بۇ يەرگە كېلىدىغان سۇ ئۇزۇلۇپ قېلىپ ئاندىن
ۋەيران بولۇپ كەتكەن دەپ قارايدۇ، بۇ قاراشنى ئوتتۇرىغا
قويغۇچىلار ھازىرقى ھالەتكە قاراپ ئەينى ۋاقىتتىكى تارىخ-
تىن خەۋەرسىزلا چىقارغان ھۆكۈم بولسا كېرەك. بۇجەھەت-
تىن شا شۇنچىڭ، فەن زېلى قاتارلىقلارنىڭ تەتقىقاتىنى
مۇنۇ بايانلىرىنى ئەسلىتىش كۇپايە قىلسا كېرەك. «ئازادلىق-
تىن كېيىن تارىم ئويمانلىقىنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى 1949 -
يىلىدىكى 10 مىليون 600 مىڭ مودىن 1980 - يىلىغا
كەلگەندە 19 مىليون 300 مىڭ موغا كۆپەيگەن، ساپ
كۆپەيگىنىلا 8 مىليون 700 مىڭ مو. بۇ يېڭى ئېچىلغان
بوز يەر كۆپىنچە ئەسلىدىكى تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ چەت ياقى-
لىرىغا جايلاشقان، ئەسلىدىكى بوستانلىقلار كۆلىمى زور دە-
رىجىدە كېڭەيدى، مۇشۇ كۆپەيگەن تېرىلغۇلارنى سۇغى-
رىش ئۈچۈن ئېرىق چېچىلدى، دەريادىن تارتىلغان سۇلار
سۇغىرىش تەلپىنى قاندۇرۇلمىغانلىقتىن ئەتىيازدىكى تېرىل-
غۇدىكى قۇرغاقچىلىقنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئېقىنلارنى
تەڭشەپ سۇ ئامبارلىرى قۇرۇلدى. پۈتۈن ئويمانلىقتا چوڭ،
ئوتتۇرا ۋە كىچىك تىپتىكى سۇ ئامبىرىدىن 206 سى
قۇرۇلدى، سۇ سىغىمى 30 مىليارد 800 مىليون كۇپ
مېتىرغا يەتكەن. تارىم دەرياسىنىڭ غول ئېقىنىدىلا چوڭ
ياكى ئوتتۇرا تىپتىكى سۇ ئامبىرىدىن 19 ئى قۇرۇلغان
بولۇپ ئومۇمىي سىغىمى 920 مىليون كۇپ مېتىرغا يېتى-
دۇ». مانا بۇ سانلىق مەلۇمات 1980 - يىلىغىچە بولغان ما-
تېرىيال بولۇپ بۇ ۋاقىتتا تارىم دەرياسىنىڭ ئاياغ قۇيۇلۇش
ئورنى داشكۆل سۇ ئامبىرى بولغان، تارىم دەرياسىنىڭ ئېقى-
نى 300 كىلومېتىردىن ئارتۇق قىسقىراپ كەتكەن.
1949 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ئاھالىسى
3 مىليون 39 مىڭ 400 بولسا 1982 - يىلىغا كەلگەندە
6 مىليون 141 مىڭ 300 گە يەتكەن. بىز بۇ سانلىق مەلۇ-
ماتلار سېلىشتۇرمىسىنى بۇنىڭدىن 1000 نەچچە يۈز يىللار
ئىلگىرى بىر قېتىم سادىر بولغان بولۇپ ھازىر شۇ تارىخ
تەكرارلاندى دېيەلەيمىز، ئۇ ۋاقىتلاردىكى تارىم ئويمانلىق-
نىڭ نوپۇسى ھەرقانچە كۆپ بولسىمۇ 2 مىليوندىن ئېشى-
شى ناتايىن. لوپ كۆلى ۋە تاتما كۆلى 1970 - يىللارنىڭ
بېشىدا قۇرۇپ كەتكەن، شۇڭا ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنىڭ
بۇ ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقىنى بۇزۇش ئۈچۈن ئەينى

تىن تىيىك قۇرغاق كىلىماتلىق ئوبدانلىققا، دوكتور ئەسەد سۇلايماننىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا بالايىتقاغا ئايلانغان، پەقەت غەرب بۆرىنىلا ھۆل - يېغىن پەيدا قىلىپ قار - مۇز جۇغلایدۇ. ئەمەلىيەتتە تارىم ۋادىسىنىڭ سۇ مەنبەسى ئاشۇ قار بىلەن قاپلانغان ئاقباش تاغلاردىن ئىبارەت. كىلىماتنىڭ بىر قانچە يىللىق ئۆزگىرىشى بۇ يەرنىڭ ئېكولوگىيەسىگە زور ئۆزگىرىشلەر ئېلىپ كېلىشى مۇمكىن، بىز يۇقىرىدا كۆرگەن مىلادىيە 4 - ئەسىردە كروران ۋەيران بولغان دېگەن يەكۈنلىرىمىز مۇشۇ ۋاقىتتىكى كىلىماتنىڭ ئىللىغانلىقىنىڭ دەلىلى بولۇپ قالدى، ئەمما بىز پاكىتلارنىڭ زور - يېشى بىلەن كروراننىڭ 4 - ئەسىردە ئەمەس بەلكى 6 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاندىن ۋەيران بولغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويمىز. كىچىك دەريا بويلىرىدا بايقالغان ئارخېئولوگىيەلىك ئىزلار 6 -، 7 - ئەسىرلەردە گۈللىنىپ تۇرغانلىقىنى ئىسپاتلىدى، كىچىك دەريا ئېقىنىدا سۇ بولغانلىقى شەكسىز. كى سۇنىڭ كۆنچى دەرياسىنىڭ ئېقىنىدا ئاققانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ، بۇنداق بولغان كروران لوپ كۆلىگە ئېقىپ كېلىدۇ. ئۇنداقتا كروران قانداق ۋەيران بولغان؟ ئەمەلىيەتتە كروران تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرىنىڭ تارىم دەرياسىنىڭ ھازىرقى ئېقىنى بويىچە جەنۇبقا ئېقىپ كەلگەنلىكىدىن بولسا كېرەك (كۆنچى دەرياسىنىڭ ئېقىنى بىلەن ئاققان ئاز مىقداردىكى سۇ كىچىك دەريا ئارقىلىق جەنۇبقا ئېقىپ تارىمغا قۇيۇلغان بولۇشى، ئىنتايىن ئاز مىقداردىكى سۇنىڭ كروران لوپ كۆلىگە بارغانلىقىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن). مانا بۇ كروراننىڭ ۋەيران بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بىردىنبىر سەۋەب. تۈر، كەلكۈن شەھەرنى بېسىپ كېتىپ ۋەيران بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان دېگەن قاراشمۇ مەۋجۇت، بۇ ئارخېئولوگىيەلىك بايقىشىچە شەھەر خارابىسىدە كەلكۈن ئىزناسى بار ئىكەن، بۇ پەقەت شەھەرنىڭ ۋەيران بولۇشىنىڭ سەۋەبى بولالمايدۇ، بەلكى مەلۇم مەزگىللىك كۆچۈشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن ئىدى. خۇلاسە قىلغاندا پەقەت تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرىنىڭ ئېقىن يۆتكەپ بۇ يەرگە كېلىدىغان سۇنىڭ ئۆزۈلۈپ قېلىشىلا بۇ شەھەرلەرنىڭ ۋەيران بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، مىلادىيە 6 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىلىرى كروران شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىغا كېلىدىغان سۇ دەريانىڭ ئېقىن يۆتكىشى نەتىجىسىدە سۇ مىقدارىنىڭ ئىنتايىن زور دەرىجىدە ئازىلاپ شەھەر تۇرمۇشىنى كاپالەتلەندۈرەلمىگەنلىكىدىن بولغان، شەھەر خارابىلىرىدە ئاز ساندىكى چارۋىچىلار خېلى مەزگىلگىچە ياشىغان بولسىمۇ 11 - ئەسىرلەرگە بارغاندا سۇنىڭ پۈتۈنلەي ئۆزۈلۈشى بىلەن بۇ يەردە ھاياتلىق قالغان.

تارىخىي دەۋردە 4 - 5 مىليوندىن ئارتۇق نوپۇس بولۇشى كېرەك، لېكىن ئەينى دەۋردە ئۇنىڭ نوپۇسىنىڭ تارىم ئوبدانلىقىدا بولۇشى ئېھتىماللىقتىن تولىمۇ يىراق دەپ قارايمىز. ئۇنداقتا بىز يەنىلا دەريانىڭ ئېقىن يۆتكىشى ئېھتىماللىق بولۇپ قالدى، بۇ ۋاقىتتا ئېكولوگىيەدە ئۆزگىرىش بولۇپ قۇرغاقچىلىق بولغانمۇ يوق؟ ھازىرچە بۇنى ئىسپاتلايدىغان يازما پاكىت يوق. ئالىملار شىنجاڭنىڭ كىلىمات تارىخىي ھەققىدە تەتقىقات يۈرگۈزگەن بولۇپ ئۇلار ئاساسەن يازمىلاردا مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلارغا ئاساسەن قىياس قىلىنغان. شىنجاڭ مېتېئورولوگىيە تەتقىقات ئورنىدىن لى جياڭفېڭ ئەپەندى «شىنجاڭنىڭ 3000 يىللىق كىلىمات ئۆزگىرىشى» ناملىق ماقالىسىدە يېزىشىچە مىلادىيەدىن بۇرۇنقى مىڭىنچى يىللاردا تېمپېراتۇرا ھازىرقىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3 - 4 گرادۇس يۇقىرى بولغان. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 246 - يىلىدىن مىلادىيە 22 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا تېمپېراتۇرا ھازىرقىدىن 1 گرادۇس يۇقىرى بولغان. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1 - ئەسىرلەردە تېمپېراتۇرا ھازىرقىدىن 2 - 3 گرادۇس تۆۋەن بولۇپ ھۆل - يېغىن كۆپ بولغان. مىلادىيە 4 - 5 - ئەسىرلەردە تېمپېراتۇرا بۇگۈنكىدىن 1 - 2 گرادۇس يۇقىرى بولغان بولۇپ ئالىم ھۆل - يېغىن ئاز، سۇ قىلىشىپ كرورانغا ئوخشاش بىر تۈركۈم شەھەرلەر ۋەيران بولغان دەپ قارايدۇ. مىلادىيە 581 - يىلىدىن 907 - يىلىغىچە بولغان 300 يىلنىڭ 3/2 قىسمى ۋاقىتتا كىلىمات سوۋۇپ ھازىرقىدىن 1 - 2 گرادۇس تۆۋەن، ھۆل - يېغىن كۆپ بولغان. مىلادىيە 907 - يىلىدىن 1368 - يىلىغىچە بولغان دەۋردە بولۇپمۇ 13 - ئەسىرگىچە سوغۇق بولۇپ تېمپېراتۇرا ھازىرقىدىن 1 گرادۇس تۆۋەن بولغان ھۆل - يېغىن كۆپەيگەن، 1285 - يىلىدىن باشلاپ 1290 - يىلىغىچە قاتتىق قۇرغاقچىلىق بولغان، ئۇنىڭدىن كېيىن كىلىمات سوۋۇپ ھۆل - يېغىن كۆرۈنەرلىك كۆپەيگەن. 1368 - يىلىدىن 1911 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا 16 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 17 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كىلىمات سوۋۇشقا باشلىغان بولۇپ 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە داۋام قىلغان. 1750 - 1769 - يىللىرىغىچە ھاۋا ئىللىق 1770 - يىللىرىدىن باشلاپ 1790 - يىللىرىغىچە سوۋۇغان. 1791 - يىلىدىن 1815 - يىلىغىچە ئىللىق. 19 - ئەسىردە ھاۋا سوۋۇغان بولسا 20 - ئەسىردە ئىللىق كىلىمات بولغان. بۇلار پەقەت پارچە خاتىرىلەر ئاساسىدا چىقىرىلغان يەكۈن بولۇپ بىزنىڭ پايدىلىنىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. شىنجاڭ بولۇپمۇ تارىم ۋادىسى دېڭىز ئوكيانلاردىن تولىمۇ يىراق يەنە كېلىپ تەڭرىتاغ، قاراقۇرۇم تاغلىرى، ئالتۇنتاغ قاتارلىق ئېگىز تاغلار قورشاپ تۇرغانلىقى.

ئېنىقلاشتا رولى چوڭ بولۇشى مۇقەررەر، شۇنداقىمۇ مەسىلەلەرنى ئەتراپلىق تەھلىل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ۋاڭ شۇچۇن، مېڭ فەنرېن، ۋاڭ چاڭلىنلارنىڭ مۇھاكىمىسى ئىنتايىن توغرا بولغان، مېڭ قارىشىمچە بولغاندا گۆمۈرۈلۈپ لۈپ چۈشۈشنىڭ سۇ لىنىيىسىنى توسۇۋېلىش ئېھتىماللىقى ئانچە چوڭ ئەمەس، ناۋادا گۆمۈرۈلۈش يۈز بېرىپ دەريا ئېقىنىنى توسۇۋالغان تەقدىردىمۇ ئۇ جايلارنىڭ ۋەيران بولۇشىنىڭ سەۋەبى بولالمايدۇ، چۈنكى قانال قېزىپ پايدىلىنىشنى بىلگەن كرورانلىقلار ئەنە شۇ گۆمۈرۈلگەن جايدا قانال قېزىپ سۇنى كروران قەلئەسىگە باشلاپ كېلىشى ئاممەن مۇمكىن. يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتىدىغان بولساق گۆمۈرۈلۈش يۈز بەرگەن تەقدىردىمۇ دەريا ئېقىنى يەنىلا ئېقىپ تىپ كېتىشى مۇمكىن. ناۋادا كروران شەھىرىگە كېلىدىغان سۇ ئۇزۇلدى دېيىلگەندىمۇ ئۇلارنىڭ ئەنە شۇ 20 كىلومېتىر نېرىغا يۆتكىلىپ قايتىدىن يۇرت بەرپا قىلالايدۇ دەپ كىم ئېيتىدۇ؟ مېڭ فەنرېن ئەپەندى ئېيتقاندا كىم دەۋرى جەھەتتىن ماس كېلىشى كېرەك، بۇنى ھەرگىزمۇ «يۇددا ئەللىرى خاتىرىسى» دىكى ۋەيران بولۇش بۇنىڭ ئىسپاتى دېگەنلىك تولىمۇ مەنتىقىسىز قاراشتۇر، ناۋادا گۆمۈرۈلدى دېگەن جايدىن تېپىلغان مەلۇم دەۋرلىكنى ئېنىقلاش مۇمكىن بولغان بۇيۇم ئارقىلىق گۆمۈرۈلۈش دەۋرىنى ئېنىقلاش مۇمكىن بولسا، يەنە كېلىپ كروراننىڭ ۋەيران بولۇش دەۋرى بىلەن ماس كەلسە ئاندىن بۇ قاراشنى قوللاشقا بولىدۇ، ئەگەر مۇشۇ شەرتلەرنى قانائەتلىندۈرەلسە بۇ خىل قاراشنى مۇشۇ سىرنى ئاچتى دەپ قاراشقا بولىدۇ. شۇڭا بۇ تولىمۇ چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلىدۇر.

ئىزاھات:

① خۇاڭ شېڭجاڭ: «كروراننىڭ پايتەختلىك مۇنازىرى» سىنىڭ قىيىن نۇقتىلىرى ۋە LA شەھىرىنىڭ غەربىي خەن دەۋرىدىكى كروران شەھىرى ھەققىدىكى يېڭى ئىسپات»، خەنزۇچە «تۇرپان شۇناسلىق تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 2000 - يىللىق 1 - ۋە 2 - سانغا قاراڭ.

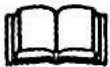
② خۇاڭ شېڭجاڭ: «كروران ئېلىنىڭ پايتەختى كروران شەھىرى ۋە LE شەھىرى مەسىلىسى ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە»، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە 1996 - يىلى 8 - سان 70 - بەت.

ئاپتور: چاقىلىق ناھىيىلىك تېلېگرافى ئىدارىسىدىن.

تەھرىرلىگۈچى: مەرۇپ مەمتىمىن

كروراننىڭ ۋەيران بولۇش مەسىلىسىدە يېقىنقى يىللاردىن بۇيان قوللىنىۋاتقان يىراقتىن سېزىش تېخنىكىسى ئارقىلىق ھاۋا بوشلۇقىدىن تارتىلغان سۈرەتنى تەتقىق قىلىش خاھىش كۈنچى دەرياسىنىڭ ئىككى يېرىدە گۆمۈرۈلۈش بولۇپ ئېقىننى توسۇۋالغان بولۇپ كروران شەھەر قەلئەسىگە كېلىدىغان سۇ مەنبەسى ئۈزۈلۈپ قالغانلىقتىن شەھەر ۋەيران بولغان دەپ قارايدۇ. تەتقىقاتچىلارنىڭ پىكرىگە قارىغاندا كۈنچى دەرياسىنىڭ كروران قەلئەسىگە 8.5 كىلومېتىر ۋە 20 كىلومېتىر كېلىدىغان ئىككى جايدا گۆمۈرۈلۈش يۈز بەرگەنلىكىنى (ئالدىنقى جايدىكى گۆمۈرۈلۈش بوشراق، كېيىنكىسى چوڭراق بولغان) ئېنىق كۆرۈشكە بولىدۇ. تەتقىقاتچىلاردىن خېيۇخۇا ۋە سۈن يۈڭجۈنلەر مۇشۇ ئەھۋاللارغا ئاساسەن يۇقىرىقى ھۆكۈمنى چىقىرىدۇ. بۇ قاراش ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن ئوخشاش بولمىغان ئىنكاسلار جۈملىدىن ئىنكار پىكىرلەرمۇ ئوتتۇرىغا چۈشتى. كروران تەبىئىي جۇغراپىيىسى ھەققىدە كۆپ تەتقىقات يۈرگۈزگەن ۋاڭ شۇچۇن ئەپەندى بۇ قاراشنى ئىنكار قىلىپ ئەينى جاينىڭ جۇغراپىيىسىگە ئېتىبار بېرىلمىگەن، كروران قەلئەسىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى يارداڭلىقنىڭ ئېگىزلىك پەرقى ئەڭ چوڭ بولغاندىمۇ 20 مېتىردىن ئاشمايدۇ، غەرب تەرىپىدىكى يارداڭلىق لارنىڭ ئېگىز - پەسلىك پەرقى چوڭ ئەمەس. 20 كىلومېتىرلىق جايدىكى يارداڭلىقنىڭ ئېگىزلىك پەرقى ئۈنچە چوڭ ئەمەس، تارىم دەريا ۋادىسى تۈزلەڭلىك بولۇپ كەلگۈچە كېلىپ ئېقىن يۆتكىشى مۇمكىن، گۆمۈرۈلۈش يۈز بېرىشى مۇمكىن ئەمەس، دەپ قارايدۇ. تارىخ جۇغراپىيە تەتقىقاتچىسى مېڭ فەنرېن ئەگەر يەر گۆمۈرۈلۈشى يۈز بەرگەن دەپ يىلسە ئۇنىڭ قاچان يۈز بەرگەنلىكىنى ئېنىقلاش لازىم، شۇنداقلا گۆمۈرۈلۈش يۈز بەرگەن دەۋر بىلەن كروراننىڭ ۋەيران بولغان ۋاقتى ماس كېلىشى كېرەك دەپ قارايدۇ. جۇڭگو دۆلەت تۇپرىقى يىراقتىن سېزىش تېخنىكىسى مەركىزىدىكى لى يەنچى «يۇددا ئەللىرى خاتىرىسى» ناملىق ئەسەردىكى ۋەيران بولۇشنى ئەنە شۇ گۆمۈرۈلۈشنىڭ ئىسپاتى، لوپ كۆلى ئەنە شۇ ۋاقىتتا قۇرۇپ بولغان دەپ بۇنى دەۋرلىك ماسلىقنىڭ پاكىتى دەپ قارايدۇ. مېڭ فەنرېن يەنە راھىپ فاشەننىڭ كروراندىن ياكى لوپ كۆلىدىن ئۆتە كەنلىكى ھەققىدە ئېنىق ئۇچۇر يوق، فاشەن لوپ كۆلىدىن ئۆتكەن بولۇشى ناتايىن، ئۇ لوپ كۆلى ھەققىدە يازمىغان دەيدۇ. ۋاڭ چاڭلىن گۆمۈرۈلۈپ چۈشۈشنىڭ سەۋەبى تەھلىل قىلىنمىغان دەيدۇ.

ئومۇمەن يىراقتىن سېزىش تېخنىكىسىنىڭ قوللىنىشى بۇ جەھەتتە، جۈملىدىن تارىخ ۋە ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتىدا قوللىنىشى بىرخىل ئىلگىرىلەش ۋە بىر قىسىم مەسىلىلەرنى

كروران ھەققىدە بىلگەنلىرىم

نۇرۇنگۇل ياقۇپ

بۇ ھون تەڭرىقۇتى باتۇر يەنى ئوغۇزخاننىڭ خەن سۇلالەسىگە يازغان مەكتۇپىنىڭ بىر قىسمىدىن ئىبارەت. بۇ مەكتۇپتا يېزىلغان روران خەنزۇچە مەنبەدە 樓 兰 دەپ يېزىلغان. بىز بۇ جۈملىلەردىن كىروران ئېلىنىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 176 - يىلىدىن بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا ئۆزىنىڭ مۇستەقىل دۆلىتى بولغانلىقىنى، پارلاق مەدەنىيەت ياراتقانلىقىنى بىلەلەيمىز.

«تارىخىي خاتىرىلەر» 123 - جىلد «پەرغانە تەزكىرەسى» دە: «لوپ بىلەن چاڭئەننىڭ ئارىلىقى 5000 چاقىرىم كېلىدىكەن، ھونلارنىڭ غەربىدىكى قەبىلىلىرى لوپ كۆلىنىڭ شەرقىدە بولۇپ لوڭشى سەددىچىنىگە يېتىپ بارىدەكەن، جەنۇبىي چاڭلار ئېلىگە تۇتۇشۇپ خەن خاقانلىقىنىڭ پەرغانە ۋە ياۋچىلارغا بارىدىغان يولىنى توسۇپ تۇرىدەكەن... روران، قۇس قاتارلىق قاتناش يولىنىڭ ئاغزىدىكى كىچىك دۆلەتلەر خەن ئەلچىسى ۋاڭ خۇي قاتارلىقلارغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى قاتتىق بۇلاڭ - تالاڭ قىلىدۇ» (سى. ھاجىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى 490 - بەت) دېيىلگەن. بۇ ئۇچۇرلار بىزگە كىروران ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا جۈملىدىن لوپ كۆلىگە يېقىن رايوندا ئۇنىڭ شەھەرلىرى بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

كروران شەھىرى خارابىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى تارىخىي ئىزلارنىڭ دائىرىسى 100 كۋادرات كىلومېتىردىن ئاشىدۇ. بۇ ھەقتە بىزدە ئېنىق مەلۇمات بولمىسىمۇ، بىراق مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 176 - يىلى كىروران دۆلىتى ھون تەڭرىقۇتىنىڭ تېررىتورىيىسىگە ئۆتكەندىن كېيىن خېلى مەزگىللەرگىچە ھونلارنىڭ ئىدارە قىلىشىدا بولغان، شۇنداقلا ئۇلار ھونلارغا ئولپان تۆلەپ ئۆزىنىڭ نىسبىي مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ ئۆزىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى ئۆزلىرى بىر تەرەپ قىلىپ كەلگەن. مەسىلەن، كىروران دۆلىتى كۈچلۈك بىر ھاكىمىيەت ئاستىدا بولغاچقا، شۇ ۋاقىتتىكى ئىككى كۈچلۈك قۇدرەتلىك دۆلەت خەن پادىشاھلىقى بىلەن ھون تەڭرىقۇتلىقىنىڭ تۈرلۈك ئىشلىرىغا مۇئەييەن تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەچكە، بۇ ئىككى كۈچلۈك دۆلەت تۈرلۈك ئاماللار بىلەن كىروران دۆلىتىنى كونترول قىلىشقا ئۇرۇندۇ.

1900 - يىلى 3 - ئايدا كىروران خارابىسىنىڭ تېپىلىشى ھەمدە 1901 - يىلى 3 - ئايدا بۇ خارابىنىڭ تەكشۈرۈلۈشى نەتىجىسىدە، بۇ شەھەر خارابىسىنىڭ تارىخىي مەنبەلەردە يېزىلغان كىروران شەھىرى ئىكەنلىكى خەلقئاراغا نامايان بولدى. كىروران توغرىسىدا بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان تەكشۈرۈش، تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، كىروران دۆلىتى قاچان قۇرۇلغان؟ ئۇنىڭ پايتەختى قەيەردە؟ قانداق ۋەيران بولغان؟ كىروران مەدەنىيىتى قانداقلارچە ئاشۇنداق يۇقىرى پەللىگە يەتكەن؟ كىروران خەلقى مۇكەممەل بولغان قانۇنلارنى قانداق ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن؟ دېگەندەك نۇرغۇن تىلسمات سىرلار تېخى يېشىل مەي تۇرماقتا. شىمالىي ياۋروپادىن كەلگەن سېۋىن ھىندىن كىروران خارابىسىنى تېپىپ چىقىپ، ئەڭ قىممەتلىك تارىخىي ماتېرىياللارنى ئۆز دۆلىتىگە ئېلىپ كېتىپ، يوقالغىنىغا 1600 يىل بولغان كىروران شەھىرى توغرىسىدا دۇنيا بويىچە تۇنجى ئۆلەمس ئەسەرنى يېزىپ چىقىپ، نامى تارىخ بېتىدىن مەڭگۈ ئۆچمەيدىغان ئېكىسپىدىتسىيىچى بولالىدەك، بىزنىڭ ھەر دەرىجىلىك ئارخېئولوگىيە تارماقلىرىدىكى ئارخېئولوگلىرىمىز قەدىمكى پارلاق مەدەنىيەت يارىتىپ دۇنياغا يانى ھاڭ - تاڭ قالدۇرغان كىروران خارابىسىگە بارىدىغان زامانىۋى قاتناش قوراللىرى تۇرۇقلۇق نېمە ئۈچۈن ئۇ يەرگە بېرىپ تەكشۈرۈپ، تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، قىممەتلىك تارىخىي ئىزلار، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە تېپىلمىلار توغرىسىدا مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ئۆز تارىخىغا بولغان تەشەببۇس قانۇنلارنىڭ بۇ كىشىنى ئويغا سالىدىغان مۇھىم بىر مەسىلە.

ئېلىمىزدا كىروران ھەققىدىكى يازما ئۇچۇرلار مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىن باشلىنىدۇ. تارىخىي سىماچىيەن (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 145 - 86) «تارىخىي خاتىرىلەر» ناملىق مەشھۇر كىتابىدا مۇنداق ئۇچۇرلارنى خاتىرىلەپ قالدۇرغان: «روران، ئۇيسۇن، ئوغۇز ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 ئەل تىنىچتىلىدى، ھەممىسى ھونلارغا تەۋە بولدى. بارچە ئوقيا تۇتقان خەلق بىر ئائىلە بولۇپ ئۆيۈش-تى» (سىماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1987 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى 407 - بەت).

خان. سىماچىيەنىڭ «تارىخى خاتىرىلەر» دىكى «جاۋپۇنو 700 دىن ئارتۇق چەۋەنداز بىلەن ئۇشتۇمۇت كېلىپ، روران خانىنى ئەسىرگە ئالدى ۋە ئارقىدىنلا قۇسنى ئالدى» دېگەن بايىنى بىلەن، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 77 - يىلى پۇ-جىزى باشچىلىقىدىكى خەن پادىشاھلىقىنىڭ چەۋەندازلارنىڭ كىروران خانىنى ئامىكوكانى خەنجەر بىلەن ئۆلتۈرگەنلىكى كىروران دۆلىتىنىڭ شۇ يىللاردا سەلتەنەت سۈرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

بەنگۇ (مىلادىيە 32 - 92 يىلغىچە ياشىغان) نىڭ «خەننامە» 96 - جىلىد «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە مۇنداق مەلۇماتلار بار: «... شەرقتە ئېقىپ لوپ كۆلىگە قۇ-يۇلىدۇ، لوپ كۆلى «شورلۇق كۆل» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، لوپ كۆلىدىن يۈمىن ۋە ياڭكۇەن قوۋۇقىغا 300 چاقىرىم كېلىدۇ. كۆلنىڭ سۈيى تۇراقلىق بولۇپ يازدا كۆپەيمەيدۇ، قىشتا ئازايمىدۇ، يۈمىن ۋە ياڭكۇەن قوۋۇقلىرىدىن چىقىپ غەربىي يۇرتقا بارىدىغان ئىككى يول بار. چەرچەندىن قارا قۇرۇم تېغىنىڭ شىمالىي بىلەن تارم، ياركەنت دەريالىرىنى بويلاپ غەرب تەرەپكە مېڭىپ ياركەنتكە بارىدىغان يول جەنۇبىي يول دەپ ئاتىلىدۇ، غەربىي يۇرتتىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆپىنچىسى شەھەرلەرگە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، ئۆرپ - ئادەتلىرى ھونلار ۋە ئاسىيۇنلارغا ئوخشىمىسىمۇ، لېكىن ئەزەلدىنلا ھونلارغا قارام بولۇپ كەلگەن. ھونلار ئۆزلىرىنىڭ باتىسقا نى چاكارلار كاھېڭى ئارقىلىق غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلاتتى، چاكارلار كاھېڭى دائىم ئاڭى، چوقۇ (باغراش) ۋە كۆنچى بەگلىرىنىڭ ئارىلىقىدا تۇرۇپ ئۇ يەردىكى بەگلەر-دىن باج ئالاتتى دېيىلگەن...» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇلار كىروران دۆلىتىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىك ئىچىدە ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتى خېلى تەرەققىي قىلغان تارىخىي ئۇزۇن دۆلەتلەرنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىردىن مىلادىيە 1 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە كىروراننىڭ دائىرىسى ھازىرقى لوپنۇرنىڭ شىمالى-دىن ئالتۇن تاغ تىزمىسىگىچە، شەرقتە دۇڭخۇاڭدىن غەربتە ئالتۇن تاغ تىزمىسىنى بويلاپ ئۇدۇن (خوتەن) گىچە بولغان كەڭ بوستانلىقلارنى ئۆزىگە تىرىتتۈرىپ قىلغان قۇدرەتلىك دۆلەت ئىدى. كىروران تارىخىي خاتىرىلەردە لولەن، كرورايىنا، روران، پىشامشان دېگەنگە ئوخشاش ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن. سىماچىيەن يازغان «تارىخىي خاتىرىلەر»، «ھونلار تەزكىرىسى» دە: «كىروران شەھەرلىرىدە سېپىل بار، ئۇلار تۈزلۈك كۆلگە يېقىن جايلاشقان» دېيىلگەن. بۇ تۈزلۈك كۆل ھازىرقى لوپنۇر كۆلىنى كۆرسىتىدۇ. ئەينى ۋاقىتتىكى كىروران دۆلىتى ھون دۆلىتىدىن

كۆپ ئاجىز بولغاچقا، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 176 - يىلىدىن 108 - يىلغىچە ھونلارنىڭ ئىلىكىدە تۇرغان. كروران دۆلىتى بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى بەزىدە ياخشى بەزىدە ناچار بولۇپ، كروران بەگلىكى ھونلارنىڭ قۇترىتىشى بىلەن بەزىدە خەن سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدار، ئەلچىلىرىنى تۇتۇپ قاماپ قويغان ۋە ئۆلتۈرۈۋەتكەن، بولۇپمۇ خەن پادىشاھى جاۋدى دەۋرىدە (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 87 - 74 - يىللىرى) كىروران خانى ئەنگۇي خەن سۇلالىسى بىلەن قارىشىلىشىپ خەن سۇلالىسىنىڭ غەربتىكى ئەللەر بىلەن بولغان ئالاقىسىگە توسقۇنلۇق قىلغان. ئەنگۇي بۇرۇن ھونلاردا ئەلچى بولۇپ تۇرغان بولۇپ، ھونلار بىلەن مۇنازىرىنى يېقىن ئۆتكەن، ئۇ ھونلارنىڭ قۇترىتىشى بىلەن بىر قانچە قېتىم خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، پۇل - ماللىرىنى تارتىۋالغان. خەن سۇلالىسى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 77 - يىلى ئەنگۇينى جازالاش ئۈچۈن ئۇلۇغ سانغۇن تەپتىش بەگ بۇ جېيىزنى ئەۋەتىدۇ، بۇ جېيىزى كرورانغا كەلگەندىن كېيىن بۇ جېيىزنىڭ ھەمراھلىرى ئەنگۇينى خەنجەر تىقىپ ئۆلتۈرىدۇ ھەمدە بۇ جېيىزى ئەنگۇينىڭ ئىنىسى ۋېتىگوتنىڭ خان بولىدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ. ئەنگۇينىڭ ئىنىسى ۋېتىگوت بۇ ۋاقىتتا تېخى خەن سۇلالىسىنىڭ ئوردىسى چاڭئەندە ئىدى. پادىشاھ خەن جاۋدى كىروراننىڭ پايتەختىنى جەنۇبقا يۆتكەپ دۆلەت نامىنى پىشامشانغا ئۆزگەرتىشنى بەلگىلەيدۇ. ۋېتىگوت چاڭئەندىن يولغا چىقىشتىن ئاۋۋال خەن سۇلالىسى ئوردىسى ئۇنىڭغا تامغا ئويۇپ بېرىدۇ. ئۇ يولغا چىققاندىن كېيىن خەن ئوردىسىنىڭ نەچچە يۈز ۋەزىر سانغۇنى شەھەر دەرۋازىسىغىچە ئۇزۇن ئۆتۈپ قويدۇ. ۋېتىگوت كرورانغا كەلگەندىن كېيىن ھونلارنىڭ كونتروللۇقىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن پۇقرالىرىنى ئەگەشتۈرۈپ جەنۇبقا كۆچۈپ كېتىدۇ (شاۋلىيەن: «كىروران، مىران، لوپنۇرلۇقلار: «يىپەك يولى ساياھىتى» 6 - سان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989 - يىلى 4 - ئاي نەشرى)، شۇنىڭدىن باشلاپ «خەننامە»، «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە پىشامشان تەزكىرىسى تۇرغۇزۇلىدۇ. كروران توغرىسىدا تەزكىرە تۇرغۇزۇلمايدۇ. كروران بەگلىكى مەركەزىنى ئۇان شەھىرىگە يۆتكىگەندىن كېيىن خەن سۇلالىسى ئۇ يەردە تۇتۇق ھېراۋۇل مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، غەربىي يۇرتنىڭ قاتنىشىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ. بۇ ۋاقىتلاردا كروران دۆلىتى بىر تەرەپتىن ھونلارغا، يەنە بىر تەرەپتىن خەن سۇلالىسىگە قارام بولغان بولۇپ، بىر تەرەپتىن ئۇلارغا بېقىنسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆز مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ كېلىۋاتاتتى.

«كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىكى

يۇقىرىقىلاردىن كۆپرەك بولۇشمۇ مۇمكىن.
جۇ رۇيچاۋ ۋە سىنتەين قاتارلىق ئېكسپېدىتسىيىچە-
لەرنىڭ كروراندىن ئارخېئولوگىيىلىك قەزىپ تەكشۈرۈش ئار-
قىلىق تاپقان ھۆججەت - ئالاقە، خەت - چەك ۋە ۋەسىقىلەر-
گە ئاساسەن چىقارغان ئىلمىي ھۆكۈمىدىن قارىغاندا،
كروران قەدىمكى شەھىرى تاشلىنىپ قالغان دەۋر - ئالدىن-
قى لياڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ.
يەنى مىلادىيە 376 - يىلى جىن سۇلالىسى ئالدىنقى لياڭ
سۇلالىسىنى يوقاتقاندىن كېيىنكى ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ.

«خەننامە. پۇجىيەن تەزكىرىسى» دە: «جىيەنيۇەننىڭ 17 - يىلى (مىلادىيە 381 - يىلى) ئالدىنقى قاڭقىل خانى مەن بىلەن پىشامشان خانى شىۋىمۇ جىن سۇلالىسىنىڭ غەربىي ئوردىسىغا بارغان. ئىككىنچى يىلى جىن سۇلالىسى چەۋەنداز سانغۇن لۇگۇئاڭنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ ئەلنى ئىدارە قىلىش سىياسەت - تەدبىرلىرىنى ئۆگەنگەن» دەپ خاتىرىلەنگەن.

پشامشان بەگلىكى غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكلەر ئىچىدە تارىخى ئۇزۇن، جۇغراپىيىلىك ئورنى مۇھىم، تەسىر كۈچى زور بەگلىك بولۇپ، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 - ئە. سىرلەردىن (يەنى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 176 - يىل قۇرۇلۇپ مىلادىيە 376 - يىللار ھۆكۈمرانلىق قىلغان). ئىلىگە - رى - ئاخىر بولۇپ پشامشان بەگلىكى 552 يىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، ئۇنىڭ پايتەختى كروران شەھىرى بولغان.

ٺاڻپور: ڪورلا شاهه، تنگچي پير، مهرڪري باشلان-
خوج مهڪته پنهنجا.

تہہ ریر لگوچی: ئسلامجان شیرپ بہ شکیرہ می

خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، خەن مىڭدىنىڭ يۇڭپىڭ يىللىرى (مىلادىيە 58 -، 76 - يىللىرىغىچە) نىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىندىر بەگلىكى (ئورنى ھازىرقى چەرچەن ناھىيىسى تەۋەسىدە) جۇرچۇن نىران (ھازىرقى نىيە ناھىيىسى تەۋەسىدە) رۇڭلۇ، چالما دان، چەرچەن بەگلىكى (ھازىرقى ئورنى چەرچەن ناھىيىسىنىڭ زاغۇنلۇق يېزىسىدا) قاتارلىق بەگلىكلەرنى ئۇدۇن (خوتەن) خانلىقى ئۆزىگە قوشۇۋالغان. كۆكتارت (يامېر) نىڭ شەرقىدە مۇشۇ ئىككى بەگلىك ھەممىدىن كۈچلۈك بولۇپ، بۇ ئىككى بەگلىك ئوتتۇرىسىدىكى بارىق - كەلدى مۇناسىۋەت خېلى قويۇق بولغان. «كېيىنكى خەننامە» دە پىشامشان توغرىسىدا قىسقىن خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. مەسىلەن، «پىشامشان» دا 2670 تۈتۈن، 7770 نوپۇس، 4220 ئەسكەر بار دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ سان «خەننامە» ئىچىدىكى «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىكى نوپۇس سانىغا ئوخشىمايدۇ. «خەننامە» غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە پىشامشاندا 14100 نوپۇس، چاقىلىقتا 1750 نوپۇس، چالما داندا 1610 نوپۇس، ئىندىرەدە 1015 نوپۇس، نىراندا 3360 نوپۇس، راڭلۇدا 1610 نوپۇس بار» دەپ قەيت قىلىنغان (لياڭ جىڭجى: «خەن دەۋرىدە تارىم رايونىدىكى نوپۇسنىڭ جايلىشىشى ۋە ئۆزگىرىشى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى» 1988 - يىل 4 - سان).

مەيلى ئالدىنقى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بولسۇن ياكى كېيىنكى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بولسۇن، كروران رايونى- نىڭ تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي شارائىتى ياخشى بولۇپ، دېھقان- چىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق، ئوۋچىلىق ۋە قول ھۈنەر- ۋەنچىلىك جەھەتلەردىكى ئىگىلىكى خېلى گۈللەنگەن بولۇپ، سىياسىي ۋەزىيىتى مۇقىم، مىللەتلەر ۋە قەبىلىلەر ئۆزئارا قوشۇلۇشقا باشلىغان دەۋر بولغاچقا، نوپۇس سانى

قوشولما یا مانغا، سەي ئاقل کەشی،
بولور سە یا مان، ئونداش ئوخشاشی.

— یونسوف خامس حاجیپ

هو سنخه تنى قاهر ئوسمان يازغان

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيىنىڭ ئۈچ قېتىملىق مەخپىي سۆھبىتى

جالڭ شىجاۋنىڭ ئەلچى بولۇشى
جياڭ جىيىشنىڭ ئارسالدىلىقى

بىرىگە زىيان يەتكۈزىدىغان ئىشلارنى قىلماسلىققا كاپالەتلىك قىلىشقا دەپ، ئاخىرىغا: «فېڭخۇادىكى ② قەبرىگاھمۇ تۈرۈپتۈ ھامان، شىكودىكى چىمەنلىككە يەتمىدى زىيان» دېگەن گەپلەر يېزىلىپ، ۋەتەن بىرلىككە كەلگەندىن كېيىن جياڭ جىيىشنىڭ يۇرتىغا كېلىپ كۆرۈپ بېقىشى ئۈمىد قىلىنغان.

1956 - يىلى باھاردا، جۇ ئېنلەينىڭ كونكرېت ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن جالڭ شىجاۋ كومپارتىيىنىڭ جياڭ جىيىشقا يازغان خېتىنى ئېلىپ بۇ مۇھىم ۋەزىپىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن شياڭگاڭغا كەلدى. ھەمدە گومىنداڭنىڭ شياڭگاڭدىكى مەدەنىيەت - تەشۋىقات خىزمىتىگە مەسئۇل بولۇپ «شياڭگاڭ ۋاقىت گېزىتى» نى باشقۇرۇۋاتقان شۇشياۋيەن ئەپەندى بىلەن كۆرۈشتى. شۇشياۋيەن ئىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى بىلىپ، شۇ زامان شياڭگاڭدىن تەيۋەنگە ئۇچۇپ، ئۇدۇل «زۇڭتۇڭ مەھكىمىسى» گە بېرىپ، كومپارتىيىنىڭ جياڭ جىيىشقا ئەۋەتكەن خېتىنى ئۆز قولى بىلەن تاپشۇردى ھەمدە جالڭ شىجاۋ بىلەن قىلىشقان سۆھبەت ئەھۋالىنى جياڭ جىيىشقا تەپسىلىي دوكلات قىلدى. جياڭ جىيىش كومپارتىيە ئەۋەتكەن خەتنى ئېچىپ، قايتا - قايتا بىر نەچچە رەت كۆرگەندىن كېيىن بىر ھازاغچە زۇۋان سۈرمىدى. ھېچقانداق ئىپادىمۇ بىلدۈرمىدى. بىر يىل مۇلاھىزە قىلغاندىن كېيىن، 1957 - يىلىنىڭ بېشىدا، جياڭ جىيىش شۇشياۋيەننى تەيۋەنگە چاقىرىپ، نامزات كۆرسىتىشنى بۇيرۇدى. شۇشياۋيەن ئۇيان ئويلىنىپ - بۇيان ئويلىنىپ ئاخىرى ئۈچ ئادەمنى كۆرسەتتى. جياڭ جىيىش قايتا - قايتا دەڭسەپ كۆرگەندىن كېيىن، سۇڭ يىشەننى ③ تاللىۋالدى.

سۇڭ يىشەن جياڭ جىيىشنىڭ ئوقۇغۇچىسى بولۇپ، گومىنداڭ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ كاندىدات ئەزاسى بولغان. ئۇنىڭ بىر تۇغقان ئىنىسى سۇڭ شىلىيەن گومىنداڭنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك گېنېرالى بولۇپ، كومپارتىيىگە ئەسەرگە چۈشۈپ، ئۇرۇش جىنايەتچىلىرىنى باشقۇرۇش ئورنىدا ئۆزگەرتىلىۋاتاتتى. سۇڭ يىشەننىڭ بېيجىڭغا بېرىشىنى بىر ھېسابتا تۇغقان يوقلاش دېگىلىمۇ بولاتتى. 1957 - يىلى ئاپرىلدا، سۇڭ يىشەن شياڭگاڭ ئارقىلىق چېگرىدىن كىرىپ گۇاڭجۇدىن پويىز بىلەن بېيجىڭغا كەلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، جۇ ئېنلەينىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن جالڭ بىرلىك سەپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى لى

20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، كومپارتىيىنىڭ تەيۋەنگە قارىتىلغان سىياسىتىدە زور ئۆزگەرىش بولۇپ، ئىلگىرىكى نوقۇل ھالدىكى قورال كۈچىگە تايىنىپ ھەل قىلىشتىن، پەيت كۈتۈپ قورال كۈچى ئارقىلىق ئۇزۇل - كېسىل ھەل قىلىش بىلەن تىنچ يول ئارقىلىق ئازاد قىلىشنى ئۆز ئارا بىرلەشتۈرۈش فاڭجىنىغا ئۆزگەردى. كومپارتىيىنىڭ سىياسىتىدىكى ئۆزگىرىشلەر، گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيىنىڭ ئۆز ئارا تىرىكشى ۋەزىيىتىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. 1949 - يىلى بېيجىڭ (ھازىرقى بېيجىڭ) تىنچلىق سۆھبىتىگە قاتناشقان نەنجىڭ ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ ئەزاسى جالڭ شىجاۋ ① تەشەببۇسكارلىق بىلەن، شياڭگاڭغا بېرىپ شۇ يەردە تۇرۇپ قالغان گومىنداڭچىلار ئىچىدىكى قەدىناس دوستلىرى ئارقىلىق جياڭ جىيىشقا خىزمەت ئىشلەپ، گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيىنىڭ سۆھبەتلىشىشنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا كۈچەپ بېقىشنى خالايدىغانلىقىنى جۈڭزىدە لىيەگە بىلدۈردى. ماۋ زېدۇڭ بىلەن جۇ ئېنلەي جالڭ شىجاۋنىڭ تەلپىگە ماقۇل بولدى. ھەمدە جالڭ پەركىزىي كومىتېتى جياڭ جىيىشقا قارىتا ئايرىم بىر پارچە خەت يېزىپ، جالڭ شىجاۋنىڭ شياڭگاڭغا بارغاندىن كېيىن، تونۇش - بىلىشلىرى ئارقىلىق جياڭ جىيىشقا يەتكۈزۈپ بېرىشنى تاپىلدى. ئۇ خەتتە، كومپارتىيە ئىككى قىرغاقنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنىڭ تۆت تۈرلۈك كونكرېت چارىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى؛ بىرىنچى، دىپلوماتىيىنى كومپارتىيە بىر تۇتاش باشقۇرغاندىن باشقا، تەيۋەننىڭ كادىرلار، ھەربى - مەنىۋى چوڭ ھوقۇقلىرىنى جياڭ جىيىش باشقۇرۇش؛ ئىككىنچى، تەيۋەننىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى مەبلەغى يېتىشمەي قالغاندا، مەركىزىي ھۆكۈمەت پۇل ئاجرىتىپ تولۇقلاپ بېرىش؛ ئۈچىنچى، تەيۋەننىڭ ئىجتىمائىي ئىسلاھاتىنى كېچىكتۈرۈپ ئېلىپ بېرىش، شارائىت پېشىپ يېتىلگەندە جياڭ جىيىشنىڭ پىكرىگە ھۆرمەت قىلىش ۋە تەيۋەندىكى ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرىنىڭ مەسلىھەتىنى ئېلىش؛ تۆتىنچى، گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيە ئىككى پارتىيىنىڭ يېڭىۋاشتىن ھەمكارلىشىشنى نەزەردە تۇتۇپ، بىر -

يىلى يازدىن كېيىن، جياڭ جېيىشى ئاندىن جياڭ جىڭگو-نىڭ ھەمراھلىقىدا ساۋجۇرېننى مەھكىمىسىدە قوبۇل قىلىپ ئىنتايىن مەخپىي ھالدا ئۇنىڭ بىلەن سۆزلەشتى. پۈتكۈل سۆھبەتكە باشتىن - ئاخىر شۇ ئۈچ كىشىلا قاتناشتى. بىر نەچچە قېتىملىق مۇزاكىرە ئارقىلىق ئۇلار ئالتە تۈرلۈك شەرتتە بىرلىككە كېلىشتى. ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق: (1) جياڭ جېيىشى قول ئاستىدىكى قەدىمىيلىرى بىلەن چوڭ قۇرۇقلۇقتا قايتىپ، جېيىڭ ئۆلكىسىدىن باشقا بىر جايدا ئولتۇراقلىشىش، گومىنداڭنىڭ زۇڭسەيلىكىنى داۋاملىق ئۆتەش. لۇشەن (4) رايونىنى جياڭ جېيىشىنىڭ تۇرار جايى ۋە ئىش قىلىش؛ (2) جياڭ جىڭگو تەيۋەن ئۆلكىسىنىڭ باشلىقى بولۇش، دىپلوماتىيە ۋە ھەربىي ئىشلارنى ئۆتكۈزۈپ بەرگەندىن باشقا، قالغان ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى تەيۋەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تولۇق ھوقۇقلۇق ھالدا بىر تەرەپ قىلىش. بېيجىڭ يېزا ئىگىلىكى جەھەتتە دېھقانلارنىڭ يېرى بولۇشنى يولغا قويۇش، مۇددىتى 20 يىل بولۇش، قەرەلى توشقاندا ئايرىم كېڭەش ئېلىپ بېرىش؛ (3) تەيۋەن ئامېرىكىنىڭ ھەرقانداق ھەربىي - ئىقتىسادىي يار-دىمىنى قايتا قوبۇل قىلماسلىق، مالىيەدە قىيىنچىلىق كۆرۈل-سە بېيجىڭ ئامېرىكا ياردەم قىلغان نىسبەت بويىچە تولۇق-لاپ بېرىش؛ (4) تەيۋەننىڭ دېڭىز - ھاۋا ئارمىيىلىرىنى بېيجىڭنىڭ كونتروللۇقىغا تاپشۇرۇش، قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى تۆت دىۋىزىيىگە ئايرىلىپ، بىر دىۋىزىيە شيامن بىلەن جىنمىن رايونىدا تۇرۇش، ئۈچ دىۋىزىيە تەيۋەندە تۇرۇش؛ (5) شيامن بىلەن جىنمىننى بىرلەشتۈرۈپ ئىككىنچى شەھەر قىلىپ، بېيجىڭ بىلەن تەيۋەن ئوتتۇرىسىدىكى مۆتىدىل ئالاقىلىشىش رايونى قىلىش، بۇنىڭ شەھەر باشلىقىنى شۇ يەردە تۇرۇشلۇق قىسمىنىڭ دىۋىزىيە قوماندانى ئۈستىگە ئېلىش، بۇ قومانداننى بېيجىڭنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالغاندىن كېيىن تەيۋەن تەيىنلەش، ئۇنىڭ سالاھىيىتى قۇرۇقلۇق ئار-مىيە گېنېرال لېيىتانت (جۇڭجياڭ) بولۇپ، سىياسىي جە-ھەتتە بېيجىڭ قوبۇل قىلالايدىغان ئىزاپىتى بولۇش؛ (6) تەيۋەننىڭ ھازىرقى مۈلكى ھەربىي ئىمەللەرلىرىنىڭ مەنسەپ دەرىجىسى ۋە مۇئامىلىسىدە ئۆزگىرىش قىلماسلىق، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، تۆۋەن-لەتمەسلىك توغرىسىدا ۋەدە بېرىش.

ساۋ جۇرېن جياڭ ئاتا - بالا بىلەن رېيۇتەندە (5) يۈ-قىرىقى ئالتە تۈرلۈك شەرتنى مۇقىملاشتۇرغاندىن كېيىن شۇ زامان شياڭگاڭغا قايتىپ، سۆھبەت ئەھۋالى ۋە ئالتە تۈرلۈك شەرتنى كومپارتىيىگە دوكلات قىلدى. بۇ ئىشلار سەرەمجانلاشتۇرۇلۇۋاتقاندا، 1966 - يىلى چوڭ قۇرۇقلۇقتا

ۋېيخەن ئوتتۇرىغا چىقىپ سۇڭ يىشەن بىلەن سۆھبەتلەش-تى. ئۇلار گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيىنىڭ 3 - قېتىملىق ھەمكارلىقى، ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىكى بەزى كونكرېت مەسىلىلەر ئۈستىدە كېڭەشتى. سۇڭ يىشەن ش-ياڭگاڭغا قايتقاندىن كېيىن، جياڭ جېيىشى ئۇنى تەيۋەنگە چاقىرىتىپ يۈز تۇرانە دوكلات قىلدۇرماستىن بەلكى ئالدىن يازما دوكلات يوللاشنى بۇيرۇدى. سۇڭ يىشەننىڭ دوكلاتىدا كومپارتىيە ۋە چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى كۆپرەك تەرىپلىنىپ كەتكەچكە، جياڭ جېيىشىنىڭ خۇيى تۇتۇپ قېلىپ، سۇڭ يىشەننى قىزىللىشىپ كېتىپتۇ دەپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇشۇ ۋاقىتتا چوڭ قۇرۇقلۇقتا «ئوڭچىللىققا قارشى تۇرۇش» كۈرىشى باشلىنىپ كەتكەچكە جياڭ جېيىشى گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيىنىڭ سۆھبەتلى-شىش پەيتى تېخى يېتىلمەپتۇ دەپ قالدى بولغاى، گومىن-داڭ بىلەن كومپارتىيىنىڭ باردى - كەلدىسى شۇنىڭ بىلەن توختاپ قالدى.

ساۋ جۇرېننىڭ سالاھىيىتى «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» تۈپەيلىدىن سۇغا چىلاشتى

1956 - يىلى ئىيۇلدا، جاڭ شىڭاۋ كومپارتىيىنىڭ تاپ-شۇرۇقى بىلەن بېيجىڭدىن شياڭگاڭغا گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيىنىڭ تىنچلىق سۆھبىتى ئۈچۈن سالاھىيىتىگە ماڭ-غاندا، يەنە بىر سىرلىق ئىزاپىمۇ ئوخشاش ۋەزىپە بىلەن شياڭگاڭدىن بېيجىڭغا كەلدى. بۇ سىرلىق زات ساۋ جۇرېن ئىدى.

ساۋ جۇرېن ئىلىم ئەھلى بولسىمۇ، لېكىن گومىنداڭ ۋە كومپارتىيىنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكىلەر بىلەن چوڭقۇر دوستلۇق ئورناتقاندى. 3 - ئۆكتەبىر، ماۋ زېدۇڭ جۇڭگودە-خەيدە ساۋ جۇرېننى قوبۇل قىلدى. گومىنداڭ بىلەن كوم-پارتىيىنىڭ ھەمكارلىقى ۋە جياڭ جېيىشى توغرىسىدا گەپ بو-لۇۋاتقاندا، ماۋ زېدۇڭ جياڭ جېيىشىنىڭ بەزى تارىخى دەۋر-لەردە ئوينىغان رولىنى مۇئەييەنلەشتۈردى. ھەمدە جياڭ جېيىشى بىلەن يەنە بىر قېتىم كۆرۈشۈش ئوينىنىڭ بارلىقىنى بىلدۈردى. ساۋ جۇرېن شياڭگاڭغا قايتقاندىن كېيىن، دەرھال ئۆزىنىڭ چوڭ قۇرۇقلۇقتا كومپارتىيە رەھبەرلىرى بىلەن ئۇچراشقانلىق ئەھۋالىنى تەيۋەن تەرەپكە تەپسىلىي يەتكۈزدى. بىراق، تەيۋەن تەرەپ گومىنداڭ بىلەن كومپار-تىيىنىڭ يەنە سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئىشىغا قارىتا، ساۋ جۇ-رىننى بولدى قىل دېمىدى كونكرېت پوزىتسىيە بىلدۈرمەي، شۇپىتى نەچچە يىل كەينىگە سۈرۈۋەتتى. تاكى 1965 -

رى چوڭقۇر تەسىرىنى قالدۇرۇپ كەتتى. كومپارتىيىنىڭ كۆپ قېتىملىق تەۋسىيە ۋە تەكلىپى بىلەن شۇنداقلا تەيۋەننىڭ ئىستىقبالىنى كۆزدە تۇتقان جياڭ جىيىنى بىر يىلدىن ئارتۇق مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش ئار- قىلىق يەنە كومپارتىيە بىلەن سۆھبەتلىشىپ بېقىش نىيىتى- گە كەلدى. 1975 - يىلى چاغان مەزگىلىدە، جياڭ جىيىنى بۇ ۋەزىپىنى ياپونغا قارشى ئۇرۇشتىن بۇرۇن گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيىنىڭ مەخپىي سۆھبىتىگە رىياسەتچىلىك قىلغان گومىنداڭ پېشۋاسى چىن لىفۇ ⑥ غا تاپشۇردى. چىن لىفۇ ۋەزىپىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، «زۇڭتۇڭ مەھكىمىسىنىڭ مەسلىھەتچىسى» دېگەن ئاتاق بىلەن ماۋ زېدۇڭنى تەيۋەننى زىيارەت قىلىشقا تەكلىپ قىلىش توغرىدا سىدىكى ئۇچۇرنى مەخپىي يوللار ئارقىلىق پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىغا يەتكۈزدى. جياڭ جىيىنى ئۆزىنىڭ ئۆمرى- نىڭ ئاز قالغانلىقىنى سەزدىمۇ، ياكى بولمىسا چىن لىفۇ بىلەن قەت بولۇپ كەتكەنمۇ كومپارتىيە بۇ ئىشقا ئىنكاس قايتۇر- ماي تۇرۇپلا چىن لىفۇ «ئەگەر مەن ماۋ زېدۇڭ بولغان بولسام» دېگەن تېمىدا ماقالە يېزىپ، شياڭگاڭدىكى كېزىت- لەردە ئاشكارا ئېلان قىلدۇردى. ئۇ ماقالىسىدە، ماۋ زېدۇڭ ياكى جۇ ئېنلەينىڭ تەيۋەنگە زىيارەتكە كېلىپ، جياڭ جىيىنى بىلەن سۆھبەتلىشىش يولىنى ئېچىش ئارقىلىق دۆلەت ۋە خەلققە بەخت ئېلىپ كېلىشنى چىن كۆڭلىدىن قارشى ئالدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ۋەھالەنكى، گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيىنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرى گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيىنىڭ قايتىدىن سۆھبەت باشلاپ ھەمكارلىق ئورنىتىش ۋەزىيىتىنىڭ ئىشقا ئېشىشىنى كۆرۈشكە ئۈلگۈرە- لمىدى. ئۇزاق ئۆتمەي 1975 - يىلى 5 - ئايرىلدا جياڭ جىيىنى ئۆلدى. ئىككىنچى يىلى 9 - سېنتەبىردە ماۋ زېدۇڭ- مۇ بۇ دۇنيا بىلەن خوشلاشتى. شۇنىڭ بىلەن، تارىختا بىر ئەپسۇسلۇق قېلىپ قالدى.

⑥ «ۋېنسۋېي 文萃» گېزىتىنىڭ 2004 - يىلى 1 - يانۋار سانىدىن تۇرغۇن تالىپ تەرجىمىسى

ئىزاھلار (تەرجىماندىن):

① جياڭ شىجاۋ (1882 - 1973) خۇنەن چاڭشا- دىن. ياپونغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە 1 - 2 - 3 - نۆۋەت- لىك مىللىي كېڭەش ئەزاسى بولغان. 1949 - يىلى ئايرىل- دا گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيىنىڭ تىنچلىق سۆھبىتىگە قات- ناشقان. سۆھبەتتىن كېيىن نەنجىڭغا قايتماي بېيجىڭدا قېلىپ قالغان. ئازادلىقتىن كېيىن، مەمۇرىي كېڭەش قانۇن- دىن.

مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىي يۈز بەردى. جياڭ جىيىنى گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيىنىڭ قايتا سۆھبەت ئېلىپ بارالاشىغا قارىتا شۈبھىلىنىپ قېلىپ نىيىتىدىن ياندى، شۇنىڭ بىلەن گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيىنىڭ قايتا سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئىشى يەنە سۇغا چىلاشتى.

ئەلچى بىۋاقىت ئالەمدىن ئۆتۈپ، تىنچلىق سۆھبىتى ئارماندا قالدى

20 - ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىنىڭ دەسلەپىدە، چوڭ قۇرۇقلۇق جۇڭگو ۋەكىلى سۈپىتىدە تەيۋەننىڭ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىدىكى ئورنىغا ئولتۇردى. جۇڭگو بىلەن ئامېرىكا شاڭخەيدە «بىرلەشمە ئاخبارات» ئېلان قىلدى. جۇڭگو بىلەن ياپونىيىنىڭ مۇناسىۋىتىمۇ ياخشىلاندى. بۇ زور ۋەقەلەر تەيۋەننىڭ كۈرسىنى پەسلىتىۋەتتى. ۋەزىيەت كومپارتىيىگە ئىنتايىن پايدىلىق بولۇۋاتقاچقا، ماۋ زېدۇڭ بىلەن جۇ ئېنلەي تەيۋەن مەسلىسىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىشنى يەنە كۈن تەرتىپىگە كىرگۈزدى. مۇنداق چاغدا، گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيە ئارىلىقىدا سۆھبەتنى قايتا باشلاشتا، ئىككىلا تەرەپ بىلەن گەپلەشەلەيدىغان ئار- دى چى لازىم بولۇپ قالدى. ساۋ جۇرېن 1972 - يىلى 2 - ئىيۇلدا رايون كېسلى بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن بولغاچقا، بۇ ئىشنى قىلىدىغانغا دەماللىققا ئادەم چىقماي قالدى. بۇ چاغدا يېشى 90 دىن ھالقىغان جياڭ شىجاۋ يەنە ئارىغا چۈشۈپ تىنچلىق ئەلچىلىكىنى ئۈستىگە ئالدى.

ئەتراپلىق ئورۇنلاشتۇرۇشلاردىن كېيىن، 1973 - يىلى 25 - مايدا، جياڭ شىجاۋ مەخسۇس ئايروپىلان بىلەن بېيجىڭدىن شياڭگاڭغا باردى. جياڭ شىجاۋ شياڭگاڭغا بېرىپ، بىر ئاي بولسا بولماي پائالىيەت مىقدارى زىيادە كۆپ بولۇپ كېتىپ، ھاياجانلىنىش ھەم شياڭگاڭنىڭ ھاۋا- سى خىل كەلمەسلىك تۈپەيلى، ياشىنىپ قالغان بۇزات ئى- يۇنىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالدى. جياڭ شى- جاۋنىڭ كېسلىنىڭ ئېغىرلىقىدىن خەۋەر تاپقان جۇ ئېنلەي دەرھال شياڭگاڭغا داۋالاش ئەترىتى ئەۋەتتى. ھەمدە بارلىق ئاماللار بىلەن جياڭ شىجاۋنىڭ كېسەللىك ئەھۋالىنى تۇراق- لاشتۇرۇپ، بېيجىڭغا قايتۇرۇپ كېلىپ داۋالاشنى توغرىسىدا كۆرسەتمە بەردى. بىراق داۋالاش ئەترىتى ئوپۇر - توپۇر شياڭگاڭغا يېتىپ كەلگەندە، 1 - ئىيۇل جياڭ شىجاۋ بۇ دۇنيا بىلەن ۋىدالاشتى. جياڭ شىجاۋ مىللىي بۇرچىنى ئادا قىلىش يولىدا ئەلچىلىك ۋەزىپىسىنى تاماملاپ بولالماي ئا- لەمدىن ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ شياڭگاڭدىكى پائالىيەتلى- دىن.

يىنىڭ ئاساسلىق رەھبىرى بولغان چۈچۈ بىلەن ئۆلتۈر-گەن. 1947 - يىلىدىن كېيىن، «كومپارتىيىنى تازىلاش شتابى» نىڭ مۇئاۋىن قوماندانى قوشۇمچە 14 - بىگىتۈەن-نىڭ قوماندانى بولغان. دادۇخى ئۇرۇشىدا ئەسەرگە چۈشۈپ، بېيجىڭدىكى گۇگۇدېلىن ئۇرۇش جىنايەتچىلىرىنى باشقۇرۇش ئورنىدا قاماقتا ئىدى.

④ لۈشەن - جياڭشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 25 كىلومېتىر كەڭلىكى 10 كىلومېتىر كېلىدۇ. شىمالى تەرىپىدە چاڭجياڭ دەرياسى، جەنۇبىدا پۇياڭ كۆلى بار تارىخى شەھەر. ئۆتكەن ئەسرنىڭ 30 - 40 - يىللىرى جياڭ جىيىشى ئۇ يەرگە داچا سالدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ يازلىق پايتەختى قىلغان.

⑤ رىيۋەن كۆلى - تەيۋەننىڭ مەركىزىي قىسمىغا جايلاشقان، كۆلى 7.7 كۋادرات كىلومېتىر. كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا كىچىك ئاراللار بار مەنزىرىسى ئىنتايىن گۈزەل.

⑥ چىن لىفۇ - جىجياڭ ئۆلكىسىنىڭ ۋۇشىن دېگەن يېرىدىن. گومىنداڭ پېشۋالىرىنىڭ بىرى، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ مائارىپ مىنىستىرى، گومىنداڭنىڭ تەشكىلات بۆلۈمى باش كاتىپ قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1949 - يىلى دېكابرىدا تەيۋەنگە كەتكەن. 1950 - يىلى ئاۋغۇستتا ئائىلىسىدىكىلەرنى قايتىپ كېلىپ، «جۇڭگو مەدەنىيەت ئار-قىلىق دۆلەتى بىرلىككە كەلتۈرۈش جەمئىيىتى» قۇرۇپ، ئىككى قىرغاق ئوتتۇرىسىدا ئالاقە ئورناتقان.

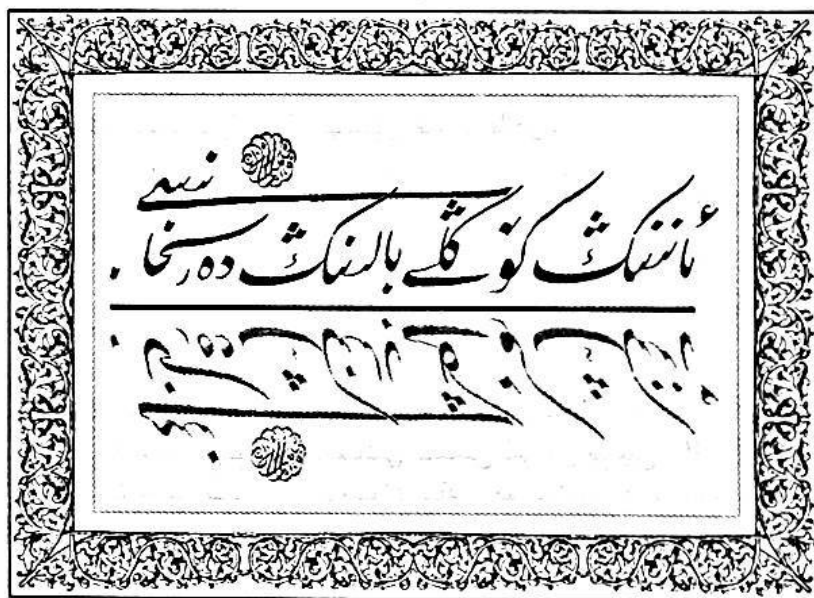
تەھرىرلىگۈچى: مەرۇپ مەمتىمىن

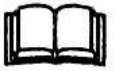
چىلىق كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، مەركىزىي تارىخ تەتقىقات ئورنىنىڭ باشلىقى بولغان.

② فېڭخۇا - شىكو - فېڭخۇا جىجياڭ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى دېڭىز بويىغا جايلاشقان. شىكو - فېڭخۇانىڭ غەربىي شىمالدىن 15 كىلومېتىر كېلىدۇ. داڭلىق مەنزىرىگاھ، فېڭخۇا بىلەن شىكودا جياڭ جىيىشىنىڭ ئاتىسى ۋە ئانىسىنىڭ قەبرىگاھى بار. 1925 - يىلى جياڭ جىيىشى شىكودا 500 كۋادرات مېتىرلىق ئىككى قەۋەتلىك جاي سالا-دۇرغان. 1938 - يىلى ياپونىيە ھەربىي ئايروپىلانلىرى ئۇ يەرنى بومباردىمان قىلغان. 1968 - يىلى مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىدا قىزىل قوغدىغۇچىلارمۇ ئۇ يەرنىڭ بىر قىسمىنى پارىتلىتىۋەتكەن. 1987 - يىلى جۇڭگو ھۆكۈمىتى مەخسۇس مەبلەغ ئاجرىتىپ ئەسلى ھالىتىگە كەلتۈرگەن. جياڭ جىيىشى كۆز يۇمۇشتىن بۇرۇن قالدۇرغان ۋەسىيىتىدە: كۈنلەرنىڭ بىرىدە چوڭ قۇرۇقلۇقنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، جەستىمنى يۇرتۇمغا ئاپىرىپ، سۇن جۇڭشەن ئە-پەندىنىڭ يېنىغا قويۇڭلار. دېگەن. جياڭ جىيىشى ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ جەستىگە چىرىشتىن ساقلاش تەدبىرى قوللىنىپ، تەيۋەننىڭ تاۋ يۈەن ناھىيىسىدىكى زىخۇ سارىيى-نىڭ ئىچىدە قارا مەرمەر ساندۇققا سېلىپ ساقلانغان.

③ سۇڭ يىشەن - شۇ چاغدىكى قانۇن پالاتاسىنىڭ ئەزاسى. مەركىزىي ئاۋام رايى ئاپپاراتىنىڭ ۋەكىلى ھەم ماۋ زېدۇڭنىڭ خۇنەنلىك يۇرتىدىشى بولۇپ ئەينى چاغدا شياڭ-كاڭدا تۇرغان. سۇڭ يىشەننىڭ ئىسمى سۇڭ شىلىيەن جياڭ جىيىشىنىڭ يېقىنى بولۇپ، ئەينى چاغدىكى كومپارت-ە

ھۆسنخەتنى
ئابلىمىت ئوسمان
يازغان

«ئاسما ئوكۇل دوختۇرخانىسى» دىن تۇغۇلغان ئويلار

ھۈسەين ئاۋۇت

ئىشلەتمەي داۋالاپ ساقايتقىلى، جىددىي ئاغرىقلارنى خەۋىپتىن قۇتۇلدۇرغىلى بولمايدۇ. بولۇپمۇ ئېغىر دەرىجىدە سۈسزىلانغان، قانسىراپ كەتكەن كېسەللەرنى، ھوشسىز «شۈك» كېسەللەرنى، ئوپىراتسىيە قىلىنغان كېسەللەرنى، تاماق يېمەيدىغان، يېيەلمەيدىغان كېسەللەرنى، ئېغىر دەرد-جىددە يوقۇملانغان، زەھەرلەنگەن، بەدەن ئەزالىرى زەھىپ-لەشكەن كېسەللەرنى، مەلۇم خىل دورىنى ئاسما ئوكۇل ئار-قىلىق بەدەنگە كىرگۈزۈش زۆرۈر بولغان كېسەللەرنى ئاسما ئوكۇلسىز داۋالاش، جىددىي قۇتقۇزۇش، سالامەتلىكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا مەلۇم مەنبەدىن ئېيتقاندا دوختۇرخانى دوختۇر قىلغان، نۇرغۇن ئاغرىقلارنى ئاغرىق ئازابىدىن، ئۆلۈم گىردابىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالغىنى ئاسما ئوكۇل دېسەك ئارتۇق كەتمەيدۇ.

بىراق، ئاسما ئوكۇل ھەممە كېسەلگە شىپالىق دورا ئەمەس، ئېغىر - يەڭگىل كېسەللەرنىڭ ھەممىسىنى داۋالاپ ساقايتىشقا قادىر ئەمەس. بەلكى ئاسما ئوكۇل ئەكس تەسىرىدىن، ناچار رېئاكسىيىدىن خالىي ئەمەس، يەڭگىل بولغاندا تېرە، مۇسكۇللارنى زەخمىلەندۈرىدۇ، قان تومۇرلاردا ياللۇغلىنىش پەيدا قىلىدۇ. قىزىش، توڭۇپ تىترەش، باش قېيىش، باش ئاغرىش، ھۆ قىلىش، قۇسۇش، ماغدۇرسىزلىنىش، تېرىگە تاشما چىقىش، يۈرەك ھەرىكىتى تېزلىشىش، نەپەس قىيىنلىشىش قاتارلىق ئالامەتلەرنى پەيدا قىلىدۇ. ئېغىرراق بولغاندا پۈتۈن بەدەن خاراكتېرلىك رېئاكسىيە كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. يۈرەك، ئۆپكە، بۆرەك قاتارلىق ئەزالارنى زەھىپلەشتۈرۈپ، قان بېسىمىنى تۆۋەنلىتىپ «شۈك» پەيدا قىلىدۇ. ئەگەر جىددىي قۇتقۇزۇش تەدبىرلىرى قوللىنىلمىسا كېسەلنىڭ ھاياتى خەۋىپكە ئۇچرايدۇ. بەزىدە جىددىي قۇتقۇزۇش زۇشمۇ كار قىلماي كېسەل ۋاقىتسىز ئاسما ئوكۇلنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىدۇ.

كېسەللىك - ئىچكى، تاشقى سەۋەب، ئىرسىيەت ئامىلى، روھىي ئامىل قاتارلىق كۆپ خىل سەۋەبلەردىن بولغان پۈتۈن بەدەن خاراكتېرلىك ياكى بەدەننىڭ مەلۇم ئەزالىرىدا، مەسىلەن، يۈرەك، ئۆپكە، مېڭە، جىگەر، ئاشقازان، ئۈچەي، بۆرەك قاتارلىق ئەزالىرىدا بولىدىغان پاتولوگىيىلىك ئۆزگىرىشنىڭ ئادەم بەدىنىدىكى ئىنكاسى بولۇپ، كېسەل

شەھەر، يېزىلاردا تەسىس قىلىنغان دوختۇرخانا، داۋالاش ئورۇنلىرىنىڭ نامىنىڭ «XXX» خەلق دوختۇرخانىسى، «XXX 1 - دوختۇرخانا»، «XXX 2 - دوختۇرخانا»، «ئىشچىلار دوختۇرخانىسى»، «يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر دوختۇرخانىسى»، «مېھىر - شەپقەت ئامبولاتورىيىسى»... دېگەنگە ئوخشاش ناملىرىنىڭ بارلىقى ھەممە ئادەمگە مەلۇم. بىراق، «XXX ئاسما ئوكۇل دوختۇرخانىسى»، «XXX ئاسما ئوكۇل ئامبولاتورىيىسى» دېگەن نامى بار دوختۇرخانا، داۋالاش ئورۇنلىرىنىڭ بارلىقىنى بىلىدىغانلار ئانچە كۆپ ئەمەس. بىراق جەمئىيەتتە پۇل ئېتىقادچىلىقنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ مال ساتقۇچىلار ساختا مالنى ئېسىل مال دەپ، قاسسايلار ئۆچكە گۆشنى قوي گۆشى دەپ سېتىۋاتقان، ئېلان ساختىلىقى بارغانسېرى ئەدەپ كېتىۋاتقان بۇ-گۈنكى كۈندە بەزى جايلاردا، چەت، يىراق، نامرات رايونلاردا ۋېبىسكىسز «ئاسما ئوكۇل دوختۇرخانىسى»، «ئاسما ئوكۇل ئامبولاتورىيىسى» نىڭ بارلىقىدىن گۇمانلىنىش ھاجەت ئەمەس. بەلكى بۇنداق دوختۇرخانا، داۋالاش ئورۇنلىرىنىڭ يىللىرى كۆپىيىشى دۆلەتكە، خەلق ئاممىسىنىڭ سالامەتلىكى ۋە ھاياتىغا، جانىجان ئىقتىسادىي مەنپەئىتىگە ئاپەت خاراكتېرلىك زىيانلارنى يەتكۈزۈۋەتكەن. بۇ مەسىلە ئۆزىگە ۋەتەن جايلار ۋە تارماقلار، ھەر دەرىجىلىك سەھىيە، مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورۇنلىرى، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ ھەم باشقىلارنىڭ سالامەتلىكى ۋە ھاياتىغا كۆڭۈل بۆلىدىغان ھەربىر ئادەم ئويلىنىشقا، مۇزاكىرە، مۇھاكىمە قىلىشقا، ئۈنۈملۈك تەدبىر قوللىنىپ ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بىر مۇھىم سەھىيە مەسىلىسى، ساغلاملىق مەسىلىسى، ئىقتىسادىي، ئەخلاقىي، ئىنسانىي مەسىلە بولۇپ تۇرماقتا.

ھەممىگە مەلۇم، ئاسما ئوكۇل - دوختۇرخانلار داۋالاش ئېلىپ بارغاندا، ئېغىر، جىددىي، خەۋىپلىك ئاغرىقلارنى جىددىي قۇتقۇزغاندا جىددىي ئېھتىياجلىق دورا - ئوكۇللارنى سۈيۈقلۈققا ئارىلاشتۇرۇپ، ئادەمنىڭ ۋېنا تومۇرى ئارقىلىق بەدەنگە كىرگۈزۈپ داۋالايدىغان دورا ئوكۇللارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ كىلىنىكىدا سۈيۈقلۈك بىرىپ داۋالاش ئۇسۇلى دېيىلىدۇ.

غەرىپچە داۋالاشتا نۇرغۇن كېسەللىكلەرنى ئاسما ئوكۇل

ئەپسۇسلىنارلىقى، يەنە بىر قىسىم دوختۇرلار ئاسسا ئوكۇل سېلىپ داۋالاشنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى، زۆرۈردە- يىتتى بولمىغان ئادەتتىكى زۇكام، باش ئاغرىقى، چىش ئاغرى- قى، كۆز ئاغرىقى، پۇت ئاغرىقى، نېرۋا ئاجىزلىقى، بېشى قايغان، كۆزى تالغان، ئۇيقۇسى قاقچان، زەردىسى قايىن- خان، دۈمبىسى قىچىشقان كېسەللەرنىڭ ھەممىسىنى ئاسسا ئوكۇل سېلىپ داۋالاشقا يۈزلەنگەن. دوختۇرخانا، داۋالاش ئورۇنلىرى، دوختۇرلار كېسەلگە ئاسسا ئوكۇلنى قانچە كۆپ بەرسە، ئاسمىنى قانچە كۆپ گۈرۈپپىغا بۆلۈپ بەرسە، قىممەت باھالىق دورىلارنى قانچە كۆپ ئىشلەتسە شۇنچە كۆپ پايدىغا ئېرىشكەن. دوختۇرلارنىڭ نەزىرىدە ئاسسا ئوكۇل بىئەينى «تىللا تۆكۈلىدىغان دەرەخ» كە ئايلىغان.

تېخىمۇ ئەپسۇسلانارلىقى، ئاز بولمىغان كېسەللەر ھەتتا ئۆزىنى «زىيالى»، «ئىشچى»، «كادىر»، «بىلىملىك» ھېسابلايدىغان كىشىلەرمۇ ئازراقلا بىر يېرى ئاغرىپ قالسا ياكى ھېرىپ - چارچاپ قالسا دوختۇرخانا، داۋالاش ئورۇنلىرىغا بېرىپ دوختۇردىن ئاسما ئوكۇل بېرىشنى تەلەپ قىلىش ئادەتكە ئايلانغان. كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە ئاسما ئوكۇل ئېغىر - يەڭگىل كېسەلنىڭ ھەممىسىنى داۋالاپ ساقايتىدىغان «شپالىق» دورىغا ئايلانغان. بىمارلار دوختۇرخانىغا كېلىپ ئاسما ئوكۇل بېرىشنى تەلەپ قىلسا، دوختۇرخانا كېسەلنىڭ كېسەللىك ئەھۋالىنىڭ ئاسما ئوكۇل بېرىشكە تېگىشلىك ياكى تېگىشلىك ئەمەسلىكىدىن قەتئىي نەزەر ئۇلارنى نارازى قىلىپ قويماستىن، ئەڭ مۇھىمى ئاسما ئوكۇلدىن كېلىدىغان پۇل، پايدا، مەنپەئەتتىن قورۇق قالماسلىق ئۈچۈن شۇ ھامان كېسەلگە ئاسما ئوكۇل بېرىدە-
خان بولغان.

ئەپسۇس، دوختۇر كېسەلنىڭ كېسەللىك سەۋەبى، كېسەللىك ئەھۋالىنى نەزەردە تۇتماي داۋالانغىلى كەلگەن كېسەللەرنىڭ كۆپ قىسمىنى، بالنىستا يېتىپ داۋالانغان كېسەللەرنىڭ ھەممىسىنى ئاسما ئوكۇل سېلىپ داۋالايدىغان، كېسەل دوختۇردىن ئاسما ئوكۇل بېرىشنى تەلەپ قىلسا شۇ ھامان كېسەلگە ئاسما ئوكۇل بېرىدىغان دوختۇرلۇقنى، كېسەل ئۆزىنىڭ كېسەللىك ئەھۋالىغا قارىماي ئازراقلا بىر يېرى ئاغرىپ قالسا دوختۇردىن ئاسما ئوكۇل بېرىشنى تەلەپ قىلىدىغان، دوختۇر ئاسما ئوكۇل بەرمىسە دوختۇرخانا، نىدىن، دوختۇردىن نارازى بولىدىغان ھاماقەتلىكنى، نادانلىقنى دۇنيانىڭ باشقا يەرلىرىدىن ئۆزىدەپ تېپىش قىيىن بولسا كېرەك.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان چەت، يىراق، نامرات رايونلاردا ئاز بولمىغان دوختۇرخانا، داۋالاش ئورۇنلىرىنىڭ «ئاسما ئۆكۈل دوختۇرخانىسى» غا، دوختۇرخانىلارنىڭ «ئاسما

پەيدا بولۇشنىڭ سەۋەبلىرى، ھەم ئادەم ئاغرىيدىغان كېسەل-
لىكنىڭ تۈرى تۈمەن خىلغا يېتىدۇ.

كېسەللىك سەۋەبى، كېسەللىك دىئاگنوزى، كېسەللىك ئالامەتلىرى بىر - بىرىگە ئوخشاش بولمىغان شۇنچە كۆپ كېسەلنىڭ ھەممىسىنى ئاسسا ئوكۇل سېلىپ داۋالاپ ساقايىت-خاقچى بولۇش تولىمۇ بىمەنلىك، ئەخمىقانلىك، ھاماقەت-لىك ھېسابلىنىدۇ.

كىلىنكىلىق داۋالاشتا نۇرغۇن كېسەللىكلەرنى، بولۇپمۇ كۆپ خىل ئاستا خاراكتېرلىك كېسەللىكلەرنى، يەرلىك كېسەللىكلەرنى، كەسپىي كېسەللىكلەرنى، جىنسىي كېسەللىكلەرنى، روھىي كېسەللىكلەرنى ئاسسا ئوكۇل سالماي باشقا دورا - ئوكۇللارنى ئىشلىتىش، جۇڭگىيى تېبابىتى، ئۇيغۇر تېبابىتى بويىچە داۋالاش، يەرلىك ئۇسۇلدا داۋالاش، روھىي جەھەتتىن داۋالاش، فىزىكىلىق داۋالاش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، تامامەن داۋالاپ ساقايتقىلى، سالامەتلىكنى ئەسلىگە كەلتۈرگىلى بولىدۇ.

بىراق، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بەزى جايلاردا، چەت، يىراق، نامرات رايونلاردا بىر قىسىم دوختۇرخانا، داۋالاش ئورۇنلىرى، بەزى خۇسۇسىي دوختۇرخانا، خۇسۇسىي ئامبولاتورىيىلەر ئاسسا ئوكۇلنى ئاسان پۇل تېپىشنىڭ، ئاز ئەجر قىلىپ كۆپ پايدىغا ئېرىشىشنىڭ ياخشى يولى قىلىۋالغان. بىر قىسىم دوختۇرخانا پۇل، پايدا، مەنپەئەت قوغلىشىپ، دوختۇرخانا ئەخلاقى، داۋالاش قائىدىسى، داۋالاش پرىنسىپلىرىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، داۋالاش ئۈچۈن كەلگەن بىمارلارنى كېسەلنىڭ ئېغىر، يېنىك، جىددىي ياكى ئاستا خاراكتېرلىك بولۇشىدىن، ئاسسا ئوكۇل بىرىش زۆرۈرىيىتىنىڭ بار ياكى يوقلۇقىدىن قەتئىينەزەر «كېسەل» لا بولىدىكەن، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمىنى ئاسسا ئوكۇل بىلەن داۋالايدىغان بولغان، بالىنىستا يېتىپ داۋالانغان كېسەللەرگە ئاسسا ئوكۇل سېلىپ داۋالاش نىسبىتى 100% گە يەتكەن. بەزى خۇسۇسىي ئامبولاتورىيىلەرنىڭ ئامبولاتورىيە كېسەللەرگە ئاسسا ئوكۇل سېلىپ داۋالاش نىسبىتى 80% دىن ئېشىپ كەتكەن، مەيلى ئامبولاتورىيە كېسەللىرى ياكى بالىنىستا يېتىپ داۋالانغان كېسەللەر بولسۇن بىر - ئىككى گۇرۇپپا ئاسسا ئوكۇل سالىسا بولىدۇ. خان كېسەللەرگە 4 -، 5 گۇرۇپپا ئاسسا ئوكۇل سېلىش، بىر - ئىككى كۈن ئاسسا ئوكۇل سېلىپ داۋالاسا بولىدۇ. خان كېسەللەرگە 5 - 6 كۈن ئاسسا ئوكۇل سېلىش، بالىنىستا يېتىپ داۋالانغان كېسەللەرگە بالىنىستىن چىققۇچە ئاسسا ئوكۇل سېلىش، ئومۇمىي خىراجىتى بىلەن داۋالانغان كېسەللەرگە قىممەت باھالىق دورىلارنى ئىشلىتىپ ئاسسا سېلىش دائىملىق قائىدىگە ئايلانغان.

غۇچى، شائىرلارنىڭ مەتبۇئاتلاردا: «ئىنساپ قىل ئاق خالاند-لىق پەرىشتە» دەپ خىتاپ قىلغانلىقى، قىلىۋاتقانلىقى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

دوختۇرلۇق كەسىپچانلىقى، مەسئۇلىيەتچانلىقى ئىنتايىن كۈچلۈك خىزمەت، دوختۇرلارنىڭ بەرگەن بىر تال دورا-رىسى، بىر قېتىملىق ئاسما ئوكۇل ئاغرىقلارنىڭ سالامەتلىكى ۋە ھاياتىغا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ. جىددىي، ھالقى-لىق پەيتلەردە بىر قېتىملىق ئاسما ئوكۇل ئادەمنىڭ ھاياتىنى قۇتقۇزۇپ قالسا، بەزىدە بىر قېتىملىق ئاسما ئوكۇلنىڭ ئېغىر رېئاكسىيىسى ئادەمنىڭ جېنىغا زامىن بولىدۇ. شۇڭا كەسىپچانلىقى، مەسئۇلىيەتچانلىقى كۈچلۈك، ئەخلاق پەزىلەتلىرى ياخشى، ئىستىلى دۇرۇس، بارلىقىنى خەلق ئاممىسىنىڭ ساغلاملىق ئىشلىرى ئۈچۈن بېغىشلىغان دوختۇرلار كېسەل-نى ئەتراپلىق تەكشۈرۈپ، كۆڭۈل قويۇپ داۋالايدۇ. بىر تال دورا، بىر قېتىملىق ئاسما ئوكۇلنى كېسەلگە ھەرگىز ئورۇنسۇرۇپ بەرمەيدۇ، كۆپ بەرمەيدۇ، كېسەلنىڭ ئارزۇ-پى بويىچە ئاسما ئوكۇل بېرىدىغان ئىشنى تېخىمۇ قىلمايدۇ. مانا مۇشۇنداق دوختۇرلار ھەقىقىي دوختۇر، ئىسمى - جىسمىغا لايىق دوختۇر، خەلقنىڭ ياخشى دوختۇرى ھېسابلىنىدۇ.

ئاسما ئوكۇلنىڭ ھەممە كېسەلگە شىپالىق دورا ئەمەس. لىكىنى دوختۇرلارنىڭ ھەممىسى بىلىدۇ. بىلىپ تۇرۇپ بەزى دوختۇرلار نېمە ئۈچۈن ئاسما ئوكۇلنى ھەممە كېسەلگە شىپالىق دورا ئورنىدا ئىشلىتىدۇ؟ «كېسەل» لا بولىدۇ. كەن ھەممىسىنى ئاسما ئوكۇل بىلەن داۋالايدىغان «ئاسما ئوكۇل دوختۇرى» غا ئايلىنىپ قالىدۇ؟

نۆۋەتتە بىر قىسىم دوختۇرخانىلارنىڭ «ئاسما ئوكۇل دوختۇرخانىسى» غا، بەزى دوختۇرلارنىڭ «ئاسما ئوكۇل دوختۇرى» غا ئايلىنىپ قېلىشى كۆپ خىل ئامىللارنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، ئاساسلىقى جەمئىيەتتىكى پۇل ئېتىقادچىلىقى، ئەخلاق كرىزىسى، «پۇل تاپ» قارشىنىڭ سەھىيە ئورۇنلىرىغا كۆرسەتكەن تەسىرى، دوختۇرخانا، داۋالاش ئورۇنلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمگىلا ئەھمىيەت بېرىپ، ئىجتىمائىي ئۈنۈمگە سەل قارىغانلىقى، پۇل، پايدا، مەنپەئەتنى ھەممىدىن ئەلا بىلگەنلىكى، دوختۇرخانىلارنىڭ بۆلۈملەرگە، بۆلۈملەرنىڭ دوختۇرلارغا ئايلىق، يىللىق پۇل تېپىش (ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچ) ۋە زىيىسى چۈشۈرۈپ بەرگەنلىكى، بىر قىسىم دوختۇرلارنىڭ كەسپى سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەن، مەسئۇلىيەت، مەجبۇرىيەت ئېڭىنىڭ ئاجىز، ئەخلاق پەزىلىتىنىڭ ناچار، پۇل، پايدا، مەنپەئەت قارشىنىڭ كۈچلۈكلۈكى، ئاۋام پۇقرانىڭ نادانلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئېغىر ئاقىۋەت.

ئوكۇل دوختۇرى» غا ئايلىنىپ قالغانلىقى، ھەمدە بۇ خىل دوختۇرلۇق پەيدا قىلغان، پەيدا قىلىۋاتقان ئاپەت خاراكى-تېرىلىك زىيان ھازىرغىچە جايلار ۋە تارماقلارنىڭ، كەسپى، مەمۇرىي باشقۇرغۇچى ئورۇنلارنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىمىغان، خەلقىمىز كېسەلنىڭ كېسەللىك سەۋەبى، كېسەللىك ئەھۋالىغا قارىماي قالايمىقان ئىشلەتكەن، ئورۇنسۇرۇش ئىشلەتكەن، ئىشلىتىۋاتقان ئاسما ئوكۇلنىڭ ئۆزىگە، ئۆزىنىڭ سالامەتلىكى ۋە ھاياتىغا، جانىغا ئىقتىسادىي مەنپەئەتتىكى يەتكۈزگەن، يەتكۈزۈۋاتقان ئاپەت خاراكىتېرىلىك زىيىنى تېخىچە ھېس قىلمىغان، تونۇپ يەتمىگەن بولسىمۇ، ئەمما دوختۇرلۇق تارىخىدا كەم كۆرۈلىدىغان، تېببىي داۋالاش قائىدىسى، داۋالاش پرىنسىپىغا ئېغىر دەرىجىدە خىلاپ بولغان بۇخىل دوختۇرلۇقنىڭ دۆلەتكە، خەلقكە يەتكۈزگەن، يەتكۈزۈۋاتقان زىيىنىنى ھەرگىز تۆۋەن مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ.

پۇلنى مەركەز قىلغان بۇ خىل دوختۇرلۇق ئالدى بىلەن دۆلەتنىڭ غايەت زور سەھىيە مەبلەغىنىڭ ئىسراپ بولۇشىنى، بىھۇدە ئېقىپ كېتىشىنى پەيدا قىلماقتا. كىشىلەرنىڭ سالامەتلىكى، ھاياتى، جانىغا ئىقتىسادىي مەنپەئەتنى ئورۇنسۇرۇش زىيانغا ئۇچراتماقتا. بىھۇدە، ئورۇنسۇرۇش قالايمىقان ئىشلىتىلگەن ئاسما ئوكۇل، كېسەللىك ئەھۋالىغا قارىماي قالايمىقان ئىشلەتكەن، ئىشلىتىۋاتقان مىكرۇبغا قارشى دورىلار، ھورمونلۇق دورىلار ئادەملەرنىڭ قېنى، تېنى، ھەربىر ئەزا، ھەربىر ھۈجەيرىسىنى ئاستا خاراكىتېرىلىك نابۇت قىلماقتا، بالىلارنىڭ ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشىگە ئېغىر تەسىر يەتكۈزمەكتە. ئاغرىقلارنى بىخەتەر، ئۈنۈملۈك، تېجەشلىك بىلەن داۋالاشنىڭ مەھرۇم قىلماقتا، كېسەل كۆرسىتىش قېيىن، داۋالاش قىيىن بولۇش مەسىلىسىنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرماقتا، يېزىلاردا يېڭىدىن يولغا قويۇلغان يېڭى تېببىي ھەمكارلىشىپ داۋالاش خىراجىتىنىڭ ئېشىپ كېتىشىنى پەيدا قىلماقتا. ئاغرىقلارنىڭ ئىقتىسادىي، روھىي بېسىمنى ئېغىرلاشتۇرماقتا. دورىلارنىڭ بولۇپ-مۇ مىكرۇبغا قارشى دورىلارنىڭ ئۈنۈمنى ناچارلاشتۇرماقتا. قالايمىقان سېلىنغان ئاسما ئوكۇل، ئاسما ئوكۇلنىڭ ئېغىر - يەڭگىل رېئاكسىيىلىرى ئادەملەرنىڭ سالامەتلىكى ۋە ھاياتىغا ئېغىر خەۋپ يەتكۈزمەكتە... دوختۇرلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئوبرازىمۇ ئېغىر داغ تەڭگۈزمەكتە.

تېخىمۇ ئەپسۇسلىنارلىقى، ئاسما ئوكۇلدىن كېلىدىغان پۇل، پايدا، مەنپەئەت بەزى دوختۇرلارنى ئەقىلدىن، ئادىمىيلىكتىن، ئىنسانىي خىسلەتتىن، ئەخلاقىي پەزىلەتتىن ياتلاشتۇرماقتا، غايە، ئېتىقادتىن، ئىنساپتىن يىراقلاشتۇرماقتا. بۈگۈنكى كۈندە ئاۋام پۇقرانىڭ ھەمىھەتلىرىدە، ياز-

دوختۇرلارنىڭ پۇل، پايدا، مەنپەئەت قوغلىشىپ كې-
سەللەرنىڭ كېسەللىك ئەھۋالىغا قارىماي قالايمىقان ئاسما
ئوكۇل سېلىشنى، قالايمىقان دورا ئىشلىتىشنى قاتتىق مەنئى
قىلىش كېرەك.

5. چەت، يىراق، نامرات رايونلاردا دوختۇر ئاز، دورا
كەمچىل بولۇش، دوختۇرخانا، داۋالاش ئورۇنلىرىنىڭ شار-
ئىتى ناچار بولۇش مەسىلىسىنى ئۈنۈملۈك ھەل قىلىش،
تۈرلۈك «ئۆلچەمگە يېتىش» پائالىيەتلىرىدە تەشەببۇسكارلىق
بىلەن يېتەكلەش، تىرىشىپ شارائىت ھازىرلاش، ئەمما يۈ-
قىرى سۈرئەت قوغلاشماستىن، شەكىللەندۈرۈش قىلماسلىق
كېرەك.

6. تېببىي خادىملارغا ئەخلاق تەربىيىسى، كەسپى ئىستىل
تەربىيىسى، قانۇن - تۈزۈم تەربىيىسىنى كۈچەيتىش لازىم.

7. ئاساسىي قاتلام دوختۇرخانا، داۋالاش ئورۇنلىرىدا
ئىشلەيدىغان دوختۇرلارنىڭ كەسپىي سەۋىيىسى، ساپاسى،
مەسئۇلىيەت، مەجبۇرىيەت ئېڭىنى كۈچەيتىش كېرەك.

8. دوختۇرخانا، داۋالاش ئورۇنلىرى، دوختۇرلارنىڭ
قانۇنلۇق ھوقۇق - مەنپەئەتىنى قوغداش لازىم.

دوختۇرخانا، داۋالاش ئورۇنلىرىغا قالايمىقان سېلىق
سالماستىن، قالايمىقان ھەق ئالماسلىق، تاپشۇرۇشقا تېگىش-
لىك تۈرلۈك «ھەق» لەرنى يۇقىرى بەلگىلەپ قويماستىن،
خادىملارنىڭ ئىش ھەققىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا تارقىتىلىشىغا
كاپالەتلىك قىلىش كېرەك.

9. دۆلەتنىڭ سەھىيە خىزمىتىگە ئائىت قانۇن، نىزام،
بەلگىلىمىلىرىنى ئىجرا قىلىش، نازارەت قىلىش سالىمىنى
ئاشۇرۇش لازىم.

10. تىرىشىپ ئاممىنىڭ پەن - مەدەنىيەت سەۋىيى-
سى، ساپاسىنى ئۆستۈرۈپ، نادانلىققا خاتىمە بېرىش كېرەك.
پۈتۈن جەمئىيەت سەھىيە خىزمىتىنى قوللايدىغان،
دوختۇرلار ئۆز مەسئۇلىيىتى، مەجبۇرىيىتىنى تىرىشىپ ئادا
قىلىدىغان، كەسپ ئەخلاقى، داۋالاش قائىدىسى، داۋالاش
پرىنسىپلىرىنى ئاڭلىق ھەم قاتتىق ئىجرا قىلىدىغان، ئاۋام
پۇقرا پەن، مەدەنىيەت سەۋىيىسى، ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ،
نادانلىققا خاتىمە بېرىدىغان بولسا، «ئاسما ئوكۇل دوختۇر-
خانىسى»، «ئاسما ئوكۇل ئامبولاتورىيە» لىرىنىڭ خىزمىتىنى
نورمال داۋالاش ئىزىغا سېلىپ، سەھىيە خىزمىتىنى
دەۋرنىڭ تەلپىگە، كىشىلەرنىڭ ئۈزلۈكسىز ئېھتىياجىغا ساق-
لىقنى ساقلاش ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلاشتۇرغىلى بولىدۇ.

ئاپتور: يېڭىسار ناھىيىلىك سەھىيە ئىدارىسىدە.

تەھرىرلىگۈچى: تۇرسۇنئاي ئابىلەت

نۆۋەتتە، شەھەر - يېزىلاردا، چەت، يىراق، نامرات
رايونلاردا بىر قىسىم دوختۇرخانا، داۋالاش ئورۇنلىرىنىڭ
«ئاسما ئوكۇل دوختۇرخانىسى»، «ئاسما ئوكۇل ئامبولاتورى-
يىسى» گە ئايلىنىپ قېلىشنى پەيدا قىلغان، قىلىۋاتقان ئامىللار
قانچە كۆپ، قانچە مۇرەككەپ بولسىمۇ، ئەمما جايلار ۋە تار-
ماقلار، ھەر دەرىجىلىك سەھىيە مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورۇن-
لىرى ئۈنۈملۈك تەدبىر قوللىنىپ، بۇخىل نامۇۋاپىق
داۋالاش ھەرىكەتلىرىگە خاتىمە بەرمىگەندە، بىر قىسىم دوخ-
تۇرخانا، داۋالاش ئورۇنلىرىنىڭ پايدا، مەنپەئەت قوغلىشىپ
ئاغرىقلارنىڭ كېسەللىك ئەھۋالىغا قارىماي قالايمىقان ئاسما
ئوكۇل سېلىشنى، قالايمىقان دورا ئىشلىتىشنى ئۈنۈملۈك
چەكلىمىگەندە ۋاقىتنىڭ ئۆزىرىشىغا ئەگىشىپ بۇ خىل دوخ-
تۇرلۇق دۆلەتكە، خەلق ئاممىسىنىڭ سالامەتلىكى ۋە ھاياتىغا،
جانىجان ئىقتىسادىي مەنپەئەتتىكى تېخىمۇ كۆپ، تېخىمۇ
ئېغىر زىيانلارنى يەتكۈزىدۇ. دۆلەتنىڭ تېخىمۇ كۆپ سەھىيە
مەبلەغى ئىسراپ بولىدۇ، بىھۇدە ئېقىپ كېتىدۇ. خەلق
ئاممىسىنىڭ سالامەتلىكى، ھاياتى، جانىجان ئىقتىسادىي
مەنپەئەتى تېخىمۇ كۆپ، تېخىمۇ ئېغىر زىيانغا ئۇچرايدۇ.
كېسەل كۆرسىتىش قىيىن، داۋالاش قىيىن، مەسئۇلىيەت بولۇش
مەسئۇلىيىتى ئۈنۈملۈك ھەل قىلغىلى بولمايدۇ...
دوختۇرلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئوبرازىمۇ ئېغىر نۇقتىدا
يېتىدۇ.

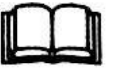
قانداق قىلغاندا «ئاسما ئوكۇل دوختۇرخانىسى»،
«ئاسما ئوكۇل ئامبولاتورىيە» لىرىنىڭ خىزمىتىنى نورمال،
تەرتىپلىك، ئۆلچەملىك، قانۇنلۇق داۋالاش ئىزىغا سالغىلى
بولىدۇ؟!

1. جايلار ۋە تارماقلار، ھەر دەرىجىلىك سەھىيە
مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورۇنلىرى، دوختۇرلار ئالدى بىلەن
بىمارلارنىڭ كېسەللىك ئەھۋالىغا قارىماي قالايمىقان ئاسما
ئوكۇل سېلىشنىڭ، قالايمىقان دورا ئىشلىتىشنىڭ دۆلەتكە،
خەلق ئاممىسىنىڭ سالامەتلىكى ۋە ھاياتىغا يەتكۈزگەن، يەت-
كۈزۈۋاتقان ئاپەت خاراكتېرلىك زىيىنىنى تونۇش كېرەك.

2. چەت، يىراق، نامرات رايونلاردا ئېغىر دەرىجىدە
سەھىيە راسخوتى يېتىشمەسلىك، شۇنداقلا سەھىيە راسخو-
تى بىھۇدە ئىسراپ بولۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش
كېرەك.

3. تۈزۈلمىدە يېڭىلىق يارىتىپ، ئاساسىي قاتلام دوخ-
تۇرخانا، داۋالاش ئورۇنلىرىنىڭ داۋالاش ھەرىكىتىنى تۈزۈم-
لەشتۈرۈش، ئۆلچەملەشتۈرۈش، قېلىپلاشتۇرۇش لازىم.

4. دوختۇرخانا، داۋالاش ئورۇنلىرى بۆلۈملەرگە، بۆ-
لۈملەر دوختۇرلارغا ئايلىق، يىللىق پۇل تېپىش (ئىقتىسادىي
كۆرسەتكۈچ) ۋەزىپىسى چۈشۈرۈپ بەرمەسلىك لازىم.

ئاق كۆڭۈللۈك، سەمىيلىك ۋە ساختىپەزلىك

نىجات يۈسۈپ ئوغۇزى

سە تۈتۈلۈپ كېتىدۇ. رەبەرلەر بار يەردە بىر خىل، يوق يەردە يەنە بىر خىل بولىدۇ، يۇقىرى دەرىجىلىك رەبەر-لەرنىڭ ئالدىدا بىرخىل، پۇقرانىڭ ئالدىدا باشقا بىرخىل بولىدۇ.

ساختىپەزلىرى سىز بىلەن كۆرۈشكەندە، قول ئېلىشىپ ئىللىق چىراي بىلەن سالاملىشىدۇ. لېكىن كەينىڭىزدىن سىزگە قانداق سۈيىقەستلەرنى ئىشلىتىدىغانلىقىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ. ئۇلار سەمىي قىياپەتتە سىز بىلەن پاراڭلاشىدۇ. ئۇلارنىڭ تىلى باشقا، ئۇلار ئەسلىدە سىزگە يالغان گەپ قىلىدۇ، دويىڭىزغا جىگدە سالىدۇ. ئادەملەرنىڭ ساخ-تىپەزلىكىنى بىر قاراپلا بىلىۋالغىلى بولمايدۇ، ئۇلار ھەمىشە ئۆزلىرىنى نىقابلىۋالىدۇ.

ھازىر خوشامەتچىلىك ئاممىغا كۆيۈنۈشنى بېسىپ چۈشتى، يالغان گەپ راست گەپكە قارىغاندا يېقىملىق ئاڭلى-نىدىغان بولدى. لى چاڭپىڭ ھەممەيلەنگە تونۇش، ئۇ راست گەپ قىلغانلىقى ئۈچۈنلا «خاتا» لاشتى. راست گەپ قىلغانلار ئەتىۋارلىنىدىغان بولسا ئۇ ئۆستۈرۈلۈشى، ھېچبول-مىغاندا ئۆزىنىڭ خىزمەت ئورنىدا قالدۇرۇلۇشى كېرەك ئىدى. ئۇ يالغان گەپ قىلمىغانلىقى ئۈچۈنلا خىزمىتىدىن، يۇرتىدىن ئايرىلىپ سەرگەردان بولۇپ يۈردى. «راست، ئاق كۆڭۈللەر بەختسىز بولىدۇ. ئاق نەرسىنى چاڭ - توزان ۋە ئىپلاسلىقلار ئوڭايلا بۇلغايدۇ، شۇڭا ئاق كۆڭۈللەرنىڭ قەلبى بىر دۇنيا - تارتقۇلۇقنىڭ خاتىرە دەپتىرى. بۇ دەپتەر-نىڭ بەتلىرى قان ۋە كۆز يېشى بىلەن بويالغان، بۇ بەتلەر-نى بەختسىزلەرلا ۋارقلاپ باقىدۇ»، «دۇنيا مانا مۇشۇنداق، بىرلىرى ھاياتنىڭ مېغىزىنى چاقىدۇ، بىرلىرى زۇلۇم، جەبرى - جاپاسىنى تارتىدۇ. بەلكىم ھاياتنىڭ قىزىقىمۇ، لەززىتىمۇ مۇشۇ راھەت - پاراغەت بىلەن جەبىر - جاپادا بولسا كېرەك» - «ئانا يۇرت» تىن ھازىر «پايدا» - مەنپەئەت پىرىنسىپى» ھەممىدىن مۇھىم بولغان دەۋر بولۇپ قالدى. سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار پايدىنى بىرىنچى ئورۇنغا قويىدۇ، ھەم بۇنىڭ ئۈچۈن جان تىكىپ ئېلىش-دۇ. بۇ ئىش بىلەن شۇغۇللانمايدىغانلار بۇ خىل ئىجتىمائىي كەيپىياتنىڭ ئاسارىتىدە پايدا - زىيان توغۇرۇلۇپلا خىيال قىلىشىدۇ. مۇشۇنداق چاغدا بىراۋ «ئاق كۆڭۈللۈك» ھەققىدە

سەمىيلىك ھەرقانداق ئىنسان ئۈچۈن، ھەرقانداق مىللەت ئۈچۈن ئېسىل ئەخلاق - پەزىلەت بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئەڭ كاتتا، ئۇلۇغ كەشپىياتتىنمۇ ئارتۇق زور بايلىق. پەزىلەتسىز، سەمىيەتسىز كىشىلەر دەل ئۆزىنىڭ ھالاكىتىنى كۈتۈۋالغۇچىلاردۇر. ئۇلارنىڭ ئېرىشىدىغىنى يې-تىملىك ۋە تەنھالىق. سەمىي، ئاق كۆڭۈل كىشىلەر ئىشەنچ دەرىجىسىنىڭ مېۋىسىگە ئېغىز تەگسە، سەمىيەتسىز، ساختىپەز كىشىلەر ئۇنىڭ سايسىدىنمۇ بەھرە ئالالمايدۇ. سەمىيەت كۆكتە لەپىلدەپ تۇرىدىغان بايراق ئەمەس، ئۇ قەلبەت ۋە كىشىلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتتە روشەن كۆرۈل-دىغان مەنىۋى روھ. ئۇ - قەلبەلەرنى ئىللىتقۇچى، تۇتاش-تۇرغۇچى مېھرىلىك دۇنيا.

سەمىيلىك - ھەقىقەتنىڭ جېنى ۋە ھالال ئادەمنىڭ پېشانىسىگە يېزىلغان بەلگىسىدۇر. سەمىيلىك ساپ دىللىق بولۇپ، بۇ پەزىلەت كەمدىن - كەم ئادەملەردە ئۇچرايدۇ. سەمىيلىك، ئاق كۆڭۈللۈك دۇنيادا بارغانسې-رى ئازلاپ كېتىۋاتقان بىرخىل قىممەتلىك روھ. سەمىي-لىك - ئالتۇن، ئۇ ساپلىقى بىلەن قەلبىمىزنىڭ چوڭقۇر قات-لاملىرىدا قەدىرلەپ ساقلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ. سەمىيلىك - ئەينەك، ئۇ روھىيىتىمىزدىكى مېھرىبانلىق - رەزىللىكنى، گۈزەللىك - سەتلىكنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

دۆلەتنىڭ ئىشلىرىدا، كىشىلىك مۇناسىۋەتتە، سۆيگۈ - مۇھەببەتتە، ئەل - ئاغىنە، ئۇرۇق - تۇغقانلار ئارىسىدا سە-مىيلىك ئىنتايىن مۇھىمدۇر. ئادەم سەمىي، ئاق كۆڭۈل، راستچىل بولسا، بۇ ھەقىقىي كىشىلىك پەزىلەت بولىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە بولسا يەنى تىلى تۈزۈك، دىلى بۇزۇق، ئىككى يۈزلىمىچى، نەپسانىيەتچى، شۆھرەتپەرەس بولسا، بۇ «كېسەل تەبىئەت» بولىدۇ. «ساختا چىراي» دېگەن رەسىم ھەققىدە مۇنداق دېيىلگەن: ئىشكىنى تاقىۋې-لىپ راست گەپ قىلىدۇ. ئىشكىتىن چىققاندا يالغان گەپ قىلىدۇ، قولىدا ھارام پۇلىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، كەينىگە قۇلاق كەستىلەرنى سېلىۋالىدۇ. ئاغزىدىن پاكلىق - دىيانەت دې-گەننى چۈشۈرمەيدۇ. بىراۋنىڭ ئالدىدا چىرايلىق سالام - سائەت قىلىپ، كەينىدىن غەيۋەت قىلىپ، ئورا كولايدۇ. سىزگە ھاجىتى چۈشە ئېچىلىپ كېتىدۇ، ھاجىتى چۈشمە-

گەپ ئېچىپ قالسا، نۇرغۇن كىشىلەرگە غەلىتە ئاڭلىنىدۇ. چۈنكى ئاق كۆڭۈللۈك ناتونۇش ئاڭلىنىدىغان بولۇپ قالدى. ئاق كۆڭۈل كىشىلەرنىڭ ساداقەتمەنلىكى ئۇلارنىڭ ئاجىزلىقى بولۇشى مۇمكىن، شۇ سەۋەبتىن ئۇلار ئاسانلا قىلتاققا چۈشۈپ قالىدۇ. شۇڭا بەزىلەر: پاهىشە بولسام بولمەنكى، ئالدىنغان تەقۋادار ئاق كۆڭۈل بولمايمەن دېيىشەدۇ.

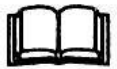
لېكىن كۆرۈنۈشكە ئاق كۆڭۈللۈك چەتكە قېقىلغان دەۋر كىشىلەر ئاق كۆڭۈللۈككە ئەڭ موھتاج بولغان دەۋر بولۇشى مۇمكىن. بەزىلەر «ئاق كۆڭۈل بولسام زىيان تارتىمەن» دېگەن بىلەن سەللا ئويلاسا، ساختا ھاراق، ساختا دورا، ساختا يېمەكلىك ياساپ باشقىلارنى زەھەرلەيدىغانلارنىڭ ئەڭ قارائىيەتلەر ئىكەنلىكىنى بىلەلەيدۇ.

كىشىلەر مەن راسا پۇل تاپتىم دېيىشىدۇ، ئەمما ھېچكىم مەن ئاق كۆڭۈل بولدۇم دېمەيدۇ. ھازىر ھەممە نەرسە بازار ئىگىلىكى، تاۋار بولۇپ كەتتى. ئادەملەر پۇل ئۈچۈن بارلىقىنى، ھەتتا ئىنسانىيلىقىنىمۇ گۆرۈگە قويۇۋاتىدۇ. مۇناپىقلىق، پاهىشەلىك كىشىلەرگە ھېچقانداق تۈيۈلمەيدىغان بولدى، ھەتتا ئېتىقادىمۇ گېزى كەلگەندە تاۋار بولۇپ قالدى. شۇنداق بولغاچقا، قوشۇمچە پۇل، مۇكاپاتنى كۆپرەك ئېلىش ئۈچۈن دوختۇرلار كېسەللەرنىڭ كۆپ بولۇشىنى ئۈمىد قىلىۋاتىدۇ. يوقلاڭ كېسەلنى بار قىلىپ، كىچىك كېسەلنى چوڭ قىلىپ كۆرسىتىۋاتىدۇ. ئادۋوكاتلار ھەممە ئائىلىنىڭ دەۋا قىلىپ كېلىشىنى كۈتۈۋاتىدۇ. نەپىسە نىيەتچى ئەمەلدارلار ئۆز پۇقرالىرىنى بولۇشقا قاقتى - سوقتى قىلىۋاتىدۇ. ئۇلار پۇقرانىڭ مەنپەئىتىنى ئويلايدۇ؟ مەلۇم بىر شەھەرنىڭ مۇئاۋىن باشلىقىنىڭ باشلامچىلىقىدا ناھىيە، بۆلۈم دەرىجىلىك 30 نەچچە كادىر توققۇز يىلدا بىلەن تار بىر كۆۋرۈكتىن ئۆتۈۋاتقاندا ۋېلىسپىت مىنگەن 13 ياشلىق بىر قىزچاقمۇ شۇ كۆۋرۈكتىن ئۆتۈۋاتقانكەن، قىزچاق ئۇلارغا يول بېرىمەن دەپ ۋېلىسپىتى بىلەنلا دەر-ياغا چۈشۈپ كېتىپتۇ. قىزچاق سۇ ئۈستىگە بىر قانچە قېتىم لەيلەپ چىققان بولسىمۇ، لېكىن 30 كادىر ئىچىدىن چوڭ-قۇرلۇقى ئىككى مېتىرغىمۇ يەتمەيدىغان دەرياغا سەكرەپ چۈشۈپ قىزچاقنى قۇتقۇزۇۋالدىغان بىر مۇ ئادەم چىقماپتۇ. نەتىجىدە بىچارە قىزچاق 30 ئەمەلدارنىڭ كۆز ئالدىدىلا تۇنجۇقۇپ ئۆلۈپ كېتىپتۇ. ماشىنىلىقلار بولسا ئۆز يولىغا راۋان بولۇشۇپتۇ، بۇمۇ دۆلەت كادىرى بولامدۇ؟ تار يولدا دوختۇرۇشۇپ قالغان نارەسىدىلەرنى يول بېرىشكە قىستاش كۆكەملىك ئەمەسمۇ؟ بىر نارەسىدە قىز ئەمەلدارلارغا يول بېرىمەن دەپ سۇدا تۇنجۇقۇپ ئۆلۈپ كەتتى، بۇ بىر پاچە...

شەخسىيەتچى كىشىلەر ھەمىشە باشقىلاردىن ئۆزىنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىغا بويسۇنۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئاق كۆڭۈل كىشىلەر ھەمىشە ئۆزىنى ئۆزگەرتىپ باشقىلارغا ۋە تۇرمۇشقا لايىقلىشىدۇ. ئاق كۆڭۈللۈك باشقىلارنىڭ ئۆزىگە يەتكۈزىدىغان زىيانكەشلىكىنى توسۇپلا قالماي، بەلكى سىزنىڭ باشقىلارغا قىلىدىغان زىيانكەشلىكىڭىزنىمۇ توسۇپ قالايدۇ. ئاق كۆڭۈل، سەمىمىي ئادەمدە مەخپىيەتلىك يوق، ئىشلىرى ئوچۇق - يورۇق. مەسىلەن، ئامېرىكا قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىدىكى كەسپىي ئەسكەر - 24 ياشلىق جۇرغا دارىي ۋىجدانغا يۈز كېلەلمەي ئەبۇ گرىغا تۇرمىسىدىكى مەھبۇسلارنى خورلاش ۋەقەسىنى، يەنى ئىشنىڭ راست - ھەقىقىتىنى ئاشكارىلاپ مەشھۇر شەخسكە ئايلاندۇ. ئەمما راست گەپ قىلغانلار دائىم قارشى ئېلىنمايدىغانلىقى ئېنىق گەپ. ئۇ راست گەپ قىلغانلىقى ئۈچۈن پېش-كەللىككە ئۇچرىشى مۇمكىن، لېكىن ئاخىر تارىخ ئۇنىڭغا توغرا باھا بېرىدۇ.

بىز «يۈكسەك دەرىجىدە بىردەك بولۇش» قابىلىيەت بېرىمىز، قانداقلا ئىش قىلالى، پوزىتسىيىنىڭ بىردەك بولۇشىنى تەكىتلەيمىز. بىردەك قول كۆتۈرۈپ، بىردەك قوللاپ رەتلىك بولۇشنى، بىردەك ماختاپ، بىردەك چاۋاك چېلىپ، يېقىملىق بولۇشنى ئىزدەيمىز. ھېلىمۇ مەدەنىيەت - ئالاقىلىرىمىز ئاز بولمىدى، ئالاقىلىشىۋاتىمىز، زۇۋان سۈرۈۋاتىمىز، تەنتەنە قىلىۋاتىمىز. لېكىن 8 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 12 - ئومۇمىي يىغىنىدا ئاتالمىش «خائىن، ساتقىن، ئىشچىلار ئاسىيىسى» دۆلەت رەئىسى ليۇ شياۋچىنى بۇ بەتنام بىلەن پارتىيىدىن مەڭگۈ چىقىرىۋېتىش ئالدىدىكى ھالقىلىق پەيتلەردە تۆمەن كىشىلىك چوڭ يىغىندا پارتىيىمىزدىكى دانالاردىن پەقەت بىرلا كىشى ھوقۇقتىن دىن ۋاز كېچىش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ زۇۋان سۈر-مەسلىك ھوقۇقىنى ئىپادىلىگەندى. بۇ ئاددىي - ساددا، سەمىمىي پېشقەدەم قىزىل ئارمىيە جەڭچىسى چىن شياۋمىن بولۇپ، ئۇ قول كۆتۈرمەسلىك ئارقىلىق ئۆزىنىڭ مەرد - مەردانلىقىنى نامايان قىلغانىدى. مەشھۇر كوممۇنىست چىن شياۋمىننىڭ ئىپادە بىلدۈرمەسلىكى شۇ قېتىمقى ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىغا قاتناشقان بارلىق پارتىيىلىك مەسئۇل خادىملارنىڭ، ئۇزاق سىناقلاردىن ئۆتكەن رەھبەرلەرنىڭ چىرايىنى ئۆگدۈرۈۋەتكەندى، ئۇنىڭ زۇۋان سۈرمەي تۇرۇۋېلىشى يەنى - يۈكسەك دەرىجىدە بىردەك بولۇش تەكىتلىنىۋاتقان ئاشۇ پەيتتىكى بىردەك بولماسلىق ئېلىمىز تارىخىدىكى داستانغا، كوممۇنىستىك پارتىيە تارىخىدىكى قالتىس بىر ئىشقا ئايلانغانىدى.

بۇ ئىشقا 30 نەچچە يىل بولغان بۈگۈنكى كۈندىمۇ

بىلەن ئۆز ئاق كۆڭۈللۈكىنى نامايان قىلغاندا، كۆپچىلىك نىڭ «ئاڭسىز» ھالدىكى مەسخىرىسىگە ئۇچرايدۇ. بەزىلەر نىڭ ئاغزىدىن ھەمىشە «لېي فېڭ ئەتىيازدا كېلىپ قىشتا قايتىدۇ» دەيدىغانلىقىنى ئاڭلايمىز. لېي فېڭ ھەقىقىي پەزىلەتكە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇ مەسخىرىدىن قۇتۇلالمايدۇ. ئاق كۆڭۈل بولۇشقا جۈرئەت قىلغانلىق زىيان تارتىشقا جۈرئەت قىلغانلىق ئەمەس. ئاق كۆڭۈل كىشىلەر ئادەتتە زىيان تارتمايدۇ، ئۇلار دائىم خەتەرنى بىخەتەرگە ئايلاندۇرۇپ، ۋېتىش تۇغما خاراكتېرىگە ئىگە. شۇڭا ئاق كۆڭۈللۈك قىش - ياز ياشاپ كۆكرىپ تۇرىدۇ، ئۇ مەنبۇيىتىمىزنى سۈرتۈپ تازىلاپ، بىزنى ئازدۇرۇشتىن توسۇپ قالىدۇ. ئۇ روھىمىزنى قوغداپ، باشتىن - ئاخىر نۇرلۇق - پارقراق ھالەتتە ساقلايدۇ. ئۇ بىر تۈپ دەرەخ بولۇپ، ئوغۇنلاشقا، چاتاپ تۇرۇشقا، پات - پات سۇغىرىپ تۇرۇشقا، توپا يۆلەشكە موھتاج. ئۇ ئۆسۈپ بۆك - باراقسان دەرەخكە ئايلانغاندا تېخىمۇ كۆپ كىشىلەرگە سايە ئاتا قىلىدۇ. ھەممىمىز ئىنتايىن لەززەت ئىچىدە تولىمۇ سەۋرچانلىق بىلەن چىرايىمىزدىن ھەقىقىي كۈلكە ياغدۇرۇپ، پاكلىقنى ساقلاپ، ئاق كۆڭۈل، سەمىمىي بولۇپ ياشىشىمىز لازىم. مانا بۇ ھاياتنىڭ چىن مەنىسىدۇر.

ئاپتور: شىنجاڭ پەن - تېخنىكا نەشرىياتى پېنسىيونېرى.

تەھرىرلىگۈچى: تۇرسۇنئاي ئابىلەت

قەلبىمىز ھاياجانغا تولۇپ، ئاشۇ سەمىمىي، مەردانە ئايال قەربىندىشىمىز چىن شياۋمىنغا ھۆرمەت بىلدۈرۈۋاتىمىز. بەزى ۋاقىتتا زۇۋان سۈرمەسىلىك ئەنە شۇنداق قەدىرلىكتۇر. مەندە سەپكە ئېرىشىش ۋە باي بولۇش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ تىرىشچانلىقىغا تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈش ئۈچۈن باشقىلارنىڭ ئاق كۆڭۈللۈكى كېرەك بولىدۇ. قايسى نەرسە كەم بولسا شۇ ئاق كۆڭۈللۈك دەپ ئاتىلىدۇ.

«ئارزۇ» ناملىق تېلېۋىزىيە تىياتىرىنى ھەممەيلىن كۆرگەندىق. بۇ تېلېۋىزىيە تىياتىرى شۇ سەۋەبتىن جۇڭگودا كەڭ تارقىلىپ مۇنداق بىر ئارزۇنى تەشۋىق قىلغان: بىز ئاق كۆڭۈللۈككە موھتاج. كىمىنىڭ ئاق كۆڭۈللۈكى؟ باشقىلارنىڭ - دە، ئەلۋەتتە. گەپنىڭ لىللاسىنى ئېيتساق، بىز خوتۇنىمىز، قوشنىمىز ۋە باشلىقىمىز ھەم كۈچىدا ئۇچرىغان ھەممە كىشىنى لېۋ خۇيڭاڭ بىلەن سۆڭ داچىڭدەك بولسەكەن دەيمىز. لېكىن ئۆزىمىز بولساق ۋاڭ خۇشېڭ بىلەن ۋاڭ يارۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياشاۋاتىمىز.

بۇ كومېدىيە جۇڭگولۇقلارنىڭ ساختىپەزلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. ئەگەر سىز بىرسىنى ئاق كۆڭۈل دېسەن، ئۇ ئۇنىۋېرساللىق، ئەكسىچە «باشقىلار نېمىشقا ئاق كۆڭۈل بولمايدىكەن؟» دېيىشى مۇمكىن. باشقىلارنىڭ ئاق كۆڭۈللۈككە تايىنىپ جان بېقىش بىچارىلىك بولسىمۇ، لېكىن رەزىللىككە قارىغاندا ياخشىراق. جۇڭگولۇقلارنىڭ رەزىللىكى شۇ يەردىكى، بىراۋ پەرىشتىلەرگە خاس سالاپەت

قېمەتلىك ياشاشنىڭ قالدۇرۇشۇ پېتى،
ئۆزۈندۈر ئۆمرى بىك بۇرۇلماس ئىش.

— يۈسۈپ خاس ھاجىپ

ھۆسنخەتنى قاھار ئوسمان يازغان

بۈگۈن سەتتىڭ ئاھۋالى ئىيەتتىن ، سۆزىدىن دىنلار ئالغۇچى نىبوت ، نەقىل بىرلە دىننى تىرىپ قىلغاي كىم ؟
 باشلىدى نەقىلنى مەھاشىلار بىلەن . نەقىل كىشى قىلار شۇنداق نەسىھەت ، نەقىل دىننى تىرىپ نەسىم قۇلاق سىلار كىم ؟
 نەقىل توغرىسىدا نەبىيەت دەۋر ، نەقىلنى رەھنە مەھەلە كىشى ، نەقىل بولسا سۆز دىن نىم پەيدا ؟
 قىسقىچە تەلەپ بولما نەپە مۇتەزىر . دىننى ئۆزى تۇتۇڭ قىلغىن مەزىشى ، جەھان ئاساسىنى نەزەپ كۆر قاندا ؟
 خۇدا ئىمىزى شەھىدۇر ئىراك ، مۇشەللەلار دىن ئۆزى دىيەش رۇننى ، جەھاننى يارالغان ئايى زاتىنىن ؟
 نەقىلنى تەپسىلەت مەھەلە دىل پاك . يەنى بىگەنە دىيەش رۇننى . ساڭا مەلۇم مەھەلە ئاشۇرۇپ سىنغان ؟
 نەقىل بىر تەرىپ جان بىلەن تەلەپ . نەقىل بولسا ئۇقۇم سۆزىدە ، مەھەلە نەقىلنى رەھنە مەھەلە تىگىن ؟
 نەقىل تۇرۇش تەككى بىلەن يادلىغان . نەقىل نەقىل دىننى پەت . نەقىل ئىشلىرىدە دىن بىر تەرىپ كەتتىن .
 نەقىل بول كۆزى تەپ دىننى قىلار شاد ، نەقىل دىل كۆزىدە مەھەلە تەرىپ ، يول نەزە دىنلار سۆزىدە تەمەن ؟
 مەھەلە تەككى ئالەمدە نەقىل ئاۋات . نەقىل جەھەلەن كۆزىدە تەرىپ كەت . دانا سۆزىدىن تەككىر قەلەپ كەز جەھەلەن .
 نەقىل دىننى مەھەلە تەككى تەككى ، نەقىل دىننى مەھەلە تەككى سۆزىدىن ، مەھەلە تەككى تەككى تەككى ،
 نەقىل دىننى مەھەلە تەككى مەھەلە . نەقىل دىننى مەھەلە تەككى پەسەلەن . ئۇنى تەمەلە تەككى تەككى تەككى .
 نەقىل دىننى مەھەلە تەككى ، نەقىل دىننى مەھەلە تەككى ، نەقىل دىننى مەھەلە تەككى ،
 شادلىققا تەرىپ مەھەلە تەككى . كەلەمۇ شۇنداق دىننى يەنىمۇ مەھەلە . شۇنداق بىلەنكى ، نەقىل بىلەن .

نەقىل تەككى مەھەلە تەككى . شەھەنە دىننى تەككى . نەقىل تەككى مەھەلە تەككى .

تۆركەشلە دېنار دەرياسى

— بۈگۈر ناھىيە بۈگۈر بازىرى لاپا كەنتى توغرىسىدا

17 - قۇرۇلتاي روھىنى ئۆگىنىش

كەنت شۈجىسى — قۇربانجان مۇھەممەت

ئىناق - ئىجىل كەنت رەھبەرلىك كوللېكتىپى

ئوبلاست ۋە ناھىيە تەۋەسىدە لاپا قوغۇننىڭ داخقى بار

لاپا كەنتى بۈگۈر ناھىيە بۈگۈر بازىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، بۇ كەنت 1962 - يىلى قۇرۇلغان. كەنتتە ھازىر بەش مەھەللە، 305 ئائىلە، 1350 نوپۇس بار. كەنت دەرىجىلىك كادىر يەتتە نەپەر، ئىتتىپاق ئەزاسى 40 نەپەر، پارتىيە ئەزاسى 23 نەپەر، پەن - تېخنىكا ئۈلگە كۆرسىتىش ئائىلىسى 40 ئائىلە، «10 يۈتۈزلۈك ئائىلە» 240 ئائىلە، «بەشتە ياخشى مەدەنىيەتلىك ئائىلە» 265 ئائىلە. كەنتنىڭ ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانى 5540 مو، باغ كۆلىمى 1600 مو. كەنت قۇرۇلغان 40 نەچچە يىل مەيدىسىدە، كەنت تەۋەسىدىكى بارلىق دېھقان - چارۋىچىلار بىر نەچچە ئەۋلاد كەنت رەھبەرلىك كوللېكتىپىنىڭ ئەتراپىغا زىچ ئۇيۇشۇپ، مۇرىنى - مۇرىگە تىرىپ ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىپ، كەنتى بۇرۇنقى نامرات، قالاى ھالەتتىن ھازىرقى باي، ئائىلىشلىق ھالەتكە ئۆتكەن ئۈچۈن يۈرەك قېنىنى سىرىپ ئىتتى. كەنت بويىچە ھازىر ئومۇمىي ئىشلەپچىقىرىش ئۈلگەسى يول 12 كىلومېتىرغا يېتىپ، كەنتىنىڭ ئومۇمىي يولىنىڭ 90% نى، سۇ سىغىمى ئۆستەڭ 17 كىلومېتىرغا يېتىپ، كەنتىنىڭ ئېرىق - ئۆستەڭ كۆلىمىنىڭ 94% نى ئىگىلىدى. كەنت بويىچە قىش قۇرۇلۇش ئۆي 180 ئائىلىگە يېتىپ كەنت ئائىلىلىرىنىڭ 60% تىن كۆپرەكىنى ئىگىلىدى. 2007 - يىل يىل ئاخىرىغا قەدەر كەنت ئاھالىلىرىنىڭ كىشى بېشى ئوتتۇرىچە يىللىق كىرىمى 4700 يۈەنگە، كەنتنىڭ يىللىق كوللېكتىپ كىرىمى 155 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇ كەنت 2001 - يىلىدىن ئېتىبارەن كەنتىنىڭ 105 نەپەر ئوقۇغۇچىنىڭ ئوقۇش يولىنى كۆتۈرۈپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ كەنت بۇرۇنقىدەك ياخشى نەتىجىلىرى ئۈچۈن 2000 - يىلىدىن ئېتىبارەن ناھىيە تەرىپىدىن «بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش ئائىلىلەر كەنتى»، «ئومۇمىيلاشتۇرۇپ تۈزەش خىزمىتىدە ئىلغار كەنت»، «ئىلغار پارتىيە ياچىكىسى» دېگەندەك ناملارغا مۇيەسسەر بولدى.

دانىيار داۋۇت ماقالىسى، فوتوسى

كەنت شىپاخانىسى ئالدىدا

باغۋەنچىلىكىمۇ كەنت ئىقتىسادىدىكى ناملاق كەسپ

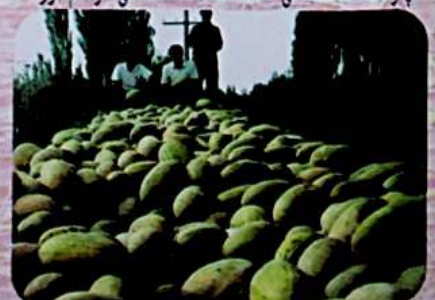
بارلىك ئىگىلىكى كەنت ئىقتىسادىدىكى مۇھىم تۈر

مۇل ھۆسۇللۇق تەشۋىقاتارلىقتا

نەپەت سىجەكلەيدىغان كەشەلىكتە

سەتلىك قەغەزلار ئاستىدا

TRIBUNE OF SOCIAL SCIENCES IN XINJIANG

国内统一刊号: CN65—1147/C
邮发代号: 58—137
地址: 乌市金银大道新闻大厦8楼《新疆社科论坛》杂志社
邮政编码: 830001
电话: (0991) 8552273
E-mail: munberim@sina.com
定价: 5.00元
印刷: 新疆摩尔通(MORTOM)印刷有限责任公司

دۆلەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى:

CN65—1147/C

مۇشتەرى قوبۇل قىلىش نومۇرى: 58—137

ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى ئالتۇن بولى ئاخباراتچىلار سارىيى
8 - قەۋەت « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى » تەھرىراتى

پوچتا نومۇرى: 830001

تېلېفون: 0991-8552273

E-mail: munberim@sina.com

يەككە باھاسى: 5.00 يۈەن

شىنجاڭ مورتوم (MORTOM) مەتبەئىچىلىك شىركىتىدە بېسىلدى

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: خەمىدە سەئىد ئالىم